

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ПАИСИЕВИ ЧЕТЕНИЯ

БЪЛГАРИСТИЧНА
ЛИНГВИСТИКА
СЛАВИСТИКА

Пловдив
10 – 11 ноември 2016 г.

НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 54, кн. 1, сб. А, 2016
Филология

**PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS – LANGUAGES AND LITERATURE
VOL. 54, BOOK 1, PART A, 2016**

Международна редакционна колегия

проф. д.ф.н. Сергей Иванович Николаев
проф. д.ф.н. Иван Куцаров
проф. д-р Богуслав Желински
проф. д-р Малгожата Коритковска
проф. д-р Михаела Солейман-пур-Хашеми
проф. д-р Родолф Боден

Отговорен редактор

доц. д-р Жоржета Чолакова

Научен секретар

гл. ас. д-р Ана Маринова

Редакционен екип

проф. д.ф.н. Диана Иванова
доц. д.ф.н. Христина Тончева
доц. д-р Веселка Ненкова
доц. д-р Яна Роуланд
доц. д-р Красимира Чакърва
доц. д-р Юлиана Чакърва
доц. д-р Борян Янев
гл. ас. д-р Соня Александрова
гл. ас. д-р Борислав Борисов
ас. Веселина Койнакова

Коректор

ас. Гергана Иванова

СЪДЪРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧНИ И МЕТОДОЛОГИЧНИ ПРОБЛЕМИ НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА ЛИНГВИСТИКА (ПРЕДВЪЗРАЖДАНЕ И ВЪЗРАЖДАНЕ)

Диана Иванова

*Актуални проблеми на българската историческа лингвистика
(Предвъзраждане и Възраждане) – теоретични и прагматични
аспекти* 11

Найда Иванова

*Наблюдения върху тенденциите в българската преводна
интерпретация на сръбски възрожденски текстове* 32

Надка Николова

*Пуристичният подход при кодификацията в първата граматика
на новобългарския книжовен език от отец Неофит Рилски* 53

Лилия Илиева

*Езиковият чар на висшето общество
(по материали от 1850 година)* 62

Мария Мицкова

*Книжовната дейност на Васил Чолаков в контекста
на диалектоложките проучвания през Възраждането*..... 76

Мариана Куршумова

*Периодизацията на българския книжовен език
и нейната прагматика като елемент в обучението
по история на новобългарския книжовен език*..... 92

Mariola Walczak-Mikołajczakowa

O możliwościach badania glos i marginaliów z perspektywy oralności..... 96

Петя Карамфилова

*Съществителни имена за лица от глаголна основа
(potina agentis) в Дионисиевия превод
на антиюдейските слова на Йоан Златоуст* 105

ЕЗИКОВЕДСКА БЪЛГАРИСТИКА

Анна Чолева-Димитрова, Васил Райнов

*Лаудацио за уважавания от всички ни проф. Йордан Заимов –
по случай 95 години от неговото раждане!..... 129*

Анна Чолева-Димитрова

Българската микротопонимия като безценен исторически извор..... 137

Патрик Боровяк

Културната памет на имената. Избрани примери..... 145

Вера Маровска

Лексикално-граматичната категория вид на глагола..... 155

Красимира Чакърва

*За един специфичен случай при употреба
на бройни числителни имена в съвременния български език..... 193*

Ваня Зидарова

Неопределителното местоимение един като интензификатор..... 206

Антоанета Павлова

*Наблюдения върху употребата на местоименията
в българската разговорна реч..... 215*

Марияна Карталова

*Модата при имената в българските фразеологични конструкции
от типа X като Y..... 224*

Мирослава Въртова

*Категориите добро и лошо в българския език на базата
на образ схемите част – цяло и връзка..... 230*

Маринела Младенова

*Езикови въпроси на страниците на в-к Náša glás и sn. Literaturna miselj
(Поглед върху периодичния печат на банатските българи
от най-ново време)..... 242*

Мирослав Михайлов

*Акустични измерения на гласните [Ō] и [È] в говора
на село Тихомир, Кърджалийско..... 256*

ЕЗИКОВЕДСКА СЛАВИСТИКА

Magdalena Baer

*Kolokacje leksykalne w XVIII wiecznych chorwackich przekładach
wybranych hymnów i sekwencji kościelnych*..... 273

Paulina Michalska-Górecka

Names of religious dissenters in Jakub Wujek's Iudicium (1570)..... 280

Стилиян Стойчев

Съвременният чешки активен претерит..... 291

Anna Piotrowicz, Małgorzata Witaszek-Samborska

*Wizerunek dzieciaka w świadomości użytkowników współczesnej
polszczyzny*..... 303

Iwona Nowakowska-Kempna

*Założenia semantyki kontrastywno-leksykalnej na przykładzie pol. –
dom, bułg. – dom/kăšta, niem. – haus, ang. – house/home*..... 315

Жана Станчева

*Лексикално-словообразователни изрази средства
в българската и полската езикова картина на болестите
(на базата на деадективни деривати)*..... 333

Вехбие Балиева

*Билингвалната езикова личност и интерференцията
(от гледна точка на когнитивния подход)*..... 346

Анна Баранова

*Към въпроса за предаването на конотативните значения
на собствените имена при превода*..... 358

Ivančica Banković-Mandić

*Syjesnost inojezičnih govornika hrvatskog jezika
o odstupanjima u izgovoru vokala*..... 368

Дарка Хербез

Улога културе у настави српског као страног језика..... 379

ЛИТЕРАТУРОВЕДСКА СЛАВИСТИКА

Ольга Тиманова

*Болгарский след одной русской сказки
(А. Вельтман «Троян и Ангелица.
Повесть, рассказанная светлой денницей ясному месяцу», 1846)..... 389*

Елена Гетова

*Драмата „Хаджи Димитър Ясенов“ от Любен Каравелов
и „драмата“ на нейната сценична реализация 401*

Марцел Черни

*Франтишек Рут Тихи (Зденек Броман) – първият преводач
и пропагандатор на Яворовото творчество в Чехия 417*

Мирјана Арежина

*Последице ратних збивања у Босни и Херцеговини
на примјеру једног савременог књижевног дјела 440*

Данијела Јелић

*Ријеч Крајишничка Гавре Вучковића Крајишника –
тематско-идејне и стилске особине дјела 447*

Јакуб Микулецки

*Ролята на Юрий Мамлеев в контекста
на руският литературен њндѣрграунд..... 464*

Hristo Stanchev

Medialitäten in Dimitré Dinevs Dramen 474

Докторанти

Елица Маринова

*Градът като „genius loci“ в романите „Теразие“ от Бошко Токин
и „Берлин – Александерплац“ от Алфред Дъблин..... 489*

Енчо Тилев

*Числителното име като част на речта –
проблеми и перспективи (руско-български паралели) 497*

Радостина Колева

*Към въпроса за транспозициите по категорията род
в съвременния български език..... 507*

Гергана Петкова-Заралиева

*Цели на рекламната комуникация.
Контекстуален смисъл и езикови стратегии 516*

Красимир Коилов

*Местните имена в град Съединение през призмата
на демографските промени, които протичат в населеното място 531*

Аксения Тодорова

*Интонацията и повторението като маркери
на квазивъпросителността..... 539*

Станислава Теофилова

*Словоредна комбинаторика: „танцът“ на обстоятелствените
пояснения в простото съобщително изказване
(Върху материал от разговорна реч) 551*

**ТЕОРЕТИЧНИ И МЕТОДОЛОГИЧНИ ПРОБЛЕМИ
НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА
ЛИНГВИСТИКА
(ПРЕДВЪЗРАЖДАНЕ И ВЪЗРАЖДАНЕ)**

**АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА
ЛИНГВИСТИКА (ПРЕДВЪЗРАЖДАНЕ И ВЪЗРАЖДАНЕ) –
ТЕОРЕТИЧНИ И ПРАГМАТИЧНИ АСПЕКТИ**

Диана Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**CURRENT ISSUES OF BULGARIAN HISTORICAL LINGUISTICS
(PRE-REVIVAL AND REVIVAL PERIOD) – THEORETICAL AND
PRAGMATIC ASPECTS**

Diana Ivanova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article reviews the state of the university subject History of The New Bulgarian Literary Language. The outline includes the following parts: 1. A short historical overview of the fundamental works on History of The New Bulgarian Literary Language and the contributions in that direction; 2. Analysis of current theoretical issues in the scientific research that have to be solved; 3. Focusing on the pragmatic aspects in the research and didactic process; 4. An outline of specific tasks concerning the further development of the scientific field.

Key words: Bulgarian Historical Linguistics, theory of literary languages, Didactic Pragmatics, perspectives and expected scientific contributions

Кратък обзор върху развитието на историята на новобългарския книжовен език

Когато говорим за историята на новобългарския книжовен език (съкр. НБКЕ) като научна и университетска дисциплина, не можем да не отбележим името на нейния основател проф. Л. Андрейчин, който създава цялостната ѝ концепция, определя предмета, целите и задачите ѝ (най-напред в издадените си лекционен курс в СУ „Климент Охридски“). По-късно, през 1977 г., излиза посмъртно и книгата му „Из историята на нашето езиково строителство“, която и до днес е един от основните трудове в тази научна област. С изследването на тази проблематика и с преподаването ѝ се заемат и други преподава-

тели от катедрата по съвременен български книжовен език – проф. Хр. Първев, В. Попова, К. Попов и др., които заедно с подготвените свои ученици успяха да я утвърдят и да придвижат нейното понататъшно развитие. Затова спомогна и откриването на университетите във Велико Търново, Пловдив, Шумен и Благоевград, в чиито учебни планове на специалността „Българска филология“ се включи дисциплината история на НБКЕ, а в Секцията по съвременен български език в Института за български език при БАН се създаде отделен изследователски сектор по история на НБКЕ. Тези центрове на науката и образованието допринесоха за разширяване на интереса към научната област и за подготовката на десетки специалисти: В. Станков, Ел. Георгиева, Р. Цойнска, Ст. Жерев, Вл. Мурдаров, П. Костадинова, Т. Александрова (ИБЕ при БАН), Константин Босилков (Център по българистика), Р. Русинов, В. Въртов, Ния Радева (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“), К. Вачкова, Н. Николова (ШУ „Епископ Константин Преславски“, а на по-късен етап – и ИБЕ при БАН), Б. Вълчев (СУ „Св. Климент Охридски“), Д. Иванова (ПУ „Паисий Хилендарски“), Лъчезар Перчеклийски (ЮЗУ) и др.

Особено плодотворни са проучванията от 60-те – 80-те години на ХХ в., когато системно и последователно се разработват основни проблеми от историята на НБКЕ, издават се обобщаващи трудове (Л. Андрейчин 1977, Хр. Първев 1985, К. Попов 1985) и са отпечатани първите университетски учебници по история на НБКЕ (Р. Русинов 1980, К. Босилков 1986), а също и колективната академична история на НБКЕ (История 1989). Списъкът е допълнен с „История на новобългарския книжовен език“, издание на Пловдивския университет (Иванова 2012). Тук трябва да се споменат и приносите на видните чуждестранни българисти Гр. К. Венедиктов, Е. Дьомина (Русия), К. Гутшмит, К. Щайнке, Х. Кайперт (Германия), Й. Русек, Е. Солак (Полша), С. Хержман, З. Куфнерова, Х. Гладкова (Чехия), Дж. дел Агата (Италия) и мн. др., допринесли за проучването на важни проблеми от историята на НБКЕ.

В редица научни публикации през този период се разискват фундаментални и принципни въпроси, свързани с книжовноезиковите строителни принципи, с периодизацията, с говорната основа на НБКЕ, със създадените книжовноезикови и правописни школи през Възраждането, изясняват се терминологични понятия (Е. Георгиева, В. Станков, Р. Русинов), разглеждат се проблеми на нормата и кодификацията (Гр. Венедиктов, К. Босилков, К. Вачкова, Д. Иванова, Н. Иванова), отношението между книжовен език и диалекти (Р. Русинов,

В. Станков, Ив. Кочев), оформянето на функционалните книжовни стилове (В. Попова, Р. Русинов, К. Вачкова, Д. Иванова) и мн. др.

Анализират се **факторите**, които влияят върху формирането и развитието на НБКЕ: образованието и книгопечатането (Р. Русинов), граматичната литература (Л. Андрейчин, Хр. Първев, Б. Вълчев), ролята на периодичния печат в градивните книжовноезикови процеси и като трибуна на езикови дискусии (Д. Иванова), на оригиналното и преводното творчество (К. Ничева, В. Попова, К. Попов, Р. Русинов, Р. Цойнска, Ст. Жерев, В. Вътв, К. Вачкова, Б. Вълчев, Д. Иванова), на народните говори и фолклора (К. Попов, Ив. Кочев).

Важно място е отделено и на **ролята на традицията** в изграждането на НБКЕ (Л. Андрейчин, Р. Русинов, А. Минчева, Б. Велчева, Р. Цойнска, Д. Иванова), на заслугите на възрожденските книжовници за осмисляне на актуални за епохата книжовноезикови проблеми (Л. Андрейчин, Р. Русинов), участието им в кодификаторската практика и в разпространението на определени книжовноезикови модели (Л. Андрейчин, Р. Русинов, Р. Цойнска, Ст. Жерев, К. Вачкова, Д. Иванова и др.). Извършиха се проучвания върху проблеми на речниковото строителство и на възрожденската лексикографска практика (Ю. Балтова, В. Кювлиева), на терминообразуването (Ю. Балтова, Н. Николова) и т.н.

Доста голяма част от проучванията през 60-те – 80-те години на ХХ в. бяха насочени към **идеолектите** на видни възрожденски книжовници и в тази насока бяха защитени дисертации и излязоха монографични изследвания (за Софроний Врачански, Й. Кърчовски, П. Р. Славейков, Д. Войников, В. Друмев, Ил. Блъсков, Р. Жинзифов, Г. С. Раковски, Гр. Пърличев, Ив. Вазов и др.), което позволи да се открие инвариантното състояние на нормата и да се определи характерът на нормотворческите процеси в процеса на изграждане на книжовния език и неговите стилове през третата четвърт на ХІХ в.

На доста ранен етап тезисите на Пражката теория за книжовните езици бяха възприети и адаптивно приложени към българската действителност, вкл. и с отпратки към периода на началното формиране на НБКЕ и с представяне на нова, социолингвистична постановка за неговото възникване върху основата на създадените през Възраждането **градски говори** (Л. Андрейчин, Р. Русинов, К. Вачкова), но до 70-те години на ХХ в. социолингвистичният ракурс слабо присъства в изследванията по историята на НБКЕ.

Значителен принос в изследването на **българската езикова ситуация** (вкл. и в славянски контекст) има М. Виденов (Виденов 1979, 1982). Тази проблематика в съвременен и в диахронен аспект е разгледана в съпоставителен план между български и чешки (Гладкова, Ликоманова 2001).

През 60-те – 70-те години на ХХ в. в славистиката се оформи самостоятелна научна област **сравнително-типологичното изследване на славянските книжовни езици**, като теоретични приноси в славянски контекст имат Д. Брозович, Н. И. Толстой, Ал. Йедличка, Вл. Барнет, Е. Дьомина, К. Гутшмит и др. Като приноси могат да се отбележат тезите в областта на теорията на сравнително-историческото изучаване на славянските книжовни езици и на **типологията на славянските книжовни езици в диахронен план** на Е. Дьомина (вж. Дьомина 1978). В по-широк балкански контекст общите типологични черти и различия между балканските езици през Възраждането са разгледани от Р. Цойнска (Цойнска 1998), а съпоставка в разволя на българския и на немския книжовен език прави в книгата си Б. Вълчев (Вълчев 2009).

Върху тази проблематика с оглед на българския език се работи още през 70-те – 80-те години на ХХ в., когато излизат ценни публикации (вж. Лилов 1978, Мурдаров 1980, 1985). Обобщавайки направеното досега в славянското и в българското езикознание и след задълбочено проучване на проблеми, свързани с функционалната типология на българския книжовен език в диахронен и синхронен план, К. Вачкова предлага цялостна система от типологични признаци на българския книжовен език (вж. Вачкова 2008). В резултат на дългогодишни проучвания се появиха конкретни съпоставителни типологични изследвания на славянските книжовни езици в периода на тяхното формиране (Иванова, Н. 1983; Иванова, Ц. 2003, 2004).

Междуславянските културни и езикови връзки в диахронен аспект е тематична област, която също трайно присъства в кръга на изследователския интерес. Тук се нареждат и съпоставителните изследвания, отнасящи се за българския в сравнение с други славянски и неславянски книжовни езици в балканския ареал (вж. Хержман 1963, 1968; Гутшмит 1979; Иванова, Н. 1984; Цойнска 1998).

Редица изследвания доказаха, че още от самото си зараждане българската езиковедска наука не се е развивала изолирано от европейските славистични центрове, което до голяма степен допринася и за успешното реализиране на националната книжовноезикова програма. В такава насока са изследванията върху **рецепцията и адапти-**

рането на европейските лингвистични идеи в българска среда (Иванова 1994, 2008), за научните контакти на български възрожденски и следосвобожденски деятели с представители на славистиката в Европа (Мурдаров 1999, 2002), за институционалното организиране на българската филологическа мисъл с представителен орган Браилското книжовно дружество, 1869 (вж. Жерев 2007).

През последните две десетилетия се появила редица изследвания, които също попълниха някои бели полета в историята на НБКЕ. В тях са анализирани проблемите на нормата и кодификацията във възрожденския периодичен печат (Иванова, Д. 1994), състоянието на възрожденската лексикографска практика (Кювлиева-Мишайкова 1997), ролята на библейските преводи за обогатяване и разширяване на езиковите и изразните възможности на НБКЕ (Иванова, Д. 2002, 2003), билингвизмът по българските земи (XV – XIX в.) (Николова 2004); проблемите на преводната литература през Възраждането (Иванова, Д. 1994, 2008; Иванова, Ц. 2004; Иванова, Н. 2008); интересът към българския език в чужбина (вж. Мурдаров 1999, 2002; Вачкова 1989, 1997, Вачкова, Урбан 1995, Иванова, Д. 2008 и др.).

Прилаганият *функционален подход при изследване на книжовните формации в синхронен и диахронен план* даде изключително добри резултати, тъй като социолингвистичната интерпретация позволява да се проследят външните въздействия върху езика, върху конкретната езикова ситуация. Определено място в осветляването на въпроса за *книжовноезиковия континуитет като процес*, както и за постъпателната му динамика заемат социолингвистичните диахронни изследвания, отнасящи се за предвъзрожденския период, и пряката му връзка с тенденцията за демократизация на писмения език, но с отчитане и на традицията.

Както отделните конкретни проучвания върху книжовната практика, така и обобщената картина на книжовноезиковата ситуация през цялостния развой на БКЕ допринесоха за утвърждаване на разбирането за *непрекъснатост на традицията* и пряката връзка между средновековния книжовен език и новобългарската книжовна формация. За потвърждаването на тези изводи заслуга имат и най-новите изследвания върху непроучени досега източници на книжнината от XV до XVIII в. (вж. Сборник 1993; Сборник 1995; Караджова 1994; Мирчева 1996, 1999/2000, 2001). Въз основа на задълбочени анализи върху конкретен фактологичен материал и тяхното обобщаване се направиха изводи за съществуващата *приемственост в българския книжовен език* през всичките периоди от развитието му (Велчева 1966, 1980,

1990; Иванова-Мирчева 1978; Жерев 1979; Първев 1981; Босилков 1981; Минчева 1982, 1987; История 1989; Иванова, Д. 2002 и др.). В това отношение пълна картина на приемствеността в БКЕ от X до края на XIX в. е представена в съвместния труд на Б. Велчева и Д. Иванова (Велчева, Иванова 2010).

Въпросът за континуитета е пряко свързан с разширяването и задълбочаването на изследванията върху редица възлови проблеми от историята на БКЕ, а именно: въпроса за цялостната му периодизация, за типологичните му признаци, за настъпилите промени в него и др.

За потвърждаването на тези изводи заслуга имат и най-новите изследвания върху непроучени досега източници на книжнината от XV до края на XVIII в. За първи път в изследователското поле и в учебното съдържание на дисциплината се включва **библейската проблематика** с пълен исторически преглед на новобългарските преводи на Библията, текстологичен и лингвистичен анализ на паметници от X – XX в. с оглед на тезата за континуитета, създаването на библейския стил. Обективно беше представено и тяхното място и значение в историята на НБКЕ (Иванова, Д. 2002, 2003).

През последните две-три десетилетия в българската историческа лингвистика теоретическите постановки и методологията на социолингвистиката се използват много по-широко и по-успешно. Пръв, който допринесе за по-широкото популяризиране на идеите на Пражката лингвистична школа, и по-конкретно на теорията на книжовните езици в България и свързаната с нея езикова култура, е М. Виденов в края на 70-те години на XX в. (Виденов 1979). Именно нейните основни постановки, терминологичен апарат, методология и инструментариум дадоха възможност за прилагането ѝ не само в синхронните изследвания, но и в диахронните.

Независимо от възникналите неблагоприятни условия непосредствено след обществените промени (1989 г.) през последния четвърт век се появиха редица изследвания, които попълниха доста бели полета в историята на НБКЕ. В тях са анализирани проблемите на нормата и кодификацията, състоянието на възрожденската лексикографска практика, ролята на библейските преводи за обогатяване и разширяване на езиковите и изразните възможности и т.н.

Сред актуалните проблеми на езика от Ранното възраждане през последните две десетилетия беше осветлен и друг интересен ракурс, свързан с все още недостатъчно проучените локални писмени формации, наричани смесени, хибридни разновидности на черковнославянския език (съкр. чсл.), които се създават в културното пространство на

източноправославните народи след втората половина на XVIII в. Проучванията в тази насока се развиват успешно, като се очаква прилагането на нови методологични подходи и модерни прочити.

Актуални научноизследователски проблеми на историята на НБКЕ

Въпреки огромния корпус от теоретични и описателни изследвания върху различни въпроси от историята на НБКЕ извън обсега на внимателното и задълбочено проучване остават още редица неизследвани проблеми и източници. Необходимо е системно изследване на архивни материали: административни документи; епистолярно наследство; ръкописи от сбирки на значими възрожденски деятели и институции; просветни и благотворителни дружества; библиотеки – училищни, частни, читалищни, манастирски, църковни, и т.н. Всички тези архивни материали са източници на важна информация, свързана с развитието на материалната и духовната ни култура в национален и регионален план – от една страна, а от друга – с развитието на НБКЕ и неговите стилове.

Все още недостатъчно изследвани са определени периоди от развоя на БКЕ, напр. последните две десетилетия на XIX в., както и целият период от началото на XX в. до Втората световна война. Във връзка с динамичните промени в езика в най-ново време (последните две десетилетия) се отбелязва скок при изследванията в тази насока, както и огромно разнообразие в тематиката.

Историята на НБКЕ е интердисциплинарно поле на изследване, в което се преплитат проблеми от историята, културната и литературната история, историческата граматика и диалектологията, социолингвистиката и др. Създавана при специфични исторически и културни условия, тя е част от общата история на БКЕ и само в такъв широк и пълен контекст може да се представи цялостната ѝ проблематика. В обсега на изследванията ѝ влизат широк кръг проблеми, свързани с езиковите норми и тяхното функциониране, със стилистичната диференциация, обогатяването на изразните средства и мн. др. през продължителния книжовноезиков развой (от X до модерния XXI век) – въпроси, по които е работено и досега, но някои проблеми чакат своята съвременна научна интерпретация въз основа както на познатото до момента, така и на най-нови факти от непроучени все още източници.

Въпреки направеното досега в областта на *сравнително-типологичното изследване на славянските книжовни езици, вкл. в диахронен план*, в тази насока има още какво да се прави, тъй като слабо изследвани в типологичен план са както близкородствени книжовни

езици, така и книжовни езици от други езикови семейства. Недостатъчно проучени в съпоставително отношение са и книжовните езици на Балканите.

За периода на Българското предвъзраждане има немалко изследвания, вкл. и обобщаващи трудове, той е познат най-вече с дамаските и техния език. През последните две десетилетия се преодолява подходът дамаскината да бъде представяна откъснато, без да се търси връзка с книжнината от Ранното възраждане и с процесите и тенденциите на формиране на НБКЕ в различните му разновидности.

Поставеният за разглеждане от близо две десетилетия интересен ракурс, свързан с локални писмени формации, наричани смесени, хибридни разновидности на черковнославянския език, които се появяват след втората половина на XVIII в. като локална практика сред източноправославните славянски народи, остава все още недостатъчно проучен поради неизянените напълно критерии и методологията при неговото изследване.

Особено важен с оглед на езиковата ситуация през втората половина на XVIII в. е смесеният езиков тип, характерен за локалните разновидности на черковнославянския език (в Русия, Сърбия, България), които съществуват паралелно с чсл. и си взаимодействат. През последните десетилетия тези въпроси в славянското езикознание се разискват активно, вкл. и българският смесен тип, представен от славянобългарския език. Неговите прояви през този период поставят като особено актуален въпроса за определяне на книжовноезиковите типове в българската писмена практика, техния функционален статус, както и съпоставителното им изследване, но преди всичко теоретичното им осмисляне и намиране на правилен методологичен подход при техния анализ (вж. по тези въпроси Филкова 2002, Иванова Н. 2015, Иванова Ц. 2003, Иванова Д. 2012). За българския случай (след Паисий и Спиридон Рилски/Габровски) може да се отбележат сравнително ранните прояви на демократичната насока в развитието на славянобългарския книжовноезиков тип през първата четвърт на XIX в. в съчиненията на Софроний Врачански, Й. Кърчовски, К. Пейчинович, Ан. Кипиловски, П. Сапунов и др.

Лингвистичното изследване във функционален план на книжнината на славянобългарски език представя и друг интересен ракурс, а именно отчитане на жанровата принадлежност на текста, от която зависи и спецификата на приложените стилови похвати. Както е известно, през разглеждания период доминират компилативните и превод-

ните творби и за тяхното изследване е подходящ комплексният подход. При съпоставянето на преводната творба с оригиналната освен езиковото влияние от страна на източника се изисква и поглед към текстовото съотнасяне на преводната версия спрямо оригинала, което ще даде информация доколко чрез него е осъществена интеркултурната комуникация (не само в езиков план – с оглед на адекватността на граматични форми и лексика, но и на ниво текст: как се генерира/трансформира той чрез езика на превода) – важен въпрос, свързан с преводната рецепция през XIX в.

Недостатъчно внимание се обръща и на функционално-стилистичната система на езика на оригинала – фактор, който влияе и върху преводната версия чрез избора на съответните езикови и изразни средства. По този начин по-отчетливо биха се открили онези структурни и лексикални елементи, усвоени от чуждия език и пренесени в адаптиран вид в преводния. Оттук могат да се направят важни изводи относно влиянието и ролята на оригинала за разширяване на лингво-стилистичните възможности на приемащия език и повишаването на неговия потенциал, както това се отбелязва при новобългарските библейски преводи.

Изследователската традиция в историята на НБКЕ дълго време е налагала лингвоцентричния принцип, в резултат на което през годините се очертаваше една общоприета схема, по която се търсеха типични или специфични лингвистични особености (на различните езикови равнища) на даден текст (независимо от неговия жанр и стилова принадлежност). Това до голяма степен ограничаваше анализа и възприятието на даден текст откъм функционалната му страна, съответната социолингвистична ситуация, стилистичната му оформеност, с която се търси по-висока естетизация.

Преодоляването на такъв подход и разчупването на тази предварително зададена рамка допринесе за интересни анализи и изводи, свързани със стилового изграждане на НБКЕ чрез вграждането на традиционни елементи в неговите най-ранни прояви от XVII век (Байрамова 1995, Велчева 2003, Велчева, Иванова 2010 и др.).

Българските преводни интерпретации дават възможност да се установят определени зависимости между преводната рецепция и тенденциите във формирането и функционирането на НБКЕ. Интересна съпоставка би могло да се направи между преводни версии от първата половина на XIX в. на различни по жанр съчинения извън религиозната сфера (исторически, художествени, дидактични), в които тенденцията за общодостъпност и разбираемост на книжовния език е

съчетана с неговата интелектуализация (Иванова, Д. 2012: 419 – 438). И без особена езикова колизия е постигнато съжителство в стилистичната организация на текста (осъвременена традиция или облагодородена говорна стихия). Но като цяло в тази книжнина не може да не се отбележи и липсата на системност в употребата на онези елементи, присъщи на чсл. висок, богослужебен стил, реторичните окраски на историографските източници (гръцки, руски, сръбски), също и терминологичната ограниченост в дидактичните текстове. Но с категоричност може да се каже, че макар и с редуцирани стилистични възможности, системата на славянобългарския език надскача равнището и художествения потенциал на дамаскиния книжовен език на говорна основа.

Проблемите на езиковото строителство през XIX век са разисквани много широко в продължение на десетилетия, но остават непроучени и доста въпроси, свързани с по-нататъшното развитие, осъвременяване и усъвършенстване на книжовния език в следосвобожденския период и в началото на XX век, когато литературата ни се модернизира. През съвременния етап от развитието на историята на НБКЕ (около седем десетилетия) се изнесоха непознати факти, коригираха се някои хипотези относно авторството и датирането на паметници, дадоха се методологически насоки за извеждане на надеждни критерии при проучването на сходни процеси при близкородствени езици, прецизираха се и се доуточниха значенията на някои термини, обърна се внимание на ролята на оригиналната и преводната литература за обогатяването на БКЕ, на учебната книжнина с нейната научна терминология, на филологическите представи на възрожденските ни книжовници за езиково строителство и книжовноезиково моделиране по пътя на постигане на единен, общ и развит книжовен език за всички българи. И този тип изследвания трябва да продължават, тъй като не отпада и необходимостта от откриване на нови тематични ниши, на нови обекти на изследване, от нови прочити и интерпретации, свързани с дадени факти и явления, от издигане на нови тези или преосмисляне на вече остарели, от осъвременяване на терминологията с оглед на актуалната езикова реалност и постиженията на съвременната наука.

Все още недостатъчно изследвани са определени периоди от развоя на БКЕ, като последните две десетилетия на XIX в. и периода от началото на XX в. до Втората световна война, с оглед на новите книжовноезикови тенденции и стилового усъвършенстване на художествения, вкл. на поетичния стил. Значими за развитието на книжовния език пе-

риодични издания също са недостатъчно изследвани от гледна точка на развитието на езиковата теория и книжовната им практика.

Кои са актуалните задачи пред историята на НБКЕ?

Въз основа на предходния анализ могат да се отбележат няколко обособени групи задачи с различен характер.

1. Организационно-научни

- Липсата на периодично провеждани специализирани форуми, посветени на актуални проблеми от историята на НБКЕ, през последните две десетилетия затруднява своевременното информиране на научната общност и я лишава от полезни дискусии. (Ежегодно провежданите кръгли маси в тази насока, организирани в Пловдивския университет, правят изключение, но те далеч не са достатъчни.)

- На тези форуми освен теоретични би следвало да се разглеждат непременно и теоретико-приложни и методически въпроси, свързани и с преподаването на дисциплината. Споделянето на опита с оглед на модернизацията на учебния процес чрез използване на съвременните информационни технологии, на интерактивни методи, изнесени семинари и презентации в библиотеки и т.н. ще направи дисциплината по-достъпна и по-привлекателна.

- В десетилетията на стимулирането на проектни програми учудваща е липсата на усилия за осъществяването на големи национални и междууниверситетски проекти по значими проблеми, свързани с историята на НБКЕ.

2. Проучване на изворовия материал

- В книгохранилищата на НБКМ, НБИВ, както и в регионалните библиотеки в цяла България има непроучени редица ръкописни паметници от различни жанрове, както и печатни книги от XVII – XIX век. В тази насока също би могло да се активизира проектната дейност в регионален и национален мащаб.

- Активната работа по обработката и дигитализирането на архивните материали (лични и институционални) в библиотеки и отделни книгохранилища ще създаде възможност за системно изследване на важни документи, свързани с развитието на културната и книжовноезиковата ни история.

3. Изследване на актуални проблеми, свързани с историята на НБКЕ

- Състоянието на *градските говори през XIX в.* продължава да е слабо проучен проблем в историята на НБКЕ, който би могъл да разши-

ри представата ни и да осветли въпроса в каква степен тази междинна разновидност между книжовен език и диалекти е започнала да се еманципира от местните диалекти. За изясняването на този въпрос ще допринесе анализът на текстове, близо до разговорната реч (разговорници, училищни диалози, речта на персонажи от художествена литература, съчинения на автори извън обсега на книжовните среди и др.). Като се сравни езикът на самостоятелно издадените многоезични и двуезични разговорници, както и на учебните разговорници и училищните диалози в различни школки учебници през различни периоди на XIX в. с диалектната реч – от една страна, и с БКЕ от съответния период – от друга, ще се очертае състоянието на една от разновидностите на диглосията по онова време, а именно градските говори, и до каква степен те са надраснали диалектното и са започнали да се еманципират от местните диалекти.

- Усилията на изследователите би следвало да се съсредоточат и върху ръкописната и печатната българска книга от все още недостатъчно проучените **периоди** в развоя на БКЕ. Необходимо е активизиране на научните търсения в по-широк темпорален отрязък, като се започне от Предвъзраждането, а не да се концентрираме главно върху постиженията на зрялото Възраждане.

- Продължава да е актуален и въпросът за ролята на **дамаскината книжнина** на ранния НБКЕ и сборниците със смесено съдържание, осъществили прехода от средновековния към писмен език от нов тип.

- Към книжовното дело (XVII и XVIII век) **на българите католици** има постоянен интерес и немалко изследвания, които трябва да имат своето продължение, тъй като в тяхното творчество се прави най-ранната презентация на българския език в европейското културно пространство. Достойнство на авторите е, че те не само използват българския език, но декларират и своя български произход.

- Друг недостатъчно проучен проблем е този за стиловата обработеност на БКЕ през същия период. Създаването и развитието на **административния стил през следосвободенския период** може да се проследи чрез печатни и ръкописни източници (устава на обществени, просветни, културни, благотворителни организации, на училища, читалища и др.), на епистоларното наследство (писмовници), на ръкописи от сбирки на значими възрожденски деятели и институции, училищни и частни библиотеки, читалища, църкви и др.

- По-широко внимание изисква въпросът за дейността на **книжовните средища** през втората половина на XIX и началото на XX

век, които имат приноси в българската езикова история със създадените културни модели и книжовноезикова среда, каквито са Свищов, Ст. Загора, Ямбол, Сливен и мн. др. Това с пълна сила се отнася за Русе като един от най-големите български градове по онова време (след Пловдив) с високо образована интелигенция, с книгоиздаване и развита образователна среда.

- В обсега на бъдещи изследвания влиза широк кръг проблеми, свързани с *езиковите норми и тяхното функциониране, със стилстичната диференциация, с обогатяването на изразните средства* и мн. др. през продължителния книжовноезиков развой (от средата на IX до XXI век) – въпроси, които чакат своята съвременна научна интерпретация въз основа както на познатото досега, така и на най-нови факти от непроучени все още източници.

- Фокусирайки се върху научното съдържание и теоретичните въпроси, ние често загърбваме практическото приложение на знанието, а знаем, че еднакво важно е не само какво преподаваме, но и как го преподаваме. И въпреки че теоретичният акцент в изследванията е преобладаващ, трябва да отделяме повече внимание и на прагматичния аспект и да свържем теорията с преподаването, като използваме интерактивни методи и средства за повишаване на интереса към дисциплината.

Заклучение

В теоретичен и методологичен план в областта на историята на НБКЕ през последния четвърт век има много добри постижения, публикуваха се задълбочени изследвания, обобщаващи трудове, които вероятно ще дадат основание на следващите поколения специалисти да определят трите десетилетия, започнали с 90-те години на XX в., като един зрял период с качествена продукция. Да се надяваме, че този интерес към научната област ще се запази и през следващите десетилетия на XXI век.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин 1977: Андрейчин, Л. *Из историята на нашето езиково строителство*. [Andreychin, L. *Iz istoriyata na nasheto ezikovo stroitelstvo*.] София: Народна просвета, 1977.

Байрамова 1996: Байрамова, М. *Етюди за съюзите в Троянския дамскин*. Библ. „Слово и символ“ № 1. [Bayramova, M. *Etyudi za sayuzite v Troyanskiya damaskin*]. София: Агато, 1996.

- Босилков 1981:** Босилков, К. Взаимодействие между традиционното и новото в ранния етап от формирането на новобългарския книжовен език. [Bosilkov, K. Vzaimodeystvie mezhdru tradicionното i novoto v ranniya etap ot formiraneto na novobalgarskiya knizhoven ezik.] // *Език и литература*, 1981, № 1, 41 – 45.
- Босилков 1986:** Босилков, К. *Кратка история на българския книжовен език*. [Bosilkov, K. Kratka istoriya na balgarskiya knizhoven ezik.] Сегед: Изд. на университета в Сегед, 1986.
- Вачкова 2008:** Вачкова, К. *Типологична характеристика на българския книжовен език. (Възрожденски период)*. [Vachkova, K. Tipologichna harakteristika na balgarskiya knizhoven ezik (Vazrozhdenski period).] Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2008.
- Вачкова 1989:** Вачкова, К. За разпространението на познанията за българския език в Чехия през втората половина на XIX и началото на XX в. [Vachkova, K. Za razprostraneniето na poznaniyata za balgarskiya ezik v Chehiya prez vtorata polovina na XIX i nachaloto na XX vek.] // *Български език*, № 1, 49 – 54.
- Вачкова 1997:** Вачкова, К. *Изследвания по история на българския книжовен език. Помагало за студенти*. [Vachkova, K. Izsledvaniya po istoriya na balgarskiya knizhoven ezik. Pomagalo za studenti]. Част I. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 1997.
- Вачкова, Урбан 1995:** Вачкова, К., Зд. Урбан. *Чешки страници за Шумен през Възраждането*. [Vachkova, K., Zd. Urban. Cheshki stranici za Shumen prez Vazrazhdaneto.] Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 1995.
- Велчева 1966:** Велчева, Б. Норма и традиция в българския книжовен език от XVI – XVII век. [Velcheva, B. Norma i tradiciya v balgarskiya knizhoven ezik ot XVI – XVII vek.] // *Български език*, 1966, № 2, 110 – 121.
- Велчева 1980:** Велчева, Б. Старобългарската традиция в разволя на българския книжовен език преди Възраждането. [Velcheva, B. Starobalgarskata tradiciya v razvoya na balgarskiya knizhoven ezik predi Vazrazhdaneto.] – *Вековни български езикови традиции*. Том 1. Езикознание и семиотика. София: Народна просвета, 1980, 104 – 107.
- Велчева 1990:** Велчева, Б. Приемственост в разволя на българския книжовен език (IX – XIX в.). [Velcheva, B. Priemstvenost v razvoya na balgarskiya knizhoven ezik (IX – XIX v.).] // *Kształtowanie się nowobułgarskiego języka literackiego (do roku 1878)*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Wyd. UJ, 1990, 189 – 203.

- Велчева 2001:** Велчева, Б. Дамаскините от XVII век и началото на новобългарския книжовен език. [Velcheva, B. Damaskinite ot XVII vek i nachaloto na novobalgarskiya knizhoven ezik.] // *Palaeobulgarica*, XXVII, 2001, № 4, 64 – 81.
- Велчева 2003:** Велчева, Б. Художествени изразни средства в дамаскините от XVII в. с оглед началото на новобългарския книжовен език. [Velcheva, B. Hudozhestveni izrazni sredstva ot XVII vek s ogled nachaloto na novobalgarskiya knizhoven ezik.] // *Palaeobulgarica*, XXVII, 2003, № 2, 32 – 52.
- Велчева, Иванова 2010:** Велчева, Б., Д. Иванова. *И от зазоряването тръгва денят... Изследвания върху приемствеността в развоя на българския книжовен език.* [Velcheva, B., D. Ivanova. I ot zazoryavaneto tragva denyat... Izsledvaniya varhu priemstvenostta v razvoya na balgarskiya knizhoven ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2010.
- Венедиктов 1971:** Венедиктов, Г. К. Диалектната основа на българското литературно езиково и българско книгопечатание в епохата на Възраждането. [Venediktov, G. K. Dialektnaya osnova bolgarskogo literaturnogo yazyka i bolgarskoe knigopечатanie v epohu Vozrozhdeniya.] // *Вопросы языкознания*, 1971, № 4, 73 – 89.
- Венедиктов 1987:** Венедиктов, Г. К. За Кирило-Методиевските традиции в нормализацията на българския книжовен език през Възраждането. [Venediktov, G. K. Za Kirilo-Methodievskite tradicii v normalizatsiyata na balgarskiya knizhoven ezik prez Vazrazhdaneto.] // *Кирило-методиевски студии*, Т. 4, Хиляда и сто години от смъртта на Методий, София: БАН – КМНЦ, 1987, 315 – 322.
- Виденов 1979:** Виденов, М. Из актуалната проблематика на съвременния български книжовен език (във връзка с чешката теория на книжовните езици). [Videnov, M. Iz aktualnata problematika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. (Vav vrazka s cheshkata teoriya na knizhovnite ezici).] // *ГСУ, Факултет по славянски филологии*. Т. LXX, 1. *Проблеми на българското езиковедство*. София: УИ „Климент Охридски“, 1979, 5 – 79.
- Виденов 1982:** Виденов, М. Опит за типология на българската езикова ситуация през Възраждането. [Videnov, M. Opit za tipologiya na balgarskata ezikova situatsiya prez Vazrazhdaneto.] // *Език и литература*, 1982, № 6, 82 – 92.
- Вълчев 2007:** Вълчев, Б. *Възрожденските граматика на български език.* [Valchev, B. Vazrozhdenskite gramatiki na balgarski ezik.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.

- Вълчев 2009:** Вълчев, Б. *От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици.* [Valchev, B. *Ot istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik kam teoriyata na knizhovnite ezici.*] София: Oxiart, 2009.
- Гилин 1991:** Gyllin, R. *The Genesis of the Modern Bulgarian Literary Language.* Uppsala: Uppsala University, 1991.
- Гладкова, Ликоманова 2002:** Гладкова, Х., И. Ликоманова. *Языковая ситуация: истоки и перспективы (болгарско-чешкие параллели).* [Gladkova, H., I. Likomanova. *Yazykovaya situaciya: istoki i perspektivy (bolgarsko-cheshkie parralely).*] Praha: Nakladatelstvi Karolinum, 2002.
- Гутшмит 1973:** Gutschmidt, K. Parallele und divergente Entwicklungsenden in jungen slawischen Literatursprachen aus soziolinguistischer Sicht. // *Zeitschrift für Slavistik*, 1973, № 4, 498 – 514.
- Гутшмит 1979:** Gutschmidt, K. Über das Verhältnis von Norm und Kodifikation in den Geschichte der neubulgarischen Literatursprache. // *Nadawki a hranicy recneje kodifikacije. Aufgaben und Grenzen der sprachlicher Kodifizierung.* Budyšin – Bautzen, 1979, 95 – 100.
- Дел Агата 1999:** Дел Агата, Дж. *Студии по българистика и славистика.* Библиотека „Български месечник“. [Del Agata, Dzh. *Studii po balgaristika i slavistika.*] София: ЛИК, 1999.
- Дьомина 1978:** Демина, Е. И. К теории сравнительно-типологического изучения славянских литературных языков. [Demina, E. I. *K teorii sravnitel'no-tipologicheskogo izucheniya slavyanskih literaturnyh yazykov.*] // *Славянское языкознание. VIII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации.* Москва: РАН, 1978, 134 – 141.
- Дьомина 1983:** Демина, Е. И. Основные проблемы истории болгарского литературного языка в эпоху Предвозрождения. [Demina, E. I. *Osnovnye problemy istorii bolgarskogo literaturnogo yazyka v epohu Predvozrozhdeniya.*] // *Първи международен конгрес по българистика. Исторически развой на българския език.* Т. 1. София: БАН, 225 – 239.
- Жерев 1979:** Жерев, Ст. *Езикът на Райко Жинзифов.* [Zherev, St. *Ezikat na Rayko Zhinzifov.*] София: БАН, 1979.
- Жерев 2007:** Жерев, Ст. *Българското книжовно дружество и възрожденските теоретични възгледи за националния характер на новобългарския книжовен език.* [Zherev, St. *Balgarskoto knizhovno druzhestvo i*

vazrozhdenskite vazgledi za nacionalniya harakter na novobalgarskiya knizhoven ezik.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2007.

Иванова, Д. 1994: Иванова, Д. *Българският периодичен печат и градивните книжовноезикови процеси през Възраждането (върху материали от сп. „Читалище“, 1870 – 1875)*. [Ivanova, D. Balgarskiyat periodichen pechat i gradivnite knizhovnoezikovi vaproshi prez Vazrazhdaneto. (Varhu materiali ot sp. „Chitalishte“, 1870 – 1875).] Пловдив: Макрос, 1994.

Иванова, Д. 1998: Иванова, Д. *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането*. [Ivanova, D. Ezikovite vaproshi v balgarskiya periodichen pechat prez Vazrazhdaneto.] Пловдив: Макрос 2001, 1998.

Иванова, Д. 2002: Иванова, Д. *Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието. (Текстология и език)*. [Ivanova, D. Tradiciya i priemstvenost v novobalgarskite prevodi na Evangelieto. (Tekstologiya i ezik).] Пловдив: ИК „Призма“, 2002.

Иванова, Д. 2003: Иванова, Д. *Езикът на Библията. Български синодален превод, 1925 г. (Върху материали от Евангелието)*. [Ivanova, D. Ezikat na Bibliyata. Balgarski sinodalen prevod, 1925 (Varhu materiali ot Evangelieto).] Пловдив: ИМН, 2003.

Иванова, Д. 2008: Иванова, Д. *Недописани страници от историята на българския книжовен език. I част. Славистични ракурси*. [Ivanova, D. Nedopisani stranici ot istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik. Slavistichni rakursi.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2008.

Иванова, Д. 2012: Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език*. [Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.

Иванова, Н. 1983: Иванова, Н. Типологическа характеристика на нормализационните и кодификационните тенденции при формирането на българския, сръбския и хърватския книжовен език през Възраждането. [Ivanova, N. Tipologicheska harakteristika na normalizacionnite i kodifikacionnite tendentsii pri formiraneto na balgarskiya, srabskiya i harvatskiya knizhoven ezik prez Vazrazhdaneto.] // ГСУ „Климент Охридски“. Факултут по славянски филологии, т. 77, 1, *Езикознание*. София, 1983, 124 – 178.

Иванова, Н. 1984: Иванова, Н. Основни тенденции в кодификацията на българския и сърбохърватския книжовен език през Възраждането. [Ivanova, N. Osnovni tendentsii v kodifikaciyata na balgarskiya i sarboharvatskiya ezik.] // ГСУ, Факултут по славянски филологии, т.

78, 1, *Езикознание*, София: Изд. на СУ „Климент Охридски“, 1984, 1 – 156.

Иванова, Н. 2008: Иванова, Н. *Южнославянските езици между националната индивидуалност и славянската взаимност в съчиненията на Антон Безеншек (1854 – 1915)*. [Ivanova, N. *Yuznoslavyanskite ezici mezhdru nacionalnata individualnost i slavyanskata vzaimnost v sachineniyata na Anton Bezenshek (1854 – 1915)*.] Велико Търново: Фабер, 2008.

Иванова, Н. 2015: Иванова, Н. *Методологически коментари към изследването на славянобългарския и славяносръбския език от последните десетилетия на XVIII до средата на XIX век*. [Ivanova, N. *Metodologicheski komentari kam izsledvaneto na slavyanobalgarskiya i slavyanosrabskiya ezik ot poslednite desetiletiya na XVIII do sredata na XIX vek*.] // *Паусиеви четения. Научни трудове на ПУ „Паусий Хилендарски“*. Филология, Езикознание, т. 53, кн. 1, сб. А. Пловдив: УИ „Паусий Хилендарски“, 2015, 50 – 66.

Иванова, Ц. 2003: Иванова, Ц. *Щрихи към балканския Вавилон. Българско-сръбски книжовноезикови отношения XVIII – XIX век*. [Ivanova, C. *Shtrihi kam balkanskiya Vavilon. Balgarsko-srabski knizhovnoezikovi otnosheniya XVIII – XIX vek*.] Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2003.

Иванова, Ц. 2004: Иванова, Ц. *Близки и различни. Южнославянски езикови проекции*. [Ivanova, C. *Blizki i razlichni. Yuznoslavyanski ezikovi proektsii*.] Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2004.

Иванова-Мирчева 1978: Иванова-Мирчева, Д. *Кирило-Методиевски традиции в литературния български език през вековете*. [Ivanova-Mircheva, D. *Kirilo-Metodievski tradicii v literaturniya balgarski ezik prez vekovete*.] // *Литературна мисъл*, 1978, № 6, 80 – 90.

История 1989: *История на новобългарския книжовен език*. [Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Отг. ред. Е. Георгиева, В. Станков, Ст. Жерев. София: Изд. на БАН, 1989.

Караджова 1994: Караджова, Д. *Котленският книжовен център през XVIII век*. [Karadzhova, D. *Kotlenskiyat knizhoven centar prez XVIII vek*.] Пловдив: Хр. Г. Данов, 1994.

Кювлиева-Мишайкова 1997: Кювлиева-Мишайкова, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. [Kyuvlieva-Mishaykova, V. *Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto*.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997.

- Минчева 1982:** Минчева, А. Езиковата ситуация в българските земи през XVIII век и Паисиевата „История славяноболгарская“. [Mincheva, A. Ezikovata situaciya v balgarskite zemi prez XVIII vek i Paisievata „Istoriya slavyanobolgarskaya“.] // *Palaeobulgarica*, 1982, № 4, 37 – 44.
- Минчева 1987:** Минчева, А. Ролята на традицията при възникването на новобългарския книжовен език. [Mincheva, A. Rolyata na tradiciyata pri vaznikvaneto na novobalgarskiya knizhoven ezik.] // ГСУ „Климент Охридски“. Факултет по славянски филологии. *Езикознание*, 77, № 1 (за 1983), София, 1987, 75 – 123.
- Мирчева 1996:** Мирчева, Е. Проблеми на установяването на книжно-езиковата норма в новобългарските дамаскини. [Mircheva, E. Problemi na ustanovyavaneto na knizhovnoezikovata norma v novobalgarskite damaskini.] // *Palaeobulgarica*, 20, 1996, № 3, 96 – 114.
- Мирчева 1999/2000:** Мирчева, Е. Към въпроса за старобългарската традиция в изграждането на новобългарския книжовен език. (Неофит Рилски). [Mircheva, E. Kam vaprosa za starobalgarskata tradiciya v izgrazhdaneto na novobalgarskiya knizhoven ezik. (Neofit Rilski)] // *Български език*, 1999/2000, № 1, 1 – 12.
- Мирчева 2001:** Мирчева, Е. *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век*. [Mircheva, E. Nedamaskinovi slova v novobalgarskite damaskini ot XVII vek.] Велико Търново: Фабер, 2001.
- Мурдаров 1985:** Мурдаров, В. Към типологичната характеристика на славянските книжовни езици въз основа на тяхното формиране. [Murdarov, V. Kam tipologichnata harakteristika na slavyanskite knizhovni ezici vaz osnova na tyahnoto formirane.] // *Славистичен сборник (посвещава се на IX международен конгрес по славистика в Киев, 1983)*. София: БАН, 1985, 23 – 30.
- Мурдаров 1999:** Мурдаров, В. Виенската славистика и българското езикознание 1822 – 1849 – 1918. [Murdarov, V. Vienskata slavistika i balgarskoto ezikoznanie 1822 – 1849 – 1918.] Пловдив: Пигмалион, 1999.
- Мурдаров 2002:** Мурдаров, В. *Из историята на новобългарския книжовен език и на науката за него*. [Murdarov, V. Iz istoriyata na novobalgarskiya knizhoven ezik i naukata za nego.] София: Просвета, 2002.
- Николова 2004:** Николова, Н. *Билингвизмът в българските земи (XV – XIX век)*. [Nikolova, N. Bilingvizmat v balgarskite zemi (XV – XIX vek).] Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2004.

- Попов 1985:** Попов, К. *Из историята на българския книжовен език.* [Popov, K. Iz istoriyata na novobalgarskiya knizhoven ezik.] София: БАН, 1985, 75 – 85.
- Попова 1994:** Попова, В. *Българската стилистика до 50-те години на XX век.* [Popova, V. Balgarskata stilistika do 50-te godini na XX vek.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.
- Първев 1975:** Първев, Хр. *Очерк по история на българската граматика.* [Parvev, Hr. Ocherk po istoriya na balgarskata gramatika.] София: Наука и изкуство, 1975.
- Първев 1981:** Първев, Хр. *Българският език – език на 13-вековна държава.* [Parvev, Hr. Balgarskiyat ezik – ezik na 13-vekovna darzhava.] София: Народна просвета, 1981, 132 – 135.
- Първев 1983:** Първев, Хр. *Възраждането на българския книжовен език.* [Parvev, Hr. Vazrazhdaneto na balgarskiya knizhoven ezik.] София: Народна просвета, 1983.
- Първев 1986:** Първев, Хр. *Страници от историята на българския книжовен език.* [Parvev, Hr. Stranici ot istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik.] София: УИ „Климент Охридски“, 1986.
- Русинов 1976:** Русинов, Р. *История на съвременния български книжовен език (XX век).* [Rusinov, R. Istoriya na savremenniya balgarski knizhoven ezik (XX vek).] Велико Търново, 1976 (офсет. изд.).
- Русинов 1978:** Русинов, Р. *Градските говори през Възраждането. (Предварителни бележки).* [Rusinov, R. Gradskite govori prez Vazrazhdaneto (Predvaritelni belezhki).] // *Трудове на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.* Филологически факултет (за 1974 – 1975 г.). *Езикознание*, 13, № 2, 81 – 100.
- Русинов 1980:** Русинов, Р. *Учебник по история на новобългарския книжовен език.* [Rusinov, R. Uchebnik po istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] София: Наука и изкуство, 1980.
- Сборник 1993:** *Българският XV век. Сборник с доклади за българска обща и културна история през XV век, 19 – 21.X.1992 г.* [Sbornik Balgarskiyat XV vek. Sbornik s dokladi za balgarska obshta i kulturna istoriya prez XV vek.] София: Изд. на НБКМ, 1993.
- Сборник 1995:** *Българският XVI век. Сборник с доклади за българска обща и културна история през XVI век.* [Sbornik Balgarskiyat XVI vek. Sbornik s dokladi za balgarska obshta i kulturna istoriya prez XVI vek.] София: Изд. на НБКМ, 1995.
- Филкова 2002:** Филкова, П. *Паисиевата „История славеноболгарска“ в контекста на езиковата ситуация през XVIII в.* [Filkova, P. Paisievata „Istoriya slavenobolbarskaya“ v konteksta na ezikovata

situaciya prez XVIII vek“.] // *Научни трудове на ПУ „Паусий Хилендарски“*. Филология, т. 40, кн. 1, 21 – 28.

Хержман 1963: Хержман, С. Аналогии и различие в развитието на книжовния български, чешки и словашки език. [Herzhman, S. Analogii i razlichie v razvitieto na knizhovniya balgarski, cheshki i slovashki ezik.] // *Чехословакия и България през вековете*. София: БАН, 1963, 497 – 506.

Хержман 1968: Heřman, S. Proces stabilizace spisovných jazyků na Balkáně. // *Československé přednášky pro VI. Mezinárodní sjezd slavistů*. Praha: Academia, 1968, 135 – 137.

Цойнска 1984: Цойнска, Р. За някои особености на нормализацията на българския книжовен език през XVIII – XIX в. [Tsoynska, R. Za nyakoi osobenosti na normalizaciyata na balgarskiya knizhoven ezik prez XVIII – XIX v.] // *Wiener Slavistischer Almanach*, 1984, 13, 21 – 33.

Цойнска 1998: Цойнска, Р. Балканские литературные языки в эпоху Возрождения – общие черты и специфики их развития. [Tsoynska, R. Balkanskie literaturnye yazyki v epohu Vozrozhdeniya – obshtie cherty i specifiki ih razvitiya.] // *Славянские литературные языки в эпоху национального возрождения*. Москва: ИС – РАН, 1998, 40 – 58.

**НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ТЕНДЕНЦИИТЕ В БЪЛГАРСКАТА
ПРЕВОДНА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ
НА СРЪБСКИ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ТЕКСТОВЕ**

Найда Иванова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**SOME INVESTIGATIONS OF THE TENDENCIES IN THE
BULGARIAN TRANSLATIONAL RECEPTION OF SERBIAN
REVIVAL TEXTS**

Nayda Ivanova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

In this article the Bulgarian translational reception of the section devoted to the Bulgarian history in the enlightening work of Jovan Rajić called *История разних славенских народов, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов* (1794-95) is examined. The reasons behind the translation of the work in hand in the first half of the 19th century by two Revival writers, At. Stoykovich and P. Sapunov, as well as in the second half of the 20th century by N. Dilevski, give us the opportunity to reveal the specific mechanisms of the act of translation in respect of the functions of Bulgarian literary language as a means of intercultural communication in the different periods of the development of Bulgarian culture.

Key words: *J. Rajić, At. Neskovich, P. Sapunov, N. Dilevski, translational reception, intercultural communication*

Поради спецификата на сръбско-българските книжовноезикови контакти, в рамките на които немалко съчинения са превеждани неколкократно в различни периоди от развитието на целевата култура, проблемът за превода на стари текстове на друг славянски книжовен език може да бъде изследван и в диахронен, и в синхронен план. Подобна възможност се открива във връзка с раздела, посветен на българската история, от емблематичното съчинение *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ* (1794 – 1795) на сръбския книжовник Йован Раич.

Както е известно, частта за България се ползва с популярност сред българската възрожденска интелигенция, поради което е преведена в преработен вариант от двама книжовници: Ат. Нескович – *Исторія славенно-болгарскогъ народа изъ г. Раича Исторіе и нѣкихъ Историческихъ Книгъ составленна* (1801, II изд. 1811), и П. Сапунов – *Исторіата на славенно-болгарскїа народъ* (1844). Откъси от въпросната част са преведени като отделна книга и през 1993 г. от Н. Дилевски – *История на всички славянски народи и най-паче на болгари, хорвати и серби*, в поредицата „България в творчеството на чуждестранни историци XVII – XIX век“. На основата на посочените преводи става възможно да се осветлят специфичните механизми на преводната дейност с оглед на функционирането на българския книжовен език като средство за интеркултурна комуникация не само в периода на Българското възраждане от първата половина на XIX в., но и през втората половина на XX в.

Тук типовете преводна интерпретация на Раичевия труд ще бъдат проследени на основата на кратък фрагмент – § 1 от Глава VI. *О основаніи кралевства Болгарскаго въ Мусіи* от т. I на *Историята*, стр. 347 – 348. Даденият параграф се отличава с ясна композиционна структура: основната му част се състои от описание на събитията от последните десетилетия на VII в., свързани с трайното заселване на българите на юг от Дунав; в увода се проследява предисторията на описваните случки, докато заключението представя възхвала на княз Батай и верифициране на предадената информация чрез посочване на използваните исторически извори.

Изследванията за правописните, фонетичните, морфологичните, лексикалните и синтактичните особености на разглежданите текстове показват, че Раичевата *История* е написана според нормата на историкографския стил на руския книжовен език от XVIII в. (Толстой 1988: 192), която авторът владее до съвършенство, бидейки възпитаник на Киевско-Могиланската академия. Преработката на Ат. Нескович е образец на смесения славяноръбски книжовноезиков тип на сръбския книжовен език с преобладаващи говорими фонетични и морфологични особености. В превода на П. Сапунов по-последователно са отразени новобългарските говорими черти, като и в неговия текст се проявява влиянието на книжовната традиция, а също така са употребени хибридни езикови форми. Преводът на Н. Дилевски отразява нормата на съвременния български книжовен език със спорадични елементи на архаизация на фонетично и лексикално ниво, най-често свързани с приетия от редактора принцип в собствените географски и етнически имена да се предават особеностите на оригинала (срв. напр. етнонимните названия *болгари*, *болгарски* – 85, 86).

В този контекст следва да се напомни, че характеризирането на езиковата субстанция на всеки от разглежданите текстови фрагменти според генетични критерии се изразява в идентифицирането на принадлежността на употребените езикови елементи към съответните контактуващи системи (говорими езици и/или редакции на старобългарския език), както и в установяването на „несистемните“ форми. Същевременно преводната дейност в книжовноезиковата сфера има за цел да реинтерпретира не отделни вербални единици, нито подсистеми от изходния на целевия език, а писмени текстове, чрез които се осъществява процесът на интеркултурна комуникация. Това налага установените като преводни съответствия структурни елементи, групирани по езикови нива, да бъдат разглеждани не само като проява на тенденциите във формирането и функционирането на субстанцията на нормата на целевия книжовен език, а и като минимални градивни единици, чрез които се генерира даден преводен текст.

В този смисъл анализът се префокусира върху установяването на функционално-стилистичните фактори, характерни за изходния и целевия книжовен език от съответния период, които се проявяват в преводната дейност и влияят върху избора на преводни съответствия във всеки от трите случая. На практика подобен подход предполага да бъде проследено как и в каква степен смислово-композиционната и лингво-стилистичната оформеност на оригинала организират селекцията и употребата на преводните съответствия, т.е. как в рамките на опозицията „свое“ – „чуждо“ усвояването на „чуждото“ се проявява във вид на активизиране на потенциала на „своя“ книжовен език.

Особености на оригинала

Преди всичко следва да се изтъкне обстоятелството, че разглежданото тук историческо произведение, както и неговите възрожденски преводи са възникнали преди формирането на историята като самостоятелна наука в съвременния смисъл на думата в рамките на славистиката – т.е. това е специфичен тип исторически текст, чиито концептуални и стилистични особености не са изцяло в съответствие с принципите на модерната историография. Във въпросното произведение при предаването на фактографската информация се преплитат библейската и историческата традиция; в идеологическо отношение то е свързано с процесите на национална идентификация, които при южнославянските народи в началната си фаза протичат и с актуализиране на идеята за общия им произход, като именно тези особености на съчинението привличат вниманието и на българските преводачи от

Възраждането. От една страна, научният характер на избрания текст-фрагмент се проявява в коректното цитиране на използваните източници (*Хронографията* на Теофан Изповедник, Мавро Орбини, Шарл Дюфрен Дюканж – вж. Драгова 1993: 168 – 169, 171 – 172, 175 – 176), уточняването на датите на събитията (напр. окончателното навлизане на българите в Мизия и Тракия през 679 г. сл. Хр. – 347), както и чрез въвеждането на препратки, които насочват към предходни фрагменти, съдържащи релевантна историческа информация (*какЪ уже доволно описанно – 347, какЪ уже сказанно – 347, поминаемое приуготовление учинилЪ – 348*). От друга страна, в сръбското литературознание *Историята* на Й. Раич се определя като образец на т. нар. бароков славизъм (Павич 1991: 77) и това обстоятелство обуславя нейните основни езикови и стилистични особености.

В разглеждания тук фрагмент на макротекстово ниво се установяват няколко структурни характеристики, определящи бароковата специфика във вербализацията на авторовата интенция: 1) предаване на информацията в уводната част във формата на многочленни сложни съчинени изречения; 2) употреба на инвертиран словоред в именните синтагми и в рамките на простите изречения в състава на сложното; 3) последователно прилагане на средства за ритмизиране на прозаичния текст на принципа на хомеотелевтона чрез повторение на именни и глаголни граматични морфемии; 4) използване на специфични стилистични похвати при описание на конкретно историческо събитие, а именно – стилово маркирани темпорални и причастни форми, а също така книжни синтактични модели за изразяване на цел и причина¹.

1) Преди всичко бароковата стилова оформеност на фрагмента се проявява в употребата на *усложнени синтактични конструкции* – от деветте изречения, съставлящи разглеждания параграф, само две са прости.

Уводът, в който се представя историческият контекст на описаните събития, се състои от едно сложно съчинено изречение, което освен от една вметната част с метатекстово съдържание е съставено от три асиндетонно свързани прости изречения, две съединително свързани изречения със съюза *и*; последните три изречения образуват специфична семантична цялост – първите две са противопоставително отнесени спрямо предходните, като същевременно са в съотносително отношение, изразено чрез съюзната връзка *или – или* (т.е. назовават относително самостоятелни, изключващи се исторически дейст-

¹ Поради ограниченията в обема няма за бъдат анализирани правописно-фонетичните и лексикалните особености на текстовете.

вия, които взаимно се допълват в рамките на определен период), а третото означава резултат от всички изброени действия.

Събитията, представени като предпоставки за описаните конкретни случки, са интерпретирани в тяхната висока степен на обобщеност и относителна автономност, като е експлицирана причинно-следствената им последователност във времевия континуум. Подобен ефект се постига и чрез прилагането на принципа на синтактичния паралелизъм, като всяка отделна информация е вербализирана чрез аналогични по своята структурираност прости изречения, образуващи градация в рамките на сложното изречение.

*До сихъ поръ,
какъ уже доволно описанно
Болгари еще отъ временъ Великаго Феодосіа
Римляномъ часто досаждали,
Провинціи ихъ разграбляли,
воинство побивали,
ссорилися, и мирилися съ ними;
однакъ или сами изъ предѣлъ ихъ исходили,
или прогоняеми бывали,
постояннаго мѣста себѣ въ краяхъ ихъ имѣти немогли – 347.*

2) Друга характерна стилистична особеност на разглеждания фрагмент е **използването на инвертиран словоред**. Както беше посочено по-горе, заслужава внимание обстоятелството, че този подход за постигане на експресивно и/или смислово експлициране на съответното съдържание се прилага системно не само в рамките на именните синтагми, съдържащи притежателни местоимения (*Провинціи ихъ, изъ предѣлъ ихъ, въ краяхъ ихъ – 347*), но също така в простите изречения, включени в състава на сложните. Във втория случай именната част, изпълняваща различни синтактични функции (пряко или косвено допълнение, обстоятелствено пояснение), най-често заема позиция пред глаголната част, изпълняваща функцията на сказуемо. Финалната позиция на глагола в бароковата синтактична норма е резултат от немско-латинско влияние, реализирано с полско-украинско-руско посредничество (Зорич 2012: 232). Чрез неговото позициониране в края на съответното просто изречение се преекспонира информацията, съдържаща се в зависимите от глагола компоненти: *Римляномъ часто досаждали, Провинціи ихъ разграбляли, воинство побивали – 347*, и под.

3) В съчинението на Й. Раич последователно е отразена и една друга особеност, характерна за източнославянската барокова проза, а

именно – **повторяемостта на определени окончания**, чрез която се ритмизират съответните текстови сегменти. Чрез хомеотелевтонно структуриране на фразите с помощта на определени именни и глаголни граматични морфеми, характерни за структурата на черковнославянския (отчасти и руския) език, се постига естетически и емфатичен ефект в рамките на дадена част от предметното съдържание:

1) Окончанието за мн. ч. на еловото причастие *-ли*: *Римляномъ часто до-саждали, Провинціи ихъ разграбляли, воинство побивали* – 347; 2) Окончанието за мн. ч. на еловото причастие *-ли* + възвратното местоимение *ся*: *ссорилися, и мирилися съ ними* – 347; 3) Окончание *-енни* за им. пад. мн. ч. на страдателното причастие: *но отъ Іустина и Бландаріа странъ тѣхъ управителей побѣжденни и прогнанны* – 348; 4) Инфинитивното окончание *-ти*: *начали Римскія окрестныя Провинціи сокрушати и опустошати*; 5) Окончание *-у/-ю* за винит. пад. ж.р. ед. ч. на съществителните от *а*-деклинация: *Нападеніе они учинили на Сквѣію и Муссію* – 348; 6) Окончание *-ия* за вин. пад. мн. ч. на прилагателните: *начали Римскія окрестныя Провинціи сокрушати* – 347 – 348; 7) Окончание *-а* за вин./род. пад. на съществителните от м.р. *о*-деклинация: *подъ предводителствомъ Князей своихъ Вукича и Драгича* – 348; 8) Окончание *-аго* за род. пад. ед. ч. м. р. на прилагателните: *но Болгари коннаго и воднаго Императорскаго воинства множество увидѣше* – 348. Специално внимание заслужава аналогичната оформеност на заключителната част, в която стилогенна функция изпълняват дативните именни форми: 9) Окончанието за дат. пад. ед. ч. м.р. *-у* на съществителните от *о*-деклинация и 10) *-ому* на прилагателните в конструкция, представляваща *dativus absolutus*: *Болгари тимъ образомъ гнали ихъ и побивали немилостиво, предводителствующу и ободряющу ихъ Князю Батаю, или Бутаю, Кралю IV. по слову Мавроурбинову* – на стр. 291, и *Дуфреснову* – на стр. 89, 348.

4) При описанието на **конкретните исторически събития** стиловите похвати, основаващи се на принципа на повторяемостта, чрез които е оформена композиционната рамка на откъса, се редуцират (без напълно да се изключват). За сметка на това при изображението на действията на съответните исторически личности се употребява разнообразен инвентар от средства за кондензиция на изказа главно във вид на причастни конструкции. В разглеждания кратък откъс са употребени всички видове черковнославянски причастия (и/или техните руски континуанти), с което действията придобиват усложнена темпорална и логическо-семантична характеристика (експлицират се отношенията на едновременност и предходност, нееднозначна причинно-следствена обвързаност с възможност за неозначаване на субекта на действието): 1) сегашно страдателно причастие: ***поминаемое приуготовленіе учинилъ***; 2) минало страдателно причастие: ***побѣжденни и прогнанны*** – 348, ***Болгари тимъ ободрени*** – 348; 3) сегашно деятелно причастие: ***а воинство его отишествіе видяще*** –

348; 4) минало деятелно причастие първо: *при брегахЪ Дунава становившійся* – 347, както и минало деятелно второ.

Заслужава внимание използването и на няколко езикови средства за изразяване на цел и причина – чрез варирането на принципите на декомпозиция и кондензация се постига нюансирана концептуализация на въпросните категории, а оттук и емфатичен ефект при представянето на съответното конкретно историческо съдържание. Посоченото значение се изразява чрез именната синтагма: *для цѣлбы* – 348, подчиненото изречение със съюзна връзка *понеже: понеже болѣлЪ ногами*, както и със синтактичната книжна конструкция, съдържаща причинния съюз *да бы* + инфинитив: *да бы укротити продержое ихЪ нападеніе* – 348, *да бы силы ихЪ вЪ конецЪ сотерти* – 348.

Следователно в компонентите, съставлящи композиционната рамка на разглеждания фрагмент (встъпителната част и заключението), на базата на синтактичния паралелизъм, инвертирания словоред и хомеотелевтонната завършеност на отделните синтактични цялости се постига внушение за естетизация, обобщенотемпорална линейна последователност, висока степен на абстрахираност на предпоставките и последствията, свързани с изобразяваните събития. В представянето на новата информация, т.е. на конкретните исторически факти, съдържащи се в дадения параграф, чрез редуването на средства за кондензация и декомпозиция на изказа действията на участниците се описват в тяхната усложнена, нелинейна темпорална и причинно-следствена съотнесеност.

Приложените похвати не променят предаваното историческо съдържание, но несъмнено отразяват един специфичен начин на неговата интерпретация – чрез стилистичната оформеност се постига не само своеобразна естетизация, но и утвърждаване на определен модел за рационално осмисляне на историческия процес по начин, характерен за бароковото световъзприятие.

Преводът на Ат. Нескович

Както е известно, Ат. Нескович превежда съответния раздел от Раичевата *История* на славяносръбски език и именно в този вид книгата се ползва с особена популярност сред българите, което налага повторното ѝ отпечатване. Редакторските промени в разглеждания откъс са насочени към ограничаване на определени особености, свързани с научното му предназначение – например отпадат уточняването на датата на окончателното проникване на българите в Мизия и Тракия, както и всички цитирания на исторически източници. Наред с

предприетите съкращения в обема на конкретната историческа информация, съдържаща се в оригиналния параграф, преводачът добавя встъпителната част от следващия параграф, посветена на заселването на българите около Варна, покоряването на седемте славянски племена и принуждаването на византийския император да им плаща данък.

При анализа на разглеждания параграф би следвало да се установи по какъв начин и в каква степен посочените по-горе четири основни компонента на бароковата структура на оригинала са релевантни при селекцията на езиковите съответствия в преводната интерпретация на Ат. Нескович.

1) Преводачът запазва **бароковата синтактична структурираност** на въвеждащата част от параграфа – сложното съчинено изречение и инвертирания словоред на съставлящите го прости изречения. Същевременно последователно заменя черковнославянските с техните аналогични сръбски говорими граматични и лексикални елементи (срв. например формите за перфект, окончанията за дат. и местен пад. мн. ч. на съществителните от *a*-деклинация *-ами*, род. пад. мн. ч. *-а*, винит. пад. мн. ч. ж.р. *-е*, както и съответните местоименни форми).

На практика Ат. Нескович използва „готовата“ синтактична матрица, която е маркирана като елемент на висок стил и има потенциал за изразяване на абстрактни логико-семантични отношения, като я „запълва“ със съответстващи сръбски особености. Реализацията на посочената стратегия отразява една начална фаза на функционално-структурното и аксиологичното адаптиране на народния език в ролята му на потенциална основа на съвременната сръбска книжовноезикова норма.

<p><i>До сихЪ порЪ, какЪ уже довольно описанно Болгари еще отЪ временЪ Великаго Феодосіа РимляномЪ часто досаждали, Провинціи ихЪ разграбляли, воинство побивали, ссорилися, и мирилися сЪ ними; однакъ или сами изЪ предѣлЪ ихЪ исходили, или прогоняеми бывали, постояннаго мѣста себѣ вЪ краяхЪ ихЪ имѣти немогли – 347.</i></p>	<p><i>Довдесмо довольно описали, како су Болгари іош ѿ времена Анастасіа Императора Греками често досађивали, Провінціе ніове разграбљвали, воинство побивали ссорилисе и смирили се съ нима; послѣ или су сами изъ ніови предѣла исходили; или су ѿ ни протерани бывали, постоянногъ текъ мѣста у странама греческими нису могли имати – 69.</i></p>
---	--

2) По отношение на примерите на *инвертиран словоред* в именните синтагми, съдържащи местоимения (особено притежателни), Ат. Нескович прибягва до различни преводни решения. Някои от конструкциите запазват оригиналната си структурираност, но в сръбизиран вид (*Провинціїи ихЪ – Провинціе нїове разграблали – 69*, и под.), други именни словосъчетания отпадат поради съдържателните редакторски изменения. Същевременно се установяват и примери за *нормализиране на словоарета* (*изЪ предѣлЪ ихЪ – или су сами изъ нїови предѣла изсходили – 69*, и под.).

3) В рамките на третата тенденция – *към ритмизация* на прозаичния текст чрез въвеждане на граматична рима, се осъществяват съществени трансформации. В превода на Ат. Нескович, от една страна, се явяват:

а) Характерни за оригинала черковнославянско-руски флексии с ритмизираща функция, които имат формални съответствия и в сръбския език. Например черковнославянското инфинитивно окончание *-ти* (70), окончанието *-у/-ю* за винит. пад. ж.р. ед. ч. на съществителните от *a*-деклинация (70), окончанието *-енни* за им. пад. мн. ч. на страдателното причастие – в сръбски без геминация на съгласната /н/ (70). По аналогичен начин и в комбинацията на окончанието за мн. ч. на еловото причастие *-ли* + възвратното местоимение *ся* последното последователно се явява в сръбски фонетизъм: *ссорилися, и мирилися сЪ ними* (347) – *ссорилисе и смирили се* (69).

б) Специфични сръбски граматични морфеми, които поради употребата им в повторително структурирани синтактични цялости по аналогия също придобиват посочената стилогенна функция:

Срв. цитирания по-горе пример на превеждане на встъпителното изречение от параграфа, при което освен окончанието на еловото причастие се наблюдава повторемост и на глаголната енклитика: (*су + ... -ли*): *послѣ или су сами изъ нїови предѣла изсходили; или су ѿ ни протерани бивали 69*. Черковнославянското окончание *-ия* за вин. пад. мн. ч. в две форми на прилагателните се заменя от съответстващото му сръбско окончание *-е* на прилагателните и съществителните, което се явява в три форми: *начали Римскїя окрестнїя Провинціїи сокрушати* (347 – 348) – *начали Греческе сосѣдне Провинціе сорушавати, и грабити* (70). Окончанието *-а* за вин./род. пад. на съществителните от м.р. *o*-деклинация също се запазва (напр. *При владѣнїю пакъ Константіна Погонта Л. X. 679 – 69*, и под.), но намалява своята фреквентност поради преобразуването на определени изходни генитивни синтагми в техните сръбски инструментални съответствия (*но Болгари коннаго и воднаго Императорскаго войнства множество увидѣвшие* (348) – *и на Болгаре моремъ и сувимъ наступїю – 71*). В това отношение особено характерно е въвеждането на конструкцията *под+инструментал*, в която творителната форма на името на съответния владетел означава в чия власт е онава, спрямо което се определя отношението на владееене (Стеванович 1974: 481–482): *подъ Кралемъ своимъ Батаїомъ – 70; подъ вождами своими Вукичомъ и*

Драгичомъ – 70. Друга сръбска особеност, която поема ритмизираща функция, е окончанието за локатив: *у странама греческима* – 69.

С отпадането на финалната част от параграфа, в която основна ритмизираща роля играят окончанията за дателен падеж във възхвалата на Батай и в цитиранията на източниците, съществено се нарушава зададената в изходния текст рамкова барокова композиция на разглеждания параграф.

4) Четвъртата особеност на оригинала, която е свързана с използване на *причастни форми и конструкции* при описанието на конкретните исторически случки, също претърпява съществени преобразувания. Доколкото в по-голямата си част това са стилогенни граматични форми, които липсват в сръбския език и/или се възприемат като книжни, Ат. Нескович последователно ги заменя със сръбски говорими съответствия.

Вместо сегашното страдателно причастие се употребява съответстващата форма за минало страдателно причастие (*или прогондѣми бивали* (347) – *или су ѿ ни протерани бивали* – 69). В предаването на миналите страдателни причастия при описанието на конкретни действия се установява един пример за запазване (*побѣждени и прогнани* (348) – *побѣждени и прогнани* – 70) и един за преобразуване в стилистично маркирана форма на перфективен презент (*Болгари тимЪ ободрени* (348) – *а Болгари ободресе* – 71). Сегашното деятелно причастие отпада в синтактична позиция, в която е употребено в изходния текст, но в случай на по-свободна преводна интерпретация може да бъде въведена аналогична сръбска форма (*Болгари тимЪ ободрени гнали ихЪ и побивали немилостиво* (348) – *а Болгари ободресе, ни гонѣи силно побивали* – 71). Миналото деятелно причастие последователно се предава с подчинено обстоятелствено изречение за време или с подчинено определително изречение, съдържащи най-често форма на перфект или на плюсквамперфект (*при брегахЪ Дунава становившійся* (347) – *Болгари кои су се ... покрай Дунава поселили были* 70, *еже увѣдавЪ Константин ИмператорЪ* (348) – *кое кадЪ Е уразумео* – 70, и под.).

Сърбизацията обхваща и изразяването на цел и причина – съответната именна синтагма запазва своята структурираност (*для цѣлбы* 348 – *ради цѣлбе* – 71); синтактичната конструкция, съдържаща причинния съюз *да бы* + *инфинитив*, се предава чрез нейното сръбско съответствие *да би* + *инфинитив* + *елово причастие* от *моћи* (*да бы укротити продерзое ихЪ нападеніе* (348) – *да бы то нѣово дерзновенно нападеніе укротити могао.* – 70, и под.); същевременно употребеното в оригинала подчинено обстоятелствено изречение за причина се преобразува в подчинено определително, с което се променя смисловата структура на разглеждания фрагмент (*понеже болѣлЪ ногами* (348) – *Императоръ, кои Е слабъ на ногу быо* – 71).

Преводът на Нескович отразява началната фаза на легитимиране на народния език в книжовната употреба чрез проникването му в определени готови барокови синтактични модели. Преводачът запазва и преекспонира книжни особености, свързани с изреченските синтактични структури, а изоставя такива, които нямат аналогия в народния език (срв. последователното преобразуване на причастията в подчинени изречения). По този начин се увеличава фреквентността на формите за перфект, като тяхната ритмизираща функция става доминираща в текста. Подобна стилистична маркираност придобиват по аналогия и други сръбски съответствия, като например инструменталната конструкция с предлога *под*, в която творителната форма е име на владетел. Вследствие на направените трансформации се променя моделът на вербализация на историческото съдържание, който е по-опростен и еднообразен и при който отпадат стилистичните маркери за постигане на бароков контраст между описанието на обстоятелство и на събитие.

Преводът на П. Сапунов

Преводът на П. Сапунов не е направен от оригинала, а от преработената версия на Ат. Нескович. Последната е предпочетена, доколкото е базирана на идеята за общодостъпност и разбираемост на историческото знание, което да се превърне във фактор за формирането на националната идентичност. Тръгвайки от утилитаризираната версия на Нескович, в която сръбските говорими особености доминират в стилистичната организация на текста, преводачът изгражда нейното новобългарско съответствие².

1) По отношение на **синтактична структурираност** на разглеждания фрагмент П. Сапунов запазва усложнената оформеност на уводната част в нейната славяносръбска „демократизирана“ морфологична и лексикална реализация, като по аналогичен начин последователно запълва бароковите изреченски матрици с български езикови

² В съдържателно отношение П. Сапунов стриктно се придържа към версията на Нескович, чрез което се препотвърждава популяризаторската функция на текста. Също така при селекцията на преводните съответствия се проявява изразена зависимост от синтактичната оформеност на оригинала – срв. примери като: *Туй сѧ пакъ случило тѧй* – 69, *Болгарите, които сѧ сѧ сосъ Аспаруха, както сме вече казали, покрай Дунава поселили быле* – 69, *което когато е разумалъ Константинъ Императоръ* – 70, в които словоредните особености, както и реализираните повторения на звукови и морфосинтактични единици нямат експресивен или емфатичен ефект, а са проява на буквален превод.

особености, употребявайки членни форми при имената, български форми на притежателните и личните местоимения, както и перфект с български фонетизъм на спомагателния глагол *съм*.

<p><i>Довдесмо доволно описали, Како су Болгари ѿощ ѿ времена Анастасіа Императора Греками често досађивали, Провінціе нїове разграблвали, войнство побивали ссорилисе и смирили се съ нима; послѣ или су сами изъ нїови предѣла изсходили; или су ѿни протерани бивали, постоанногъ текъ мѣста у стран- нама греческима нису могли имати – 69.</i></p>	<p><i>До тукъ сме доволно описали, какъ сѧ Болгарите ѿоще ѿ времената на Императора Анастасіа на Гѧрциите често досаждавали, тѣхните Провинцій разграблвали, войнството побивали, ссорили сѧ, и мирили сѧ съ тѣхъ: сетнѧ или сѧ сами изъ тѣхните предѣли изхождали, или сѧ ѿ тѣхъ испѧдвани бивали, постоанно тѣхны мѣста въ Гречес- ките страни ни сѧ можле да иматъ – 69.</i></p>
---	---

2) Същевременно П. Сапунов последователно нормализира **словореда** и в малкото запазени в превода на Нескович инвертирани **именни синтагми**, съдържащи прилагателни имена и притежателни местоимения (*Провинціе нїове разграблвали (69) – тѣхните Провинцій разграблвали (69), подъ вождами своими Вукичомъ, и Драгичомъ (70) – подъ свойте вожды, Вукича, и Драгича (70)* и под.).

3) В рамките на **тенденцията към ритмизация** на прозаичния текст се очертават следните тенденции:

3.1. **Запазване** на флексии с ритмизираща функция, които са характерни за българския (книжовен) език и представят формален аналог на определени черковнославянско-руски и сръбски граматични морфеми. В този случай реализацията на общи преводни решения се основава на генетичната общност на трите контактуващи системи (например окончанието **-енни** за им. пад. мн. ч. на страдателното причастие (*побѣждени и прогнани (70) – побеждени и прогнани – (70)*).

3.2. **Въвеждане** на специфични български граматични морфеми, използвани за хомотелевтонно структуриране на съответните текстови сегменти – например: членна форма на имената, включително и в най-консервативната текстова позиция, каквато е заглавието, в комбинация с нормализиране на словореда (*За Основаніето на Болгарското Царство въ Муссіата*); членна форма + елово причастие (*на Гѧрциите често досаждавали, тѣхните Провинцій разграблвали, войнството побивали – 69*).

3.3. *Замяна* на сръбски с български форми, при която поради структурната специфика на изходния и целевия език съществено се променя стилистичната оформеност на преводния текст. Така например, от една страна, предаването на инфинитивното окончание *-ти* с окончанието *-/ат* за 3 л. мн. ч. сег. вр. при запазването на словоредните особености обуславя реализацията на принципа на хомеотелевтона и с български средства (*начели Греческите сосѣдни Провинції да сокрушаватъ и да грабѣтъ* 69-70). По аналогичен начин се променят граматичните морфемни, създаващи еуфоничен ефект, чрез замаяната на окончанието *-у/ю* за винит. пад. ж.р. ед. ч. на съществителните от *a*-деклинация със съответната обща именителна форма (*Сторили сѣ ты нападеніе на Скивіа и Муссіа* 70).

От друга страна, при изразяването на определени граматични значения, съответстващи на значенията в изходния език, първите могат да не се вербализират в ритмизирана форма. Посочената особеност в превода на П. Сапунов отразява влиянието на структурните различия между изходния и целевия език, които се проявяват вследствие на стриктното придържане на преводача към оригинала. Нерядко определени хомеотелевтонно структурирани сръбски синтагми от превода на Нескович при Сапунов изгубват стилистичната си маркираност:

Раич: *поводѣ подали Болгари сицевимѣ образомѣ* (348) – Нескович: *Болгари дали су повод оваковимѣ начиномѣ* (70) – Сапунов: *Болгарите сѣ дали поводъ съ тосъ начинъ* (70); Раич: *но Болгари коннаго и воднаго Императорскаго войнства множество увидѣше* (348) – Нескович: *и на Болгаре моремѣ и сувимѣ наступію* – Сапунов: *и на Болгарите по морето и по сухо настѣпилъ* (70).

Специфични тенденции се очертават по отношение на окончанието *-а* за вин./род. пад. на съществителните от м.р. *o*-деклинация. То се запазва в превода (едновременно с ритмизиращата си функция) в съответните синтагми, които са характерни не само за българския книжовен език, но и за българския говорим език (срв.: *ѡ времена на Императора Анастасіа* – 69, *При владѣніето пакъ на Константина Погонта* – 69; *но ѡ Іустина и Бландаріа ... побѣждени и прогнани* – 70). Същевременно при преобразуването на употребените в превода на Нескович под влияние на говоримия език сръбски инструментални конструкции, съдържащи име на владетел, освен превеждането на последните с аналитично българско съответствие, при което се изгубва хомеотелевтонната оформеност на синтагмата (*подѣ Кралемѣ своимѣ Батаіомѣ* (70) – *подѣ своѣ Царѣ Батоі* – 60), се наблюдава и замаяната на инструменталните форми с родително-винителни (*подѣ вождами своимѣ Вукичомѣ и Драгичомѣ* (70) – *подѣ своите вожди Вукича и Драгича* – 70). По този начин в българския превод съответс-

тивията на творителните окончания или нямат ритмизираща функция, или последната се поема от окончанието *-а* за вин./род. пад. на съществителните от м.р. *о*-деклинация, което увеличава своята фреквентност в примерите, съдържащи име на владетел. Така в превода на Сапунов се появяват определени стилистично маркирани форми, които, обективно погледнато, имитират аналогичните книжни елементи от текста на Раичевия оригинал, но са народни по произход, доколкото се явяват в аналитични конструкции. В случая се проявяват определени тенденции в новобългарския книжовен език от епохата, свързани с преосмислянето на стилогенната функция на остатъците от падежни форми в народния език и тяхното съотнасяне и взаимодействие с книжните им съответствия.

3.4. По отношение на стилистичните похвати, използвани в оригиналния текст за описанието на конкретни исторически събития, П. Сапунов изхожда от радикално трансформираната от Нескович славяносръбска версия, в която **причастните конструкции** са заменени предимно чрез съответни подчинителни изречения, съдържащи форми на перфект³. Изтъкнатото по-горе строго придържане към синтактичните особености на Несковичевия превод, включително и в превеждането на сръбския перфект, води до наличието на неграматични словоредни решения в Сапуновия превод, които му придават различен тип изкуственост, нехарактерен нито за Нескович, нито за Раич. Същевременно сходната структура на формите за перфект в двата южнославянски езика в рамките на посочената преводна стратегия позволява българските съответствия да поемат същата ритмизираща функция (например: *послѣ или су сами изъ нїови предѣла изсходили; или су ѿ ни протерани бивали* (69) – *сетнѧ или сѧ сами изъ тѣхныте предѣли изхождали, или сѧ ѿ тѣхъ испѣдвани бивали* – 69, и под.). В българския превод се увеличава фреквентността на формите

³ И в двата разглеждани превода липсват Раичевите форми на сегашно страдателно причастие, които са предадени с форми на минало страдателно причастие (или **прогонѧми** бивали (347) – или су ѿ ни **протерани** бивали (69) – или сѧ ѿ тѣхъ **испѣдвани** бивали – 69). От своя страна сегашните и миналите деятелни причастия се превеждат чрез съответните подчинени изречения, съдържащи перфект/плюсквамперфект (*а войнство его отишествіе видяще* (348) – *а войство нѣгово, коее мыслило, да устрашенъ бѣжи* (71) – *а войството негово, което е мыслило чи устрашенъ бѣга* (71); *при брегахѣ Дунава становивийіся* (347) – *Болгари кои су се ... покрай Дунава поселили были* (70) – *сѧ сѧ ... покрай Дунава поселили были* (69), *еже увѣдавѣ Константинѣ Императорѣ* (348) – *кое кадѣ Е уразумео* (70) – което *когато е разумѧль* (70) и под.).

за перфект и в случаите на по-голяма самостоятелност от страна на преводача при селекцията на преводните съответствия – срв. например: *а Болгари ободресе, ни гонехи силно побивали, и чакъ до Дунава протерали (71) – а Болгарите като сд ободрили, тлхъ като Гонали силно побивали, и чакъ до Дунава прокарили – 71).*

По аналогичен начин при изразяването на цел и причина, което, както беше изтъкнато, има ключово значение за концептуализацията на представяното конкретно историческо съдържание, П. Сапунов адекватно предава предложната синтагма *ради цѣлбе (71) – за изцѣреніе (70)*, следва Нескович и в преобразуването на подчиненото изречение за причина в определително (*понеже болѣлъ ногами – Императоръ, кои Е слабъ на ногу быо (71) – който е слабъ на краката былъ – 70*). Същевременно се неутрализира стилистичният ефект от повторителната употреба на конструкцията *да бы + инфинитив* за изразяване на цел. В единия от примерите преводачът се съобразява със словоредните особености на българския език (*да бы силе нїове са свимъ сатерти могао (70 – 71) – за да може досуцъ тѣхныте сили да стріе – 70*); в другия случай обаче чрез буквалното пренасяне на конструкцията се получава изкуствен словоред и по този начин се изгубва не само стилистичната маркираност, но и адекватното възприемане на съдържателната информация (*да бы то нїово дерзновенно нападеніе укротити могао (70) – да бы туй тлхно дерзновенно нападеніе да укроти можаль – 70*).

Следователно П. Сапунов запазва сложната синтактична структурираност на въвеждащия абзац. Същевременно словоредът на именните синтагми е последователно нормализиран, ритмизиращата функция на граматичните морфемии е съществено преобразувана – поради аналитизма на българския език и по-ограничения инвентар от именни флексии определени текстови фрагменти, които в изходния текст са стилистично маркирани, стават стилистично неутрални. Част от българските съответствия реализират ритмизиращата си функция (окончанието за 3 л. мн. ч. сег. вр.; възвратната частица *се*; формата на страдат. причастие *-ени*; окончанието *-а* за ж.р. ед. ч., членната форма), като винит./родит. флексия *-а* за м. р. при названия на владетели увеличава фреквентността си. Формите за перфект доминират като ритмизиращо средство в преводния текст, а също така се превръщат в основно време за предаване на историческото съдържание като цяло. В процеса на проникването на народните елементи в готовите интелектуализирани матрици нито стилистичната структурираност на въвеждащия абзац вече е барокова, нито перфектът е елемент

само на устния народен наратив. По този начин в значително по-голяма степен, отколкото у Нескович, се неутрализират оценъчно-интерпретативните компоненти, които са вербализирани чрез барокови стилови похвати.

Преводът на Н. Дилевски

Преводът на Н. Дилевски на откъси от Раичевата *История* е снабден с научнопопулярен предговор и научен коментар от Н. Драгова⁴. Определянето на преводните стратегии, които прилага третият преводач, предполага директно сравнение с оригиналния Раичев текст.

1) По отношение на предаването на **синтактична оформеност** на изходния текст за първи път се установяват отделни примери за опростяване на изреченските структури – срв. например преобразуването на въвеждащото сложно изречение от разглеждания параграф:

<p><i>До сихъ поръ, какъ уже довольно описанно Болгари еще отъ временъ Великаго Феодосіа Римляномъ часто досаждали, Провинціи ихъ разграбляли, воинство побивали, ссорилися, и мирились съ ними; однакъ или сами изъ предѣлъ ихъ исходили, или прогоняеми бывали, постояннаго мѣста себѣ въ краяхъ ихъ имѣти не могли – 347.</i></p>	<p><i>Дотогава, както вече е достатъчно описано, болгарите често досаждали на ромеите още от времето на Теодосий Велики. Те разграбвали провинциите им, разбивали войската, свадили се и се помирявали с тях, обаче или сами излизали от пределите им, или бивали прогонвани и не могли да си имат постоянно място в техните краища – 85.</i></p>
--	---

Въпреки че по същия начин е преструктурирано още едно изречение на стр. 85 – 86, разглежданата барокова стилистична особеност принципно е запазена в превода.

2) Най-съществената специфика на третия превод е цялостното **нормализиране на словоредата** не само в рамките на именната синтагма (както у Сапунов), но и на изреченско ниво. Тъй като посочената стратегия е приложена в повечето изречения от параграфа, в които

⁴ Термините, с които се назовава езикът на Раичевата *История* в разглежданото издание, са подвеждащи – в заглавието е посочено, че преводът е направен от „староруски църковнославянски език“; в предговора писменият език на Раич се определя едновременно като „литературен славяно-руски“ (14) и като „славяно-сръбски изкуствен език“ (17).

тази трансформация е възможна, очевидно става дума за осъзната тенденция. По този начин се променя един ключов компонент от логико-семантичната структурираност на предаваното съдържание, която у Раич е реализирана чрез стилистични средства. В превода при описанието на историческите обстоятелства и събития, противно на оригинала, позицията на темата най-често е заета от глаголното съдържание, а на ремата – от именното. Вследствие на утвърждаването на модела S – P – O значително се ограничава и възможността за актуализиране на ритмизиращата функция на определени граматични морфемии в постпозиция в рамките на съответните прости изречения.

3) **Ритмизирането** на текста чрез повторение на граматични морфемии се установява в органичен брой примери. Най-устойчиви (запазени и от предходните двама преводачи) са формите на минало страдателно причастие (*но били победени и прогонени* 86). Тяхната фреквентност се увеличава и вследствие на прилагането на разглеждания стилистичен похват във финалния абзац на параграфа, който е съкратен от Нескович и Сапунов. Както беше споменато, във въпросния абзац се съдържат дативни форми с ритмизираща функция, на които у Дилевски съответстват форми за минали страдателни причастия (*Болгари тимЪ образомЪ гнали ихЪ и побивали немилостиво, предводителствующу и ободряющу ихЪ Князю Батаю, или Бутаяю, Кралю IV. по слову Мавроурбинову – на стр. 291, и Дуфреснову – на стр. 89 (348) – предводителствувани и въодушевлявани от техния княз Батай или Бутай – 86*). Подобно на Сапуновия превод се запазва повторителната употреба на определени граматични морфемии, като окончанието за 3 л. мн. ч. сег. вр. (*да разоряват и опустошават – 86*), формите на *-ия* на съществителните от ж.р. ед. ч. (*в Мисия и Тракия – 86, нападнали Скития и Мисия – 86*), а антропонимните названия *Вукич и Драгичич – 86*, се явяват в основната си форма.

Съществено се променя, доколкото е запазена, емфатичната функция на окончанието *-ли* на еловото причастие (в превода се използва преизказно наклонение). В уводния абзац въпросните форми се явяват в антепозиция за разлика от оригинала: *досаждали х разграбвали х разбивали* 85; в други случаи се запазва употребата им в постпозиция: (*ободрени*) ... *ги гонели и немилостиво ги избивали* ... (86). По различен начин е предадена повторително употребената комбинация от окончанието *-ли* на еловото причастие и възвратната частица *се* – във встъпителната част се променя типът стилизация на принципа на хиазма (*свадили се и се помирявали с тях* 85), а в един пример от описанието на конкретна историческа случка по-стриктно е

следван неутралният словоред на оригинала (*сами се изплашили и се обърнали в бягство* 86).

4. В преобразуването на **причастните форми и конструкции** се прилага подход, аналогичен на възрожденските преводачи.

Така например сегашното страдателно причастие се предава чрез съответната форма за минало страдателно причастие (*или прогондѣми бивали* (347) – *или бивали прогонвани* – 85). Миналите страдателни причастия се запазват без изключение в новобългарски фонетичен облик (*но били победени и прогонени* – 86, *Болгари тимъ ободрени* (348) – *Болгарите, ободрени от това* – 86). Сегашното и миналото деятелно причастие най-често се преобразуват в подчинено темпорално изречение (*а войнство его отишествіе видяще* (348) – *а пък неговите воини, като видели оттеглянето му* (86); *еже увѣдавъ Константин Императоръ* (348) – *Щом научил за това, император Константин [...]* – 86; *коннаго и воднаго Императорскаго войнства множество увидѣши* (348) – *като видели множеството императорско воинство на коне и по вода* – 86), но се установяват и единични примери за трансформиране в просто изречение в състава на сложно съчинено (*и сами устрашившия, начали бѣгству себе вдавати* (348) – *сами се изплашили и се обърнали в бягство* – 86), както и в словосъчетание с функция на подлог (*при брегахъ Дунава становившиися* (347) – *Спрелите се при бреговете на Дунав болгари* – 85).

От бароковата структурираност на изходния текст в превода на Дилевски с малки изключения се запазва усложнената синтактична оформеност, както и съответните конструкции с повтаряемост на еднородни елементи в случаите, когато структурата на българския език го позволява. Най-съществено изменение в бароковата оценъчно-концептуална интерпретация на предаваното съдържание предизвиква последователната нормализация на словоредата.

Разгледаните преводни решения са следствие от разбирането за Раичевата *История* като за научен текст, което е заявено и в научно-популярния предговор към изданието. Неслучайно в анонса Раич е определен като „автор на първата история на България от академичен тип“, без обаче да се коментира специфичната концептуална и стилистична структура на неговото съчинение. Самият подход на Н. Дилевски на стриктно придържане към текстовото съдържание е съобразен с критериите на съвременната историческа наука, т.е. цели максимално точното предаване на оригинала като исторически извор. В този контекст възможността за инфилтриране на отделни стилистични похвати за естетизация на предаваното съдържание се реализира само дотолкова, доколкото това не противоречи на основната интенция на преводача. Поради посочената причина не са потърсени други специфични съответствия в системата от причастните и деепричастните форми на съвременния български език, не са използвани като из-

точник за стилизация на преводния текст и утвърдилите се в съвременната историческа художествена литература средства да архаизация, които са характерни и за историческите текстове от Възраждането (например названията на владетели в родителен падеж, определени форми на прилагателните и под.).

*

Българските преводни интерпретации на разгледания тук текст-ов фрагмент от *Историята* на Й. Раич дават възможност да се установят определени взаимни зависимости между преводната рецепция и тенденциите във формирането и функционирането на новобългарския книжовен език.

Ат. Нескович превежда съответния раздел от Раичевата творба на славяноръбски език с преобладаващи народни особености. Възможността въпросният превод да придобие широка популярност сред българите, наложила повторното му отпечатване, се обуславя от появата на книгата в една начална фаза от формирането на българската национална идентичност, в която немаловажна роля играе идеята за южнославянската взаимност в различни нейни реализации. Текстът заслужава внимание като относително ранна проява на утвърждаване на демократичната линия в развитието на славяноръбския книжовноезиков тип, а в интеркултурна перспектива – като образец за употреба на един говорим родствен славянски език във високата сфера на историографията, който е използван като изходен текст за превода на П. Сапунов.

Така целта на втория превод на раздела за българската история е да предложи на читателя четиво, даващо популярни исторически знания на основата на същата демократично-просвещенска идеологическа концепция, но чрез смяна на кода. Преводната интерпретация на П. Сапунов отразява една следваща фаза от процеса на формиране на националната идентичност, в която се наблюдава относително еманципиране от общоюжнославянските идеи. В езика на неговия превод се пресрещат две тенденции – интелектуализирането на народния език и демократизирането на традиционния, с което се подготвя формирането на историографския стил на новобългарския книжовен език. Редуцирайки по-последователно от своя предшественик бароковата експресивна и рационална усложненост на изказа при концептуализацията на историческото съдържание, Сапунов максимално доближава стилистиката на историографското повествование до народния нарратив, без обаче да се идентифицира с последния. В този смисъл той е представител на по-радикалния тип писмена практика на народна го-

ворима основа през разглеждания период⁵. Въпросната специфика се потвърждава и от най-общата съпоставка между езика на разглеждания тук параграф от Раичевата *История* в превода на Сапунов с аналогичния фрагмент от *Царственика* на Хр. Павлович, която би могла да бъде предмет на отделно изследване.

Преводът на Н. Дилевски се основава на твърде различна мотивация, а именно – текстът да се осмисли предимно и изключително като научно съчинение в съвременния смисъл на думата.

От транслатоложка гледна точка идеалната цел на превода би била да предаде на целевата култура не само определен обем съдържателна информация, но и вербализираните в изходния текст естетически, идеологически и концептуални специфики, които отразяват епохата на неговото възникване, за да се открие възможност целевата култура да се съотнесе и осмисли чрез тях, да получи импулси за своята пълноценна самоидентификация. Вместо това обаче на практика при усвояването на културното наследство чрез превода нерядко се стига до преекспонирането на актуалните потребности и ценностите на целевата култура от даден период, вследствие на което се заличават релевантни особености на оригинала. В този смисъл чрез преводната рецепция на историческото съчинение на Й. Раич се очертават три етапа от развитието на българската култура, през които по специфичен начин и поради различни идеологически основания се редуцира именно бароковата концептуална и стилистична принадлежност на творбата.

ЛИТЕРАТУРА

- Драгова 1993:** Драгова, Н. Извори на Йован Раич. [Dragova, N. Izvori na Yovan Raich.] // *Йован Раич. История на всички славянски народи и най-паче на болгари, хорвати и серби. Откъси*. София: Наука и изкуство, 1993, 163 – 178.
- Зорич 2012:** Зорић, М. Реченична структура у делима Павла Јулинца. [Zorić, M. Rečenična struktura u delima Pavla Julinca.] // *Зборник Матице српске за славистику*, № 81, 2012, 229 – 240.
- Иванова 2012:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език. Лекционен курс*. [Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Lektsionen kurs.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.

⁵ Тази особеност на книжовната практика на П. Сапунов се потвърждава и в неговия превод на *Новия завет* (1828, II изд. 1833) (вж. Иванова 2012: 317 – 320).

- История 1794:** *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгарь, Хорватовъ и Сербовъ изъ тмы забвенія изятая и во свѣтъ исторический произведенная Иоанномъ Раичемъ во Свято Архаггелскомъ монастырѣ Ковилѣ. Часть первая.* [Istoriya raznyh slavenskih narodov naipache Bolgar, Horvatov i Serbov iz tmy zabveniya izyataya i vo svet istoricheskiy proizvedennaya Yoannom Raichem vo Svyato Arhaggelskom monastyre Kovile. Chast' pervaya.] Въ Виенѣ, 1794.
- Павич 1991:** Павић, М. *Историја српске књижевности. Барок.* [Pavić, M. Istorija srpske književnosti.] Београд: Досије – Научна књига, 1991.
- Стеванович 1974:** Стевановић, М. *Савремени српскохрватски језик (Грамматички системи и књижевнојезичка норма). II. Синтакса.* [Stevanović, M. Savremeni srpskohrvatski jezik (Gramatički sistemi i književnojezička norma).] Друго издање. Београд: Научна књига, 1974.
- Толстой 1988:** Толстой, Н. Конкуренция и сосуществование норм в литературном языке XVIII века у сербов. [Tolstoy, N. Konkurenciya i sosushchestvovaniye norm v literaturnom yazyke XVIII veka u serbov] // Н. Толстой. *История и структура славянских литературных языков.* Москва: Наука, 1988.

**ПУРИСТИЧНИЯТ ПОДХОД ПРИ КОДИФИКАЦИЯТА
В ПЪРВАТА ГРАМАТИКА НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ
КНИЖОВЕН ЕЗИК ОТ ОТЕЦ НЕОФИТ РИЛСКИ**

Надка Николова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

**THE PURIST APPROACH IN THE FIRST CODIFICATION
IN THE GRAMMAR OF MODERN STANDARD BULGARIAN BY
FATHER NEOFIT RILSKI**

Nadka Nikolova

Constantine of Preslav University of Shumen

The article is dedicated to one important feature of the codification of modern literary language, which influenced its further development and functioning. This is the purist line in the views of Father Neophyte Rilski, reflected in the small dictionary at the end of his ‘Bolgarska gramatika, sega pervo sochinena’ (1835). He opens discussion on numerous topics in the extensive study ‘Philologicheskno preduvedomlenie’. Open to dialogue and tolerance in the exchange of views on the rules and their codification, he repeatedly expresses his viewpoint, caring for a relatively pure language, shrugging off oriental layer in the vocabulary.

Key words: *Neophyte Rilski, codification of literary language, loan words, purism*

Когато изследвателят обръща глава към миналото, не го прави самоцелно, а за да разбере защо сега действаме по един или друг начин. Нашите стереотипи, подходът ни към един или друг книжовноезиков проблем, ако и да прилагаме към него новаторски подходи, несъмнено е продукт на отработен рефлекс в предходни времена. Колкото и отдалечени да са те от отец-Неофитовата „Болгарска граматика, сега първо сочинена“ от 1835 г., не може да се отрече, че са поставили траверсите, на които ще се задвижи цялата дейност по кодифицирането на съвременния български книжовен език. Задача на изложението ми е да представя един подход при създаването ѝ, легнал в

основата на виждането за новия (противопоставен на архаичния) книжовен български език. Това е **пресътворяването на пуристичната идея**, която практически е вид нормотворчески и кодификационен акт (както дескриптивен, така и прескриптивен).

Подмладяването на езиковата норма през целия национален период на предстандартизация (от появата на първите текстове през втората половина на XVIII до началото на XX в.) е изисквало осмислянето на един въпрос от първостепенно значение – дали структурната тъкан на формиращия се новобългарски книжовен език да бъде от архаичен, или нов, говорим тип. Просвещенският дух на времето недвусмислено е диктувал втория път на формиране, който обаче не би могъл да се осъществи просто, безпроблемно. Напротив, той е изисквал радикална интервентна намеса, която събужда страстите в продължение на почти три десетилетия (30-те – 50-те години на XIX в.).

Знайно е, че в българския език настъпват драстични структурни промени, които го трансформират, най-общо казано, от синтетичен в аналитичен. Периодът на окончателно установяване на промените (XV – XIX в.) съвпада с периода на държавна несамостоятелност, в който отсъствието на единен културен център и на държавна езикова политика рефлектира твърде силно върху неговата книжовна формация. Поставени в условията на чужда власт в езиков, религиозен, културен и въобще духовен аспект, авторитетните филологически кръгове са били затруднени да отсъдят какво да се прави, от една страна, с езиковите иновации в говоримата реч – как да се оценяват, как да функционират, към коя от комуникативните сфери да бъдат отправени – и какво да се прави, от друга страна, с остаряващата или вече остаряла езикова формация на писмените текстове.

Гладът на възрожденските българи за светска образованост намира израз през първите десетилетия на XIX в. в интереса към гръцките и елино-българските училища. Той обаче води до диглосията *домашен некнижовен език ~ чужд книжовен език*, която става опасна и с това, че част от възпитаниците им започват да разглеждат родния си език като нещо непълноценно и непрестижно, като пригòден за общуване само в неофициалната битова среда, а възприемат чуждия език като по-съвършен и престижен. За българската книжовност това има опасни последици. Една от повърхнинните е диграфията: азбуката, която остава в паметта, е гръцка и това е пагубно, дори да се пред-

положи, че става дума за отделни случаи¹. Много по-тежки са случаите на езикова и национална колаборация.

През 30-те години на XIX в. този глад започва да се засища с образованост на български език, получена в български светски училища. Ала именно образованието, придобито в гръцките и елинобългарските училища, става активен двигател за създаване на българска литература и книжовен език от нов тип. Известен факт е, че голяма част от поколението възрожденци от първата половина на XIX в., между които и Неофит Рилски, са се образовали в гръцки училища. За това време се мисли като за един съвсем закономерен елинофилски период на българското самоосъзнаване, който спомага за културното ни развитие, след това заменен от също толкова закономерен за прогреса ни елинофобски период. Провокирането на ревност към езика на собствения етнос в чужди културно-езикови условия (впрочем характерен и за други европейски народи) е неведнъж изтъквано в научната литература. Въпросът, който възниква тук, обаче е дали и доколко българският пуризъм е насочен срещу гръцката лексика в този наситен с креативност на мнения относно характера на новобългарския книжовен език период, който е насочен срещу гръцката асимилаторска политика, респ. срещу употребата (а не знаенето) на гръцкия език в културното пространство. В по-широк план въпросът се отнася до мишените на българските книжовници: гръцкия език и/или гръцката лексика, турския език и/или турската лексика. Тази страна от националезиковата доктрина е по-скоро външноезикова, насочена навън, към други езици и техните езикови средства.

В същото време, тясно преплетени с тази външноезикова страна на пуризма, мненията относно характера на интервенцията в изграждането на новобългарския книжовен език – създаването на норми, тяхното описване, предписване (сиреч кодифицирането им в общобългарска граматика) и утвърждаване – поставят проблема за избора на принцип. Направленията (школи, кръгове, партии) от този период са опитите да

¹ Любопитна в това отношение е историята, която описва Ю. Венелин в книгата си „О зародише новой болгарской литературы“ (1838). В един силистренски дюкян той вижда 13-годишно момче, което пише бележка. „Като погледнах към нея, стори ми се, че пише на гръцки... Попитах го дали е грък. „Аз съм българин, болярец“ – беше отговорът. „А къде си се учил по гръцки?“ – „Аз не знам гречско“ – отговори. Възразих: „Нали пишеш по гръцки?“. Той цъкна с език [...] и каза: „Това не е гречски, това е български“. Аз взех несвършеното писмо и прочетох 11 славянски думи, писани с гръцко скорописно писмо [...] Оказа се, че е учило в Сливенското училище“ (Венелин 1942: 75).

се намерят основания за кодификацията и утвърждаването на езиковите средства в класическия нефункционален, но престижен език и/или във функционалния, но твърде разнолик узус, на който липсва авторитет. Намирането на тези основания по своята същност представлява вътрешноезиковата страна на българския пуризм през 30-те и 40-те години на XIX в. Във висока степен тя се проявява в основния спор, който се е водил за принципите на изграждане на книжовния език.

Съвсем очаквано пуристичната линия е по-видима при направлението на архаистите, които радаят за традиционния език, но се оказват безпомощни в прилагането му. Новаторите революционно поставят новобългарското граматическо градиво за основа, приписвайки му невинната чистота на необразованите си езиково носители, но продължават да описват падежи и – най-вече – да употребяват класическия лексикален състав и като кодификация, и като практика. Умереността между двете степени – по време появила се първа в граматиката на Неофит Рилски от 1835 г. – е наречена компромисна, макар че обектите на компромиса, граматиките на Иван Богоров от 1844 г. и второто издание на Христки Павлович от 1845 г., се появяват покъсно. Пуристичните принципи и на едните, и на другите, и на третите прозират в обяснения за езика на произведения от периода (т.нар. метатекстове), споделени са под различна форма като езикова критика в писма и периодични издания, илюстрирани са в речничета, приложения към граматиките или самостоятелно издадени, виждат се от конкретни замени в текстовете.

В предговора към Неофитовата „Българска граматика“ целта на пуристичните усилия са конкретни единици – това е турската и гръцката лексика. Тя е маркирана по три начина: с теоретични разсъждения, чрез лексиката на самия текст и в нарочен притекстов речник в края на граматиката. Почти в началото на „Филологическо предумствление“ Неофит пише:

Аз мислим, ако да не грешим, защо Българский язык ако би се очисти от чуждоезичните речи (а речено от Греческите и Турските), които са се вкрали в него неощутително заради спребиванието и смешението с тия два народи... И ако би било възможно да се собере во едино сичкио, не би имал тогава потреба от никаква иноязычна реч (освен мало някои, които са ги совсем изгубили Болгарете, или и немаат ги никакви, и употребяват ги или по турски или по Гречески, които и изложих на крайат на граматиката, да ги гледа секой). Защо ако една реч се говори на едно място по Турски, или по Гречески (или и по други некой язык, което е совсем мало), на друго място нахождаш тая истата реч да се говори чисто Болгарски (Рилски 1835а/1984: 4 – 5).

Следва дълъг коментар на думи, които в една говорна област са турски (по-рядко гръцки), а други – домашни. Именно тази теоретична формулировка дава основание на руския българист Г. К. Венедиктов да приеме, че Неофит Рилски е първият автор на идеята за очистване на българския език от чужди думи като задача на създателите на новия книжовен език (Венедиктов 2005: 45). От написаното от Неофит стават ясни две неща: първо, турските и гръцките думи, които имат домашни синоними в някои говорни области, ще бъдат отстранени, когато се събере българският език „во едино сичкио“; за другите трябва да се намерят заместници и Неофит ги предлага в края на граматиката, за да ги видят ползвателите ѝ. И тогава в българския език няма да има никаква „иностранна реч (освен мало някои...)“ (Рилски 1835а/1984: 14).

Изразът в скоби идва да подчертае, че Неофит Рилски разсъждава напълно реалистично. Той си дава сметка за примерите на Балканите (румънския и сръбския език), които показват, че чуждата лексика не е попречила за култивирането на езика. Без оглед на произхода и пълнотата на лексиката власите съставят граматика и с това заявяват присъствие в европейската култура.

Нижнио язык – пише авторът на първата новобългарска граматика – макар и да се состои от бо́лшая част от иностра́нни речи, а особно от славенски, гречески, болгарски, руски и латински и от други някои, каквото може да види всеки от следующите речи [...]. Но со все това не ма́риха за чуждестра́нните речи, но усвоиха ги и исправиха языкат си с граматика... може да се нарече на сегашното време и той един от самостоятелните и исправени язици (с. 12).

Амбициран от техния пример, Неофит настоява по-нататък:

И когато власите сос чуждо вещество (тоест со странни² речи) приведоха до тоя степен языкат си в мало време, колми паче ми можеме да го приведеме в по-добро совершенство, щото немаме толкова нужда от чуждестра́нните речи, колкото власите; но и да останат някои чуждестра́нни речи по настоящем в язы́кът ни, от които не можеме совсем да отбегнеме, това не ни прави големо препятствие на исправлението на языкат ни, защото видиме и сербите и до днешен ден да употребляват още някои турски речи (с. 13 – 14).

² Странни – „чуждестранни“.

И все пак Неофит смята, че ако е възможно, българският речник може да се усъвършенства в посока към изчистването от онези думи, които създават впечатлението, че езикът е „прост“ и „испорчен“. В съзвучие със схващанията си за чистотата на българския език Неофит Рилски прилага в края на граматиката си (от с. 204 до с. 211) азбучен списък от 220 думи. Той е онасловен „Речи турски и неколко гречески, които са во употребуение на сегашното време в сичката Болгария, истолкувани по възможности с равнозначенувателни славенски или российскийски“ – „да ги гледа секой“, както обръща внимание в предумедомлението. Срещу всяка чужда дума книжовникът е записал домашна или „российска“. Целта на автора е ясна – еквивалентът трябва да се знае и използва от всеки ползвател на граматиката: както от учителите, които ще преподават по нея, така и от учениците. Анализът на думите, направен от В. Кювлиева-Мишайкова, показва, че сътворяването на неологизми е чуждо на Неофит (предполага се само за неколко думи, които не влизат в речника на съвременния език); повечето еквиваленти на турските и гръцките думи са черковнославянски, домашни или руски, като последните „недвусмислено говорят за познанията на автора по руски и за използването на руски речници“ (Кювлиева-Мишайкова 1997: 219).

Липсата на неологизми може да намери обяснение в обстоятелството, че при оценката на езикови факти, продукт на естествената еволюция, повечето от българските книжовници им приписват качеството разваленост. Неофит не прави изключение, напротив – често коментира езиковата развала като дошла не от чуждите езици, а от говоримата реч на необразования народ, комуто езиковата класика (припознатата като домашна във високопрестижни черковнославянски текстове) не е достъпна³. Следователно причините за тази развала са забравата на изконната лексика и липсата на грижа за онзи език, на който традиционно се пише. И естественото компенсаторно действие е на мястото на средствата от говоримата реч (турските и гръцките думи от битовата сфера) да бъдат възвърнати вече съществуващите славянски, които ще повишат основно качество на новобългарския език – неговата чистота. В този случай неологизмите са напълно излишни, още повече че създа-

³ Мнението, че книжовният език е в окаяно състояние, е засвидетелствано в езиковите ситуации на много европейски езици. Напр. немският филолог от XVII в. Ю. Г. Шотелиус/Скотелиус споделя с много от своите съвременници, че съществуващите езици (съвременните нему, бел. моя) са повредени форми на първоначално перфектни езици, а щетите, нанесени върху тях, идват от ежедневната им употреба от необразованите носители на езика (Ланге 2005: 64).

ването и възприемането им в аналитичния българския език е затруднено по чисто структурни причини. Типологичните характеристики на аналитичните езици, какъвто е българският, не предполагат активна компенсация на лексикалния дефицит по лексико-морфологичен начин, т.е. със словопроизводство чрез деривация и композиция. „Аналитичните езици по-често прибъгват към конверсии, преосмисляния, синтактични образувания“ (Супрун 1983: 397).

В речничето прави впечатление, че броят на гръцката лексика, която съчинителят намира за неуместна, е доста по-малък в сравнение с броя на турската – само 19, и че гръцките думи са от битово-разговорната сфера, а терминологична лексика с гръко-латински произход не е посочена. То завършва с кратък коментар, в който авторът напомня, че още в увода е посочил на с. 6 и с. 7 и други турски и гръцки „речи“, но понеже се употребяват само на някои места и понеже на други места за тях българският език има изконно домашни съответници, то за тях липсва „*потреба*“ да се включват в речника. Явно авторът предполага, че процесът им на отпадане ще протече по естествен път и „*зато се не изложиха тука на редът сичките*“ (Рилски 1835а/1984: 211).

Създаването на този малък речник, първи по рода си както от чисто лексикографска страна, така и с оглед на обстоятелството, че по същество е пуристичен речник, се оценява високо от лексиколозите. Построяването му по основни лексикографски принципи го „прави повече от обикновен списък от думи, приложен към отделна книга“. Освен че той е „първият отпечатан български речников текст, който дава насока за славянизация на лексиката на книжовния ни език“, той подпомага „продължителния процес на постепенно елиминиране от писмената и устната практика на интелигенцията на турцизми, [...] които по времето на Неофит са били общоупотребими в разговорната практика“ (Кювлиева-Мишайкова 1997: 219 – 220). Тук обаче има още нещо интересно: Неофитовият пуризм е насочен предимно към турската лексика, към битово-разговорната гръцка, но не и към руската. Напротив, за него руският език е източник от първа величина за процесите на славянизация на българския речник. В този смисъл може да се приеме, че началото на влиянието на руския език е положено още в средата на 30-те години на XIX в. Така например в увода към своето „Краткое и ясное изложение... на греческия язык“, излязло в Белград през същата година (1835), Неофит пояснява *епистими* в скоби с *науки*, а *идеи* с *понятия* (Рилски 1935б: V) – все руски заместници на гръцките термини. А на следващата страница обяснява избора си така:

Доде да се преклони и нашето жестоко щастие, да можеме да имаме благи надежди да получиме на нашият матерний јазик сичките науки, кое-то добро можеме да очекуваме по моето мислење, токму од рускиот јазик, и од љубовителството и вниманието на нашите единарски уче-ни... (пак там: VI).

Липсата на крајна негативна оценка кон чуждоезиковото ве-щество во јазикот е коментарирано од мнозина истражувачи на делото на Неофит Рилски. То е обопштоено по следниот начин: „Книжовници од ранга на Неофит Рилски осъзнават, че крајниот пуризъм е невъзмож-ен при книжовноезиковото усъвършенстване и че нема јазик, којто да се е отгърсил напълно од чуждиците“ (Иванова 2001: 27). Кон тоа може да се прибави и бележката, че пуризмът на Неофит Рилски е избирателен: основниот патос е во изтласкувањето на битовата турска лек-сика, за која българскиот јазик има домашни еквиваленти; следва грчката лексика, во која е провидјано небезопасното грчко прису-ствие, а кон руските заместници на изгонените думи нема негативи-зъм, напротив – рускиот јазик е оценен како положителен, тъй како тој също е славјански не само етнично, но и како формација, черпила сто-летия од општиот черковнославјански.

Плуралистичниот и консенсуен подход на умерена пуристична интервенција има своите продолжители не само до крајот на Възражда-нето; нюансиран специфично, тој бележи формирањето и по-нататешното функционирање и култивирање на книжовниот български до късно през XX в.

ЛИТЕРАТУРА

Венедиктов 2005: Венедиктов, Г. К. Русское влияние и пуристичес-кие тенденции в болгарском литературном языке на стадии его становления. [Venediktov, G. K. Russkoe vliyanie i puristicheskie tendentsii v bolgarskom literaturnom yazyke na stadii ego stanovleniya.] // *Пуристическите тенденции во историјата на славјанските литературни јазици. Сборник тезисов.* Москва: РАН, 2005.

Венелин 1942: Венелин, Ју. *Избрани страници.* [Venelin, Yu. Izbrani stranitsi.] Под ред. на П. Динев. Второ доп. изд. Софија: Хемус, 1942.

Иванова 2001: Иванова, Ц. *Българо-србски книжовноезикови врзки през Възраждането (Аспекти на јазиковата стандартизација во балканославјанскиот ареал).* [Ivanova, C. Balgaro-srabski knizhovnoezikovi vrazki prez Vazrazhdaneto (Aspekti na ezikovata standartizatsiya v

balkanoslavyanskiya areal.)] Автореферат за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София, 2001.

Кювлиева-Мишайкова 1997: Кювлиева-Мишайкова, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. [Kyuvlieva-Mishaykova, V. *Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto*.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997.

Рилски (1835а/1984): Неофит Рилски. *Българска граматика, сега първо сочинена...* В Крагуеваце, 1835. Фототипно издание. [Neofit Rilski. *Bolgarska gramatika, sega pervo sochinena...* V Kraguevace, 1835.] София: Наука и изкуство, 1835а/1984.

Рилски 1835б: Неофит Рилски. *Краткое и ясное изложение [...] на греческия язык*. [Neofit Rilski. *Kratkoe i yasnoe izlozhenie ... na grecheskiya yazik*.] Белиград, 1835.

Супрун, ред. 1983: *Общее языкознание*. Ред. Супрун, А. Е. [Suprun, A. E. *Obshtee yazykoznanie*.] Минск: Вышэйшая школа, 1983.

**ЕЗИКОВИЯТ ЧАР НА ВИСШЕТО ОБЩЕСТВО
(ПО МАТЕРИАЛИ ОТ 1850 ГОДИНА)**

Лилия Илиева
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

**THE LINGUISTIC CHARM OF HIGH SOCIETY
(USING DATA FROM THE YEAR 1850)**

Liliya Ilieva
Neofit Rilski South-Western University in Blagoevgrad

In the year 1850 the almost unknown Thomas Michailovich Krlevsky published in Constantinople a French-Greek-Bulgarian dialogs and a small trilingual vocabulary. Alongside the French and the Greek texts, the Bulgarian part of the book presents examples of conversations which involve well-educated people who are interested in theatre, music, fashion, the beauties of Bulgarian places and so on, as well as some examples of small-talks. The strategies of the polite conversation are well-developed, the synonymy is rich, only a few words are borrowed from Turkish, but there are also some English borrowings. Some phonetic and morphological features indicate that Thomas Krlevsky was born in Macedonia. For example, the vowel /u/ as a result of the development of /a/ is most common elsewhere in the texts, but it is used as a mark of prestige and the native dialect of Krlevsky had the vowel /a/ as a result of /a/.

Key words: *Standard Bulgarian, Bulgarian Revival, Central European Process, European Culture, Urbanization, Macedonian Bulgarians*

1. Постановка на проблема¹

Урбанизацията на българското общество през XIX в. е процес, в който градската култура става престижна, а селото се свързва с необразованост. Така при откриването на българското училище в Пловдив от страна на някои гърци се отправя присмех, че учителят е от село (става дума за Копривщица), учениците също са от селата, както сви-

¹ Благодаря на двамата анонимни рецензенти за бележките и препоръките, както и на редакторите за работата по текста.

детелства този материал от „Цариградски вестник“: „Той казва, че българският учител е дошъл в Пловдив от село Копривщица, събрал няколко юноши от околните села [...]“. На този упрек в неурбанизираност авторът отговаря с довода, че учителят само е роден на село: „Учителят е само родом от Копривщица, а образовал се е за учител в европейско учебно заведение; тако селото му николко не унизява достойнството му“ (ЦВ 1851: 3).

Появата на периодичен печат, на повече печатни книги, както и на тяхната читателската аудитория е явление, зависимо от процеса на урбанизация, който тече в българското общество. В резултат на този процес се създава прослойка от образовани и културни хора, която някои автори (иронично или не), наричат „аристокрация“. Л. Каравелов например пише за „пловдивската аристокрация“ (с добавката обаче, че бащите ѝ пасат овцете в Копривщица). Тази образована и писмовна част от българите се е различавала от по-неиздигнатите си сънародници не само по писмовност, но и по особеностите на своя устен език. Изследването на устния език на българското „висше общество“ по време на XIX век не е съвсем невъзможна задача, но към нея може да се пристъпи само по непреки пътища.

2. Българите и Цариград

Ако се съди по данните за развитието на българското печатно дело, Цариград започва да играе някаква роля в културния живот на българите сравнително късно – едва близо до средата на XIX век. Печатните книги излизат или в печатниците на градове извън Османската империя, или (значително по-рядко) в самата империя, но не в столичния град. Едва през 1843 г. Константин Огнянович устройва първата кирилска печатница в Цариград, в която започват да се печатат книги на български език. Ако се вземат за основа данните за отпечатаните книги в най-пълния (засега) и последен библиографски справочник, издадения от Н. Теодосиев (2007), до 1843 г. (включително) разпределението на местата, в които се издават български книги, е следното:

Римник – 1 книга. Римник е град в западната част на Румъния, разположен източно спрямо Банат.

Будапеща (Буда, Будим или Будин, според означенията; една от книгите е издадена в Пеща) – 20 книги (06-22; 14-1; 14-2; 16-1; 17-1;

² Номерацията е според справочника на Теодосиев. В него първите цифри са означение на годината (например „24“ означава годината 1824), а след дефиса е

17-2; 18-1; 19-1; 25-2; 25-3; 26-1; 33-2; 36-1; 36-3; 36-5; 37-1; 37-2; 37-3; 42-1 (42-1 е издадена в Пеща).

Санкт Петербург – 1 книга (23-1).

Брашов – 1 книга (24-1)

Букурещ – 16 книги (24-2; 24-3; 25-1; 25-5; 26-2; 28-1; 28-3; 30-1; 33-3; 39-2; 40-2; 41-2; 41-3; 41-6; 42-2; 42-6).

Лондон – 1 книга (28-2).

Белград – 11 книги (33-1; 33-4; 35-5; 35-6; 35-8; 35-9; 35-15; 36-2; 36-4; 36-6; 38-2).

Крагуевац – 11 книги (34-1; 34-2; 35-2; 35-3; 35-4; 35-7; 35-10; 35-11; 35-12; 35-13; 35-14). Девет от книгите, издадени в този град, са от 1835 г. През 1834 г. две книги е отпечатал Никола Карастоянов от Самоков и това са единствените български книги, излезли през годината. През 1835 г. отпечатаните книги са на Неофит Рилски и на Неофит Бозвели (някои от неговите са създадени съвместно с Емануил Васкидович). И двамата Неофитовци през 1834 и 1835 г. печатат и в Белград.

Солун – 5 книги (38-1; 39-1; 39-4; 40-1; 41-4). През 1838 г. в Солун отваря печатница архимандрит Теодосий Синаитски и книгите са от нея.

Москва – 1 книга (39-3).

Смирна – 3 книги (40-3; 42-4; 42-9). През 1840 г. в Смирна печатница отваря А. Дамянов. Освен отпечатаните три книги там К. Фотинов печата и списание „Любословие“.

Одеса – 4 книги (41-1; 42-5; 42-7; 42-8).

Цариград – 1 книга (42-3). През 1842 г. в Цариград Константин Огнянович и Ставраки Игнатиев устройват в Цариград печатница („Славеноболгарска типография на Трудолюбивата пчела“), която покъсно става собственост на арменец Тадей Дивичиян. На следващата година и Цариградската патриаршия започва да издава книги на български език. Повечето книги обаче се печатат не в Цариград, а на други места.

Представеното разпределение красноречиво говори откъде идват интелектуалните импулси за делото на българските книжовници от първите десетилетия на XIX век. Интелектуалецът на епохата е духовен син на средноевропейската (австрийската) култура. Най-много са отпечатаните книги в Будапеща – най-близкия голям град на Австрийската империя. Предпоставките за това са още в културата на

поредността на книгата сред отпечатаните през тази година). Запазвам дефиса вместо дългото тире, тъй като така е в справочника.

XVIII в., а също и преди него, но този въпрос тук няма да бъде засяган. Бързо се оформят и други печатарски средища – в Сърбия и Румъния, като се използват съседни балкански територии на народи в по-добри исторически обстоятелства, на места, също засегнати в културно отношение от Австрийската империя. Следва установяването на печатници на османска територия, но на места с ярко изразено българско етническо присъствие: в големите пристанищни градове Солун и Измир. Едва след тях идва Цариград.

Вече към средата на века интелигентният и предприемчив българин открива Цариград като едно от местата с възможности за изява и развитие. За това несъмнено спомагат и вътрешните реформи в Османската империя, на първо място – актът на Гюлханския хатишериф. Но те не са сред движещите сили на интелектуалния развой, а само (в известна степен) го локализируют в столицата на империята, която е удобна връзка с останалия свят³. Фактите не подкрепят лансираната отскоро хипотеза на историка Ал. Везенков, който свързва процесите на Възраждането повече с вътрешни промени в Османската империя и според него *„паралелите с „възраждания“ и „пробуди“ в Централна Европа обаче не доказват нищо, освен че концепцията за Българското възраждане е продукт от налагането на един (централно)европейски обяснителен модел“* (Везенков 2013). Обяснителният модел е същият, тъй като и българският процес се вписва в централноевропейския и е по-скоро част от него. По тази причина и българите са представени като централноевропейци (не като османци) в руската войска, създаден през 1759 г., със специално хусарско облекло, предадено на литография от 1844 г. (вж. Приложението).

³ През 1845 година (с второ издание от 1846 г.) в Париж К. Огнянович в сборника „Забавник“ (предназначен за родолюбивия българин, както е обявено в началото) дава разписанието на пощите и параходите, които тръгват от Цариград за различни части на света и на османската държава. Оттам научаваме, че от Цариград за Виена австрийската поща е тръгвала всяка сряда и е минавала през Адрианопол, Филипопол, София, Ниш, Белград. На 5. и 20. ден всеки месец е тръгвала руската поща за Петербург. Всеки понеделник е тръгвала турската поща за цяла Румелия, а за цялата Мала Азия – всяка сряда. На всеки 15 дена, пак в сряда, е тръгвала пощата за Сирия и Йерусалим; всеки четвъртък е тръгвала пощата за Смирна и Бурса (Огнянович 1846: 49). На стр. 50 следва разписанието на параходите („парапловите“ или „вапорите“). Това е информация, важна за живота на българите, които Огнянович е виждал като свои читатели.

3. Тома Михайлович Кралевски и неговите „Разговори“

Една възможност за наблюдения върху устната реч на образования българин от XIX век дават разговорниците. Тяхната цел е да обучават във водене на разговор на чужди езици, но не по-малко интересна е българската им част, която показва речевите умения и стратегии, използвани от носителите на българския език от определени съсловия.

През 1850 г. Тома Михайлович Кралевски издава в Цариград разговорник („Разговори“), с който цели да обучи българите в уменията да водят учтив разговор на френски и на гръцки език⁴. За жалост, засега малко се знае за личността на автора, когото В. Кювлиева нарича „неизвестния книжовник Тома Михайлович Кралевски“ (Кювлиева 1997: 200). Книжовникът е неизвестен за специалистите и едва Д. Веселинов (2003), който е лингвист романист, успява да установи някои биографични данни за него въз основа на един запазен документ от архива на Александър Екзарх (за жалост, документът е анонимен и се свързва с Тома Кралевски по косвени данни). Той представлява саморъчно написано „Обявление“ за готовността на автора да издаде съставен от него френско-български речник с 22 000 единици, за който търси спомоществатели. Има основания да се мисли, че именно Тома Кралевски е автор на обявлението. В него се упоменава, че речникът не е единственото народополезно книжовно начинание на автора, което насочва към съставянето на разговорника, без обаче името на автора да е изрично посочено. Налице са и някои езикови разлики между *Обявлението* и *Разговорите*. Най-важната е в окончанието на глаголите от 1 л. ед. ч. сегашно време, което в *Разговорите* е винаги **-м** (правописно: **-мъ**). Но в *Обявлението*, което е ръкописно и с граждански шрифт, е отбелязвано с буквата „я“ (*говоря; оставя*) при глаголи от второ спрежение и с „а“ и „я“ (*позная; кажа; уча*) – при глаголи от първо спрежение. В множествено число обаче при първо и второ спрежение окончанието е **-ме**: *и ся стараеме; да покажем*.

Това окончание е било обект на дискусии. Г. Кръстевич например възразява на Неофит Рилски, който е оставил само окончание **-мъ** и съветва и другите да пишат *четемъ, ходимъ* и прочее в единствено число (Кръстевич 1859: 19). Кръстевич се позовава на старобългарските форми с окончания **ж** и **ѡ** (според него – равни на *у* или *ю*), като

⁴ Пълното заглавие на изданието е *Разговори французско-греческо-български за Болгарете които желаят да приемат начала Французского и Греческаго языка*, издал Тома Михайлович Кралевский, в Цариград, в Патриаршеской типографии, 1850 г., 48 стр.

отбелязва, че „ако има в днешното наше произношение в някои места по България някое друго начертание, то трябва да ся изхвърли като криво и изпърчено“ (Кръстевич 1859: 21).

Според открития документ Т. Кралевски е учел в основаното в Цариград Царско медико-хирургическо училище (Веселинов 2003: 480). По време на престоя си там се е „ввел благопристойно“ – държал се е благопристойно – но не го е завършил по здравословни причини. Запознал се е с Александър Екзарх и от него е получил подтик за книжовно дело (*ibidem*). Въз основа на по-широкото представяне в текста на селищата Сливен, Карлово, Калофер, Филипоград, Адрианоград и особено на град Котел Д. Веселинов изказва хипотезата, че и потеклото на Кралевски трябва да се търси в тази посока (Веселинов 2003: 483). Както ще се опитам да покажа, езиковите данни не подкрепят тази хипотеза. Вероятно голямото внимание към тези селища се дължи на факта, че най-голямата част от цариградските българи са именно от тези градове, които имат географски предпоставки.

Двайсетина години по-късно, през 1868 г., с надеждата да се изучи, в Цариград се озовава и Димитър Маринов. Показателно е, че той (израснал е в Лом), заминава за Цариград по силата на тежки обстоятелства: в плановете на семейството му е било той да получи образование в Белград, за което се е готвел, като е вземал частни уроци по френски, немски и сръбски език. Но останал сирак и без пари, принуден е да се отпрати към Цариград. По негови сведения, възможностите за образование на българче по това време, като се изключи гръцкото училище, са следните четири: Роберт колеж, френския колеж, Царският лицей Галатасарай и медицинското училище на Гюлхане или Сарайбурну. Условията за приемане в тях обаче са различни: „В Роберт колеж приемаха само със заплата [заплащане] или по препоръка на някой влиятелен протестантски мисионер; във френския колеж приемаха тоже по препоръка на някой папищански мисионер; в Галатасарай⁵ приемаха само със заплата или по препоръката на някой валия“ (Маринов 1992: 82).

Д. Маринов постъпва в училището, където преди това е учил Т. Кралевски. Той е оставил и негово описание: „Оставаше едно училище, дето приемаха безплатно, а туй беше медицинското турско училище. Туй училище имаше за цел да приготви лекари за турската армия, затова и цялата организация бе военна. Учениците бяха във

⁵ Медицинският колеж се е помещавал отначало в Галатасарай, където впоследствие през 1866 г. е открит известният лицей – по сведения на С. Радев (Радев 2013), а колежът е преместен в Гюлханския дворец.

военна форма, живееха в училището, отдето получаваха: храна, квартира, облекло и учение даром. Колкото и да нямах никакво желание да служа в турска служба, бях принуден временно да се приютя в туй училище“ (Маринов 1992: 82). Обучението е на високо равнище: „Преподаването ставаше на френски език и бяха ангажирани от Франция прочути медици професори“ (Маринов 1992: 93). Завършилите излизали от училището с титлата „доктор“ и чин подпоручик, който носел и титлата „бей“. Другите българи в училището са, както сочи авторът (Маринов 1992: 82), от различни краища на България. От завършилите преди него Д. Маринов е посочил „д-р Вълкович, д-р Цачев, д-р Стамболски, д-р Дагоров и др.“ (Маринов 1992: 93).

Фактът, че преподаването в училището е било на френски и от прочути френски медици, обяснява посочения от Д. Веселинов изискан френски език, отразен в изданието на Т. Кралевски.

Както за българския, така и за гръцкия и френския материал в книгата е използвана българска кирилица в черковнославянски шрифт. Заместването на черковнославянския шрифт с руски граждански в българския печат е започнало по-рано. К. Огнянович например печата в Цариград с черковнославянски шрифт, но през 1845 и 1846 г. в Париж прави две издания на сборника „Забавник“ с граждански шрифт в печатницата на братя Дидо. Тази печатница е разполагала с руски шрифт, поради което е отсъствала и буквата за големия юс и вместо нея е използвана буквата за малкия юс. Но списание „Български книжици“, също цариградско издание, по време на първата си годишнина през 1858 г. се печата с черковнославянски шрифт, а от втората, 1859 г., преминава на граждански шрифт. Разговорникът на Т. Кралевски е издание на Патриаршията и все още се печата с черковнославянски шрифт. За предаването на гръцки текстове с кирилица това е голямо удобство, тъй като в пълния буквен набор на черковнославянския шрифт се пазят и характерни за гръцкия език букви, които са отстранени в гражданския.

Поради факта, че разговорникът включва гръцка и френска част, той е бил обект на изследователски интерес при изследователите на обучението по гръцки и френски език у нас. От гледна точка на българската елинистика разговорникът е проучван от Борис Вунчев в рамките на общата проблематика на обучението по гръцки език у нас по време на Възраждането (Вунчев 2011). От неговите наблюдения по нашата тема е важен фактът, че гръцкият език е представен от катаревуса. Авторът е отбелязал и факта, че разговорникът предлага езико-

вия материал в три отделни части, което е очевидно, но не е отбелязано специално от Кралевски.

Д. Веселинов изтъква Кралевски като родоначалник на учебната литература по френски език у нас (Веселинов 2003: 481). За френския език на автора Веселинов пише, че той „е богат и дава отлична основа за усвояване на парижката светска норма на общуване, независимо че действието е разположено сред декора на Цариград“ (пак там: 483).

Фактът, че гръцката част представя **катаревуса**, а френската – **парижката светска норма**, прави особено интересна българската част. По какъв начин се води светският разговор на български език от средата на XIX в. в общността на цариградските българи, които са от културния и финансовия елит на българите? Представените примерни разговори в текста дават отговора на въпроса⁶.

4. Етикетни формули

На френските изрази от развития и изискан френски етикет Т. Кралевски е намерил отлични български съответствия, които в повечето случаи се основават на етикетните формули в българския народен етикет и които са с фатическа функция (обслужват поддържането на контакта). При това се вижда, че стратегиите за водене на учтив разговор в трите езика са едни и същи, както и темите: поздрав и обръщения, въпроси за заниманието и здравето на събеседника, благодарности, въпроси за здравето на семейството – здравето на децата, съпругата, други близки, и пожелания за поправяне на здравето, извинения, договаряне на гостуване, разговори за времето, формули при раздяла, разговор за облеклото и модата, разговор за питиета и пушене, разговор за черквата, разговор за музика, театър, разговор за разходка, разговор за водене на търговските книги, разговор за чуждите езици, разговор за българите и красотите на българските селища и т.н.

4.1. Обръщения: *госпо̀жа, госпо̀дин, владичица* – ‘mademoiselle’ (*Госпо̀жа, госпо̀дине, влады́чице, жела́емъ Ви до̀баръ де́нь*); *госпо̀жи и госпо̀дари* ‘mesdames et messieurs’ (*До̀йдете госпо̀жи и госпо̀дари да ста̀ниме отъ трапéза-та*).

Със средствата на българския език се изразява и стиловата разлика при официалното/разговорното означение на съпругата от нейния съпруг при разговор:

⁶ Тъй като текстът в книгата е с черковнославянски шрифт, примерите се дават транслитерирани: българските – със съвременен шрифт, френските – с латиница.

‘Съпруга’ (érouse): *стѣпаница* (Како е стѣпаница-та, и дѣца-та Ви – официално означение);

‘Жена’ (ma femme): *женá* (Женá-та ми е máло бóлна – разговорно означение).

4.2. Етикетни изрази: *Ва́шь слѣга; На ва́шыте изволéнїа* (à vos services); *Благодáримъ ви ‘Je vous remercie’; Когáто обы́чате; Како стé / Како сте тáа сѣтрена / Щó чинете / Како сá поминѣвате; кáк-то обы́чате ‘comme il vous plaira’.*

4.3. Множество изрази за изразяване на учтива молба:

Сторéте ми това възблагодарéнїе;

Благопроизволéте ми това оудовóлствїе;

Ще мѧ о́должїте безконéчно;

Ще ви сáмъ благодарéнь;

Ще го пóмнимъ во всїчкиѣ мой живóтъ, не ми сѧ отка́звайте óтъ тѣѣ мое молéнїе;

Имайте мѧ на оу́ма си, на мѧ заборáвѣйте мо́лимъ ви.

5. Някои фонетични/фонологични и морфологични особености

5.1. Застъпници на ж:

– у, писано ѝ (за разлика от етимологичното /y/, което понякога се пише и като оу): *стѣпаница-та* (madame votre érouse), *зѣби-те, зѣбобóлїе, бѣдете (бѣдете спокойни), сѣцо* (в старинна конструкция *сѣцо ли е во и́стина ‘Est-il bien vrai’*), *пѣти* (мнóго пѣти), *мѣчень* (*Дáдохте ме е́динъ уро́къ който е́ много мѣчень*), *бѣдете, внѣтрешните* (*дай ми внѣтрешните гащи*) и т.н.;

– а: *кащната дреха* (ma robe de chambre); *патѧ* (*мо́же да е́ кално на патѧ*); *ва́зель* (*направéте ва́зель на ни́шка та си*).

Употребата на у-рефлекса тук е белег за изисканост на речта. В това отношение Т. Кралевски продължава старата традиция, която предхожда черковнославянското влияние, но е затвърдена от него. Появата и на форми с а-рефлекс могат да се обяснят единствено като диалектна насоченост, проявена неволно! Следователно това е едно от сигурните указания за западнобългарския произход на Кралевски.

5.2. Развой на Ъ в коренова морфема:

В коренова морфема никога не се пише буката „ъ“. Също и формата на глагола „съм“ в първо лице ед. ч. на сегашното време, където еровата гласна исторически е вметната, се изписва *са́мь* (*ще ви са́мь благода́ренъ*). Наблюдават се следните застъпници:

/a/: ла́жа; лажи-те; ле́къ са́нь;

/o/: до́ждь; ко́сно (Въ̀ Англіа̀ мно́го ко́сно вече́раТЬ).

5.3. Развой на Ъ в афикси:

/o/ – в префикси: *со-* (*сомнѣвате ли са́ вые́ за това̀; възблагодареніе́ (сторете́ ми това̀ възблагодареніе́)*);

/o/ – в афикси: *сла́докъ* (*има́ гласъ́ сла́докъ*).

5.3. Развой на Ъ в предлози:

сосъ: *сосъ мѣка; сосъ ва́ше и́зволѣніе́;*

въ: *въ о́даА́ та си.*

Рефлексите на задната ерова гласна показват категорично изяснен ер, *-o-* в префикси, суфикси и предлози. И това е категорично указание за югозападна диалектна област като район, от който произхожда Т. Кралевски.

6. Морфологични особености

6.1. Членуването на имената е последователно и следва говорната практика.

Членна морфема за м.р. ед. ч.: *-а*: *свѣтилника, свѣшника*; също и *-атъ* (писано разделно): *сирома́х атъ; болѣре́ц атъ. При мек завършек пред члена се пише ъ: прѣа́тель атъ*. В повечето случаи и след твърд завършек членът (*-атъ*) е прибавен след краесловния ер: *сѣртукъатъ* (*votre redingote*; рядък случай на слято изписване).

6.2. Някои местоимения:

азъ: *Азъ рѣдко́ има́мъ главобо́ліе;*

вые́ (*сомнѣвате ли са́ вые́ за това̀*). За езика на *Разговорите* е характерна учтивата форма, изразена чрез употребата на второличното местоимение за множествено число в сингуларна употреба. Среща се и *ти*, напр. *Опроща́вамъ ти*

о́на (*рѣдко́ е́ да не страда́ о́на о́тъ главобо́ліе*)

Рекцията на някои глаголи с местоименни допълнения е различна от днешната, напр.: *Да́дохте ме е́дин оу́рокъ ко́йто е́ мно́го мѣченъ*. В случая е употребена винителна форма *ме* вм. *ми* за означаване на

семантичния бенефициент. Но същият глагол е употребен и с дателно допълнение: *Ива̀не да̀й ми но̀щната скѣ̀фа* – Иване, дай ми нощната шапка.

Срещат се и относителни местоимения: *ко̀л то̀ (Ще ви ка̀жемъ ѐднѧ̀ но̀вина ко̀л то̀ ще ви възра̀дѡва)*. Това е източнобългарска особеност.

Много характерна е употребата на проклитика в началото на изречението: *Ѐ мно̀го ка̀сно* ‘Il est trop tard’. Тази черта е един от катгоричните белези на югозападната област.

6.3. Глагол

Глаголното окончание за 1 л. ед. ч. сегашно време навсякъде е **-м**: *грьѣ́жемъ (Мно̀го ма̀ло сѧ̀ грѣ́жемъ за ве́черѧ-та)*; *на̀йдемъ, зе́мнимъ, зна́емъ, навѣ́димъ (Когѧ̀ на̀йдемъ вре́ме ще зе́мнимъ честь да ви навѣ́димъ ‘Quand j'aurais le temps j'aurais l'honneur de vous faire une visite’)*; *по̀мнимъ (Ще го по̀мнимъ во всѣ́чкѣѣ мо́й живо́тъ)*. Така е и в производните форми за бъдеще време: *Ако̀ ми го о̀тка̀жете, ще сѧ̀ о̀скорби́мъ всесерде́чно*.

По някаква грешка с необичайно значение инцидентно се среща и окончание **-мо** (в сингуларно значение!): *Вѣ́рѡвамо чи по́вечето чело́вѣѣы сѧ̀ бо̀а́тъ о́тъ нѐго*. Тук *вѣ́рѡвамо* е в значението је crois – „аз вярвам“. Френското съгласие *C'est vrai* също е преведено с *воистина*. Съответно за мн.ч. е **-ме**, напр.: *Да влѣ́земе въ ѐдно̀ кафенѐ; Ще че́ме*.

Бъдеще време се образува от сегашните форми с помощта на частицата *ще*: *Защо̀ ще по̀йдаме та̀мо; Ще пи́емъ сегѧ̀ ѐднѧ̀ ча̀ша ви́но; Не ще на̀йдете ‘vous ne trouverez pas’*.

6.4. Лексика и фразеология

Характерни са следните особености:

6.4.1. Някои лексикални регионално ограничени форми, напр.: *сакам: Са̀кате ли то̀нка ри́за?*

6.4.2. Някои изчезнали днес изрази, напр. :
да си зе́мниме вѣ́търа ‘prendre l'air’. Очевидно значението на днешната дума „въздух“ е предадено с „вятър“;
ра̀зходъ ‘promenade’: *Ма̀ло ра̀зходъ слѣ́дъ па̀денѣ-то спома̀га на пишеварѣ́ние-то...*

6.4.3. Някои черковнославянизми, напр.:

вои́стина (*Вои́стина, най̀ мно̀го въ̀ пе́рвый си сань*) – изразява съгласие със събеседника (фр. *Oui, surtout dans mon premier sommeil*). Френското съгласие *C'est vrai* също е преведено с *воистина*; *абіе:* „*Абіе пощо лѣгнахте – веднага щом легнахте.*“

6.4.4. Някои англицизми

Англицизмите в текста са една от най-интересните му черти. Интересно е, че те засягат питиетата:

чи́кола́ть (*азь си чи́нимь закъ́ска чи́кола́ть сось млеко*). Френският израз е записан в текста като *шо́кола̀ о́ле́*, т.е. *chocolate au lait*; в езика на Кралевски *чи́кола́ть* е несъмнено от английски език. Тук може да се допусне и посредничеството на турския.

по́нчъ (*по́нчъ атъ*), във френския текст – *льо пѣ́ншъ*, т.е. *le punch*.

7. Изводи

Трудът на Тома Михайлович Кралевски показва възможностите на българския език от средата на XIX век за водене на учтиви светски разговори по различни въпроси – чисто фатическите диалози за здравето и времето; за модата и поръчката на дрехи – до теми за изкуството, като театъра и музиката. Отразеният бит също е европейски – напитки, облекло. Разговорните стратегии на диалозите са характерни за европейската култура. Впечатляващо е слабото присъствие на турцизми, както непредставянето и на характерната арабска и персийска лексика, която е достигала до българските диалекти чрез турския. Те и не отразяват реалии на европейската култура.

Съставителят Т. Кралевски несъмнено произхожда от югозападните български земи, т.е. от Македония. За такъв произход говорят някои от фонетичните и морфологичните черти на езика в диалозите. Същевременно езикът на Кралевски не е диалектен както по функция и богатство, така и по по-голямата част от фонетичните и морфологичните си особености. Той е една очарователна проява на възвишена душа, попила благородството както на домашната книжовна традиция, така и на европейските. За жалост, Т. Кралевски съобщава в своето „Обявление“ за приготвения от него френско-български речник, за който няма други данни, за свои здравословни проблеми. Вероятно те са довели до тъжен край на една забележителна личност на български родолюбец, за когото знаем толкова малко.

ЛИТЕРАТУРА

- Везенков 2013:** Везенков, А. *Очевидно само на пръв поглед. „Българското възраждане“ като отделна епоха (Част I).* [Vezenkov, A. Ochevidno samo na prav pogled. „Balgarskoto vazrazhdane“ kato otdelna epoha (Chast I).] // *Либерален преглед*, 14. 02. 2013. <<http://librev.com/discussion-bulgaria-publisher/1948-1-v15-1948>> (21.2. 2017)
- Веселинов 2003:** Веселинов, Д. *История на обучението по френски език в България през Възраждането.* [Veselinov, D. Istoriya na obuchenieto po frenski ezik v Bulgariya prez Vazrazhdaneto.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2003.
- Вунчев 2011:** Вунчев, Б. Граматики, речници и други помагала за изучаване на гръцки език в България до Освобождението. [Vunchev, B. Gramatiki, rechnitsi i drugi pomagala za izuchavane na gratski ezik v Bulgariya do Osvobozhdenieto.] // *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Факултет по класически и нови филологии, т. 104. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2011.
- Кръстевич 1859:** Кръстевич, Г. Писмо IV (16 септември 1844). За глаголити. [Krastevich, G. Pismo IV (16 septemvriya 1844). Za glagoliti.] // *Български книжици*, 1859, кн. 1, януария, 17 – 32.
- Кювлиева 1997:** Кювлиева, В. *Българското речниково дело през Възраждането* [Kyuvlieva, V. Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997.
- Маринов 1992:** Маринов, Д. *Спомени из моя живот или моята автобиография.* [Marinov, D. Spomeni iz moya zhivot ili moyata avtobiografiya.] София: ВК „Св. Георги Победоносец“, УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.
- Огнянович 1846:** Огнянович, К. *Забавник* [Ognyanovich, K. Zabavnik.] Цариград, 1846.
- Радев 2013:** Радев, С. *Ранни спомени.* [Radev, S. Ranni spomeni.] София: Изток – Запад, 2013.
- Теодосиев 2007:** Теодосиев, Н. *Каталог на българските печатни книги 1508 – 1878 г.* [Teodosiev, N. Katalog na balgarskite pechatni knigi 1508 – 1878 g.] София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.
- ЦВ 1851:** Цариградски вестник, 8 септември 1851 г., число 51.

ПРИЛОЖЕНИЕ

(Щабофицер и унтерофицер от Българския хусарски полк
от 1776 до 1783 г. Литография от 1844 г. от личния ми архив)

**КНИЖОВНАТА ДЕЙНОСТ НА ВАСИЛ ЧОЛАКОВ
В КОНТЕКСТА НА ДИАЛЕКТОЛОЖКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ
ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО**

Мария Мицкова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**THE PAPERS OF VASSIL CHOLAKOV IN THE CONTEXT OF
DIALECTOLOGICAL RESEARCHES DURING THE BULGARIAN
NATION REVIVAL PERIOD**

Mariya Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The current research analyzes some papers and philological thoughts of Vassil Cholakov – a Bulgarian writer, scholar and cleric from the 19th century better known as one of the first Bulgarian ethnologists and folklorists. It examines his work in the context of the history of Bulgarian dialectology during the National Revival period and his role in the introduction, presentation and interpretation of some phonetic, grammatical and lexical differences and features of Bulgarian dialects, presented in Cholakov's book 'Bulgarian folk collection' (1872).

Key words: *History of Bulgarian dialectology, Bulgarian dialects, History of Bulgarian linguistic thoughts, Bulgarian Revival period*

В научната литература приносът на Васил Д. Чолаков за развитието на българската култура през Възраждането най-често се свързва с работата му като фолклорист и етнолог (вж.: Вакарелски 1939, Шопов 1965, Аретов 1989). Жизненият му път, делото му на книжовник, духовник и общественик, изборите между „манастира и мегдана“ (Аретов 1989: 54) са добре документирани както от самия него, така и от неговите съвременници. Васил Чолаков е онзи радетел за българското и българщината, който през 1859 г. след завръщането си от следване прави своята 10-месечна обиколка „по разни места на България и

Тракия, за да ся опознае със своето отечество“¹ (Чолаков 1861: 768). Той е онзи съратник и приятел на Братя Миладинови, чиято помощ е оценена високо в предговора към техния сборник с народни песни: „от ’си-те найголема благодарность за това общеполезно собрание заслужи со искрено-то му усердие Г. В. Чолаков, кой снабди нас со ’си-те почти песни от восточни-те стърни“ (Миладиновци 1861: III). Той е и ученикът на Неофит Рилски, който отправя своя пламенен „православний глас против протестантският прозелитизъм в България“ (Чолаков 1869). Но неговото книжовно дело може да бъде погледнато и през призмата на историята на българската диалектология през Възраждането. В своя „Български народен сборник“ (Болград, 1872) Чолаков не само публикува събраните по време на обиколките му из българските краища² „Български народни песни от всякакви старни, които могат да послушат за разработването на нашият език и даже за Историята Българска“ (Чолаков 1861). С тънкия усет на книжовника, който се опитва да вникне в същината на езика и неговите проявления, той коментира и анализира в своите бележки многообразието на българската реч, отбелязва разликите в езиковите явления както между отделните „наречия“, както той ги нарича, така и между отделните диалектни особености и установената книжовноезикова нормативност.

Двата големи сборника с народни песни, излезли преди неговия – този на Ст. Веркович (Веркович 1860) и този на Братя Миладинови (Миладиновци 1861), за които споменава В. Чолаков, обнародват фолклорни материали, „събирани най-вече от западните страни на България, т.е. от Македония“ (Чолаков 1863: 104). Осъзнавайки този факт, той предприема начинанието да представи фолклорното богатство и на Източна България. В своето „Окръжно писмо“, публикувано на страниците на в. „Българска пчела“ през 1863 г., в което отправя призив за помощ при събирането на народни песни и обичаи, той говори за бъдещия сборник по следния начин:

предприех да издам и аз едно пълно събрание песни от всичите въсточни страни на България, из което да могат да ся видят всичките мести особености в българският език и високото достойнство на нашята народна поезия (пак там).

¹ Цитатите от възрожденските текстове се предават с осъвременен правопис, но със запазени граматични и пунктуационни особености.

² По въпроса вж. Шопов 1965: 278 – 282.

Възпитаник на Неофит Рилски, завършил Киевската духовна семинария (1855), учил в Московската духовна академия (1856 – 1858), В. Чолаков изгражда вижданията и отношението си към езика, историята и книжовността в една благодатна среда. В схващанията му прозира същото преклонение пред народния гений, което става особено актуално след 40-те години на XIX век с навлизането на романтичните идеи за езика, обвързани с погледа към езиковата древност, към фолклора като възплъщение на вечната и неизменна природа на народа, с афинитета към търсене на Хердеровия „дух на нацията“.

Истина, народът се състои от милиони лица, и тези лица имат всяко своята особеност на характерът, имат своите частни нужди и потребности, своите желания, стремления и залиси, по побужданието на които твърде често дохождат и в борба помежду си; но при всичко това, под влиянието на климътът, на вярата, на дълговременното съжителство, **а най-вече на еднаквостта на езикът**, е тези милиони се образува еднакъв образ на живеенето, който в частности се отличава един от други, но зет изобщо бива еднакъв (Чолаков 1872: XIV).

За него единството между езика и света, който създава езикът, е иманентно и неизменно – местните говорни особености очертават и местните различия в бита, нравите и живота на българите. Същевременно обаче в тези местни разлики В. Чолаков вижда отделните части на цялото. Според него именно чрез езика се образува онази невидима мрежа, която обхваща, въвлича и обединява всички, носещи името и разпознаващи себе си като българи, и очертава координатите на нацията.

На страниците на „Българския народен сборник“ В. Чолаков представя една многообразна и цветна картина на българските наречия. Оставайки встрани от опитите и предложенията на своите съвременници за разпределянето на българската езикова територия в големи говорни групи според общите диалектни различия (например източно и западно наречие или балканско, македонско, шопско, родопско и пр.), той прави своето разпределение на базата на географския и етнографския принцип. В. Чолаков отбелязва различията и особеностите в нравите, обичаите и езика на отделните български каази, селища и „окружия“, върху които има наблюдения и от които има етноложки и фолклорни материали. Въпреки че на пръв поглед изглежда формален или направен според обстоятелствата (наличните „материяли“, събрани „до колкото позволяват средствата“ (Чолаков 1861: 768), избраният подход отразява Чолаковото разбиране, че тези „частности“, както сам ги нарича в предговора на своя сборник, се от-

личават помежду си, но взети заедно, представляват едно цяло. Наред с това той отбелязва и езиковата същност на всяка една от тях: „естествено те трябва да се изричат, както и наистина се изричат в такава форма, която, освен че е общонародна, но още носи и печат на местното наречие“ (пак там: XIV). В разбиранията на Чолаков езикът, съществуващ в своите многобройни проявления (наречия), е невидимата нишка, която свързва членовете на едно общество в едно цяло. Именно чрез него се създава онази въображаема съобщност, в която по неговите думи в „дълговременното съжителство се образува еднакъв образ на живеенето“.

1. Диалектни особености в речника

Едни от първите диалектни особености, върху които се спира В. Чолаков в своите коментари, са различия в речника на издадените от него народни песни, обичаи и умотворения. На практика във всички бележки върху езика на публикуваните приказки Чолаков анализира най-вече лексикалните особености, които усеща и разглежда като характерни, местни или различни от общоприетите норми на изграждащия се книжовен език. Това негово отношение е аргументирано още в предговора на сборника. Според него приказките имат значение за езика, защото народната фантазия „трябало е да намерва и съответствени изражения пък в народният говор. От приказките, следователно, ние можем да видим не само особеностите и богатството на езикът си, ами и неговата гладкост красота“ (Чолаков 1972: XVI). Ето защо той обръща внимание на онези специфични диалектни думи и изрази, чиито нюанси в значението и употребата извеждат на преден план богатството на говоримия език, но същевременно придават онази живост на разказа, в която прозира „още и богатството на народната фантазия, виждаме и творческата способност на народния дух“ (пак там: XV).

Похватът, който следва В. Чолаков при интерпретиране на диалектната лексика, е широко разпространен и познат. В своите коментари известният възрожденски фолклорист буквално „превежда“ диалектната лексема чрез неин синоним от общоупотребимия книжовен език, разяснява нейното значение или специфична употреба, по описателен начин въвежда отгънците и нюансите, които не се срещат в другите познати му „наречия“. Особено впечатление прави на В. Чолаков речникът на говора от „Устово-село“, Ахъчелебийска кааза (според съвременните географски понятия – Смолянска област). Дори и в такъв ранен етап от развитието на българската диалектология различността на родопските говори предизвиква вниманието на изслед-

вача със своята архаичност и множеството специфични особености, които ги отличават както от останалите говори, така и от установените вече книжовни норми. В приказките от този край В. Чолаков извежда в бележка и обяснява лексикалното значение на думи като: „Каматна значи: красна. Галилиса, значи: любилися. Врють, значи: всички“ (Чолаков 1972: 255). „Рука, значи: вика с глас. Подникан, значи: обор, конушница, яхър“ (пак там: 256).

Освен към източните говори В. Чолаков насочва своето внимание към някои лексикални особености и на западните говори. Той смята за нужно разясняването на специфичните употреби на някои лексеми, които се срещат с различно от общоприетото си значение, какъвто е примерът с употребата на глагола ВИКАМ, която забелязва в „приказниците от Шопско“:

„Що ли бих викала за него, като умре“. – Значи плакала, но със глас нарежда (пак там: 258).

Коментираните лексикални особености на различните говори не само представят Чолаковите филологически разбирания, но и говорят за характера и посоката на унификационните процеси в книжовния език като цяло и за укрепването в края на третата четвърт на XIX в. на единни както морфологични, така и лексикални норми. Те документират еволюцията на книжовния език и възгледите за него, което на свой ред води до преосмислянето на определени езикови употреби и осъзнаването им като неадекватни на нуждите на променената езикова ситуация, т. е. като регионални, като диалектни.

От друга страна, причината за това любопитство към речниковия състав на българските диалекти е много ясно формулирана близо 25 години по-рано от В. Григорович. В своя „Очерк путешествия по европейской Турции“ той посочва, че самите българи имат все още неясна представа за наречията в езика си и съдят за различията между тях най-вече в лексикално отношение (Григорович 1877: 163). Тази констатация никак не е случайна. През 40-те години на XIX век, когато диалектоложкото знание и познание правят своите първи стъпки, именно местните специфики в речника се превръщат в онова лесно разпознаваемо и обозримо основание за отграничаване на различията, за открояване на „разните наречия“. Или казано с езика на времето:

Тия разности произхождат от различни произношения и различни сочинения и устройства на речити, и много пъти даже и от употреблени на речи, които немаат никака прилика, никое сходство по между си (Български книжици 1859: 47).

През третата четвърт на XIX в. обаче – времето, в което твори В. Чолаков, тази „неясна представа за наречията“ е заменена с нов задълбочен интерес към българските диалекти и един малко или повече научен поглед към тяхното разпределение, особености и значение за езика. В идейните постановки от това време народната реч е източник, чието богатство трябва да бъде включено в състава на книжовния език. Ето защо изучаването на местните говорни особености се превръща в един от приоритетите на националноезиковата програма след средата на века. За книжовници и строители на българския език като М. Дринов, Р. Жинзифов, К. Шапкарев, П. Оджаков, Ц. Гинчев, П. Р. Славейков, Л. Каравелов единството на българския език е неизменно в многообразието от диалекти. Трябва да се отбележи, че говорейки за съществуването на множество местни различия в езика, българските книжовници ясно подчертават неговата неделимост и целокупност (Венедиктов 1990: 156).

Във филологическите разбирания от периода личи търсенето и налагането на норми от говорната и писмената практика, които се осъзнават като наддиалектни, общобългарски. За това поколение филолози стремежът към надскачане на регионалното е един от основните езикови (и ортографски) принципи, които всеки от книжовниците следва в търсенето на изход от разнородността и нееднаквостта като спънки за изграждането на книжовния език в ролята му на всеобща комуникативна система, която да обедини нацията и да отговори на нейните културни и духовни потреби.

2. Диалектни различия във фонетиката и морфологията

Другият въпрос, към който се насочва диалектоложкият поглед на В. Чолаков, е въпросът за фонетичните различия в българските говори. Според филологическите разбирания на книжовника правилното предаване на фонетичните специфики е от особено значение за точното и вярно представяне на езика от различните български краища. Ето защо примерите и анализите върху произношението, изговарянето на отделни звукове и звукови съчетания, както и върху някои фонетични промени се намират най-вече в неговите коментари и бележки върху езика на публикуваните народни песни. Този подход към звученето на езика в народната песен е предварително обмислен и де-

тайлно обоснован в предисловието към сборника. От една страна, В. Чолаков е убеден, че в песните „ние можеме да видиме богатството, разнообразието и красотата на народната си реч“ (Чолаков 1872: XVII). Стъпвайки на тази идея, той отново повтаря своите насоки за фонетично записване на народната реч, точно отговарящо на говорните спозиции на съответния регион:

Но за да може от песните да се види всичкото богатство и всичката хубавина и разнообразие на езикъ ни, трябва те (песните) да се записуват така, както ги пее народът (Чолаков 1872: XVII).

От друга страна, важноста на точното предаване произтича от факта, че по мнението на В. Чолаков това е най-добрият начин, по който могат да се предадат отделните фонетични различия, специфични звукове и отличителни говорни особености.

При това, песните, когато се пеят, имат друго изражение в звуковете, а когато се разказват – друго. По-верните звукове са в пеенето. За това трябва да се записват песните непременно дору се пеят. Ако не може добре да се улови някой звук при пеенето, тойзи звук не може после и да се запише вярно (Чолаков 1872: XVIII).

В коментарите към публикуваните народни песни проличават езиковият усет и добрата филологическа подготовка на Чолаков. Той обръща внимание на фонетични явления и процеси като редуцията на неударените гласни, мекостта на съгласните, звуковия състав (наличието или отсъствието на отделни съгласни, звуковата стойност на отделни гласни). В същото време не пропуска да погледне част от тези явления и от морфологична гледна точка – като специфични положения в глаголната или именната парадигма на съответния говор.

2.1. Панагюрският говор

Първите по-обстойни бележки, които прави В. Чолаков, са върху родния му панагюрски говор. Той не е първият изследвач, който обръща внимание на особености на този говор – върху него в края на 50-те се спира П. Р. Славейков (Славейков 1859: 208), някои от говорните му особености са описани и от М. Дринов, също панагюрец, в „Периодическо списание“ (Дринов 1874: 70 – 76), за него намираме сведения на страниците на списание „Читалище“ (Геров 1874: 259 –

261)³. Със своите наблюдения В. Чолаков допълва картината, която възрожденските книжовници правят на панагюрския говор. Той се спира върху две от характерните особености на говора, запазена и до днес (вж. Стойков 1993: 112 – 114) – твърдостта на съгласните и рефлексна на старата малка носовка като А в местоименните клитики: „Та много ясно ся чюе в произношеніето на та, а не тя; така също и възвратното местоименіе ся чюе са, а не ся“ (Чолаков 1872: 281); „Ма местоимението лич. вин. пад. ся тоже чюе ма, а не мя. Също и 2-то лице тя ся чюе та“ (пак там: 283). Във връзка с това обръща внимание и на още едно явление – историческото затвърдяване на съгласните *ч*, *ж* и *ш*. Като човек с добро знание за стария ни език и за черковнославянския в този случай той не вижда наложеното с времето правило, а отклонение от книжовната според него норма, затова и го класифицира като диалектно: „След буквата ч, вместо мекки букви в изговаряніето в много речи ся ясно чюе твърди букви: като напр. чюя, чудо и пр.“ (Чолаков 1872: 280). Освен това отбелязва и още една особеност, свързана с мекостта на съгласните: „Въмногo речи след буква к чюе ся в говореніето я като напр. сенкя, майкя и пр.“ (пак там: 280).

2.2. Говорът на село Аджар

Следващият говор, чиито диалектни особености В. Чолаков анализира подробно в своите бележки, е говорът на село Аджар⁴ (сега Свежен, Пловдивско).

2.2.1. Фонетични особености:

а) Редукция на неударените гласни: „Слоговети на а, е, о и я когато са без ударение губят същити си гласове и ся произносят почти

³ Двете статии, в които се засягат особености на родния на М. Дринов панагюрски говор (респективно – особености, които са влезли в неговия правописен модел), са част от полемиката между него и Н. Геров относно разминаванията в схващанията им за степента на използване на говорни и традиционни градивни елементи при изграждането на книжовноезиковата нормативност. Както споменава Д. Иванова, у Дринов старобългарското градиво се използва балансирано, особено що се отнася до фонетичната и морфологичната система, и неговият модел е по-демократичен и съобразен с живия говор. Геров, придържайки се по силно към традицията, се обляга на говори, които стоят по-близо до старобългарски особености (Иванова 1994: 45).

⁴ Село Аджар е едно от най-оживените книжовни средища през XVII в., което се налага като преписвачески, дамаскинарски и художествен център (Вж. Гергова 2004: 101). Може да се предположи, че именно поради тази причина изборът на В. Чолаков да анализира аджарския говор, не е случаен.

на ж, и, у и ѝ“ (пак там: 307). Привежда и други примери, за да илюстрира това свое наблюдение: „Обикновено казват пулвина вм. половина“ (пак там: 308). По-нататък обобщава: „Буква о, кога стои в началото на каква и да е реч, ако е без ударение, произноси се всякога у“ (пак там).

б) Отсъствие на съгласната х: „Буква х в началото и в средата на речити никога и никак не се произноси; така казват: ора, заот, одиъ, играъ, вм. хора, заход, ходиха, играха“ (пак там: 307).

в) Наличие на гласната ъ: „В дума четири вторий слог като се произноси с глас, что стои между ъ и ѝ, ние го пишем с ъ“ (пак там: 308).

г) Рефлекс на старобългарската ятова гласна: „В реч невѣста (невяста) вторий слог ся чуе всякога на я, а в дателний само падеж на е“ (пак там).

д) Краесловно обеззвучаване на звучните съгласни. Макар и един от основните закони на българския правоговор, В. Чолаков е намерил за необходимо да го обговори във връзка с членуването на имената, без да го поставя под призмата на съотношението правопис – правоговор:

От мъжский род имена, с окончание на д, кога са употребене неопределено – без член, буквата д ся чуе като т; така казват: грат, млат, ят, мет вм. град, млад, яд, мед (Чолаков 1872: 308).

2.2.2. Морфологични особености

В. Чолаков представя следните морфологични особености на аджарския говор:

а) Окончание на имената от ж. р.: „В женските имена окончателните а и я всакога и в всички падежи ся чюят на ж и ѝ, с изключение в само няколко думи, и то от ония, что имат ударението си на последний слог; тии са: жена, зъмя (змия), мома, кума, дъщеря, сна’а (снаха) и др.“ (Чолаков 1872: 307).

б) Глаголни окончания: „Вместо отивам всякога казват утодам; но в всичкити с окончаие на ам глаголи а-то ся произноси почти като ж“ (пак там).

в) Минало свършено време: „Глаголът утодъм (отивам) прави двойко преминалото си окончателно време: утидъх, утиди, утиди, утидъхми, утидъхти, утида’ъ и утидох-, утиде, утиде, утидохми, утидохти, утидоъ“ (пак там: 308).

г) Спрежение на глагола съм: „А спом. глагол е (есть) ся чюе, на и или й; така казват: „ниту гу й от ора, нито гу й от Бога“ вм. нито го е от Бога (грях), нито го е от хора (срам)“ (пак там: 308).

2.3. Ахъчелебийският говор (Смолянски говор)

Рупските говори привличат изследователския поглед на не един възрожденски книжовник от третата четвърт на XIX в. В края на 60-те години Ст. Веркович отбелязва някои специфики на говора и бита на мърваците (Веркович 1868: 30 – 46), а в предговора на „Веда Словена“, сравнявайки помашки и мървашки диалектни особености, определя, че границата между двата говора е р. Места (Веркович 1874: XVI). През 70-те години родопски говори се анализират и на страниците на възрожденския печат (вж. Иванова 1994). Д. Лачков например излага своите наблюдения върху някои фонетични особености от „Родопа“ в статията си „Язикословни придишки“ във в. „Македония“ (Лачков 1870). Няколко години по-късно в сп. „Читалище“ излиза кратък коментар върху езика на родопските помаци (Читалище 1873: 1015). Трябва да минат над 30 години, за да се появи големият обобщаващ труд „Родопските говори на българския език“ от Л. Милетич. Но в него самият Милетич включва Чолаковия сборник в списъка с приносните „трудове, разглеждащи историята, етнографията и езика на населението на Родопите“ (Милетич 2013: 45).

Ахъчелебийският говор е под прицела на внимание на видния панагюрски събирач на народни умотворения не само като извор на специфична и характерна лексика, която той открива и анализира в публикуваните приказки. В коментарите към народните песни от този край В. Чолаков описва и някои **фонетични особености** на говора, като се спира върху следните отличителни черти на родопската вокална и консонантна система:

а) Мекост на съгласните. В. Чолаков обръща вниманието на тази особеност на устовския говор, макар и коментарът му да не е съвсем точен: „Сига за дъветь години! – всяка буква пред д ся произноси мекко“ (Чолаков 1872: 321).

б) Особенности при гласните. Наличие на широки гласни: „Едноа руса девойка – **оа** са произнаси с звук, който е между **о** и **а**, но малко отворено“ (пак там: 323). „Иола ти майка набере – **ио** са изговаря с звук между **и** и **о** също малко отворено“ (пак там: 323).

в) Произношение на предлога *от* в зависимост от фонетичното обкръжение: „Отъ ся чюе в изговарянието на утъ, когато пред него

речта окончава на съгласна; а чюе ся на ютъ, когато окончава на гласна“ (пак там: 321).

В. Чолаков е особено впечатлен от морфологичните особености в ахъчелебийския говор. По-голямата част от неговите анализи са именно върху тях. В бележките към песните от този край той отбелязва следните положения:

а) Определителен член: „[...] от 3-те вида членове: тъ, та, ту, нъ, на, ну и съ, са, су; първият е общ; вторият ся употребява за да ся означат известни далечни предмети; а третият – за известни близки предмети“ (пак там: 324).

б) Лични местоимения: „Третоличното местоимение ед. чис. дат. падеж женскый род вместо неи, и; изговаря са нехи, хи“ (пак там: 323); „хи вместо ги“ (пак там); „хми са употребява на място им“ (пак там: 324).

в) Падежни остатъци в единствено и множествено число: „Дат. падеж са употребява и в единст. число и множ. придружен с третол. местоимение напр. Коню ту (ну, су), Кукошкету хи, кукошкем тем (нем, сем), пиле ту му, пилчем тем (нем, сем), чияку ту му, людем тем, Стояну ме и пр.“ (пак там: 324).

г) Окончание за образуване на умалителни съществителни: „окончание ек на умалителни: кувчиожек, невенчек, здравецчек и подоб.“ (пак там: 325).

д) Предлози: „Нах, предлог за направление на местение или посока. Напр. Отивам нах рекана. Отивам въз реката“ (пак там: 324).

2.4. Софийски говор

За да бъде пълна пъстрата картина на говоримия български език, В. Чолаков обръща внимание и на западните говори. На страниците на своя „Български народен сборник“ той се спира върху Софийския говор, като специално отделя особеностите на речта в града от говорните особености в селата по Шоплука. Подобен подход в анализа никак не е случаен. Идеята за чистотата на селските говори е едно от често срещаните филологически разбирания през периода. Зад нея застава В. Априлов в прословутото си „Мнение за устройството на новобългарското образование“ (1836), поддържат я Ив. Богоров, Й. Ковачев и др. Чолаков я следва с убеждението, че местните отлики трябва да се отбелязват и да се записват от информатори, „които в говорът си запазили непокътнати простонародните изражения“ (Чолаков 1872: XVII).

В своите бележки той откроява следните черти на **Софийския говор**:

2.4.1. Фонетични особености

а) Рефлекс на старобългарските носовки и ятовата гласна: „буквите ъ са равни с е и юсовете а, я“ (Чолаков 1872: 333).

б) Рефлекс на старобългарския ъ в представки и предлози: „Глаголите сложени с предлог со изговарят са и се и съ и со на пр. сабери и ‘Она ка че се соблече’“ (пак там).

в) Липса на съгласната х: „х-то между Шопето до толкова са истрило щото са никак не чуе и на пр., рана – храна, ващам – хващам и пр.“ (Чолаков 1872: 332); междуметието „Хайде! нейде си се чуе само А! нейде Аде!, а нейде Айде!“ (пак там: 333).

г) Елизия на отделни звукове: „Пак в произнош. между Шопето му е изпаднало послед. к съвсем а нейде е до толкова сменено щото са чуе й – пай“ (пак там: 332).

д) Контракция на отделни срички: „Наречието тогава изгубило е за Шопето в някои случаи дирният си слог“ (пак там: 333).

2.4.2. Морфологични особености

а) Лично местоимение 1 л. ед. ч.: *я – язе – язeka* (пак там: 334).

б) Вокативно окончание при съществителни от ж. р. и от м.р., завършващи на гласна: „ё – иьо (Брато владика Андреё“ (от Андрея – бел. моя, М. М.) (Чолаков 1872: 333); „Сестро Мариё, Мариё“ (пак там: 334).

2.5. Говорът в „селата по Шоплука“ (Чолаков 1872: 336)

Шопското наречие влиза в делитбените схеми на българската езикова територия през третата четвърт на XIX в. На страниците на в. „Македония“ Петър Иванов го включва в своята четиридялба наред с тракийското, балканското и македонското наречие (Иванов 1871). Йосиф Ковачев (Ковачев 1875) му отдава особено значение като средищното наречие, обединяващо особеностите на югозападните и източните български говори, върху чиято основа трябва да се изгради общобългарският книжовен език (Иванова 1994). Следвайки установения през периода интерес към говора от „Шоплука“, В. Чолаков се спира на следните негови особености:

а) Наличието на звука *s* (*дз*): „Старата буква s – s’ло ѝе увардена у Шоплука т’й казват сдв’зда – дзвезда, нос’ъ – нотзе, св’ръъ – дзвер, св’жнець – дзв’нець и пр.“ (Чолаков 1872: 341).

б) Мекост на съгласните *t* и *ð*: „Чисто Шопето изменяват в говореньето: д на г, т на к както ливади ливаге, третий трекий“ (Чолаков 1872: 338).

в) Лично местоимение 3 л. ед. ч., ж. р.: „ѿ дека съм турал са изговаря чисто я“ (Чолаков 1872: 336).

г) Глаголни окончания за 1 л. ед. ч. сег. вр. „В Средец вътре и в селата по полето види са влияние е имал сърбизмът⁵ та първото лица в ед. число глаголите окончават на ем, им и ам и пр. мн. ч. на еме и пр. а планинците говорят право Бълг. Пиша, чета и пр.“ (Чолаков 1872: 337). От една страна, като човек, живял в Сърбия, В. Чолаков се опитва да направи аналогията между тези морфологични особености и познатата му картина на сръбския език. Но знанието му за историята на българския език не е достатъчно, за да погледне на тях обективно, да ги види като собствено българска особеност. От друга страна, разглеждането на тези особености като толкова диалектни, че чак чужди, говори и за самите унификационни процеси в книжовния език – за факта, че те се осъзнават като твърде голямо отклонение от налагащите се общобългарски форми.

С любопитното око на етнологата и фолклориста, който не само наблюдава и описва „общия народен характер, народния общ живот, народния бит“ (Чолаков 1872: VIII), но и обръща внимание „на всичките по видимо и най-противоречиви особености“ (пак там), в своя „Български народен сборник“ Васил Чолаков събира и „частностите“ на общия народен език. С проникателността на филолога, който успява да изобрази спецификите на разноликата българска реч като различните проявления на едно цяло, той предпочита да не се включи

⁵ „Сърбизъм“ е понятие, което се среща често на страниците на периодичния печат в статии, разглеждащи западни говорни особености. То присъства в спора между Гаврил Кръстевич и Марин Дринов относно фонетичния облик на клитиките **ме, те, се**. Кръстевич обвинява Дринов за избора, като нарича тези форми „сърбизми“ (Кръстевич 1875: 481 – 489), а от своя страна Дринов защитава българския им характер (Дринов 1876: 197 – 204). Петър Иванов също обсъжда проблема със сърбизмите и насочвайки вниманието си към говора на „жителите Българи имаеще земанье даване с Сърбите близо край Сръбските граници“ (Иванов 1871: 150), неправилно определя отделни западни говорни черти за сърбизми.

Погледнато обективно, и П. Иванов (роден в Стара Загора), и Г. Кръстевич (роден в Котел), и В. Чолаков (роден в Панагюрище) са носители на източни диалекти. Това обстоятелство, както и самият ход на унификационните процеси в книжовния език, неминуемо влияе върху небезпристрастното осмисляне на някои западни говорни специфики и неправилното им етикетирание като небългарски.

във водещия за периода на разгърнато изграждане диспут за установяването на конкретните вече книжовноезикови и правописни норми на базата на определени, наложили се в практиката и осъзнавани като общобългарски говорни особености. Но в бележките и коментарите си представя многообразието като богатство и важен материал за изследване от науката. В този контекст неговата книжовна дейност е ценен влог за изучаването на българските диалекти през XIX век, както и за историята на българската диалектология.

ЛИТЕРАТУРА

- Аретов 1989:** Аретов, Н. Между манастира и мегдана (Възрожденецът Васил Чолаков). [Aretov, N. Mezhdur manastira i megdana (Vazrozhdenetsat Vasil Cholakov).] // *Литературна мисъл*, 1989, № 6, 54 – 61.
- Вакарелски 1939:** Нашите събирачи на фолклор. [Vakarelski, Hr. Nashite sabirachi na folklor.] // *Родна реч*, 1939, № 4, 180 – 185.
- Венедиктов 1990:** Венедиктов, Г. К. *Болгарский литературный язык эпохи Возрождения. Проблемы нормализации и выбора диалектной основы.* [Venediktov, G. K. Bolgarskiy literaturniy yazyk epohi Vozrazhdeniya. Problemy normalizatsii i vybora dialektnoy osnovy.] Москва: Наука, 1990.
- Гергова 2004:** Гергова, А. *Енциклопедия „Българска книга“.* [Gergova, A. Entsiklopediya „Balgarska kniga“.] София: Пенсофт, 2004.
- Иванова 1994:** Иванова, Д. *Българският периодичен печат (Върху материали от списание „Читалище“, 1870 – 1875).* [Balgarskiyat periodichen pechat (Varhu materialy ot spisanie „Chitalishte“, 1870 – 1875).] Пловдив: Макрос 2000, 1994.
- Милетич 2013:** Милетич, Л. *Родопските говори на българския език.* [Miletich, L. Rodopskite govori na balgarskiya ezik.] София: Изток – Запад, 2013.
- Стойков 1993:** Стойков, Ст. *Българска диалектология.* [Stoykov, St. Balgarska dialektologiya.] София: БАН, 1993.
- Шопов 1965:** Шопов, П. Васил Д. Чолаков (Бележки за живота и дейността му с оглед на работата му като фолклорист и етнолог). [Shopov, P. Vasil D. Cholakov (Belezhki za zhivota i deynostta mu s ogleed na rabotata mu kato folklorist i etnolog).] // *Известия на Етнографския институт и музей*, Т. VIII, 1965, 263 – 292.

ИЗТОЧНИЦИ

- Български книжици 1859:** За езицити. (анонимен автор). // *Български книжици*, Ч. I, Кн. II, Януари 1859, 44 – 48.
- Веркович 1860:** Веркович, Ст. *Народне песме македонски бугара. Книга прва. Женске песме*. Београд: у Правителственомъ Кнъигопечатњомъ, 1860.
- Веркович 1868:** *Описаніе быта болгаръ населяющихъ Македонію*. Москва: Въ Университетской Типографіи (Котковъ и Ко), 1868.
- Веркович 1874:** Веркович, Ст. *Веда Словена. Български народни песни от предисторично и предхристиянско доба. Открил в Тракия и Македония и издал Стефан И. Веркович. Книга I*. Београд: Државна штампарија, 1874.
- Геров 1874:** Геров, Н. Учение от Г-на М. Дринова за Новобългарската азбука. // *Читалище*, IV, № 10, 15.05.1874, 257 – 265.
- Григорович 1877:** Григорович, В. *Очеркъ путешествія по Европейской Турціи. (С картою окрестностей охридскаго и преспанскаго озеръ). Изданіе второе*. Москва: Типографія М. Н. Лаврова и Ко., 1877.
- Дринов 1874:** Дринов, М. Азбукето на Българското Книж. дружество и г. Мушяк. // *Периодическо списание*, 1874, I, № 9 – 10, 70 – 76.
- Дринов 1876:** Дринов, М. Още една отбрана на новобългарското азбуке (отговор на г-на Кърстевича на „Училище“ и „Знание“) заедно с една поправка в него. // *Периодическо списание*, 1876, I, № 11 – 12, 197 – 204.
- Иванов 1871:** Иванов, П. Язикословни размишления. // *Македония*, V, № 38, 20.09.1871.
- Ковачев 1875:** Ковачев, Й. Едно мнение върху общи език и правописание у нас, изискано от оценката на „Български Буквар“ в в. „Напредък“. // *Ден*, I, № 16, 26.05.1875.
- Кръстевич 1875:** Кръстевич, Г. Критическо разгледванье на Г. Дриновото новобългарско азбуке от Гавриила Кръстевича. // *Читалище*, V, № 11, 15. 06. 1875, 481 – 489.
- Лачков 1870:** Лачков, Д. Язикословни придирки. // *Македония*, IV, № 86, 6.10.1870.
- Миладиновци 1861:** *Български народни пѣсни собрани одъ братья Миладиновци Димитрія и Константина и издани одъ Константина Въ Загребъ Въ книгопечатница-та на А. Якича*. Загреб: Печатница на А. Якича, 1861.
- Славейков 1859:** Славейков, П. Р. Български народни притчи събрани и записани от П. Р. Славейкова (Няколко думи за събиранieto и

за езика на притчите). // *Български книжици*, Ч. I, Кн. II, Март 1859, 205 – 210.

Читалище 1873: Българский язык. Наука за звуковете (Йедин опит над таз наука) (анонимен автор). // *Читалище*, III, № 11, 31.08.1873, 1010 – 1028.

Чолаков 1861: Чолаков, В. Загреб (Аграмъ). 1861 год. Януарія 17-й. // *България*, II, № 102, 1/13.03.1861, 767 – 768.

Чолаков 1863: Чолаков, В. Окръжно писмо. // *Българска пчела*, I, № 26, 22.11.1863, 104.

Чолаков 1869: Чолаков, В. *Православний глас против протестантскийт прозелитизъм в България. От В. Чолаков, нине же йеромонах Костантин. Издава Рилский манастир*. Русчюк: Книгопечатницата на Дунавската област, 1869.

Чолаков 1872: Чолаков, В. *Българский народенъ сборникъ. Собранъ, нареденъ и издаденъ от Василя Чолакова. Част I*. Болград: Печатницата на Централното училище, 1872.

**ПЕРИОДИЗАЦИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК
И НЕЙНАТА ПРАГМАТИКА КАТО ЕЛЕМЕНТ
В ОБУЧЕНИЕТО ПО ИСТОРИЯ
НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК**

Мариана Куршумова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**THE PERIODS OF THE LITERARY BULGARIAN LANGUAGE
AND ITS' PRAGMATICS AS AN ELEMENT IN THE TEACHING
OF THE HISTORY OF THE NEW LITERARY BULGARIAN
LANGUAGE**

Mariana Kurshumova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This report includes observations and shows opinions about the actual periods of the Literary Bulgarian Language. They are extracted from their role and space in the educational process of the university academic discipline history of the new Literary Bulgarian Language.

Key words: the actual periods of the Literary Bulgarian Language; the educational process of the university academic discipline history of the new Literary Bulgarian Language

Историческата ни лингвистика днес е представена чрез научни изследвания, които уплътняват и разширяват създаденото от пионерите историци на българския книжовен език (нататък БКЕ). Утвърдената университетска дисциплина „История на новобългарския книжовен език“ (нататък ИНБКЕ) притежава потенциала да включи съвременното модерно и актуално научно знание, като го „преведе“ пред студентите филолози, отчитайки техния когнитивен, социален, културен и езиков статус. Нашето търсене в реализирането на подобни цели е отразено в настоящия текст, който включва наблюдения и представя мнение относно ролята и мястото на актуалната периодизация на БКЕ в учебния процес по ИНБКЕ.

Мястото на университетската дисциплина ИНБКЕ в обучението на студентите единствено за специалността „Българска филология“ е в етап, в който тяхната компетентност е достигнала нужната информираност и представителност както в хронологичен, така и в теоретичен план. С основание можем да очакваме, че студентите притежават следните видове компетентност:

1. **Езикова** – като теоретично знание за равнищата в системата на българския национален език и информираност за езиковия развой от IX в. до XIV в.;

2. **Литературна** – като теоретично знание с общ характер и познание за авторовото творческо присъствие в рамките на няколко периода от литературната ни история;

3. Информираност за **обществено-историческите и културните** маркери в отделните епохи от битието на българския етнос.

Само при наличието на този комплекс от научно познание обучението по ИНБКЕ може пълноценно да изпълни своята роля на завършващо, надграждащо спрямо предходното и едва тогава да представи актуалния научен поглед към процеса на езиковия ни развой в следващите векове.

Във връзка с това особено важна е ролята на периодизацията на БКЕ, която оформя рамката на езиковото присъствие. В нейния фокус студентите разпознават не само хронологията на езиковото ни развитие, но и търсят ясни, обозрими критерии за предложената етапност, които могат да се приложат и към съвременните езикови процеси. В своята преподавателска работа се опираме върху периодизацията на БКЕ, предложена от Д. Иванова в нейната „История на новобългарския книжовен език“ (Иванова 2012: 44 – 47). Нейната прагматична стойност като основен елемент в обучаващия процес виждаме в следните направления:

1. Тя отразява доказаната по безспорен начин **непрекъснатост и приемственост** в развоя на българския език, което намира израз в представената единна негова периодизация – от IX в. до днес.

2. Това е периодизация на един и същ език (въпреки настъпилите в него качествени изменения), което е отразено в именуването на двата основни периода като **старобългарски** и **новобългарски** и е изоставено популярното, но некоректно наименование *среднобългарски*.

3. Отражена е обективната картина за историческия развой на БКЕ, което е постигнато, като са избегнати както емоционално оце-

нъчните наименования, напр. *упадък*, така и нуждаещите се от допълнителни уточнения *преход*, *преходен*.

4. Изоставено е и задължителното времево съвпадение между езиков и исторически период, отразявано в делитбения признак *донационален* : *национален*, а се налага терминът **възрожденски** период, с който термин типологично е свързана представата за национален език.

5. Предпочетени са термини за отделните подпериоди (**ранен, класически, късен, зрял**), които са еднозначно хронологически ориентирани и маркират ясна етапност, включително и по отношение на новото качество в езика.

6. Сложната езикова ситуация за някои периоди (като ранен новобългарски и ранен възрожденски) уместно е представена чрез изброяване на функциониращите писмени формации в тях, като е подчертана доминиращата.

7. Езикът на Паисиевата „История“ не е представен като доминанта, като крайъгълен камък в езиковия ни развой (факт, за който и в науката съществуват различни мнения и за който и студентите не разпознават фактически езикови реализации). Неговото присъствие в книжовната практика на т.нар. „славянобългарски език“, осъществен в рамките на ранния възрожденски период, отразява актуалния научен прочит и оценка.

По наше мнение предложената периодизация на БКЕ изпълнява своята основна прагматична функция, като реализира следните съществени за обучаващия процес качества:

1. **обективност;**
2. **еднозначност на наименованията;**
3. **ясна и лесна за проследяване етапност;**
4. **видимо присъствие на водещата роля на случващото се в езика, а не доминиране на историята и нейните етапи или изтъкване на ролята на отделна личност;**
5. **разпознаване на качествено новото в езика за всеки етап.**

Благодарение на всичко това за студентите става достъпно общотеоретичното езиково знание, чрез прилагането на включения актуален терминологичен апарат (наред с вече усвоения от тях) те могат да „разкодират“ предложената им научна информация и сами да бъдат изследователи на текстове от различни периоди. Коректната научна обосновка за езиковите реализации за всеки езиков етап постига предвидимост и яснота в наблюденията им върху езиковите идиоми

както на познати за тях книжовници, така и на малко популярни ръкописни текстове от възрожденската епоха.

ЛИТЕРАТУРА

Иванова 2012: Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език. Лекционен курс.* [Ivanova, D. Istorija na novobalgarskiya knizhoven ezik. Lektsionen kurs.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.

O MOŻLIWOŚCIACH BADANIA GLOS I MARGINALIÓW Z PERSPEKTYWY ORALNOŚCI

Mariola Walczak-Mikołajczakowa
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

GLOSSES, MARGINALIA AND OTHER METATEXTS DISCUSSED FROM THE ORALITY PERSPECTIVE

Mariola Walchak-Mikolaychakova
Adam Mickevich University of Poznan

The aim of this paper is to investigate traces of orality in the Slavonic written tradition contained in marginal glosses and various annotations added by the authors of texts and their readers. Until now, they had been studied mainly for the reason that they were often written in a language far from the standardized one, they reflected the local dialects and the way of expressing characteristic for the spoken language.

From orality perspective they should be seen as a kind of lively dialogue between the writers and readers, through the nature of the medium such as were the manuscripts and printed books later on. This is especially important for those cultures where writing was not a widespread and main form of communication, thus for the tradition of the Balkan countries, especially Bulgaria, where Turkish occupation interrupted the natural development of literary creation.

Key words: orality perspective, metatexts in manuscripts

Wszelkiego rodzaju metateksty, a więc glosy, marginalia, przedmowy, posłowania, modlitwy drukarzy i kolofony coraz częściej bywają osobnym tematem badawczym, skupiającym uwagę na nich samych jako odrębnych tekstach, poddawanych literaturoznawczej lub językoznawczej analizie. Częściej jednak bywają one rozpatrywane w kontekście ich związku z tekstami, którym towarzyszą, stanowiąc zaledwie dopełnienie głównego dyskursu, poprzez odniesienia do zasadniczych treści analizowanego dzieła (Raykov 1992). Tymczasem – na co wskazują niektórzy historycy języka – warto im się niekiedy przyjrzeć z ich własnej perspektywy, skupiając się na problematyce samoistnie przez nie

wyrażanej i zawierającej osobne, niepowiązane z zasadniczym dziełem kwestie i problemy (Petrov 2015: 74-79, Tsibranska-Kostova 2013: 15).

Jednym z takich zagadnień wydają się ślady oralności obecne w metatekstach, szczególnie w glosach i marginaliach zabytków rękopiśmiennych. Zainteresowanie oralnością, coraz bardziej widoczne we współczesnej humanistyce, jest spowodowane z jednej strony ekspansją tzw. wtórnej oralności, która Walter Ong wiąże z rozwojem nowych mediów, z drugiej zaś strony z dokonującym się w badaniach zwrotem ku materialności, który kieruje uwagę na przedmioty, będące nośnikami znaczeń (Ong 1992). Należą do nich właśnie manuskrypty, będące rzeczowym medium glos i marginaliów, kształtującym ich specyficzną poetykę, język i sposób ich użytkowania, tak przez glosariuszy, jak i czytelników.

Przystępując do omówienia śladów oralności w marginaliach i glosach należy sprecyzować o jaką oralność w istocie chodzi. W żadnym wypadku nie ma tu mowy o oralności pierwotnej, a więc takiej, która funkcjonuje w społecznościach nie znających pisma, a nawet nie mających technicznych możliwości zapisywania czegokolwiek i gdziekolwiek. W kulturach tych polega się całkowicie na pamięci i na przekazywaniu informacji w żywym języku, w bezpośredni sposób między mówiącymi i słuchającymi ludźmi. Z kolei wspomniana już wtórna oralność obecna jest w kulturach, które nazywa się niekiedy postpiśmiennymi, co odnosi się do dominacji w nich audiowizualnych form przekazu. Nie oznacza to oczywiście, że piśmienność jest w nich w zaniku, lecz, że zakorzeniona zostaje w innych niż tradycyjne mediach, które nadają jej specyficznych cech, właściwych swej multimedialnej naturze.

Trzecim rodzajem oralności, który będzie tematem niniejszych rozważań, jest tzw. oralność rezydualna, nazywana także szczątkową. Występuje ona w kulturach, w których znajomość pisma jest słabo rozpowszechniona i funkcjonuje jedynie w kręgu wąskiej elity, którą trafnie określa południowosłowiański termin *книжовници*, odnoszący się twórców, ale i szerzej – do ludzi piśmiennych, obytych z księgami. W takich społecznościach przeważająca część komunikacji międzyludzkiej odbywa się wciąż ustnie, a związane z nią nawyki są także udziałem ludzi piśmiennych. Za ich pośrednictwem nawyki te przedostają się niekiedy do tekstów pisanych, tak jak dzieje się to w przypadku glos i marginaliów. Przyczyną tego zjawiska wydaje się być skłonność glosatorów do ekspresji swoich myśli i uczuć w mniej skrupowanej i swobodniejszej formie niż narzuca to swym formatem zasadniczy tekst manuskryptu. Prowadzi to właśnie do przenoszenia nawyków żywej mowy do tekstu pisanego, który nabiera przez to cech oralnych.

Żeby zrozumieć czemu służy ta specyficzna oralność przypisów, glos i marginaliów, warto odnieść ją do rozważań Platona na temat ułomności pisma, wyłożonych przez Sokratesa w dialogu „Fajdros”. Dotyczą one kilku kwestii, które tłumaczą zarówno rezerwę Sokratesa wobec dyskursu pisanego, jak i wskazują na wyższość żywej mowy w przekazywaniu pewnych treści.

W znanym fragmencie, zawartym między wersetami 274B i 278E, Sokrates przytacza opowieść o polemice na temat pisma, jaką toczyli ze sobą jego wynalazca, egipski bóg Tot, (nazywany tu Teutem) z królem Egiptu Tamuzem, czyli faraonem Totmesem. „Otóż kiedy doszli do liter” – pisze Platon – „powiedział Teut do Tamuza: królu, ta nauka uczyni Egipcjan mądrzejszymi i sprawniejszymi w pamiętaniu; wynalazek ten jest lekarstwem na pamięć i mądrość.” W odpowiedzi Tamuz wytoczył argument zupełnie przeciwny: „Teucie, mistrzu najdoskonalszy [...] ten wynalazek niepamięć w duszach ludzkich posieje, bo człowiek, który się tego wyuczy, przestanie ćwiczyć pamięć; zaufa pismu i będzie sobie przypominał wszystko z zewnątrz, ze znaków obcych jego istocie, a nie z własnego wnętrza, z samego siebie” (cyt. w przekładzie W. Witwickiego, Lwów 1918).

Innym ważnym aspektem użycia pisma, na który Platon zwraca uwagę ustami Sokratesa, jest porównanie go do sztuki malarskiej: „Toż i jej płody stoją przed tobą jak żywe, gdy ich zapytasz o co – wtedy bardzo uroczyście milczą. A tak samo słowa pisane. Zdaje ci się nieraz, że one myślą i mówią. A jeśli ich zapytasz tego, o czym mowa, bo się chcesz nauczyć, one wciąż tylko jedno wskazują; zawsze na jedno i to samo”. Wynika z tego, że raz zapisana treść świadczyć musi sama za siebie, nie można bowiem niczego już dopowiedzieć, ani też wyjaśnić komuś, kto nie pojął wszystkiego, albo też opacznie to zrozumiał.

Te myśli Platona można odnieść do konceptu glos i marginaliów jako pewnego rodzaju uzupełnienia tekstu dzieła, dopowiedzeniami, wyjaśnieniami, notatkami czynionymi dla pamięci i innymi tego typu uwagami. Wszystkie one, aby spełniały te funkcje, powinny przełamywać sztywny dyskurs pisma, oswobadzając się z jego jednoznaczności poprzez nadanie im formy quasi-ustnej wypowiedzi. Pozwala to bowiem nasycać je bardziej osobistymi i emocjonalnymi pierwiastkami, co spełnia w jakimś sensie postulowany przez Platona wymóg osobistego niejako uczestnictwa autora w procesie lektury.

Obawy Platona przed osłabieniem pamięci dotyczą w istocie wpływu piśmienności na bezpośredni emocjonalny i płynący z wnętrza przekaz stanów duchowych i doświadczonych przeżyć. Tylko wydobywając

wszystkie te sprawy z własnej pamięci – a nie przez odwoływanie się do martwych, „zasuszonych” w piśmie dawnych emocji – można na powrót odczuć ich prawdziwy wymiar duchowy. Dlatego bardzo często przypisy na marginesach nie mają związku treściowego z tekstem głównym, odwołując się do zewnętrznych sytuacji i wydarzeń z życia glosariuszy. Ich cel jest bowiem mnemoniczny.

Glosy i marginalia nacechowane oralnością są próbą ożywienia faktów i wspomnień w bardziej bezpośredni sposób niż oficjalny tekst, zamknięty w ramach sztywnych konwencji piśmienności.

Metateksty odgrywają także inną rolę – pełnią funkcję dopowiedzenia i uzupełnienia sytuacji, gdy czytelnik nie do końca rozumie sens przekazywanych informacji, lub też ktoś nieżyczliwy mógłby je fałszywie zinterpretować, nie dając nieobecnemu przy tym autorowi szans na obronę swych racji. Akt lekturowy odbywa się przecież w innym czasie i w innym miejscu niż powstawał tekst pisany. Co innego, gdy współobecność mówiącego i słuchającego stwarza możliwość zadawania dodatkowych pytań i uzupełnień niezbędnych do zrozumienia wypowiedzi lub jej właściwej interpretacji. Komentarze i przypisy w jakimś sensie umożliwiają dokonanie tego w przestrzeni pisma, stając się głosem autora lub komentatora tekstu w sytuacji, gdy nie ma go przy czytelniku w momencie jego lekturowych wahań lub nieżyczliwych sądów.

Przyjrzyjmy się zatem w jaki sposób poszczególne rodzaje glos, marginaliów i innych metatekstów, w różnym stopniu nasyconych resztkową oralnością, tworzą równoległy do tekstu głównego, lecz zarazem osobny i autonomiczny dyskurs, będący w istocie swoistym dialogiem między glosariuszem a czytelnikiem, czy może nawet w pewnym sensie słuchaczem jego wypowiedzi.

Odwołamy się w tym miejscu znów do najbardziej znanego teoretyka oralności, Waltera Onga, który wyróżnia aż 9 cech oralności pierwotnej (Ong 1992: 47-89). Wyraźne ślady niektórych z nich odnajdziemy w wielu glosach i marginaliach, nacechowanych – jak już zostało powiedziane – oralnością rezydualną.

1. Pierwszą z cech wymienianych przez Onga jest addytywność zamiast upodrzednienia. Addytywność jest terminem przeniesionym w tym wypadku z architektury i oznacza taki typ struktury, w którym poszczególne elementy składowe są wyraźnie rozpoznawalne. Jeśli mówimy o manuskryptach, to stwierdzić należy, że wszelkie notatki czynione przez skryptorów są zewnętrznym dodatkiem pozostającym poza hierarchiczną strukturą tekstu. Niekiedy przyjmują wprawdzie formę wprowadzenia do tekstu głównego lub swoistego zakończenia,

ale także bez nich tekst główny mógłby znakomicie funkcjonować. Wprowadzenia i zakończenia, o których tu mowa w największej zresztą mierze są skonwencjonalizowane i wynikają z tradycji piśmienniczej, zatem oralność rezydualna jest w nich jedynie szczątkowa (Petkanova 2003: 405-406).

Addytywność jest też cechą immanentną anagrafów (znaczenie tego terminu zob. Цибранска-Костова 2013: 15) towarzyszących tekstom zasadniczym starodruków, na przykład wydań Jakowa z miejscowości Kamena Reka i starodruków wydanych wspólnie przez Jerolima Zagurovicia i Jakowa Krajkowa. Ponieważ odnaleźć w nich można wcale niemało cech oralności rezydualnej, toteż przytaczając dalej przykłady będę się odwoływać także do tych anagrafów (tu w przekładzie A. Naumowa na język polski; Petrov 2015: 228-232)

2. Drugą spośród cech wymienianych przez Onga jest nagromadzenie zamiast analizy (por. np. częste nagromadzenie określeń mających wskazać na ludzką skłonność do grzechu i inne niedoskonałości). Za przykład mogą tu posłużyć przypisy zamieszczone w ewangeliarzu z II poł. XIII wieku: Съврѣши сѧ Мѧфѧи рѧкожъ грѣшнаго Драгѣя попа Братолинова..., Съврѣши сѧ Лоука рѧкожъ грѣшнаго Драгѣя попа, Съврѣши сѧ Ивань рѧкожъ грѣкожъ и оумомъ скѣдъ грѣхѣтъ богатъ а ииѣнемъ скѣдъ Драгѣя попъ czy pateryk z 1346: Съгрѣши ѡкѡжъ да простѣте, Съгрѣши. Съгрѣши, Грѣшено обрѣтѣ, Грѣшено обрѣтѣ въ изводѣ. (Fragmenty starobułgarskich marginaliów wykorzystane w niniejszym artykule zostały zaczerpnięte z: Hristova, Karadzhova, Uzunova 2003).

Z podobnym nagromadzeniem, chociaż dotyczących innych desygnatów, mamy do czynienia w anagrafach do *Czasosłowu* Jakowa z miejscowości Kamena Reka: „I zacząłem składać te małe księgi [...] tropariony i kondakiony na każdy dzień, i psalmy na wieczernię i jutrznię i wszystkie zaporząd godzinki, także nabożeństwo św. Mandylionu, i paschalia Cyrylowa, i paraklis do Bogurodzicy, i katawasije i sławy na cały rok i refreny, i pieśni Mojżeszowe [...]” (Petrov 2015: 228).

3. Z wymienioną wyżej cechą ma związek kolejna, czyli redundancja, a więc obfitość, czyli wielokrotne powtarzanie tego samego (por. prolog z końca XIV wieku przechowywany w bibliotece BAN: Простите мѧ ѡци аще съгрѣши въ нѣкоемъ словѣ..., Прѣти бѣ съписавшаго сѧи пролог, Прѣти бѣ съписавшаго сѧи книгу; zob. także *Modlitewnik* Jakowa Krajkowa: k.122 „ten tekst znalazłem ja, Jakow Krajkow w

księgach cara Piotra Bułgarskiego”, k.128 „Z polecenia i zamysłu Bożego ja, Jakow Krajkow, napisałem te małe księgi” (Petrov 2015: 228). Ostatnie przykłady wskazują wyraźnie na to, że pierwsi drukarze wyzwolili się z właściwej średniowiecznym mnichom skromności, dlatego chętnie i często utrwalali na kartach swych dzieł własne nazwiska i podkreślali zasługi.

4. Zachowawczość, czyli tradycjonalizm przejawiał się w stosowaniu utartych formuł wstępnych, kończących oraz tradycyjnych zwrotów modlitewnych i delimitujących sytuacje oralne (np. ПОМЕНИ ГИ ПОПА ГЕРАСИМА, ПОМЕНИ МЕ ГИ, ПОМЕНИ МЕ СВЕТИ odnajdowane w licznych rękopisach pochodzących z XIII-XV wieku). Podobnie w starodrukach: „Z nakazu i zamysłu wielkiego Pana Boga naszego Jezusa Chrystusa pracowałem nad tym pismem, niedostojny i maluczki człowieczek zwany Jakow”, „W imię Boga sławionego w Trójcy”, „Dlatego proszę wszystkich niezależnie od wieku, starszych i młodszych – błogosławcie a nie przeklinajcie za tę księgę, którą uczyniłem [...]” (Petrov 2015: 229-231).
5. Jedną z najważniejszych cech charakterystycznych dla oralności pierwotnej jest bliskość ludzkiego świata, wynikająca z odrzucenia uzależnionych od pisma kategorii analitycznych i abstrakcyjnego myślenia na rzecz konkretnej rzeczywistości. Pamięć oralna glos, marginaliów i anagrafów pozwala utrwałać w nich na piśmie sprawy błahe z punktu widzenia wielkiej historii, a ważne dla pojedynczego człowieka. W pierwotnej oralności były one powtarzane, przypominane i często mitologizowane, przez co przetrwały i zostały ocalone od zapomnienia. Oralność rezydualna glos i marginaliów także przechowywała takie informacje dla następnych pokoleń – niejako przy okazji pisemnego utrwalania wielkich historycznych narracji, które przeznaczone były do „wiecznego trwania” (w oralności wtórnej, z którą obecnie mamy do czynienia, zdarzenia z prywatnej historii ludzi są zapisywane np. na facebooku, blogach, forach internetowych itd.).

Słowiańscy skrypcy odnotowywali często informacje o swoich chorobach, niedogodnościach w pracy, trudach pracy kopisty, itp., por.: Ɱ ГЛАДЬНЬ СЪМЪ ТА МИ Е СРЦЕ СМЪЩЕНО (apostoł z II poł. XIII w.), Ɱ КЛО КРИВЪ КНИГЪ ИЗ НИХЪ ЖЕ СЪТЪЖЪ СМЪ КНИГЪ. ДА МИ МЪЖКА МИ Ю (Ewangeliarz Assemaniego), Ɱ ДЕ НЕ МОГЪ ЖЪ ЗЪКЪ. Е ДЕ И ВЪТРОЪ СИЛЕНЪ ДЕ НЕ ИМАМЪ ЦЮ (Ewangeliarz Makarego, XIII w.), Ɱ ГОРЕ ТЕБЕ ПРОДАНЕ ПОНЕЖЕ СИ ЗЪКЪ (Ewangeliarz Bojański, XIII w.). Podobnie czynili to pierwsi drukarze,

utrwalając dla potomnych wiadomości o sobie: „Znajdowałem się podówczas w krajach rzymskich, w sławnym mieście Wenecji”, „Dlatego też pan Jerolim Zagurović, szlachcic z miasta Kotoru, widząc, że święte cerkwie są ubogie w boskie księgi, bowiem nie wystarczają te uczynione przez jego [duchowych] rodziców – wojewodę Gjurja Crnojevicia i pana Bożidara, przybył do sławetnego miasta Wenecji i odszukał stare warsztaty swoich rodziców...” (Petrov 2015, 229-230).

6. Kolejną cechą oralności obecną w tekstach manuskryptów i inkunabułów jest zabarwienie agonistyczne. Jest to cecha żywej mowy, wynikająca z dialogicznego charakteru komunikacji i bezpośredniego, w tym wypadku quasi-ustnego zwracania się do adresata, przypominającego zmaganie się na słowa interlokutorów. Por.: **Сѣ грѣшныи азъ проуѣтъ створениѣ Гигориа во житии великаго ѿца нашего Янѣониа, прѣклоѣениемъ конуавъ. мало что повесѣдовати, къ послушующимъ. всѣмъ урьницѣ. коупно же и простыимъ. и простыинѣ прошоу ѿ вѣ. аще рѣкуъ зазорноу и неоухъщреноу боудемъ положили прелоганиѣ уюса юго [...]** (mineja z końca X w., kopia z wieku XIV), **Сѣ горѣ тебѣ, Сѣ горе, Сѣ горе тебѣ Проданѣ понеѣже си зле** (Ewangliarz Bojański, XIII w.), „A gdy dojdiesz tam, gdzie jest napisane **Ψ**, to wróć na początek, gdzie jest na początku zapisana **И** i od niej idź do przodu litery, co się nazywa ita i ponownie zawróć [...]” (Petrov 2015: 229).

7. W tekstach pisanych obecne są również empatia i zaangażowanie zamiast dystansu, czyli nacechowany emocjami stosunek do przedstawianych treści, por. np.: **Пиши вѣданіѣ драганѣ. тако за грѣхы твоѣ бѣ твои мжуйт тѣ, пиши страннѣѣ** (Mineja Dragana, koniec XIII w.); „Myślę, żeby uczynić nową prasę do [wydawania] boskich ksiąg ku chwale trójsłonecznego Boga, dzięki którym w świętych cerkwiach będzie On nieustannie opiewany niemilkącymi hymnami” (Jakow, *Czasosłowiec*, k. 122v; Petrov 2015: 228).

8. Homeostaza, czyli sprawcza moc słowa, powodująca społeczne działanie, na rzecz zachowania dotychczasowego porządku, por.: [...] **пиши вѣтъо грѣшныѣ и припиши, вти рѣжа изгнива, а слава бѣжит прѣвѣваж вѣ вѣкы** (Ewangeliarz Dobrejszy). Wiara w sprawczą moc słowa była niezwykle silna, skoro uciekali się do jej magicznej mocy nawet nabywcy starodruków, uważając kradzież książki za niedopuszczalny grzech: **И кой се покуси да их посвои**

или продаде, или украдне, да ест проклет, и анатема да ест (Tsonev 1910, т. 1, № 58/517, 53)

9. Sytuacja zamiast abstrakcji, czyli wypowiedzi są uwarunkowane konkretnym wydarzeniem, ważnym w danym czasie i miejscu, nie zaś w uniwersalnym kontekście, aktualnym zawsze i wszędzie, np. *ПРОСТИТЕ МА БРАЋЕ. ПО МНОГО СИ КАКО ПАТИСА^х НОЦИЖ ПИШЖЦЕ АЦЕ И ГРЖВО НЕ КЛЪНЕТЕ* (Triod Bitolski) *Искоушихъ перо* (Triod z XIII w. tzw. Szafarzyka. Tę cechę noszą także wszelkie informacje o charakterze historycznym (dane dotyczące panujących w momencie tworzenia księgi władców, władyków, zamawiających konkretne dzieła lub finansujących je oraz inne notatki dotyczące ważnych z punktu piszącego wydarzeń, takich jak susze, głód, pojawienie się szarańczy itp.), por: *В ТОЖЕ ЖЕ ЛѢТО И ВРѢМЯ, И ТУРЦИ ПРИИМИШЕ СЪКЪДРЪ ѿ БЕНЕТЪКЪ МЦА ПРѢ РЕЧЕНАГО АПРИЛІА* (Panegiryk Ryłski, 1479 r.)

Większość przytoczonych powyżej przykładów dowodzi tego, że w jednej wypowiedzi kopisty czy tłumacza (nawet w tych bardzo lapidarnych) występowała zwykle więcej niż jedna cecha wypowiedzi oralnej. Są one bowiem ściśle ze sobą połączone, często wzajemnie się implikujące lub wynikają jedna z drugiej (tego samego dowiodły zresztą prowadzone przez autorkę tego artykułu badania cech oralnych bałkańskich pieśni ludowych o tematyce religijnej, spisanych od połowy XIX wieku i utrwalonych w formie drukowanej przez licznych folklorystów).

Nie bez związku z oralnością glos i marginaliów jest także innowacyjność języka w stosunku do tekstu zasadniczego. Nie od dziś wiadomo, że historia rozwoju większości języków południowo- i wschodniosłowiańskich jest historią stopniowego odchodzenia od normy cerkiewnosłowiańskiej – przypisy wykonywane ręką skryptorów poświadczają liczne innowacje językowe, zarówno leksykalne, jak i fonetyczne, są świadectwem różnic między żywą mową i językiem piśmiennictwa. Te zagadnienia są już jednak w literaturze naukowej dość dobrze opisane, za sprawą badań nad językiem glos i marginaliów mogła się nawet rozwinąć dialektologia historyczna, zatem w tym miejscu nie pora się nad nimi zatrzymywać.

LITERATURA

- Hristova, Karadzhova, Uzunova 2003:** Христова, Б., Караджова, Д., Узнова, Е. *Бележки на българските книжовници X – XVIII век.* [Hristova, B., Karadzhova, D., Uzunova, E. Belezhki na balgarskite knizhovnitsi X – XVIII vek.] София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2003.
- Ong 1992:** Ong, W. *Oralność i piśmienność: słowo poddane technologii*, tłum. J. Japola, Lublin: Wydawnictwo KUL, 1992.
- Petkanova, ed. 2003:** *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник.* Съст. Д. Петканова. [Starobalgarska literatura. Entsiklopedichen rechnik. Sast. D. Petkanova.] София: Абагар, 2003.
- Petrov 2015:** Petrov, I. *Od inkunabułów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015.
- Platon:** *Fajdros*, przeł. L. Witwicki, Lwów 1918, <http://www.pistis.pl/biblioteka/Platon%20-%20mity.pdf>.
- Raykov 1992:** Райков, Б. Приписките в системата на старата българска книжнина [Pripiskite v sistemata na starata balgarska knizhnina.] // *Paleobulgaria*, 1992, № 2, 38 – 49.
- Tsibranska-Kostova 2007:** Цибранска-Костова, М. *Етюди върху кирилската палеотипия XV – XVIII век.* [Tsibranska-Kostova, M. Etiudi varhu kirilskata paleotipiya XV – XVIII vek.] София: Гутенберг, 2007.
- Tsibranska-Kostova 2013:** Цибранска-Костова, М. *Сборникът „Различни потреби“ на Яков Крайков между Венеция и Балканите през XVI век.* [Tsibranska-Kostova, M. Sbornikat „Razlichni potrebi“ na Yakov Krajkov mezhdou Venetsiya i Balkanite prez XVI vek.] София: Изд. „Валентин Траянов“, 2013.
- Tsonev 1910:** Цонев, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София.* [Opis na rakopisite i staropечатnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofiya.] София, т. 1 – 3.
- Yakov Krajkov 2014:** Яков Крайков, *Сборник «Различни потреби» (Книга за пътника)*, Факсимилно издание, Библиотека Амброзиана S.Q.V.I.41 / *Jacov Krajkov, Libro per varie occorenze (Libro del viaggiatore)*, Veneranda Biblioteca Ambrosiana S.Q.V.I 41, edizione facsimile, ред. А. Джурова, София, 2014.

**СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА ЗА ЛИЦА ОТ ГЛАГОЛНА
ОСНОВА (NOMINA AGENTIS) В ДИОНИСИЕВИЯ ПРЕВОД НА
АНТИЮДЕЙСКИТЕ СЛОВА НА ЙОАН ЗЛАТОУСТ**

Петя Карамфилова
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

**AGENT NOUNS (NOMINA AGENTIS) IN DIONYSIUS“
TRANSLATION OF JOHN CHRYSOSTOM“S ANTI-JUDAIC
HOMILIES**

Petya Karamfilova
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

John Chrysostom“s homilies *Against the Jews* are part of the author“s rich heritage which belongs to the homiletic genre. They are part of the Slavic version of the collection containing Chrysostom“s homilies and sermons called „Margarit“ which appeared in the 14th century. The study focuses on the agent nouns (nomina agentis) registered in the translation of John Chrysostom“s anti-Judaic homilies. The word formation process, the semantics of the lexemes and their relation to the original Greek words are traced back. The place of a particular lexeme in the vocabulary of the Bulgarian language is highlighted diachronically by examining the use of the lexeme in numerous Old Bulgarian and Middle Bulgarian written records.

Key words: agent nouns, word formation, semantics, homily, John Chrysostom

Цикъла от осем хомилии, обединени под надслова „Против юдеите“ (на гръцки език Λόγοι κατά ἰουδαίων), Йоан Златоуст произнася в качеството си на презвитер от амвона на големия храм в Антиохия през есента на 386 (първите три слова) и есента на 387 година (следващите пет). Надсловът „Против юдеите“ обаче дава доста ограничена представа за съдържанието на хомилиите. В тях патосът на проповедника е насочен срещу юдеите, но и към онези представители на собственото му паство, които не се еманципирали от юдеите и

продължавали да посещават синагогите, да участват в юдейските празници, да спазват юдейския пост.

Съдържанието на хомилиите ги прави актуални за българската действителност през XIV век¹ и вероятно заради това те стават част от превода на сборника със Златоустови слова *Маргарит*, който се появява по онова време. Смята се, че негов преводач е книжовникът Дионисий (Ангелов 1980: 54 – 62; Спасова 2009: 423 – 433). Името му се споменава в приписка, която присъства в няколко преписа на *Маргарит*². На Дионисий, който притежавал изключителни способности като преводач от гръцки на български език, отделя място и патриарх Калист в „Житие на Теодосий Търновски“ (Златарски 1904: 18).

Преводът на Дионисий оформя състава на славянската версия на книгата *Маргарит*, която обединява в себе си 30 Златоустови слова и има множество по-късни преписи. Славянският *Маргарит* съдържа шест от осемте антиюдейски слова, като второто и третото, представени в изданието на гръцкия текст в *Patrologiae graeca*, липсват (Мин 1862)³.

Обект на изследователски интерес в това проучване са производните съществителни имена за лица от глаголна основа (*nomina agentis*), които са регистрирани в превода на антиюдейските слова на Йоан Златоуст. Проследяват се словообразователните особености и семантиката на лексемите, отношението им към изходните гръцки думи. За да се открие мястото на съответната лексема в речниковия фонд на българския език в диахронен план, се разглежда употребата ѝ в съпоставка с класическите старобългарски паметници; с творби на някои старобългарски писатели (Климент Охридски, Йоан Екзарх, Презвитер Козма, Петър Черноризец); с преводни произведения от старобългарската епоха (Симеонов сборник, Историческа палея, Пророчески книги, Паренесис на Ефрем Сирий); със съчинения от XII и XIII век (Народно житие на Йоан Рилски, Борилов синодик). Прави се съпоставка и с близки по време на Дионисиевия превод ръкописи (Манасиева хроника, слова на Авва Доротей, съчинения на Евтимий

¹ През 1360 г. в Търново се провежда църковен събор, насочен срещу евреите. Сведения за това събитие ни дава „Житие на Теодосий Търновски“ от патриарх Калист (Златарски 1904: 19 – 27).

² В Загребския сборник на Владислав Граматик от 1469 г.; в ръкописен сборник от XV в., № 155, от сбирката на Академичната библиотека в Букурещ; в Рилския ръкопис, XVI в., № 3/8, от сбирката на Рилския манастир; в ръкопис № 45, Народна библиотека на Сърбия, Плевля.

³ Това издание се използва за сравнение с гръцкия оригинал на словата по-нататък в проучването.

Търновски, Григорий Цамблак, Киприан). За сравнение с паметници, отразяващи по-късни етапи от развитието на езика, се използват и някои по-обща лексикографски трудове⁴.

Материалът за проучването е ексцерпиран от ръкопис № F. I. 197 от РНБ (№ F. I. 59 от сбирката на граф Ф. А. Толстой по описа на Калайдович и Строев (Калайдович, Строев 1825: 29), който съдържа 297 л. и включва *Маргарит* (до л. 272) и допълнения. Антиюдейските слова са разположени от л. 50а до л. 130а.

Съществителните имена за производители на действие (*nomina agentis*), регистрирани в антиюдейските слова, са образувани със суфикси -тель, -ць, -никъ и някои по-редки форманти, като -ица, -тьрь, -ыка.

Най-многобройна е групата на образуванията с наставка -тель. Тя включва 48 словоупотреби на 17 лексеми. От тях еднокоренни са 13, а 4 са сложните думи. С най-висока честота на употреба е лексемата съвѣдѣтель, която присъства в текста 17 пъти, следва прѣродитель с 8 употреби. Шест лексеми са с по една употреба.

В настоящата работа представянето на отделните лексеми става по азбучен ред с броя употреби, всички значения, гръцкото съответствие (или съответствия) и текст за илюстрация. След това се отделя внимание на разпространението на съответната лексема в ръкописите, които се използват за съпоставка. Първо се разглеждат еднокоренните думи, а след това – сложенията.

гѣвитель, -ла м. (2) погубител, разрушител λυμεών, ὀλέθριος: како же не въ послѣднѣихъ тѣ ѿ врагъ цркви въмѣнитъ, ѿ съпостата възнепѣдѣтъ ѿ гѣвитель (λυμεών) (62б); ꙗко ѿпѣстилъ єси мѣжа гѣвитель (ὀλέθριον) ѿ ржкѣ твоѣю дѣша твоа въ мѣсто дѣшѣ єго (65а) (3 Цар. 20: 42). От КСП – в СинПс, Клоц, Супр (за гр. ὀλέθριος). В SJS – в текстове на Псалтира (Пс.1:1) – Пог, Бол, Пар (за гр. λοιμός); на Апостола – Христ, Слепч, Шишат (за гр. ὀλοθρευτής); в ГригПар (за гр. λοιμός). У Срезн – в СинПат11в, ПандАнт11в, ГрНаз11в. (за гр. ὀλέθριος). Налице в Симсб, ЙЕШест, ЙЕБог, ЙЕСл, ЕфрС, МанХр, ЕвтТ.

дѣлатель, -ла м. (1) който прави/върши нещо ἐργάτης: влюдѣте ψυѣ, павелъ ѿ нихъ рече влюдѣте злыж дѣлателъ. (ἐργάτας) (51б) (Флп. 3:2). От КСП – в Зогр, Мар, Асем, Сав, Супр (за гр. ἐργάτης); Боян, Ен, СинЕвх. В SJS – в текстове на Апостола – Слепч, Христ, Шишат за гр. ἐργάτης; в ГригПар за гр. τέκτων. У Срезн – в Изб1073, Ефркрм, ГАмарт (но с др. гр.

⁴ Списък на паметниците и изданията, които се използват за съпоставка, е обособен след библиографията в раздела *Източници*.

сътв.). Налице в КлОхр, Симсб, ЙЕШест (ἐργάτης), ЕфрС (ἐργάτης), ПрКоз, Прор, ИПал, МанХр, Дор (ἐργάτης), ЕвтТ, ГЦЖСтД, ГЦПСЕ, ГЦМЙН, ГЦЙоКр, МПКипр.

жѣтель, -ѣ м. (2) жѣтвар θεριστής: ѣ жѣтеле (θερισται) же такоже прѣ мнозѣми днѣми, ѣ срѣпы ѡстрѣть· и гѣмно готовѣть· ѣ волю ѣ колѣ (64а). От КСП – в Зогр, Мар, Унд (за гр. θεριστής). Налице и в Симсб, ЕфрС (за гр. οἱ ἀμήσοντες), Прор (θεριστήс), МанХр.

именоватѣль, -ѣ м. (1) даващ името си, епоним ἐπώνυμος: сѣце въ мѣсто ꙗѡсѣфа снове ёго манаси ѣ ёфреми, двѣма племенѣма вышж ѣменовѣтеле (ἐπώνυμοι) (108б). Лексемата е хапакс.

настоѣтель, -ѣ м. (1) ръководител, надзорник ἐπιστάτης: ѡнь же ѣ ѣмѣна ѣстыци· ѣ настоѣтеле (ἐπιστάτας) посла дже ѡ великаго наѡальства (89а). Липсва в КСП. У Микл – в Номоканон XVI в., Слова на Исак Сирий XV в. (за гр. ἐπιστάτης). Лексемата е налице в Дор (ἐπιστάτης), ГЦЖСтД.

обличѣтель, -ѣ м. (2) обвинител, изобличител ἔλεγχος, κατήγορος: ѣ въ проѡе ѡбличѣтель (ἔλεγχος) ѣ сѣвѣтель ѣ ѡнѣ злобы ѣ бѣжаго сѣда жезль ѡнѣ· (99б); какво же то ёсть здравѣе, ёгда вънатрѣ таковыж ѣмамы ѡбличѣтеле (κατηγόρους) (124а). От КСП – в Клоц (за гр. κατήγορος), Супр (κατήγορος и ἔλεγχος). Лексемата е налице и в КлОхр, ЕфрС (за гр. ἔλεγχος).

послѣшатель, -ѣ м. (1) слушател ἀκροατής: нж понеже толика пѣваѣтъ глѣти, ѣлика мощно ёсть приѣмати послѣшателю (τὸν ἀκροατήν) (112а). Липсва в КСП. У Срезн – в ПандАнт11в. (ἀκροατής). Налице в БорСнд (за гр. ἀκροατής) и у ЕвтТ.

прѣдѣстатель, -ѣ м. (3) предводител, ръководител простѣтѣс: ꙗко хс не льстецѣ въ· нж сѣсѣ ѣ влѣтъ ѣ шѣдитѣль ѣ прѣстатель (простѣтѣс) жизни нашеж·(77а). Липсва в КСП. У Срезн – в Сб1076, Мин 1096, Ефркрмч, Никпанд, Мин1097. Налице и в ПЧерн, БорСнд, МанХр, ЕвтТ, ГЦЖСтД.

прѣродитѣль, -ѣ м. (8) прародител πρόγονος: тѣм же дѣце не би менша и выль дѡраамь прѣродитѣль (πρόγονος) левѣинѣ ѡ мелѣхѣседека, не би ѡнь сего вѣвилѣ (110б). Липсва в КСП. В SJS – в Христ, Охр, Шишат. У Срезн – в ГАмарт. Лексемата е налице и в МанХр, ГЦМЙН.

родитѣль, -ѣ м. (1) родител γονεύς: сѣце жедрѣжитѣ проповѣднаа сила ꙗко ѡцѣмь сѣны прѣзирати· ѣ мѣтрѣмь дѣщерѣ· ѣ родителемь (γονεῖς) дѣти (77б). От КСП – в Зогр, Мар, Асем, Супр (γονεύς); също и в Сав, Боян, СинЕвх, Рил. В SJS – в Христ, Слепч, Шишат (γονεύς), Устркрмч13в., Беседи на Гр. Велики. У Срезн – в ЙЕБог, ГАмарт, ПандАнт11в, Ефркрмч (γονεύς). Налице в КлОхр, Симсб, ЙЕБог (γονεύς), ЙЕШест (γονεύς), ЕфрС (γονεύς), ПрКоз, ИПал, МанХр, Дор (γονεῖς), ЕвтТ, ГЦМЙН, МПКипр.

сѣвѣдѣтель, -та м. (17) свидетел μάρτυς: ѡ бѣ проуеѣ ѡбличитель ѡ сѣѣтель (μάρτυς), ѡ ѡнѣ злобы ѡ бѣжѣго сѣда жезль ѡнѣ (99б). От КСП – в Зогр, Мар, Асем, Сав, СинПс, Клоц (μάρτυς). В SJS – в Пог, Бол, Лобк, Пар, Охр, Мак, Слепч, Шишат (μάρτυς). У Срезн – в ПатСин11в, Златостр12в, ПандАнт11в, ГАмарт. Лексемата е налице и в Симсб, ЙЕБог (μάρτυς), ЕфрС (μάρτυς), Прор, ИПал, ЕвтТ, ГЦПСЕ.

ѡчитель, -ла м. (3) учител διδάσκαλος: ѡнѣ же ѡставленъ вывѣ много позити лѣ въ ѡно врѣмѣ, ѡчитель (διδάσκαλος) срѣтажцимъ ѣго въ вѣсѣмъ (117а). От КСП – в Зогр, Мар, Асем, Охр, Боян, СинЕвх, Клоц, Супр. В SJS – в Христ, Охр, Слепч, Шишат, Похвално слово за Кирил от Климент, Житие на Кирил, Усткрмч, Беседи на Гр Велики. У Срезн – в ГрНаз11в, ПандАнт11в, Ефркрмч, ЙЕБог. Налице и в КлОхр, Симсб, ЙЕБог (διδάσκαλος), ЙЕШест (διδάσκαλος), ЕфрС (διδάσκαλος), ЙЕСл, ПрКоз, ИПал, БорСнд, МанХр, Дор (διδάσκαλος), ЕвтТ, ГЦНадгрКипр, ГЦЙоКр, МПКипр.

ѡдитель, -та м. (1) защитник, закрильник κηδεμὼν: ѡко х̄с не льстецъ вѣ нж с̄с̄ъ ѡ влѣтль ѡ ѡдитель (κηδεμὼν) ѡ прѣстатель жизни нашеж. (77а). Лексемата е хапакс.

Към тази лексико-семантическа група се отнасят и няколко сложни думи:

благодатель/благодѣтель, -та м. (3)⁵ благодетел εὐεργέτης: ѡце во врази ѡстинѣ сытость не приѣмлатъ х̄лаще влѣтль (50б). В КСП – благодатель – в Мар (за гр. εὐεργέτης); благодѣтель – в Зогр, Клоц, Супр (гр. εὐεργέτης). У Срезн – благодатель – в НикПанд; благодѣтель – в ГрНаз11в. Налице в ЙЕШест (εὐεργέτης), ЕфрС (εὐεργέτης), МанХр (благодѣтель), Дор (благодѣтель – εὐεργέτης), ЕвтТ (благодатель и благодѣтель), ГЦ (благодатель и благодѣтель)⁶.

всѣдържителъ, -та м. (1) всемогъщ бог, вседържител παντοκράτωρ: ѡце прѣимж ѡ вѣ лица ваша глеть гѣ всѣдържителъ (90а) (Мал. 1:9, 11 – 12). В КСП – в СинЕвх, Супр (за гр. παντοκράτωρ). У Срезн – в ПандАнт11в, Изб1073 (παντοκράτωρ). Налице и в КлОхр, Симсб, ЕфрС, Прор, ЕвтТ, ГЦ.

гробокопатель, -та м. (1) грабител на гробове τυμβωρύχος: ѡво ѡ разбоѡници по ревромѣ стрѣжкими выважтъ, ѡ гробокопатели ѡ чарѡдѣ (65б). Липсва в КСП. В SJS – в Устюжка кормчая XIII в. У Срезн – в Дубенски сб. XVI в. У Микл – в Патерик на Йоан Синайски XV в., Номоканон XVI в., Хомилии на Йоан Златоуст по ръкопис от 1574 г. (за гр. τυμβωρύχος).

⁵ Лексемата е съкратена и в трите случая, разглеждат се и двата варианта.

⁶ Данни за сложните думи у Цамблак черпим от изследването на М. Спасова (вж. Спасова 1999).

От еднокоренните лексеми 7 са налице и в КСП – гѣвитель, дѣлатель, жѣтель, обличитель, родитель, съвѣдѣтель, ѣчитель. Част от тях – дѣлатель, родитель, съвѣдѣтель, ѣчитель – са с висока честота на употреба в старобългарските ръкописи и могат да бъдат отнесени към общоупотребителната лексика (Спасова 1999: 251)⁷. В антиюдейските слова посочените лексеми са употребени с познатите от книжовната традиция значения и предават съответно гръцките лексеми ἐργάτης – дѣлатель, γονεύς – родитель, μάρτυς – съвѣдѣтель, διδάσκαλος – ѣчитель. Същото се отнася и за жѣтель и обличитель, които не се отличават с висока честота на употреба в КСП. В Златоустовите слова те са употребени с обичайните си значения – „жътвар“ и „обвинител“, и предават съответно гръцките лексеми θεριστής – жѣтель; ἔλεγχος и κατήγορος – обличитель.

С думата гѣвитель – „погубител, разрушител“ – в антиюдейските слова са преведени две гръцки лексеми – λυμεών и ὀλέθριος. В ръкописите, съдържащи текста на Псалтира (СинПс, Пог, Бол, Пар), гѣвитель се появява при превода на Пс. 1:1 и предава гръцкото съществително име λοιμός, а в текстовете на Апостола (Христ, Слеч, Шишат) – за гр. ὀλοῦρευτής. В част от ръкописите, които се използват за съпоставка, са налице случаи на предаване на гръцкото прилагателно име ὀλέθριος чрез гѣвитель, но липсват примери, при които гѣвитель да превежда съществителното λυμεών. В Супр тази гръцка дума е преведена с прилагателното име пагѣвнѣ. Предаването на λυμεών с гѣвитель в антиюдейските слова вероятно се основава на общност на основното значение на гръцките лексеми, а именно „този, който погубва, разрушава“.

Лексемата прѣродитель – „прародител“ – предава гръцкото съществително πρόγονος и не е регистрирана в КСП. По мнението на Ефимова тя „достатъчно надеждно се възстановява“ като част от техния речников фонд (Ефимова 2006: 185). В подкрепа на това твърдение се посочва наличието в Супр на производното прилагателно прѣродительнѣ (за гр. προγονικός), а също и присъстието на прѣродитель в старите апостолски текстове – Охр и Шишат (Ефимова 2006: 185). Лексемата се среща в някои по-късни преводни текстове, където също предава гр. πρόγονος.

⁷ Приема се представеното в едно проучване на М. Спасова схващане, че общоупотребителни са лексемите, които в паметниците до XI в. се срещат повече от 15 пъти.

Лексемите *настоѣтѣль*, *послѣшатѣль*, *прѣдѣстатѣль* липсват в КСП. И трите са мотивирани от префигиранни глаголи – *настоѣти*, *послѣшати*, *прѣдѣстати*, които са регистрирани в КСП. Лексемата *настоѣтѣль* – „ръководител, надзорник“ – предава гр. ἐπιστάτης и се среща в малко на брой и сравнително късни паметници. В малко на брой ръкописи е регистрирана и думата *послѣшатѣль* – „слушател“, която предава гр. ὀκροατής. Единствено *прѣдѣстатѣль* – „предводител, началник“ – за гр. προστάτης, има по-широка употреба в ръкописите.

Две от образуванията с помощта на суфикс *-тѣль* лексеми, регистрирани в антиюдейските слова, не се срещат в нито един от текстовете, които се използват за съпоставка. Лексемата *именоватѣль* има значение „даващ името си, епоним“ и е превод на гр. ἐπώνυμος. Мотивиращата му дума е глаголът *именовати* – „назовавам, именувам“, който присъства в антиюдейските слова, в някои КСП и редица по-късни ръкописи. Другият хапакс е лексемата *щадитѣль* – „защитник, закрилник“, която предава гр. κηδεμών. В антиюдейските слова е налице мотивиращият глагол *щадѣти* – „пазя, щадя“, който е регистриран в Супр и в някои по-късни паметници.

По-голямата част от сложните думи, образувани със суфикс *-тѣль*, са познати на книжовната традиция. От КСП *благодѣтѣль* е налице в Мар, а *благодѣтѣль* – в Зогр, Клоц, Супр. И двете думи калкират гръцката εὐεργέτης. Лексемата *всѣдръжитѣль* е налице в СинЕвх и Супр и е калка на гр. παντοκράτωρ. Лексемите представят утвърдените модели на калкиране на структуроопределящия първи компонент – *благо-* предава гръцкото εὐ-, а *всѣ-* предава παντο-. Вторите компоненти, определяни като „семантическо ядро на сложението“ (Цейтлин 1986: 152), липсват като самостоятелни думи в старобългарския език.

Лексемата *гровокопатѣль* – „грабител на гробове“ – калкира гр. τυμβωρύχος. В КСП не се среща. Те изобщо не познават модел на композитума с първи компонент *грово-*. Вторият компонент на сложната дума липсва като самостоятелна дума в езика. Лексемата *гровокопатѣль* се среща сравнително рядко в ръкописите.

В проучването си върху старобългарската лексика Р. Цейтлин разделя лексемите, образувани със суфикс *-тѣль*, в семантично отношение на две основни групи: „обозначаващи действащото лице спо-

ред неговото постоянно занятие, постъпки, професия и обозначаващи действащото лице според неговите характерни постъпки, действия“ (Цейтлин 1986: 150 – 151). Регистрираните в антиюдейските слова думи, образувани с този суфикс, се вписват в тази класификация, като към първата група отнасяме: дѣлатель, жатель, настоятель, прѣдѣстатель, прѣродитель, родитель, ѹчитель; а към втората – гѹвитель, именователь, обличитель, послѣшатель, съвѣдѣтель, ѿадитель.

Смята се, че лексемите, образувани с този формант, се отличават с книжен характер. Разпространени са в книжовните славянски езици, но рядко се срещат в народните говори (Цейтлин 1986: 155). Разпространението в славянските езици се обяснява с влиянието на старобългарската и църковнославянската литература.

Лексико-семантичната група на имената за лица, образувани със суфикс -ѹць, в антиюдейските слова е представена с 18 словоупотребени на 12 лексеми. Образуванията от глаголна основа са общо 9, като три от тях са сложни думи. С най-голяма честота е лексемата лѣстьць с 6 употреби, следва страдальць – с две. Останалите лексеми са употребени само по веднѣж.

кѹпць, -а м. (1) търговец ἔμπορος: не во ми патрѣархы сѣж рѣши· крѹчємники· кѹпѣцѣ (τοὺς ἔμπορους)· законпрѣстѣпленѣа плѣныж (98а). От КСП – в Зогр, Мар, Сав, Асем, Клоц, Супр (за гр. ἔμπορος). В SJS – в Беседи на Гр. Велики. У Срезн – в ГрНаз11в. Налице и в ЙЕБог (ἔμπορος), ЙЕШест (ἔμπορος), ЕфрС (ἔμπορος), ПрКоз, МанХр, Дор, ГЦПСЕ, ГЦНадгрКипр.

ловць, -а м. (1) ловец κυνηγέτης: вьнегда же ѿѣ́мше ловѣци (οἱ κυνηγέται) вь грады приведѣтъ (92а). От КСП – в Зогр, Мар, Асем, Сав (за гр. ἄλιεύς); Супр (гр. λυκότηρ). В SJS – в Мак (за гр. ἄλιεύς). У Срезн – в Изб1073, Мин1097, ПандАнт11в. (за гр. θηρευτής). Налице и в Симсб, ЕфрС, ИПал, НЖЙР, МанХр, Дор.

лѣстьць, -а м. (6) измамник, съблазнитель πλάνος: кыи лѣстецѣ (πλάνος) толики вьсѣдѣ по вьселєнѣки црѣквы прѣтажа· (77а). От КСП – в Зогр, Мар, Асем, Супр (за гр. πλάνος). В SJS – в Христ, Охр, Слепч, Шишат, Мак (πλάνος). У Срезн – в ЙЕБог, Никпанд, ГАмарт (πλάνος). Налице и в КлОхр, ЙЕБог (πλάνος), ЙЕШест, ЕфрС (πλάνος), ПрКоз, МанХр.

пришьльць, -а м. (1) пришелец, чужденец πάροικος: вѣды вѣжѣ ꙗко пришѣлѣци (πάροικον) вѣдѣтъ сѣмѣ твоє рѣ вь земли не своєи (79б). От КСП – в Зогр, Мар, Асем, СинПс (за гр. πάροικος). В SJS – в Пог, Бол, Лобк, Пар, ГригПар (πάροικος), Охр, Мак, Шишат, Христ, Слепч (с др. гр. съотв.). У Срезн – в Златостр. Налице и в Симсб, ЕфрС (πάροικος), ПрКоз, Прор, ИПал, ГЦПСЕ.

страдалецъ, -а м. (2) страдалец, мъченик ἀθλητής: хѣвъ рагъ вѣренъ мжжъ • страдѣецъ (ὁ ἀθλητής) влѣоуьстѣа•(124б). Липсва в КСП. В SJS – в Мак (за гр. ἀθλοφόρος). У Срезн – в ЕфрС13в, Мин1096, ПандАнт11в (за ἀθλητής). Налице и в ЕфрС (ἀθλητής), МанХр, ЕвтТ, ГЦЖСтД, ГЦПСЕ, ГЦМЙН.

творецъ, -а м. (1) творец, създател ποιητής: тѣло врагюѣши • ꙗко да дѣшж погѣвиши; коль добра твоя кѣплѣ • твѣрѣца (τὸν ποιητήν) тѣлеси прогнѣ-ваѣши бѣ (60б). От КСП – в СинЕвх, Клоц, Супр. В SJS – в Христ, Слепч, Охр, Шишат (ποιητής). У Срезн – в Изб1073, ГрНаз11в, ЙЕБог, ЙМалала, ГАмарт. Лексемата е налице и в Симсб, ЙЕБог, ЙЕШест, ЕфрС, ЙЕСл, ПрКоз, Прор, ИПал, БорСнд (ποιητής), МанХр, ЕвтТ.

Сложните думи, образувани със суфикс -ъць, са следните:

богоборецъ, -а м. (1) богоборец θεομάχος: ꙗще ли ѿ бѣ ѣсть, не възможете разорити тѣо • ꙗда когда ѿ богоборѣци ѡвращете сѣ (76б) (Деян. 5:35–39). От КСП – в Супр (за гр. θεομάχος). У Срезн – в Златостр14в.

братолювецъ, -а м. (1) братолюбец φιλάδελφος: Птоломеи братолювецъ ꙗже ѿ възсѣдѣ книги съвравъ (57б). Липсва в КСП. У Срезн – в ПандАнт11в (за гр. φιλάδελφος). Налице и в КлОхр, ГЦ.

мльвотворецъ, -а м. (1) революционер, бунтар νεωτεροποιός: ꙗже присно дѣхѣ стѣомѣ съпротивлѣжшии сѣ • мльвотворѣци ѿ мѣтежѣници•(88а). Лексемата е хапакс.

Повечето лексеми, образувани със суфикс -ъць, които са регистрирани в антиюдейските слова, са познати на книжовната традиция. Лексемите кѣпъць, лъстьць, ловъць, творецъ са налице в по няколко от КСП, а творецъ може да се причисли към общоупотребителната лексика в старобългарския език. В антиюдейските слова кѣпъць, лъстьць, творецъ са употребени с утвърдените от традицията значения: кѣпъць – „търговец“, лъстьць – „измамник, съблазнител“, творецъ – „творец, създател“, и предават съответно гръцките думи ἔμπορος, πλάνος, ποιητής.

Лексемата ловъць – „ловец“, превежда гр. κυνηγέτης. С това гръцко съответствие тя не е регистрирана в преводните текстове, които използваме за съпоставка. В някои от КСП лексемата е част от словосъчетанието ловъць рѣвамъ, букв. „ловец на риби“, чрез което се предава гр. ἄλιεύς – „рибар“. В Супр с ловъць се превежда гр. λυκότηρ. В Мак и в Мин1097 ловъць също предава гр. ἄλιεύς. В Пан-

дАнт11в. с ловъць се превежда гр. $\theta\eta\rho\epsilon\upsilon\tau\acute{\eta}\varsigma$, а в Дор – гр. $\acute{\alpha}\gamma\rho\epsilon\acute{\upsilon}\sigma\alpha\varsigma$.

Думата **страдальць** – „страдалец, мъченик“, която предава гр. $\acute{\alpha}\theta\lambda\eta\tau\acute{\eta}\varsigma$, е единствената, която липсва в КСП. В голяма част от тях е налице мотивиращият глагол **страдати**. Лексемата **страдальць** е регистрирана в множество по-късни паметници.

В КСП по наблюденията на Цейтлин в лексико-семантичката група на съществителните имена за лица, образувани със суфикс **-ъць**, преобладават сложните думи и това се смята за нейна отличителна особеност (Цейтлин 1986: 156). В изследването си върху *nomina agentis* в Шестоднева на Йоан Екзарх Т. Мострова отбелязва високата продуктивност на словообразователния тип със суфикс **-ъць** при образуването на композита в този паметник (Мострова 1983: 104). Подобно твърдение не може да се отнесе към антиюдейските слова, където регистрираме три сложни думи, образувани със суфикс **-ъць**.

И трите лексеми представляват калки на изходните гръцки думи. Лексемата **вогговоръць** – „богоборец, противник на бога“, е част от цитат от Деян. 5:35–39 и предава гр. $\theta\epsilon\omicron\mu\acute{\alpha}\chi\omicron\varsigma$. В процеса на калкиране точно се възпроизвеждат компонентите на изходната гръцка лексема. Вторият компонент съществува като самостоятелна дума в езика. Думата **вогговоръць** не се среща особено често в ръкописите. От КСП е налице само в Супр като калка на гр. $\theta\epsilon\omicron\mu\acute{\alpha}\chi\omicron\varsigma$. В същия паметник за превеждане на гръцката лексема се използва и **вогосваръникъ**.

Другите две сложни думи липсват в КСП. Лексемата **вратолювьць** превежда прозвището на един от македонските владетели на Египет Птолемея II – $\Phi\iota\lambda\acute{\alpha}\delta\epsilon\lambda\phi\omicron\varsigma$ – „братолюбец“. Тук при калкирането се разменят местата на компонентите, което е характерно за композитума, съдържащи корен **люб-**, които предават гръцките лексеми с първи компонент **фил-** (Цейтлин 1986: 284). Въпреки че **вратолювьць** липсва в КСП, моделът за групови композита с първи компонент **врато-** им е познат. Например в Супр е налице **вратолювьствию**, в СинЕвх – **вратролювию** за гр. $\phi\iota\lambda\alpha\delta\epsilon\lambda\phi\acute{\iota}\alpha$ (Цейтлин 1986: 227). Лексемата **вратолювьць** е регистрирана в някои по-късни паметници.

Композитумът **млъвотворъць** представлява новообразуване в езика. Тя има значение „революционер, бунтар“ и представлява калка на гр. $\nu\epsilon\omega\tau\epsilon\rho\omicron\lambda\omicron\iota\acute{\omicron}\varsigma$ с точно възпроизвеждане на компонентите на изходната гръцка дума. Лексемата е непозната на книжовната традиция. Сред груповите композитуми, регистрирани в КСП, липсват та-

кива с първи компонент *млѣво-*. Вторият компонент *творьць* представява самостоятелна дума и се явява втори компонент на множество сложни думи.

Образуваните с наставка *-ьць* имена за лица Р. Цейтлин разделя на две групи в семантично отношение: „Наименования на лица според тяхното постоянно занятие, професия и лица според свойствените им действия, обичайни занятия, постъпки“ (Цейтлин 1986: 159). Регистрираните в антиюдейските слова лексеми, образувани със суфикс *-ьць*, се разпределят в посочените две групи така: 1. *кѣпьць, ловьць, творьць*; 2. *лѣстьць, пришльць, страдальць, боговорьць, братолювьць, млѣвотворьць*.

Призводните съществителни имена за лица, образувани с наставки *-ьникъ, -ьникъ*, представляват най-многобройната група сред всички съществителни имена за лица, регистрирани в антиюдейските слова (36 от общо 87). От тях еднокоренни са 32 лексеми, а 4 – композитума. За лексемите от тази лексико-семантична група е характерно, че техни мотивиращи думи са основно имена – прилагателни или съществителни. Малка част от тях представляват девербативи – 5 еднокоренни и 2 сложни думи.

вѣсадьникъ, -а м. (3) 1. колар ἠνίοχος: непокорѣшиа ѿ неѣдовѣ ѣдрѣжмаа выважтѣ, ѿ ниже ѿга нѣже ѣзды, нѣже вѣсадѣника (ἠνίοχου) рѣкы приѣмлатѣ (526); 2. конник, ездач ἀναβάτης: ѣже въ пѣснехъ мѡѣсѣ ꙗлаше, конѣ ѿ вѣсадника (ἀναβάτην) вѣврѣже въ мѡре (796). (Изх. 15:1). От КСП – в новата част на СинПс (Песен 1 – по Изх.15:1,4,19) (за гр. ἀναβάτης). В SJS – в ГригПар; в псалтирите – Бол, Пог, Лобк, Пар (за гр. ἀναβάτης). У Срезн – в СинПат1 в. Налице и в ЕфрС (за гр. ἠνίοχος и ἐπιβάτης), ИПал (гр. ἀναβάτης), МанХр, ЕвтГ.

оглагольникъ, -а м. (1) обвинител κατήγορος: праведнии себѣ ѡглагольникъ (κατήγορος) въ прѣвослѡвѣи ѣсть (1176). Липсва в КСП. У Срезн – в Мин1097, Ефкрмч, НикПанд (за гр. κατήγορος). У Микл – в Златоуст от 1574 г., Сборник със смесено съдържание XIV в.

отѣстѣпникъ, -а м. (1) отстъпник ἀποστάτης: прѣдалѣ ѣси нѣ въ рѣцѣ врагѣ везаконѣныхъ мрѣзкыныхъ ѡстѣпникъ (ἀποστατῶν) (81a). Липсва в КСП. У Срезн – в ГрНаз1 в, ЙоЕкзБог (за гр. ἀποστάτης). Налице и в КлОхр, Симсб, ЙоЕБог (за гр. ἀποστάτης), ЙоШест (за гр. ἀποστάτης), ЕфрС (за гр. ἀποστάτης), БорСнд (за гр. ἀποστάτης), МанХр.

прѣимьникъ, -а м. (1) приемник, наследник διάδοχος: ѡпадѣше же ѡномѣ, ѿ ѣже ѡ четырехъ роговъ ѡвращение когожѡ ѡ прѣимьникъ (τοὺς διαδόχους) по съмѣрти прѣвааго црѣ ꙗвлѣти. (856). От КСП – в Супр за гр.

διάδοχος. У Срезн – в ГАмарт (διάδοχος). В ЙЕБог е налице приемникът (за гр. διάδοχος), в ЙЕСл – приемникът за гр. κληρονόμος. Лексемата е налице и в МанХр, ГЦПСЕ, ГЦЖСтД (прѣемникъ), МПКипр (приемникъ).

плѣньникъ, -а м. (1) роботърговец, отвличащ хора в робство ἀνδραποδιστής: ꙗкоже плѣнници (οἱ ἀνδραποδισταὶ) ὠβοψῆα ἢ плакоу и тыи зовомыж страгала· ἢ йна нѣкаа такова множицеж малыими подажше дѣтеми ἢ прѣльщажше, свободы тыж ἢ самыж жизни лишажть. (61б). От КСП – в Мар, Асем, Сав, Клоц, Супр (за гр. αἰχμάλωτος). В SJS – Григ-Пар, Слепч. У Срезн – в Сб1076, Мин1097, ПандАнт11в. (за гр. αἰχμάλωτος). Налице в КлОхр, Симсб, ЕфрС (за гр. αἰχμάλωτος), МанХр, ЕвтГ.

Сложните думи, образувани със суфикс -ьникъ, са:

законоположьникъ, -а м. (2) законодател νομοθέτης: ꙗко не законопрѣстѣпень нѣкыи вѣ заколены· нж самыи законоположьникъ (95б). В КСП липсва. У Срезн – в Мин1097, НикПанд (за гр. νομοθέτης). Налице и в Симсб, ЕвтГ, ГЦ.

земедѣльникъ, а м. (1) земеделец γεωργός: зане ἢ ὦ земедѣльникъ трѣдолубнѣи· вьнегда ймать съсѣдствѣжщи потоку прѣвлауащъ тѣхъ земедѣльства (63б). В КСП липсва. У Микл – в Диалози на папа Григорий и дьякон Петър, XVI в., с гр. съотв. γεωργός.

Две от лексемите, образувани със суфикс -ьникъ – вѣсадьникъ и прѣемникъ, са регистрирани в КСП. В Златоустовите слова думата вѣсадьникъ е с две значения – „колар“ – за гр. ἡνίοχος, и „конник, ездач“ – за гр. ἀναβάτης. Второто значение се проявява в цитат от Изх. 15:1. Повечето употреби на вѣсадьникъ в текстовете, които се използват за сравнение, са свързани с контекста от Изх. 15:1. Единствено в ЕфрС имаме случай, в който лексемата предава и гр. ἡνίοχος, което освен „колар“ има и значение „водач на колесница“. В същия паметник вѣсадьникъ предава и ἐπιβάτης – „конник“.

Лексемата прѣемникъ има значение „приемник, наследник“ и представлява превод на гр. διάδοχος. От КСП е регистрирана в Супр със същото гръцко съответствие. Налице е и в някои по-късни паметници. В различните ръкописи обликът ѝ варира в зависимост от представката и глаголната основа, която се ползва в процеса на словообразуване – приемникъ, приємникъ, прѣемникъ. В антиюдейските слова производната лексема е образувана от сегашната основа на глагола.

Лексемата **оглагольникъ** – „обвинител“ – е превод на гр. *κατήγορος*. Липсва в КСП. В Супр е налице глагольът **оглаголати** – „обвиня“ – за гр. *κατηγορεῖν*, а също и отглаголно съществително **оглаголание** – „обвинение“ – за гр. *κατηγορία*. Лексемата **оглагольникъ** се среща в малко на брой ръкописи. В антиюдейските слова са налице два нейни синонима – **обличителъ** и **клеветъникъ**, които също предават гръцката лексема *κατήγορος*.

В КСП липсва и **отъстъпникъ** – „отстъпник“, превод на гр. *ἀποστάτης*. В голяма част от тях е налице мотивиращият глагол **отъстъпнати**. Лексемата **отъстъпникъ** е регистрирана в значителен брой по-късни паметници като превод на гр. *ἀποστάτης*.

По-особен е случаят с употребата на думата **плѣньникъ** в словата. Обикновено тя принадлежи към мотивираните от прилагателни имена съществителни имена за лица, като значението ѝ е „този който е пленен, пленник“. С това значение тя присъства в ръкописите, които използваме за сравнение, като в преводните предава гр. *αἰχμάλωτος*. В текста на словата обаче **плѣньникъ** превежда гръцката дума *ἀνδραποδιστής* – „пленяващ, отвличащ хора в робство“. Тази семантика на изходната гръцка дума говори, че вероятно тук в процеса на словообразуване ролята на мотивираща дума играе не прилагателното име **плѣньнъ** – „пленен“ (за **плѣньникъ** – „пленник“), а глагольът **плѣнити** – „пленявам“ (за **плѣньникъ** – „пленяващ хора“).

Две от сложните думи, образувани със суфикс **-ъникъ**, са **девербативи**. И двете калкират изходните гръцки лексеми. Лексемата **законоположъникъ** – „законодател“ – калкира точно гр. *νομοθέτης*, а **земедѣльникъ** – „земеделец“ – гр. *γεωργός*. И двете липсват в КСП. В тях обаче се срещат сложни думи с първи компонент **законо-** – в СинПс същата гръцка дума е преведена чрез композита **законодавъць**, а в Супр е налице съществителното **законоположение**, което предава гр. *νομοθεσία*. Сложения с първи компонент **земе-** не са познати на КСП⁸. Такива се появяват в по-късни ръкописи – у ГЦ е налице словообразователният синоним **земедѣльць**, а в Дор – **земледѣлатель**, чрез

⁸ В КСП *γεωργός* се превежда с **дѣлатель** (Зогр, Мар, Асем, Сав, Супр, СинЕвх); същото е и в по-късните Апостоли – Христ, Шишат.

което се превежда гр. γεωργός. Лексемата **законоположникъ** е налице и в доста по-късни паметници, докато **земедѣльникъ** е регистрирана у Микл в късен ръкопис от XVI в. с гр. съотв. γεωργός. Вторите компоненти и на двете сложни думи не съществуват като самостоятелни думи в езика.

В изследването си върху лексиката на старобългарските ръкописи Р. Цейтлин разделя съществителните имена за лица, образувани със суфикси **-ъникъ/-юникъ**, на пет групи по отношение на тяхното значение. Малобройните съществителни имена за лица от глаголна основа, регистрирани в антиюдейските слова, се вписват в три от очертаните от авторката семантични групи. Към първата, която включва „съществителни, изразяващи лице според рода на неговата дейност, професия, според неговото обичайно занятие“ (Цейтлин 1986: 140), можем да отнесем **въсадъникъ**, **законоположникъ**, **земедѣльникъ**. Към групата, обединяваща „думи със значение лице като носител на определени качества, отличителни свойства, определено състояние, характерно за него“ (Цейтлин 1986: 142), отнасяме лексемата **отъстъпникъ**. Последната група включва „дума, изразяваща лице според неговото отношение към обществото, според неговото социално положение“ (Цейтлин 1986: 143) и тук поставяме лексемите **оглагольникъ**, **плѣньникъ**, **прѣимъникъ**.

Редките словообразователни типове са представени в антиюдейските слова от съществителни имена за лица, образувани с наставки **-ица**, **-ъка**, **-търь**.

Агентивните имена със суфикс **-ица** са три на брой – 1 еднокоренно и 2 композита. В семантично отношение тази група лексеми „обозначават лицата по техните характерни постъпки, действия, рядко – професии“ (Цейтлин 1986: 175).

ѡвница, -а м. (3) убиец δημιος, φονεύς, ἀνδροφόνος: тѣже мощенъ ви вьлгъ ѡсхътити его ѡ ѡвницаж (τοῦ δημίου) ржкѡ (55б); тѣ же того тако безъкъстиши, ꙗко ѡвница (φονέας) его ѡ распеншихъ его почитати ѡ ѡпокаати празникъ ѡхъ приѡвщенѣемъ (60а); ѡвница (ἀνδροφόνος) еси ѡе. понеже съ-постата ѡставилъ еси (65а). От КСП – в Зогр, Мар, Асем, СинЕвх, Клоц, Супр. В SJS – в Слепч, Шишат, Мак, ГригПар (φονεύς). У Срезн – в Ефкрмч (φονεύς). Налице и в КлОхр, Симсб, ЕфрС (φονεύς), ПрКоз, БорСнд, МанХр, Дор (φονεύς).

Велики. У Срезн – в ПандАнт11в. Налице е и в КлОхр, ЕфрС, СлЙЕ, ПрКоз, Прор, НЖЙР, БорСнд, МанХр, Дор, ЕвтТ, ГЦЖСтД, ГЦПСЕ, ГЦНадгрКипр, МПКипр.

владѣка, -ѣ м. (26) владика, господар, владетел δεσπότης: не зане љзѣ похвалѣмѣ бывѣа. нѣ ꙗко вѣка (δεσπότης) мои прославѣаше са (50б). От КСП – в Зопр, Мар, Сав, Боян, Ен, СинПс, СинЕвх, Клоц, Супр. В SJS – в Христ, Слепч, Шишат, Житие на Методий, Житие на Кирил. У Срезн – в Изб1073, ГрНаз11в, Ефр крмч. Налице и в КлОхр, Симсб, ЙЕБог, ЙЕ-Шест, СлЙЕ, ЕфрС, ПрКоз, ПЧерн, Прор, ИПал, БорСнд, МанХр, Дор, ЕвтТ, ГЦЖСтД, ГЦПСЕ, ГЦМЙН.

Лексемите пастѣрь – „пастир“ – и владѣка – „владика, господар, владетел“ – предават съответно гръцките думи ποιμήν и δεσπότης. Отличават се с висока честота на употреба в КСП и това дава основание да ги отнесем към общоупотребителната лексика в старобългарския език. Регистрирани са и в по-късните паметници със същите гръцки съответствия и са част от старобългарското наследство в лексикалния фонд на съвременния български език.

Съществителните имена за лица от глаголна основа (nomina agentis), регистрирани в превода на антиюдейските слова на Йоан Златоуст, обединяват малко на брой словообразователни типове. Някои от тях – формираните със суфиксите -тѣль, -ѣць, -ѣникѣ – се характеризират с по-голяма продуктивност. Редките суфикси -ица, -тѣрь и -ѣка са представени с единични лексеми.

В количествено отношение доминира словообразователният тип с наставка -тѣль, следва този с наставка -ѣць и след това е този със суфикс -ѣникѣ. Единствено в рамките на словообразователния тип с наставка -тѣль се появяват нови, непознати на традицията лексеми, като именоватѣль и ѣадитѣль, мотивирани от познати глаголни основи.

Преводът на антиюдейските слова се характеризира с липсата на случаи на словообразователна синонимия при отглаголните имена за лица. Както е известно, наличието на богата словообразователна синонимия и конкуренцията на словообразователните средства са част от книжовната норма, характеризираща старобългарските паметници. Тези особености са типични за ранния период от развитието на книжовния език, белязан от усилено натрупване на езикови средства.

Липсата на словообразователна синонимия е характерна за по-късния етап от развитието на стария български книжовен език, в който се появява преводът на антиюдейските слова. Особеност на този етап е ограничаването на количеството на словообразователните ти-

пове и избягването на словообразователната синонимия чрез специализиране на суфиксите.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1980:** Ангелов, Б. Търновският книжовник Дионисий Дивни. [Angelov, B. Tarnovskiyyat knizhovnik Dionisiy Divni.] // *Старобългарска литература*. 1980, № 7, 54 – 62.
- Ефимова 2006:** Ефимова, В. С. *Старославянская словообразовательная морфемика*. [Efimova, V. S. Staroslavianskaya slovoobrazovatel'naya morfemika.] Москва: Институт славяноведения РАН, 2006.
- Златарски 1904:** Златарски, В. Н. Житието на св. Теодосия Търновски. [Zlatarski, V. N. Zhitieto na sv. Teodosiya Tarnovski.] // *СБНУ*, 2(20), 1904, 19 – 27.
- Мин 1862:** Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. T. XLVIII. Paris, 1862, col. 843 – 942.
- Калайдович, Строев 1825:** Калайдович, К., Строев, П. *Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке тайного советника, сенатора, двора его императорского величества, действительного каммергера и кавалера графа Феодора Андреевича Толстого*. [Kalaydovich, K., Stroyev, P. Obstoyatel'noye opisaniye slavyano-rossiyskih rukopisey, hranyashchihsya v Moskve v biblioteke taynogo sovetnika, senatora, dvora yego imperatorskogo velichestva, deystvitel'nago kammergera i kavallera grafa Feodora Andreyevicha Tolstogo.] Москва, 1825.
- Мострова, 1983:** Мострова, Т. Nomina agentis в „Шестоднева“ на Йоан Екзарх в съпоставка със старобългарските паметници. [Mostrova, T. Nomina agentis v „Shestodneva“ na Yoan Ekzarh v sapostavka sas starobalgarskite pametnitsi.] // *Български език*. 1983, № 2, 101 – 107.
- Спасова 1999:** Спасова, М. Производни съществителни имена за означаване на лица в старобългарския и в среднобългарския превод на Oratio XXXVIII (Слово за Рождество Христово) от Григорий Богослов. [Spasova, M. Proizvodni sashtestvitelni imena za oznachavane na litsa v starobalgarskiya i v srednobalgarskiya prevod na Oratio XXXVIII (Slovo za Rozhdestvo Hristovo) ot Grigoriy Bogoslov.] // *Търновска книжовна школа*. Т. 6. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1999, 231 – 253.
- Спасова 2009:** Спасова, М. Приписка с името на книжовника Дионисий в български ръкопис от 1355/1365 г. [Spasova, M. Pripiska s

imeto na knizhovnika Dionisiy v balgarski rakopis ot 1355/1365 g.] // „България, земя на блажени...“ *In memoriam Professoris Iordani Andreevi*. Международна конференция в памет на проф. д.и.н. Йордан Андреев. В. Търново: Ивис, 2009, 423 – 433.

Цейтлин 1986: Цейтлин, Р. М. *Лексика древнеболгарских рукописей*. [Tseytlin, R. M. *Leksika drevnebolgarskih rukopisey*.] София: Изд. на БАН, 1986.

ИЗТОЧНИЦИ

Авва Доротей Слова 2010: Димитров, К. *Речник-индекс на словата на Авва Доротей*. [Dimitrov, K. *Rechnik-indeks na slovata na Avva Dorotey*.] В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2010. (= Дор).

Борилов синодик 2015: Тотоманова, А., Христов, И. *Речник-индекс на словоформите в Бориловия синодик*. [Totomanova, A., Hristov, I. *Rechnik-indeks na slovoformite v Boriloviya sinodik*.] София: „ГРА-ФИС – Ал. Жеков“, 2015. (= БорСнд).

Григорий Цамблак Мъчение на Йоан Нови 1966: Русев, П., Давидов, А. *Григорий Цамблак в Румъния и старата румънска литература*. [Rusev, P., Davidov, A. *Grigoriy Tsamblak v Rumaniya i starata rumanska literatura*.] София: Изд. на БАН, 1966. (= ГЦМЙН).

Григорий Цамблак Похвално слово за Евтимий 1971: Русев, П., Гълъбов, И., Давидов, А., Данчев, Г. *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак*. [Rusev, P., Galabov, I., Davidov, A., Danchev, G. *Pohvalno slovo za Evtimiy ot Grigoriy Tsamblak*.] София: Изд. на БАН, 1971. (= ГЦПСЕ).

Григорий Цамбак Надгробно слово за Киприян 1983: Русев, П. *Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа*. [Rusev, P. *Estetika i maystorstvo na pisatelite ot Evtimievata knizhovna shkola*.] София: Изд. на БАН, 1983. (= ГЦНадгрКипр).

Григорий Цамблак Слово за отсичане на главата на Йоан Кръстител 1983: Русев, П. *Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа*. [Rusev, P. *Estetika i maystorstvo na pisatelite ot Evtimievata knizhovna shkola*.] София: Изд. на БАН, 1983. (= ГЦЙоКр).

Григорий Цамблак Житие на Стефан Дечански 1983: Давидов, А., Данчев, Г., Дончева-Панайотова, Н., Ковачева, П., Генчева, Т. *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак*. [Davidov, A., Danchev, G., Doncheva-Panayotova, N., Kovacheva, P., Gencheva, T. *Zhitie na Stefan Dechanski ot Grigoriy Tsamblak*.] София: Изд. на БАН, 1983. (= ГЦЖСтД).

- Григорий Цамблак 1999:** Спасова, М. *Сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблак*. [Spasova, M. Slozhnite dumi v sachineniyata na Grigoriy Tsamblak.] В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1999. (= ГЦ).
- Евтимий Търновски 2010:** Калужняцки, Е. *Съчинения на българския патриарх Евтимий (1375 – 1393)*. [Kaluzhnyatski, E. Sachineniya na balgarskiya patriarh Evtimiy (1375 – 1393).] В. Търново: ПИК, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2010. (= ЕвтТ).
- Ефрем Сирин 1990:** Aitzetmüller, R. *Paraenesis. Die altbulgarische Übersetzung von werken Ephraims des Syrers*. 5, Freiburg, 1990. (= ЕфрС).
- Иванова-Мирчева, ред. 1999 – 2009:** *Старобългарски речник*. [Starobalgarski rechnik. T. 1 (a – n) – T. 2 (o – v).] Ред. Д. Иванова-Мирчева. Т. 1 (a – n) – Т. 2 (o – v). София: „Валентин Траянов“, 1999 – 2009. (= КСП).
- Историческа Палея 1994:** Станков, Р. *Лексика Исторической Палеи*. [Stankov, R. Leksika Istoricheskoy Palei.] В. Търново: ПИК, 1994. (= ИПал).
- Йоан Екзарх Слова 1971:** Иванова-Мирчева, Д. *Йоан Екзарх Български. Слова*. [Ivanova-Mircheva, D. Yoan Ekzarh Balgarski. Slova.] София: Изд. на БАН, 1971. (= ЙЕСл).
- Йоан Екзарх Шестоднев 1975:** Aitzetmüller, R. *Das Hexameron des Exarchen Johannes*. 7, Graz, 1975. (= ЙЕШест).
- Йоан Екзарх Богословие 1983:** Sadnik, L. *Des hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδοξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes*. 4, Freiburg, 1983. (= ЙЕБог).
- Киприян Похвално слово за митрополит Петър 1983:** Русев, П. *Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа*. [Rusev, P. Estetika i maistorstvo na pisatelite ot Evtimievata knizhovna shkola.] София: Изд. на БАН, 1983. (= КипрМП).
- Класически старобългарски паметници 1994:** *Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков)*. [Staroslavjanskiy slovar' (po rukopisyam X – XI vekov).] Ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Е. Благова. Москва: Русский язык, 1994;
- Климент Охридски 1994:** Христова, И. *Речник на Словата на Климент Охридски*. [Hristova, I. Rechnik na slovata na Kliment Ohridski.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994. (= КлОхр).
- Манасиева хроника 1988:** *Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассии в славянских литературах*. [Srednebolgarskiy perevod hroniki Konstantina Manassii v slavyanskikh literaturah.] Ред.

- И. С. Дуйчев, Д. С. Лихачов. София: Изд. на БАН, 1988 (= МанХр).
- Миклошич 1862 – 1865:** Miklosich, F. *Lexikon palaeoslovenico – graeco – latinum*. Vindobonae, 1862 – 1865 (= Микл);
- Народно житие на Йоан Рилски 1936:** Иванов, Й. Жития на св. Ивана Рилски. [Ivanov, Y. Zhitiya na sv. Ivana Rilski.] // *Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет*, 32, 1936, 28 – 37 (= ЖЙР).
- Речник на старославянския език 1958 – 1997:** *Slovník jazyka staroslověnského*. Red. J. Kurz, Z. Hauptova, 1 – 4. Praha: Nakladatelství československé Akademie ved, 1958 – 1997 (= SJS);
- Петър Черноризец 1994:** Павлова, Р. *Петър Черноризец. Старобългарски писател от X век*. [Pavlova, R. Petar Chernorizets. Starobalgarski pisatel ot X vek.] // Кирило-методиевски студии, кн. 9. София: Изд. на БАН, 1994 (= ПЧерн).
- Презвитер Козма 1976:** Давидов, А. *Речник-индекс на Презвитер Козма*. [Davidov, A. Rechnik-indeks na Prezviter Kozma.] София: Изд. на БАН, 1976 (= ПрКоз).
- Пророчески книги 1998:** Златанова, Р. *Старобългарският превод на Стария завет. Т.1*. [Zlatanova, R. Starobalgarskiyat prevod na Stariya zavet. T.1.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1998 (= Прор).
- Симеонов сборник 1993:** *Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 2. Речник-индекс*. [Simeonov sbornik (po Svetoslavoviya prepis ot 1073 g.). T. 2. Rechnik-indeks.] Ред. Р. Павлова, София: Изд. на БАН, 1993 (= Симсб).
- Срезневски, 1893 – 1912:** Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древне-русского языка*. [Sreznevskiy, I. I. Materialy dlya slovarya drevne-russkago yazyka.] СПб., 1893 – 1912. (=Срезн).

СЪКРАЩЕНИЯ

Асем – Асеманиево евангелие
Бол – Болонски псалтир
Боян – Боянски палимпсест
ГАмарт – Хроника на Георги Амартол
Гр. съотв. – гръцко съответствие
ГрНаз11в. – 13 слова на Григорий Богослов от 11 в.
ГригПар – Григоровичев паримейник
Деян. – Деяния на светите апостоли
Ен – Енински апостол

ЕфрКрмч – Ефремовска кормчая от XII в.
ЕфрСир13 в. – Паренесис на Ефрем Сирин в препис от XIII в.
Златостр – Златоструй
Зогр – Зографско евангелие
Изб1073 – Изборник от 1073 г.
Изх. – Изход
ИМал – Хроника на Йоан Малала
Йоан – Евангелие на Йоан

ЙоЕкзБог – „Богословие“ на Й. Дамаскин в превод на Й. Екзарх
Клоц – Клоцов сборник
Лобк – Лобковицки псалтир
Мак – Македонски апостол
Мал. – книга на пророк Малахия
Мар – Мариинско евангелие
Мин1096 – Служебен миней за септември от 1096 г.
НикПанд – Пандекти на Никон Черногорец по ркп от XIII в.
Охр – Охридски апостол
ПандАнт11в. – Пандекти на Антиох от XI в.
Пар – Парижки псалтир
Пог – Погодинов псалтир

Рил – Рилски листове
Сав – Савина книга
Сб1076 – Сборник от 1076 г.
СинЕвх – Синайски евхологий
СинПат11в. – Синайски патерик от XI в.
СинПс – Синайски псалтир
Слепч – Слепченски апостол
Супр – Супрасълски сборник
Унд – листи на Ундолски
УстКрм – Устюжка кормчая от XIII в.
Флп. – Послание на апостол Павел до Филипяни
Христ – Християнополски апостол
Шишат – Шишатовачки апостол
3 Цар. – Трета книга Царства

ЕЗИКОВЕДСКА БЪЛГАРИСТИКА

ЛАУДАЦИО
ЗА УВАЖАВАНИЯ ОТ ВСИЧКИ НИ ПРОФ. ЙОРДАН ЗАИМОВ –
ПО СЛУЧАЙ 95 ГОДИНИ ОТ НЕГОВОТО РАЖДАНЕ!¹

Анна Чолева-Димитрова, Васил Райнов
Институт за български език, Българска академия на науките

Уважаеми колеги,

Институтът за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Пловдивският университет „Паисий Хилендарски“ и Дружеството на ономастите в България „Проф. Йордан Заимов“ организират тази Кръгла маса в чест на годишнината от раждането на един от най-големите български езиковеди и интелектуалци, дългогодишния ръководител на изследователски звена в Института – проф. Йордан Заимов.

Всеки от присъстващите тук има своите основания за уважение и респект към направеното от Професора. Аз също имам своите – и ще си позволя да ги споделя.

През 1986 година пред Специализирания съвет по неврология, психиатрия и неврохирургия защитих своя голям докторат на тема „Върху някои патологични и гранични аспекти на вербалното поведение“. Тогава работех в Института за изучаване на мозъка, в Секцията по невропсихология, като психолингвист. Моят учител и ментор, големият български психиатър и невропсихолог проф. Коста Заимов беше член на Съвета и покани известни учени и интелектуалци на тази защита. Сред тях беше Йордан Заимов, който е и първи братовчед на К. Заимов. В т.нар. разширение на Съвета бяха институционално поканени проф. Т. Бояджиев, проф. Б. Велчева, проф. Ив. Кочев, доц. М. Троева. Разбирате, че такива неща не могат да бъдат забравени. След това продължих своя творчески път в ИБЕ – в секцията по Общо езикознание. Два дни след като през 2003 г. бях избрана за директор на ИБЕ, проф. Елена Савова, директор на Академичната библиотека и заедно с проф. Заимов ръководеща Изследователската група за откриване и публикуване на старобългарски писмени паметници, ме посвети в една истинска история и творческа съдба. Заимов осигурява достатъчно средства от дарения (от западноевропейски донор), за да завърши и публикува Асеманиевото евангелие, изписано със собствено създадената от него пишеща машина за глаголица. Изпратено е на

¹ Автор на първата част на текста е В. Райнов, а на втората, в която е представена творческата биография на Й. Заимов, автор е А. Чолева.

БАН и копие на Евангелието, но в последния миг то се издава фототипно – публична тайна е от кого – а парите по целесъобразност заминават за други неща в Академията – и на това действие е известен извършителят.

Така нещата потъват в забвение, професорът почива, а за мен остава тежката задача да направя невъзможното. Сериозни лични и семейни причини ме задължиха тогава допълнително и работата започна! Оригиналните страници, създадени от Заимов, представляваха глаголически текст и успоредния кирилски – това всичко получихме с акт на дарение от сем. Заимови (проф. Тъпкова – съпруга и майка, и техните дъщеря и син); доц. Карачорова, която днес е една от малкото способни да четат и съпоставят глаголически с кирилски текстове, направи сравнения в разночетенията. Имаше загубени страници, които тя попълни от други фотокопия, а доц. Икономов направи обработка на техническите записи и подобри състоянието им. Дискът вече е качен на сайта на Института от четири години. Неговото размножаване заплати проф. Коева чрез ИБЕ през май 2012 г. и тържествено го представихме в БАН като наше общо дело! Проф. Савова вече я нямаше, та предадох копие от диска на нейната дъщеря – преводачката и редакторката Добринка Савова-Габровска.

Още нещо не беше направено приживе от проф. Заимов, все пак той почина твърде млад – отпечатването в завършен вид на българския водопис. Неговото семейство реши и го предаде (изработен до буква Р) на екип от Университета във Велико Търново, който спечели огромен финансов проект на ФНИ. Очаквано беше и заплащане на авторския труд. Това не последва, а текстът бе публикуван от името на този университет (направи го М. Атанасова), без да бъде посочено къде е работил Заимов, планова задача на кого е бил трудът и пр. През 2012 г. Секцията по ономастика в ИБЕ получи като дарение от сем. Заимови материали от архива на професора. С благодарност приехме последното останало от огромното му творчество (в Държавния архив също търсихме, но без резултат)! Така за едно лято седнах и изписах цялата буква С, последната, създадена от Заимов – тя е огромна по обем и с много дълги успоредици. Някои съкратих, а други не влязоха в компютърния текст от 250 стр. Ето няколко статии от поинтересните, представени като приложение*.

* Приложение

Слокòщица, Слокошка река, долно течение на Новоселска р., от с. *Слокощица*, Ю до Кюст. до Струма (тур. име *Дермен дере* 1576

- г., РСт 461; Миков 83). През 1530 г. пътешественикът Курипешич бележи селото *Osslokosstaniza*; в бел. от 1644 г. името е отбелязано *ослокошица* (Й. Иванов, Северна Македония, 150, 262-3). – Така става ясно, че *Слокошица* е образув. от **Ослоковска* (река) от СелИ **Ослоково*, което е прилаг. от **осл-ок* = умал. от изч. същ. *осел* + умал. наст. *-ок*, за която срв. *магар-ок* 'магаре' (Геров), СелИ *Турковци*, Трънско, от **тур-ок* 'биче' от *тур* 'див бик'; вж. и Миков 83: „Като тракийски можем да сметнем *Германъщица*, *Слокошица* и *Соволищица*, притоци на Струма“. (*Слоковска река* > (о)сл^ок и *-ъск-ица* > *Слокошица*). Срв. още *Слоковски*, РИ, *Слокошица*, Кюст.; *Слокоска река*, с. Богослов, Ю 3 Кюст.
- Сло̀мер**, с. С 17 Павликени. Стар запис: тур. *Ислаумир* 15 в., 1585, 1638 (РСт 461). – От нач. **Слав̀мерјь* = прил. с *-јь* от ЛИ **Слав̀меръ*, с изпад на междугласно *-в-*, срв. там *го̀едо* от говедо, и стягане *ао* > *о*, ЛИ *Ислаумир* 16 в. в Лариса, чеш. *Slavomír*, пол. *Ślawomir*, стлуж. *Scalaomir*, *Zlaumer*; заето в рум. *Slavomir*; срв. СелИ *Сломище* Ю 16 Костур, хърв. РИ *Slot*; рус. с. *Сломище* Минск.
- Сло̀мерски геран**, кл. Ю Червена, С СЗ Павликени, край с. Сломер; *Сломерския трап*, м. С Недан, Павл.
- Сло̀нч̀**, кл. СИ 1 Прибой, ЮЗ Радомир (вер. изцяло от Пр *Сло̀нч̀* за едър човек; може да се мисли, че е първо МИ, от обл. *слон* 'навес, кошара' (Троянско, НК) и *-чо* е прибавена за персонификация на обекта.
- Сло̀ница**, склон, Ю 1,5 Яворница, З Петрич (имало *слон* 'кошари', ВШ).
- Сло̀ница**, м. Сливово, Дебър (ВШ); ЮИ Миндя, Дряновско; Радино, ЮЗ Трявна; гора Дървари, Дряновско (НК); скл. С 4 Кърналово, С Петрич; м. Валовища Й.И); *Сло̀нище*, н. З Азманите; З Димитриев хан, Дряново (НК). – Мн. ч. от *сло̀нище* 'място, където има (за)слон'.
- Сло̀бешка река̀**, поток, при Лопян, И Ботгр. (Стилч). – Прилаг. с наст. *-ск-* от осн. *Сло̀беш-на* МИ *Сло̀бешница*, образ. от диал. *сло̀ба* 'стълба' + *-ец-ън-ица*, от *с(т)лъба* като *лъ* в говора е дало *у*, както във *вук* (Стилч), семант. срв. *Сл̀бечки дол*.
- Сло̀жбище**, 1. чешма при Караманица, ЮЗ Босилеград; 2. б. гор. Долно село, Кюст.; 3. Къшле, ЮЗ Трън; 4. Чешлянци, СЗ Кюст. – Изпърво МИ, от *службище* 'място дето са правили служба, оброк'.
- Сл̀бечки дол**, 1. Треклина, С Кюст, С 32, 494 (БДим). 2. дол, Пенкьовци, Ю Трън. – Прилаг. < осн. *сл̀б-* на МИ **Сл̀бница* с наст. *-(ъ)ск-и*; по-малко вероятно от МИ **Сл̀бец*, от диал. *сл̀ба* 'стъл-

ба', т.е. стъпаловидна местност; срв. рус. с. *Столбец*, Столбечкое (RGN).

Слънчев извор, кл. С Тополовград. – Вероятно ново име, прилаг. от *слънце*, може би превод от тур. *güneş kaunak*; ЛИ *Слънчо*, срв. РИ *Слънчев* в Котел, СелИ *Слънчилци*, Благр.

Слънчо, извор при Прибой, ЮЗ Радомир. – Срв. ЛИ *Слънчо* в Кюст., Умленски.

Слъп, слап, 1. равн., поток С 4 Н. село, 24 Търново; 2. Лъжане, Ботгр.; 3. Лесков дол, И Своге;. – От *слъп* 'водопад', срв. *Станьов слъп*, Голям Извòр, СЗ Тетев.; р. *Słopnica* d. Wisła; *Сл³пница*, *Сляпото езеро*, карстово езеро ок. 200 кв.м. Козирог, СЗ Габрово (НК).

Сляпото йзворче, Ю 1. Нареченски бани, Асенгр. (с водата му лекуват очни болести). 2. И 3 Станчов хан, Ю Дряново (НК). 3. кл. в гъста, сляпа гора при Белила, 3 до Грудово (БМ). 4. изворче при Димовци, И Казанлък.

Смайна, Смайна река, р. изв. ЮЗ Стакевци, ЮЗ Белоградчик, -пр Горна Раковица -пр Стакевската река, -л Лом, -д Дунав. – От изч. прилаг. **смаен*, *смайна*, запазено в словен. *stajen*, -*jna* 'съвсем сух', *stajna* 'голяма суша', срв. и рус. обл. *смага* 'горещина, пек, жажда', срхр. *смáгнути* 'потъмнявам (до обгаряне)', чеш. *smahlý* 'изсушен', пол. *staga* 'жажда', за етим. вж. Vasmer, REW 2, 69. Бълг. и словен. прил. *смайна* е образ. от същ. **смага*, с изчезване на -г- между гласни, както диал. *моа* < *мога*, срв. и разг. *лойка* < *логика*; *смай*, *Смайна*, от изч. същ. **смай*, прил. **смајънъ*, **смајъна*, срв. словен. (по-горе, Pleteršnik 2, 517); едва ли е във връзка с общо слав. *смага* 'горещина, чернота', освен ако не се допусне, че само в б. и словен. от *staga* е получено рано *стаа* > *ста* и от него е обр. прилаг., което е много малко вероятно.

Смай въртоп, (вж. по-горе *смайна*) дол И 6 Комщйца, С СЗ Годеч ГСУ 60, 215 ; (вер. от запов. ф. на *смая* 'учудвам, омайвам се').

Смайница, нл 3, 0,5 Беренде, СЗ Радомир (вж. *смайна*, както и ЙЗ, СлавФил 3, 1963, 304; срв. сръб. *Смајевац* м. в Срем (Попович, Срби у Срему, 102).

Да припомним и по-важните неща от неговия житейски и творчески път.

Проф. д.ф.н. Йордан Заимов е роден на 23 април 1921 г. в гр. София. Завършва специалността „Славянска филология“ в СУ „Св. Кл. Охридски“ през 1944 г. Негови учители са блестящите учени –

академици и професори – Стефан Младенов, Йордан Иванов, Стоян Романски, Димитър Дечев, Михаил Арнаудов. Проф. Заимов владееше осем и ползваше още два пъти по толкова езика. Неговата изключителна езиковедска подготовка става основата, върху която се градят забележителните успехи на учения в нелеките езиковедски дисциплини като етимология, ономастика и история на езика.

Научната му дейност е свързана изцяло с Института за български език. Това е мястото, където от 60-те години на ХХ в. се провеждат системни ономастични изследвания. Най-голяма заслуга за това има неуморимият и всеотдайният учен, който е основател на секция „Ономастика“, а същевременно и ръководител на Групата за издаване на старобългарски паметници в БАН.

Неговите трудове са същностни постижения на българската ономастика: *Топонимията на Южна Добруджа, Местните имена в Пирдопско, Местните имена в Панагюрско, Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия, Български географски имена с -jъ, Изследвания върху българската топонимия в Албания и Гърция, Топонимното словообразуване; Български именник*. Капиталният труд на неговия живот – *Български водопис (А – Р)*, е обсъден и приет за печат през 80-те години на миналия век. Това е най-значимото досега изследване върху българската хидронимия. В него са включени 50 000 имена на водни обекти, както и 50 карти. До последния си дъх Заимов работеше упорито върху българската топонимия в съседните страни – предимно Гърция и Албания.

Другото основно направление от научната дейност на проф. Заимов е историята на българския език. Като най-големи постижения в тази област са изданията на старобългарските паметници *Битолски надпис на Иван Владислав, самодържец български. Старобългарски паметник от 1015 – 16 г.* (София, 1970, в съавторство с В. Тъпкова-Заимова); през 1971 г. авторът е отличен за този труд с Кирило-методиевска награда на БАН; *Супрасълски или Ретков сборник* (1982 г. в съавторство с Марио Капалдо) – Кирило-методиевска награда на БАН за 1983 г.; *Асеманиевото евангелие. Старобългарски паметник от XI в.* – за него стана дума по-горе.

Проф. Заимов извършва огромна събирателска, научна, организационна и популяризаторска дейност за българската ономастика. Освен колеги от Института, които той успява да привлече за ономастичната кауза, при него идват за консултации и повечето краеведи, започнали усърдна топонимична, теренна работа: Вельо Велев, Иван Умлен-

ски, Костадин Костадинов, Богдан Николов, Менча Жечева, Йордан Еленин, Александър Арнаудов, Цанка Константинова и др. Институтът за български език осигурява на желаещите да изучават топонимното българско наследство експертна помощ и сериозна финансова подкрепа. Заимов не щадеше сили в работата си с краеведите. И те му се отблагодаряваха с признателността си. К. Костадинов пише в предговора на своята книга *Местните имена в Асеновградско*: „Благодарение на активната и дружелюбна намеса на проф. Заимов (прекланям се пред светлата му памет) продължих да работя“. Авторът изказва благодарност, освен на научния си консултант проф. Заимов, и на научните сътрудници от Института за български език, „които се отнесоха с уважение и разбиране към моята задача“. За основно методологично ръководство в повечето изследвания служи трудът на Заимов *Местните имена в Панагюрско*. Цанка Константинова пише в излязлата от печат през 2008 г. книга *Топонимията на Казанлъшко*: „Събирателската теренна работа започнах през 1980 г. като член на Ономастичното общество към Института за български език при БАН под ръководството на проф. Й. Заимов“. В предговора на книгата *Местните имена в Кюстендилско* е отбелязано: „Иван Умленски и Георги Ковачев са подкрепени от проф. Й. Заимов, който им оказва необходимото научно съдействие, а Институтът за български език при БАН осигурява финансови средства за командировки в изследвания район“.

Професор Й. Заимов отделя немалка част от времето си и за обучаване на следовници. Чрез защитата на дисертации се ускорява процесът на събиране на топонимни материали от цялото българско езиково землище. И трите негови редовни докторантки защитиха успешно дисертациите си по микротопонимия: Анна Чолева, Ничка Бечева, Румяна Кокаличева (бяха изследвани в топонимично отношение Радомирско, Ивайловградско и Харманлийско). Това е колективът, който издаде *Библиография на българската ономастика 1971 – 1980 г.* (1993) и има голяма заслуга за събуждането на интерес към събиране на топонимни материали и у много колеги от Института, като някои от тях се насочват към проучване на своите родни места.

През 1972 г. в София се провежда XI Международен ономастичен конгрес, чийто организатор е Институтът за български език. Председател на Организационния комитет е акад. Вл. Георгиев, а член на Организационния комитет – проф. Заимов. Те са и редактори на излезлите от конгреса материали в два тома. Заимов е от първите автори на многотомния *Етимологически речник* (наред с Вл. Георги-

ев, Ив. Дуриданов), както и съавтор на методиката за събирането на материала/статите.

Проф. Заимов беше член на Международния комитет по ономастика, на Комисията по ономастика към Международния комитет на славистите, член на редколегията на сп. „Балканско езиковедие“. За цялостната си значима научна дейност той получава орден „Кирил и Методий“ I ст. и медал „100 години БАН“.

Голяма част от ономастичните монографични трудове за отделни околии, появили се през последните десетилетия на XX и в началото на XXI в., са изработени като планови или извънпланови задачи на Института за български език и са обсъдени на заседания на секция „Ономастика“, включително и изследванията на външните сътрудници. Те не пропускат да отбележат в книгите си благодарността за оказаната им методична и консултантска помощ от ономастите в ИБЕ, както и за финансовата подкрепа при теренните работи, предлагана от Института за български език. Почти винаги трудовете са били рецензирани от специалисти на Института. Там е обсъден и рецензиран един от основните трудове по българска антропонимия – *Честотно-етимологичен речник на личните имена* на проф. Н. Ковачев от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

Издателството на БАН е отпечатало досега 16 топонимични монографии за околии, част от които са от поредицата БЪЛГАРСКА ОНОМАСТИКА. След 1989 г. издаването става все по-трудно, но колегите и външните сътрудници, които успяват да осигурят средства, частни или от спонсорства, публикуват трудовете си в различни издателства. По този начин стават обществено достъпни още 20 ономастични изследвания за околии. През последните години с активна издателска дейност се заемат колегите от В. Търново – някои от обсъдените и приети за печат ономастични трудове (*Местните имена в Ардинско, Местните имена в Брезнишко, Местните имена в Пернишко* и др.), както и някои дисертации от ИБЕ (ономастични монографии за Тополовградско, Ивайловградско, Харманлийско), вече са отпечатани. Авторите и издателите не посочват къде са създадени тези трудове и кой е финансирал експедициите, защитите и работното време, а това е ИБЕ – БАН.

Ономастичните изследвания в Института за български език при БАН като обем и професионално ниво на разработките представляват значителна част от ономастичните проучвания в България. Това е и един от най-големите изследователски центрове по ономастика в нашата страна, чиято заслуга безспорно принадлежи на почитания днес

езиковед. Когато говорим за приноса на проф. Заимов за българската ономастика, трябва да споменем всички страни на неговата всеобхватна дейност – безспорните научни постижения, огромния обем на неговото творчество, което продължава да предизвиква нескрит интерес и възхищение и до днес, всеотдайната му работа със следовниците – краеведи и докторанти. Много колеги признават неговия безспорен научен авторитет не само у нас, но и в чужбина.

Забележителните му научни трудове са ненадминат връх за българската ономастика и с право можем да кажем, че той остава един от най-големите учени – ономасти, и без съмнение е изследователят с най-многогранно ономастично дело през втората половина на ХХ век в България. Проф. Заимов работи до последния си дъх, изцяло отдаден на науката, с голямото си родолюбиво сърце на пазител на българщината. Той ще остане светъл пример за нас и за следващите поколения.

БЪЛГАРСКАТА МИКРОТОПОНИМИЯ КАТО БЕЗЦЕНЕН ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОР

Анна Чолева-Димитрова
Институт за български език, БАН

BULGARIAN MICROTOPYNYMY AS AN INVALUABLE HISTORICAL SOURCE

Anna Choleva-Dimitrova
Institute for Bulgarian Language, BAS

The microtoponymy of Western Bulgaria (Radomir region) is reviewed, with a particular emphasis on its importance for locating missing settlements from the Bulgarian lands. Based on microtoponymic material only, the locations of villages existing during the XV-XVIII century on the Bulgarian lands, marked as missing or unspecified in historical sources, are pointed out. 11 no longer existing settlements, mentioned in historical sources – mainly Turkish documents – have been localized in the area.

Key words: microtoponymy, place names, locating missing settlements

Отдавна е известно значението на ономастиката като помощна наука за историята. Старателното проучване на старите документи, съчетано с доброто познаване на микротопонимията от даден район, може да доведе до разкриването на много неизвестни за учените. При цялостното изследване на Радомирско попаднах на редица примери за този много полезен подход при разкриването на старинните пластове от българската топонимия. Направените изводи ще бъдат от полза и за историци, археолози и др. специалисти.

Радомирско принадлежи към района на Горна Струма. Досегашните археологически проучвания показват, че то е било заселено още в началото на новокаменната епоха (ранния неолит) – около 6000 г. пр.н.е. От този период има открити селища при селата Пчелинци, Прибой и Гълъбник (Митова-Джонова 1983). Според антични автори в този район са живели племената агриани, лелеи и пеонци. Съществува и друго предположение – Горнострумските земи са били обитавани от три-

балите (Митова-Джонова 1983). За живота през Античността и Средновековието свидетелстват разкритите досега паметници – 89 антични и 21 средновековни. Това са селища, крепости, некрополи, надгробни могили, светилища и др. По време на римското господство горнострумските земи били включени в стратегия Дентелетика (Митова-Джонова 1983: 19; Михайлов 1966: 159). В началото на XI в. в този район се развиват събития с историческо значение за България. Последната твърдина на Първото българско царство е Пернишката крепост. Близко до нея, в планината *Голо бърдо*, се намират четири средновековни крепости: *Големото градище*, *Малото градище*, *Ранчово градище* и *Кастальете*, които учените поставят под общо ръководство с Пернишката крепост (Делирадев, Велков 1946: 160). Според местните жители гр. Радомир носи името на Самуиловия син Гаврил Радомир. Известно е, че някои събития от края на X и началото на XI в. съвпадат по място и се свързват с неговото име (Иванов 1925; Златарски 1926).

През 1330 г. Радомирско, конкретно Мраката със с. Извор, се споменава във връзка с битката при Велбъжд (Данило 1866: 133).

Много ценен писмен извор за този район е грамотата, дадена от цар Иван Александър на Пещерския манастир „Свети Никола“ през 1347 г., известна като Мрачката грамота (Иванов 1931: 590 – 617).

Данни за Радомирско има и през XV век. Те са свързани с похода на Ян Хуняди (Цветкова 1979: 272).

В бившата околия се намират и някои известни средновековни манастири: Земенският „Св. Йован Богослов“, Пещерският „Св. Никола“ (с прозвището Оряховски или Мрачки), Жаблянският „Св. Йоан Кръстител“, Радибошкият „Св. Троица“, Чепинският „Св. Илия“, Горноврабчанският „Св. Спас“ (Делирадев, Велков 1946: 69). Църквите при Прибой, Радибош и Старо село са обявени за паметници на културата. В някои села е имало църкви, които са принадлежали на отделни родове. В днешно време са запазени в топонимите: *Агаино църкве* при Старо село; *Ранинско* и *Янево църкве* при Чепино. Някои автори споменават за съществуването на 40 такива църкви само в едно село, напр. Друган (Караиванов 1927: 15, 29).

През 1959 г. в Радомирско е имало 63 села (СНМБ), но преди Освобождението – 1878 г., техният брой е бил значително по-голям. В исторически източници като Извори за българската история (ТИБИ XVI) се споменават 87 села. Пак там, както и в том X и XIII, са включени списъци с джелепкешани от Радомирско. При част от селищните имена има забележка: неуточнено, изчезнало. Топонимният материал

от този район, при бл. 14 000 названия (Чолева 2009), позволява да бъдат локализирани някои от тях, а други да бъдат доуточнени.

Село *Бехур* или *Бохор* е отбелязано през 1576 г. с шестима българи джелепкешани (Стойков 1960: 400) като неизвестно, а в Извори за българската история (ТИБИ XVI 124) също фигурира с. *Бехур* 1576 г. с имената на шестимата българи, като се споменава, че е неуточнено. Със сигурност това изчезнало селище може да се локализира на границата между селата Гълъбник и Чуковец, на 18 км югоизточно от гр. Радомир. Селищното име е запазено днес в топонима *Бйор(о)*. В списъка на джелепкешаните то се намира пред Чуковец (Чуковча). За съществуването на селището говори и откритата в същата местност средновековна църква. Според учените при църквата е имало гробище. В днешно време църквата се намира изцяло под земята (Джонова 1984: 55). За изчезналото селище откриваме и някои допълнителни данни при Караиванов (1927: 13): „Между селата Чуковец и Мусибей (дн. Гълъбник) са развалините на с. *Бихор*, от църквата на което и сега стърчат високи зидове, жителите на това село били изселени в Мала Азия, където си основали село пак с това име“.

Село *Влауфча* е отбелязано през 1576 г. като неуточнено в списъка с джелепкешани от Кондофрей: „Стою Стале и Павле от Влауфча“ (ТИБИ XVI 122). Старият запис е отбелязал турския изговор на жителското име *Вла(х)овци*. То може да се локализира при с. Мурено, на 38 км северозападно от гр. Радомир, където в днешно време са запазени топонимите *Вла(х)овски рид* и *Вла(х)ова падина*. В близост са местностите *Старо село* и *Селище*. В местността *Вла(х)ова падина* са намирани стари монети. Според местните жители на това място е имало селища по време на османското робство.

В трудовете си Р. Стойков споменава за изчезналото селище *Гълавиче*, 1576 г. (Стойков 1959: 85; Стойков 1960: 441). Този запис в турски извори съответства на българския топоним *Главица*. В Извори за българската история (ТИБИ XVI 128) под с. *Главича* е отбелязано *Главица*, махала на с. Мурено. Митова-Джонова също споменава за *Главича* (1576 г.) като махала на Мурено (Митова-Джонова 1983: 115). Микротопонимният материал доказва по безспорен начин съществуването на това селище. Освен *Главица* = *Главичка ма(х)ала* има още седем производни микротопонима: *Главичка ливада*, *Главички чифлик*, *Главичка могила*, *Главички гробища*, *Главички дол*, *Главички пояти*, *Главичко присое*. В непосредствена близост с *Главички гробища* се намират останките от късносредновековна църква (Митова-Джонова 1983: 115).

В с. Блатешница, на 35 км югозападно от гр. Радомир, може да се локализируют селата *Горна Райче* и *Долно Райче* = *Долна Райче*, вписани в турски документи от XV и XVI в. и отбелязани в Извори за българската история като неуточнени (ТИБИ XVI 120; ТИБИ X 88). Днес са запазени микротопонимите *Горни Раец* и *Долни Раец*, на 4 км източно и в чертите на с. Блатешница. Наблизо се намират две стари гробища – в местностите Церо и Ковачка ливада (според местното население). В списъка на джелепкешаните селата са споменати между Враня стена и Пещера, съседни на Блатешница села.

Изчезналото село *Златарча*, отбелязано още и с други имена *Милофча* = *Милюфча*, *Ушовча* в турски документи от XVI в. (Стойков 1959: 85; Стойков 1960: 440; ТИБИ XVI 119), може да се локализира при с. Прибой, намиращо се на 7 км югоизточно от гр. Радомир. Отчитайки турския изговор, българските ойконими са гласели: *Златарци* (*Миловци*, *Ушовци*), вероятно първоначално родови, а по-късно и жителски имена. Западно от селото и днес съществува махала *Арарци*. Според някои учени названието има в основата си лат. *aurar* – „който търси, добива злато“ (Симеонов 1975: 281). За предполагаемото съществуване на отделно селище в миналото говори и топонимът Цръквище в близост с тази махала – археолозите предполагат, че там е имало средновековна църква (Митова-Джонова 1983: 137). Това е и най-отдалечената махала на с. Прибой. Запазени са още четири производни топонима: *Арарска заграня*, *Арарска могила*, *Арарското*, *Араруша*. Остава въпросът по кое време е възникнало името (ако до XVI в. е било *Златарци*). Възможно е също двете имена да са съществували едновременно.

Другото название – *Милофча/Милюфча* от XVI в., вероятно е днешното *Ми(й)ова ма(х)ала* = *Ми(й)овци* (в крепостни актове от края на XIX в. има запис: *Мийовска махала*), което би могло да е отначало *Мильовци* (с *л' > й*, срещано в говора), родово или жителско име от ЛИ *Мильо* < *Михаил*. До Ми(й)овци се намира оброкът „*Свети Гьорги*“.

Названието *Ушовча*, от XVI в., което също не е отъждествено досега, е запазено в топонима *Ушевци* (вероятно е имало тъкъв род в миналото). Намира се под оброка „*Св. Спас*“, в близост с местността *Свети Рангел*, където според местните жители е имало църква. В същата посока е местността *Цръквище*, там се предполага съществуването на още една средновековна църква (Митова-Джонова 1983: 137).

В списъка на селата с джелепкешани от Радомирско *Златарча* стои след *Вирбе* XVI в. (дн. Върба) и пред *Почерненче* (дн. Поцърнен-

ци), което съвпада с местоположението на с. Прибой. Все още е жив споменът, че от пясъка на р. Струма, която минава през селото, в миналото се е плаvelo злато.

Изчезналото село *Лъжани*, отбелязано в турски документи от 1576 г. (Стойков 1959: 85; Стойков 1960: 441; ТИБИ XVI 127), би трябвало да се локализира между селата Ковачевци и Радибош, намиращи се на 15 км западно от гр. Радомир. Днес това име откриваме в микротопонима *Лаженски рид* (с характерното за говора $\lambda, \psi > a$). В близост се намира местността *Цръквище*, където в миналото е имало параклис. В съседното село Ракиловци съществува предание, според което първите му жители дошли от с. *Лаженье*. В списъка с джелепкешаните *Лъжани* е поставено пред Костуринче (дн. с. Костуринци), близо до Ковачевци село.

Село *Мусалево*, регистрирано през 1576 г. в списъците за джелепкешани от с. Кондофрей в турски документи, е отбелязано в нашите извори като неуточнено (ТИБИ XVI 122). То може да се локализира при с. Негованци, на 12 км южно от гр. Радомир, където и в наши дни има махала *Мацалево*. Това старинно българско име е предадено в документите според турския му изговор. Все още е живо в съзнанието на местните жители преданието, че в миналото *Мацалево* е било отделно село. Има и легенда, че селото е проклето да не се разраства (и досега къщите са толкова, колкото били при основаването му).

В *Изворите за българската история* фигурира с. *Свети Врач*, XV в. (ТИБИ XIII 381/ 17 б). Има и една бележка към него: „Сега (селото) е разрушено и не се владее от никого“. Обяснението за него е, че е днешното Световрачене, Софийско. Това изчезнало селище с голяма вероятност може да се локализира на 2 км южно от с. Кондофрей, където съществува местност със същото име – *Свети Врач*. В близост се намира местността *Манастиро* = *Манастирище*. Тук през Средновековието е имало манастир. В наши дни е запазена само манастирската църква в руини (Митова-Джонова 1983: 99). Според местните жители в тази местност били намерени стари монети. Недалече от *Свети Врач* е местността *Светата вода*, където в миналото местните жители ходели да се лекуват. Трябва да се вземе под внимание и фактът, че на предишната страница (17а) е отбелязано с. *Жидна* (дн. с. Жедна), което е съседно на Кондофрей.

Професор Заимов многократно изтъкваше значението на ономастиката. 95 години от неговото рождение са повод да си припомним думите му: „Иска ми се да припомня не за последен път, че българската ономастика в днешните и историческите земи на българския

народ има изключително значение за историята на българския народ, за историята на българския език, за културната история и психография на българския народ, както и за неговия произход и връзки с останалите славянски и балкански народи. Много е важно да се подчертае и да се изтъкне, че българската ономастика е най-рано засвидетелстваната ономастика в славянския свят – в нея има местни и лични имена още от VI в., записани в гръцки извори, факт, с който не може да се похвали нито един от останалите славянски народи. Така данните на българската ономастика предхождат близо с четири века създаването на българската писменост в края на IX в... Българската ономастика е тази, която може да даде и най-сигурни данни за праславянската родина, за славянската реч, както и за културната, материалната и политическата история на югоизточните балкански земи от ранното средновековие насам“ (Заимов 1985: 15).

Название на изчезнало селище	Съвременен топоним ¹
<i>Бехур, Бохор</i> (ТИБИ XVI 124; Стойков 1960: 400); <i>Бихор</i> (Караванов – по предание)	<i>Бйор(о)</i>
<i>Влауфча</i> (ТИБИ XVI 122)	<i>Вла(х)овски рид, Вла(х)ова падина</i>
<i>Гълавиче</i> (Стойков 1959: 85; Стойков 1960: 441); <i>Главича</i> (ТИБИ XVI 128)	<i>Главица = Главичка ма(х)ала, Главичка ливада, Главички чифлик, Главичка могила, Главички гробища, Главички дол, Главички пояти, Главичко присое</i>
<i>Горна Райче</i> и <i>Долно Райче</i> = <i>Долна Райче</i> (ТИБИ XVI 120; ТИБИ X 88)	<i>Горни Раец и Долни Раец</i>
<i>Златарча, Милофча</i> = <i>Милюфча, Ушовча</i> (Стойков 1959: 85; Стойков 1960: 440; ТИБИ XVI 119)	<i>Арарци, Арарска заграня, Арарска могила, Арарското, Араруша; Ми(й)ова ма(х)ала = Ми(й)овци; Ушевци</i>
<i>Лъжани</i> (Стойков 1959: 85; Стойков 1960: 441; ТИБИ XVI 127)	<i>Лаженски рид</i>
<i>Мусалево</i> (ТИБИ XVI 122)	<i>Мацалево</i>
<i>Свети Врач</i> (ТИБИ XIII 381/ 17 б)	<i>Свети Врач</i>

¹ Топонимите са взети от книгата на Чолева-Димитрова, А. Местните имена в Радомирско. С., 2009.

ЛИТЕРАТУРА

- Данило и др. 1866:** Архиепископ Данило и др. *Животи краљева и архиепископа српских*. Издао Ђ. Даничић. [Danilo i dr. Zhivoti kraljeva i arhieriskora srpskih.] Загреб: Штампарија Светозара Галица и ком., 1866.
- Делирадев, Велков 1946:** Делирадев, П., Велков, Ив. *Из България*. [Deliradev, P., Velkov, Iv. Iz Balgariya.] София: Народна култура, 1946.
- Заимов 1985:** Заимов, Й. Състояние и развой на българската ономастика. [Zaimov, Y. Sastoyanie i razvoj na balgarskata onomastika.] // *Български език*, 1985, № 1, 12 – 15.
- Златарски 1926:** Златарски, В. Западната българска държава до провъзгласяването на Самуила за цар. [Zlatarski, V. Zapadnata balgarska darzhava do provazglastyavaneto na Samuila za tsar] // *Македонски преглед*, 1926, № 2, 1 – 34.
- Иванов 1925:** Иванов, Й. Произход на цар Самуиловия род. [Ivanov, Y. Proizhod na car Samuiloviya rod.] // *Сборник в чест на проф. В. Златарски*. София, 1925, 55 – 62.
- Иванов 1931:** Иванов, Й. *Български старини из Македония*. [Ivanov, Y. Balgarski starini iz Makedoniya.] София: БАН, 1925.
- Караиванов 1927:** Караиванов, И. *Историко-просветното дело в Радомирско*. [Karaivanov, I. Istoriko-prosvetnoto delo v Radomirsko.] Кюстендил, 1927.
- Митова-Джонова 1983:** Митова-Джонова, Д. *Археологическите паметници в Пернишки окръг*. [Mitova-Dzhonova, D. Arheologichesките pametnitsi v Pernishki okrag.] София: Национален комитет за култура, Национален институт за паметниците на културата – София, Окръжен съвет за култура – Перник, 1983.
- Михайлов 1966:** Mihailov, G. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae: Vol. 4. : Inscriptiones in territorio Serdicensi et in vallibus Strymonis nestique repertae*. Sofia: BAS, 1966.
- Симеонов 1975:** Симеонов, Б. О характере местных названий романского происхождения в НР Болгарии. [Simeonov, B. O haraktere mestnyh nazvaniy romanskogo proizhozhdeniya v NR Balgarii.] // *Actes du XI congres international des sciences onomastiques*. Sofia: BAS, 1975, 277 – 283.
- Стойков 1959:** Стойков, Р. Нови сведения за миналото на български селища през XV и XVI в. [Stoykov, R. Novi svedeniya za balgarski selishta prez XV i XVI v.] // *Исторически преглед*, 1959, № 6, 84 – 85.

- Стойков 1960:** Стойков, Р. Селищни имена в западната половина на България през XVI в. (по турски регистър за данъци от 984 (1576 – 1577 г.). [Stoykov, R. Selishtni imena v zapadnata polovina na Bulgariya prez XVI v. (po turski registar za danatsi ot 984 (1576 – 1577 g.).] // *Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Романски*. София: БАН, 1960, 440 – 456.
- Цветкова 1979:** Цветкова, Б. *Паметната битка на народите*. [Tsvetkova, B. Pamefnata bitka na narodite.] Варна: Георги Бакалов, 1979.
- Чолева 2002:** Чолева-Димитрова, А. *Селищни имена от Югозападна България. Изследване. Речник*. [Choleva-Dimitrova, A. Selishtni imena ot Yugozapadna Bulgariya. Izsledvane. Rechnik.] София – Москва: Pensoft, 2002.
- Чолева 2009:** Чолева-Димитрова, А. *Местните имена в Радомирско*. [Choleva-Dimitrova, A. Mestnite imena v Radomirsko.] София: ГЕА, 2009.

СЪКРАЩЕНИЯ

- СНМБ – *Списък на населените места в България*. София: Централно статистическо управление, отдел „Статистика на населението“, 1960.
- ТИБИ XVI – *Турски извори за българската история*. Т. XVI. София: БАН, 1972.
- ТИБИ X – *Турски извори за българската история*. Т. X. София: БАН, 1964.

КУЛТУРНАТА ПАМЕТ НА ИМЕНАТА. ИЗБРАНИ ПРИМЕРИ

Патрик Боровяк
Университет „Адам Мицкевич“, Познан

THE CULTURAL MEMORY OF PROPER NAMES

Patryk Borowiak
University of Adam Mickiewicz in Poznan

Cultural memory is the collective consciousness of the past manifested in a specific cultural space, which is passed on through various forms of communication, such as rituals, paintings, letters, holidays, but also proper names.

The paper describes the way how this process is implemented in the proper names of the urban spaces in Poland and Bulgaria.

Key words: *cultural memory, proper names, Poznan, Plovdiv, Poland, Bulgaria*

Културната памет представлява специфичен сбор от три области на паметта – миметична, предметна и комуникативна. „Идеята за културната памет се отнася към наиндивидуалната човешка памет. Свикнали сме да я разглеждаме като чисто вътрешен феномен на мозъчната функция и като обект на научните изследвания на физиолога, невролога и психиатъра, но и на историка на културата. Въпреки това какво индивидуалната памет придобива и съхранява, определят както индивидуалните способности и желания, така също и външните условия – социални и културни“ (Траба 2008: 13). Ян Асман подчертава, че трансмисията на паметта и запомнянето винаги се извършват в специфични културни условия и едновременно с това създават културата¹. Индивидите изграждат взаимоотношения, които им позволяват

¹ Асман посочва четири „зони на паметта“, към които спадат: миметичната памет, имитираща действията на другите – служи в ежедневните функции; паметта, свързана с естетическите представи и цели, ориентирана към нещата, напомнящи миналото; третата и четвъртата зона на паметта са комуникативната памет и културната памет.

да се идентифицират като група, принадлежаща към една обща култура. Между членовете на групата се установява чувство за културна взаимозависимост, понеже те живеят в едно и също време и на историческо равнище се създава усещането за връзка с предишните поколения, с предците (Траба 2008: 13 – 15).

Културната памет означава съзнателно отношение на дадения колектив към миналото, трайно установено в специфично културно пространство, което се препредава чрез различните форми на комуникация, като ритуали, рисунки, писменост, празници (Траба 2008: 13 – 15), но също така и чрез личните имена. Колкото до комуникативната памет – тя е неподредена и неформална, има почти абстрактен характер – тя е много символична и сакрализирана, нейните създатели вече не са отделни индивиди, а цялата общност като организирани институции, създаващи конструктивната система на колективната самоидентичност. Сакралният, символичният и абстрактният характер на културната памет се дължи на факта, че тя се създава чрез институциите (Траба 2008: 13 – 15). В постмодерното общество те се осъществяват не само посредством традиционните форми, като музеи, училища, църкви, но също така чрез всички видове медийни консорциуми. Така миналото се явява вече не само повторение, но се подчинява също и на социализацията, като по този начин се осъществява специфично осъзнаване на миналото, често отличаващо се от реалността, но служещо на актуалните интереси на общността. За тази цел се извършва съзнателна селекция на механизмите на помнене на миналото и се модифицират формите на нейния запис.

Оформянето на културната памет включва три фази – първата представя чистия факт от миналото, което е предмет на активната памет; втората е развоят на културната идентичност на общността, изграждаща се върху чувството за колективна принадлежност на отделните индивиди, опиращо се на запаметените вече факти; третата фаза представя създаването на традиция чрез институционализирана селекция и чрез интерпретация на имплицитно желаното съдържание на съобщеното. Този процес показва, че фактите губят своя смисъл и че преди всичко става важно това какво и как се помни. Културната памет превръща истинската история в запомнено минало или в мит (Шацка 2006: 94 – 95). „Колективната памет, съществуваща и като записан мит, и като предаване на ценности и модели за поведение, които са от съществено значение за живота на групата, притежаващи същите като нея функции, определя груповата идентичност и легитимира съществуващия социално-политически порядък“ (Шацка 2006: 94).

Културата на помненето е свързана с „паметта, съставляваща общността“. За да се отнася всичко това до миналото, то трябва да бъде осъзнато (Граба 2008: 14).

Традицията е подобна по смисъл на културната памет, защото също като нея се отнася до миналото чрез поддържане на обичаите и ритуалите. Този вид пренос на памет е съществен компонент на всяко общество, чрез който се осъществява и самото сакрализиране на паметта, познанието за това „как, защо, в какъв момент оживява едно явление на позитивния принцип на еманципация и може да се обърне и да придобие форма на затваряне, стимул за изключване, бойно оръжие. Възстановяването на паметта е по принцип желание за справедливост“ (Нора 2001: 43). Културната за разлика от социалната памет се открива в работилницата на културата или в ре-наративите, ситуира се извън времевия хоризонт на живеещите поколения и е памет за изминалото време, но е различна от историческото познание (Вуйчицки [https](https://)).

Последните събития, или близкото минало, са тези аспекти на настоящето, което вече се е превърнало в минало. Те обаче остават отбелязани в имената, актуализиращи това, което неминуемо се превръща в част от миналото. Паметта е социална картина на миналото и като такава няма определен автор (Вуйчицки [https](https://)). Тя е образ на историята, съхранен от обществото, и това, което е важно за общността, се отразява най-вече в имената. Чрез даването на имена на местата и предметите даден колектив акцентира върху това, което за него е важно, това, което той цени, с какво в различни способности се идентифицира, какво преди всичко не иска да забрави. Особен израз на тази самоидентификация с миналото са неофициалните имена, функциониращи изключително в узуса, в дадената общност, която знае историческия контекст на дадените имена и едновременно, като си служи с тях, създава техния социален културен контекст. Пример за такъв оним е *Альоша* – името на паметника на съветския войник, извисяващ се над Пловдив на Хълма на освободителите. Този паметник е поставен за слава на Червената армия през 1957 г. Монументът е дело на Борис Марков, Асен Марагозов, Петър Цветков, Васил Радославов, Александър Занков и Георги Косев, висок е 18 метра (Южвяк 2014)².

² Въз основа на доклада на Войчех Южвяк, изнесен по време на конференцията „Kulturotwórcza rola Armii Radzieckiej w Europie Środkowo-Wschodniej i na Bałkanach“ / „Културнотворческата роля на Съветската армия в Средна и Западна Европа и на Балканите“ (17 май 2014 г.).

Неговият основен корпус е фигурата на съветския войник, изработена от гранит, която може да се види от разстояние няколко километра. Войникът е бил наречен от жителите на града *Альоша*, а името така силно се е вкоренило у пловдивчани, че никой не нарича по друг начин както самия паметник, така често и целия хълм, на който той се намира. Величественият *Альоша* с карабина в ръцете като един митичен герой „охранява“ града. По римско време на хълма се е намирала статуята на Херкулес (Южвяк 2014) – античният герой е бил заменен от съветския „супергерой“, чието име, дадено от жителите на града, се превръща в постоянна част на пловдивската идентичност. Струва си да се отбележи, че *Альоша* е име „свойско“, име, което може да принадлежи на един колега или на добър съсед. Свидетелства за приемане на близкото минало, за неговото „усвояване“. Излизането от минало като това издава какви те действително са били и това е нещо друго от общуването със случайни такива, тъй като са били запомнени (Южвяк 2014).

Традиционният подход към миналото се основава на историческите извори и факти и на това как събитията са се стекли в обективната реалност. Смяната на парадигмата се открива в начина, по който миналото се помни, или с други думи казано – търси се какъв е нейният субективен образ (Шпочински 2006: 33–35). Всичко това може да се намери предимно в името и в споровете около топонимите. Споровете около имената се възобновяват всеки път, дори и при смяната на имената на улиците, смяна, която е продиктувана от политически причини. Пример за такова преименуване сега тече в Познан – спорът около улица „Рузвелт“, която ще стане улица „Лех Качински“, каквато е идеята на съветниците в партия PiS³. Може обаче да си представим, че за познанци улицата и в този случай на смяна ще си остане „Рузвелт“, подобно на рондо „Пшибишевски“, което продължава да функционира в съзнанието на жителите на града, макар че отдавна то вече е рондо „Ян Новак Йежорански“.

В Познан имената, отнасящи се до социалдемократическото наследство, не са желателни. Премахването на свързаните с комунизма имена става почти obsesивно и добива размери на истерия. Сегашното правителство настоятелно се стреми към смяна на имената, съществуващи в градското пространство, тъй като този процес би могъл да разочарова миналото или да въдвори един вид социална амнезия. Промяна на имената претърпяват и улици, между които са *Armia*

³ <http://epoznan.pl/news-news-64948>.

Jest_petycja_w_sprawie_zmiany_nazwy_ul.Roosevelta_na_ul._Lecha_Kaczynskiego [29.10.2016].

*Ludowa, Berling, Szenwald, Ludwik Waryński*⁴. Първите трима са членове на Народната армия, които действително са участвали във Варшавското въстание, а Людвик Варински по съвсем различен път също е бил патрон на независимите социалисти. Желанието за смяна на тези имена показва само колко силно е записана паметта в наименованията. Смяната им обаче невинаги произвежда търсения ефект – за много от старите познанци продължава да съществува улица „Дзержински“ (*ulica Dzierżyńskiego*), а не „28 юни 1956 г.“ (*28 Czerwca 1956 Roku*), тъй като хората се привързват към имената. В някои сфери не престават да са популярни *Walka Młodych* или *Gwardia Ludowa*. Законът, приет от Сейма, забранява „пропагандиране на комунизма или друг тоталитарен режим чрез именуването на сгради, обекти и средства за обществено ползване“⁵. В същото това твърдение става видим потенциалът на имената и съдържащата се в тях сила на паметта – законодателят е признал, че чрез самото име може да се пропагандира една тоталитарна система. От друга страна, би могло да се говори и за навик, защото хората са използвали твърде дълго тези названия и по този начин те са станали популярни. Така например пловдивското училище „Св. Патриарх Евтимий“, което преди време е носело името „Лиляна Димитрова“, и досега в разговорното общуване е наричано „Лиляната“. Членуваната форма за собствените имена не е граматическа норма, но е по модела на: „Хуманитарната“ – за Хуманитарна гимназия „Св. св. Кирил и Методий“; „Руската“ – за Езикова гимназия „Иван Вазов“; „Графа“ – за улица „Граф Игнатиев“ в София, и др. В тези случаи се вижда, че удобството и по-бързата комуникация са много важни елементи на съществуването и използването на „паметта на имената“. Подобни примери има и от практиките в Познан – известният лицей, който преди войната е носел името лицей „Клаудина Потоцка“, а по време на социализма – лицей „Мария Кошуцка“, разговорно винаги е бил наричан „Клаудина“ или „Клаудинка“, а вече след 1989 г. съвсем официално е върнато първоначалното му име „Клаудина Потоцка“.

В оформянето на новото посткомунистическо управление се забелязва тенденция към забрава, желанието за непомнене, контрастиращи с необходимостта от памет. Желанието за непомнене е ясно отразено в процеса на промяна на имената на улици, площади, кръгови

⁴ <http://poznan.wyborcza.pl/poznan/1,36037,19908420,pis-komunisci-musza-zniknac-w-poznaniu-i-okolicy-sa-ulice.html?disableRedirects=true> [dostęp: 29.10.2016].

⁵ <http://poznan.wyborcza.pl/poznan/1,36037,19908420,pis-komunisci-musza-zniknac-w-poznaniu-i-okolicy-sa-ulice.html?disableRedirects=true> [28.10.2016].

кръстовища, паркове – градската топонимия е придобила нов облик, напълно се скъсва с паметта за история, а неговият израз в значителна степен е свързан с промяната в мисленето след последните демократически промени. Необходимостта от памет не се открива в имената, а по-скоро в научните изследвания на историята, литературата, културата в „периода на грешки и нарушения“. Въпреки забравата на миналото това не стана възможно нито в индивидуален, нито в колективен размер. Независимо от първоначалната идея за даване на имена, свързани с PRL, с течение на времето са възникнали такива локални наименования, като познанските *Proletariat*, пъб *PRL*, *Pijalnia wódki i piwa*, *Czarna wolga* в Сопот или *Seta i galareta* във Варшава, за разлика от тези, които без прекъсване запазват имената на градските обекти – например познанските квартали *Kosmonautów* или *Przyjaźni*, а също така имена на улици от типа на *Прогрес*, които се срещат както в Полша, така и в България. В този тип избягване на именуването се открива фактът, че обществото не е в състояние да изтрие собственото си минало, което изгражда фундамента както на колективната, така и на индивидуалната идентичност. В българските градове продължават да функционират названия на детски градини като *Бъдеще*, *Космонавт*, *Дружба*, *Мир* и други (Боровяк 2010).

Историята и паметта са два различни въпроса. Историята заема мястото на паметта там, където миналото вече не се преживява, където традицията, социалната памет вече са изчезнали. Паметта остава привързана към определена общност, идентичност, тя е частен домейн, историята в това време остава общ домейн (Вуйчицки [https](https://)). В многообразието от названия например на кафенета, ресторанти, кина, улици, „се губят“ „най-важните“ явления – „историчните“. В същото време названията остават главният домейн на паметта и това принадлежи на хората, докато историята остава в ръцете на учените или властите. Имената, съхранени в паметта, и паметта, съхранена в имената – това е домейнът на създаващите я, на тези, които я потребяват, на свързаните с нея хора. Привързването към имената от подалечното или по-близкото минало в Познан може да се види във „връщането“ на неоновия надпис *Wilda* от бившето кино, който висеше на старото място над небезизвестното дисконто, заело мястото на киното. Закриването на киното стана символ на културния упадък на квартала, а възстановяването на неоновия надпис и припомнянето на името на културната институция посредством фондация *Spot* се превърна в израз на стремежа да се възстанови характерът на квартала. Първата стъпка към това беше извършена чрез припомнянето на име-

то на киното с поставянето на неоновия надпис. Тя наистина е свързана с PRL, като в този случай паметта не е отражение на изтеклото минало, но пък е неин творчески пример. Същото се отнася и за връщането на името *Baltyk*, което в този случай не се отнася до кино, а до офис сграда, построена на мястото, което познанчани продължават да наричат по този начин. Названието тук е така силно свързано с градското пространство, че създава идеята за мястото⁶, превръща се в творчески пример за миналото, пренасяйки го, благодарение на името, в съвременното пространство, като в същото време оставя белег за това, което е било някога. Пример за това е така също и кварталът, възникващ в старото депо на улица *Gajowa*, който ще се нарича *Zajezdnia*, а в негово лого ще се превърне пантографът.

Своеобразната памет на предметите също така може да бъде свързана с типографията, изписването на буквите, печатарския шрифт, използването на архаичен правопис (например *Граждански клубъ* или *Безистень*, изписани с „ъ“ накрая, или връщането към спомена за името *Wilda* от неоновата реклама, изработена от същия майстор с използване на историческите букви)⁷.

Този тип памет позволява научното изследване на идентичността, менталността и историческото съзнание на помнещия субект – от тази гледна точка паметта трябва да бъде разбрана като предмет на познанието. Разглеждана като инструмент, тя притежава митотворческа мощ. Паметта може да бъде фалшифицирана, обаче и деформациите на свой ред могат да създават нова идентичност.

Домейнът на съвременната култура е фрагментарността, „свива се пространството, в което доминира усещането за линейното време. Променливостта и нетрайността на съвременната материя, временните, мигновените смени на характера на сдруженията, групите и обществата [...], и най-накрая оказионни, предварително приемащи недълготрайността и мигновеността на процеса на сформирването на индивидуалната идентичност стимулират появата на култура, в която слабостта в нейното развитие е знак за изчезването на връзките между поколенията“ (Шпочински 2008: 16).

По този начин се оформя най-важният аспект на паметта, който е усещането за междупоколенческите връзки. На тези места (в този смисъл и припомнянето) е една от формите на опазване на верността към предците и запазване на приемствеността между поколенията.

⁶ Срв. <http://www.roosevelta22.com.pl/pl/>.

⁷ Наименованието *Безистен* определено е свързано със съществуващия в далечното минало на това място базар.

Така че този маниер – да се оставят табелите със старите имена, които могат да се срещнат в България, по целите Балкани, но също така и в Полша (можете да ги купите също на битпазарите, в антикварните магазини), продължава да съществува. Те са специфични места на паметта, като че ли (парадоксално) забравени, но затова и още по-ценни. В Познан (а и в цялата страна) такива специфични места на паметта са тези, които са наречени на името на Йоан Павел II. Тяхната специфика се изразява не толкова в разнообразието (паметници, булеварди, улици, площади), колкото в многочислеността. Тези наименования са в процес на актуализация заради добавянето на светителската степен „свети“. Всяка улица, всеки площад, посветени на Йоан Павел II, се превръщат в места на паметта, събуждат културни, обществени, религиозни, а също така и национални конотации. Историзираните пространства представляват процесът на продължаването, явление, изцяло обратно спрямо постмодерната фантастична деконструкция на нещата и ценностите (Бодриар 1996).

За да се превърне миналото в памет, се изисква артикулация. Тази артикулация много често се осъществява чрез именуването. Именуването понякога се превръща в продължение на миналото и го прави лесно за запомняне. Името е една от формите на възпоменание. В социалния свят по най-различни способности се увековечава това, което се счита за важно. На това служат различните дейности – построяването на музеи, поставянето на паметници, създаването на институти, даването на подходящо име.

Съществуват редица носители на паметта, които изграждат представата за миналото (Кула 2002: 128 – 130). Централни носители на паметта за дадена социална общност са местата на памет, които често израстват до ранга на символи и по този начин влияят на структурата на колективната памет. Местата на памет могат да бъдат конкретни обекти в определено пространство, архитектурни обекти, литературни произведения, важни дати или единични предмети, или в крайна сметка – конкретните топоними (интересна в този аспект е конфронтацията на турските оними с българските, тривиален пример е името Бунарджик, заместващ Хълм на освободителите). Местата на паметта показват ранга, който колективът приписва на специфичните минали събития (Вуйчицки <https://>). „Места на паметта“ стават елементи на историчната култура, когато са обвързани със специфично съдържание (Шпочински 2008: 13 – 14). Главната функция на паметта обаче е да бъде депозитариум на миналото. Такива депозиториуми са собственост обикновено на определени социални общности по два

начина – като реални материални места на паметта, които са собственост на реалността, и в метафоричен смисъл, когато се превръщат в собствена възможност за разчитане на собственото минало. Метафоричните места на паметта залягат в имената и културните творения.

Приведените горе примери за самобитната „памет на имената“ могат да се крият във всяка ономастична категория, от антропонимите до фирмонимите, обаче трябва да се помни, че паметта често ни се струва наложена отгоре, като често това са политически причини (за което вече беше споменато), но също така и в много случаи причините могат да бъдат икономически.

Съхранената в имената памет с времето може да избледнее или смисълът на тези конотации, имплицирани чрез определено название, да се измени при дадена промяна на името. Много пъти обаче названията представляват единственият носител на памет за местата, за които са предназначени. В зависимост от времето, в което са били дадени, за следващите поколения тяхното значение ще се смени – повече или по-малко интензивно. Както беше казано по-рано, местата на памет са депозиториум на миналото. По същия начин в названията се крият случки, идеологеми, митове и данни както за общността, така и за отделни личности.

Превод от полски: **Мая Иванова**

ЛИТЕРАТУРА

- Бодрияр 1996:** Baudrillard, J. Gra resztkami. // *Postmodernizm a filozofia*, red. S. Czerniak, A. Szahaj. Warszawa: IFiS PAN, 1996, 206 – 208.
- Боровяк 2010:** Borowiak, P. Współczesne tendencje w nazewnictwie przedszkoli na przykładzie Płowdiwu i Poznania. // *Научни трудове. Паисиеви четения*, т. 48, кн. 1, сб. 2010, ред. Ж. Чолакова. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски, 2010, 428 – 431.
- Вуйчицки https:** Wóycicki, K. *Zagadnienie historiografii pamięci*, <https://kazwoy.wordpress.com/mojepublikacje/zagadnienie-historiografii-pamieci/>.
- Келнер 1997:** Kellner, H. Etyczny moment w teorii historii: przedstawiając doświadczenie poznania. // *Historia: o jeden świat za daleko*, przeł., oprac. E. Domańska. Poznań: IH UAM, 1997, 70 – 100.
- Кула 2002:** Kula, M. *Nośniki pamięci historycznej*. Warszawa: DiG, 2002, 320.

- Нора 2001:** Nora, P. *Czas pamięci*. // Res Publica Nowa, № 7, 2001, 12 – 50.
- Шацка 2006:** Szacka, B. *Czas przeszły, pamięć, mit*. Warszawa: ISP PAN, 2006, 239.
- Шпочински 2006:** Szpociński, A. *Formy przeszłości a komunikacja społeczna*. // A. Szpociński, P. T. Kwiatkowski, *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, Warszawa: Scholar, 2006, 7 – 67.
- Шпочински 2008:** Szpociński, A. *Miejsca pamięci*. // Teksty Drugie, № 4, 2008, 11 – 20.
- Траба 2008:** Traba, R. *Pamięć kulturowa – pamięć komunikatywna. Teoria i praktyka badawcza Jana Assmana*. // J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, red. R. Traba. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008, 18 – 56.

**ЛЕКСИКАЛНО-ГРАМАТИЧНАТА КАТЕГОРИЯ
ВИД НА ГЛАГОЛА**

Вера Маровска
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**THE LEXICO-GRAMMATICAL CATEGORY
OF THE VERB ASPECT**

Vera Marovska
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The paper provides an in-depth analysis of the theories of aspect and outlines the new tendencies in the research of aspectuality in the Slavic languages. It also shows a good number of their flaws concerning methodology.

The author develops her own theory of aspectuality, which supports the idea of three verbal aspects, not just two, as they are traditionally described. They correspond to the simple imperfective aspect (primary) being unmarked; the perfective, and the iterative aspect. Morphological and word-formation arguments in favour of such an interpretation exist in all modern Slavic languages.

Key words: *aspectuality, aspect of the verb; perfective and imperfective aspect of the verb; morphological opposition; perfective and imperfective verb stems; iterativity*

Видът е най-специфичната характеристика на глаголите в съвременните славянски езици. На първо място, защото глаголният вид е много тясно свързан и почти неотделим от лексикалното значение, преплитащо го с оценки и класификации на лексикалната семантика, каквито например са начините на действие. На второ, защото е безспорно обвързан с темпоралността, което води до смесване на двете абстракции – видовата и времевата, – макар да няма никакви основания за приравняването им. Оттук следват и двете основни концепции, условно да ги определим като видова и темпорално-видова теория за глаголния вид (първата е за автономност на видовия признак или признаци, а втората – за обвързаност между аспектуалността и темпоралността).

По повод на казаното ще обърна внимание на едно много важно обстоятелство, което обикновено не се взема предвид – връзката между вида и времето може да е различна. В този смисъл тя е както неоспорима (защото всички граматични значения на една част на речта са обвързани и това се проявява в наличието на обща парадигма), така и нетипично разнообразна (или по-точно – двулика, в конкретния случай). Част от днес съществуващите интерпретации я свързват с еднородността на две опозиции: 1. Опозиция, която се проявява ограничено темпорално, т. е. само в плана на миналото („претеритално видова опозиция аорист : имперфект“) и 2. Опозиция от универсален тип перфектив : имперфектив (срв. напр. Иванчев 1976, а и много др.). Специално искам да подчертая, че според нас теоретично поддържана е именно тази концепция – за подобие на двете противопоставяния: *аорист ~ имперфект* и *свършен вид ~ несвършен вид*, или по-общо казано – аспектуално-темпоралната (наименованието обаче е наистина условно и следователно неточно, защото противопоставянето между аориста и имперфекта не е опозитивно, не е корелативно в строго морфологичен план, не е опозиция, което е многократно отбелязвано (вж. напр. Куцаров 1989; Маровска 1991) – тук става въпрос за друго съотношение. Подобие то не се изразява в това, че едното е характерно за плана на миналото, а другото е универсално (което е вярно); подобие то е следствие от факта, че двете грамемни са свързани с един и същ семантичен признак – *континуативност*, който обаче е в различна йерархична позиция във всяка една от тези грамемни, т. е. морфологичното му изразяване се проявява на различни граматически равнища. Затова терминологично има основание да говорим за аспектуална и темпорално-таксисна континуативност.

По същество *континуативността* е аспектуален признак, той е присъщ на видовете основи: на имперфективните (и по-точно на основите на вторичния имперфектив, те са маркирани с признака *континуативност*, а първичният е немаркиран – той може и изразява в повечето случаи *континуативност* именно като немаркиран) (за доказателства на казаното вж. следващото изложение). Континуативен е също и имперфектът (относителният презенс) и за да сме коректни в теоретично отношение, ще наричаме тази *континуативност* таксисна¹. Презенсът е немаркиран с нея, но в рамките на морфологичната

¹ Може да се нарече темпорална, ако смятаме времето за 9-грамемна категория. Всъщност тя е признакът на имперфектната тематична гласна *-e/'a/a-*, към която

категория време *континуативността* не е диференциален признак. Тоест става ясно, че може би има смисъл да се говори за аспектуална и за таксисна *континуативност*. При таксисната освен *континуативност*, маркираните грамемии изразяват още *свидетелственост* или *дистантност*, но не поотделно, а *относителността* се реализира в две разновидности – *свидетелска* и *дистантна*². Презенсът изразява аспектуална *континуативност*, но е таксисно и темпорално немаркирана грамема. *Аспектуалната континуативност* е присъща на имперфективните презенсни основи: като маркираност – за вторичните имперфективи, и немаркираност – за първичните.

Концепцията, според която между вида и времето (респ. и таксиса) няма нищо общо – те са две (или три) различни категории³, – не дава отговор на няколко основни и много важни въпроса:

- Защо вторичните имперфективи рядко имат аорист, а функционират предимно в имперфект и презенс⁴;
- Глаголите от свършен вид са с пълна функционална дефективност: нямат самостоятелна употреба в сегашно време, отрицателни повелителни форми, деепричастия, сегашни деятелни причастия, не образуват съществителни имена за дейтели с наставка *-тел* и т. н., изобщо – нямат форми, експлициращи процесуалност (*континуативност*).

Тази функционална дефективност теорията не може да обясни и това я прави силно неприемлива.⁵

се прибавя или свидетелска морфема – *-х/ш-*, или дистантна морфема *...л е* (от типа *четеше : четял е*). За таксиса вж. Маровска 2000.

² Относителността не може да се експлицира, без да е една от двете разновидности; тя не е и *свидетелска*, и *относителна* или и *дистантна*, и *относителна*. А двата признака се комбинират и се изразяват едновременно чрез формалните показатели (вж. бел. 1). Затова именно е специфичен случай на граматикализация, при който комбинация от морфемии едновременно изразява специфичен граматичен признак – *свидетелска относителност* или *дистантна относителност*.

³ И за нас те са три различни категории (вид, време и таксис), но смятаме, че се основават на общ признак и той е причина за семантичната им близост.

⁴ За разлика от тях първичните несвършени глаголи имат нормална употреба и в имперфект, и в аорист.

⁵ Тази „дефективност“ се смята за доведена до крайна степен (т. е. без всякакви колебания и изключения) в граматиката на т. нар. македонски език (по сведения на Бл. Конески, цит. от Леков 1958: 16). Сама по себе си „безизключителността“ може да е специфична само за изкуствено създадени кодови системи; в естествените езици обикновено има изключения в резултат на по-стари езикови състояния, чийто отзвук винаги се проявява в по-новите езиковоразвойни фази.

Но за да не звучат всички констатации абстрактно и декларативно, ще се опитаме да подредим научните аргументи, водещи до споменатите изводи.

Относително подробни прегледи на научните становища за вида има доста (вж. напр. Бондарко 1971; Станков 1980; Чакърва 2003; Куцаров 2007). Разбира се, на такива прегледи може да се разчита само ако са направени в граматика или в исторически трудове. Ако са свързани с определена тематика – това води до други акценти и понякога до изтъкването на не толкова значими обстоятелства, които може да имат отношение към проблематиката на една монография, но да са по-несъществени за други авторски концепции. Т. е. убедени сме, че винаги има смисъл от едно поредно оглеждане на историята на научното описание на дадено явление.

В зората на изучаването на българската граматика видът на глагола е смесван с времето и с начините на действие (особено повторителен и „начинателен“). Първото приемливо становище е на Ив. Момчилов, според когото видовете са два – показващи продължаване или повтаряне на действието или състоянието или пък свършеност („Главни видове глаголите имат два – несвършен и свършен“, Момчилов 1988: 51 – 55), а самите термини „свършен“ и „несвършен вид“ избира Г. Миркович (Миркович 1860). В граматиката на П. Калканджиев, смятана за първата българска научна граматика, категорията вид се обсъжда позадълбочено и с известен правилен усет към обвързаността ѝ с начините на действие, итеративността и времето, а и към видообразуващите морфемии, но едва ли изложението може да се окачестви като особено стойностно и новаторско. Такива качества показва по-скоро анализът на Н. Костов, който признава абстрактния характер на видовете признаци и диференциалния статут не на времетраенето, както се смята обикновено, а на това, дали „действието стига до своя край, или не“ (Костов 1939: 107). Тази формулировка е много по-точна и ще я проследим покъсно в дефиницията на Ив. Куцаров, според когото „видът на глагола се основава на отношението на действието към неговия предел“ (СБЕ 1998: 486). Тя може да бъде разпозната и в акцентирането върху „постигнатата цел на действието“ в семантиката на перфективните глаголи, направено от Й. Пенчев (Пенчев 1987).

Всъщност първият български езиковед, който проявява разбиране за своеобразието на граматическата семантика и нейния абстрактен характер, е Л. Андрейчин. Той отбелязва доста неточности в тълкуването на граматическите значения – все в посока към ненужна житейско-практическа конкретност, докато граматическото значение е абстрактно

и може да бъде сравнимо единствено със семантично аналогични и йерархично равностепенни с него граматически признаци. Имам предвид както указанията му относно семантиката на перфекта например, чиято *результативност* не може да се тълкува като материален резултат от действието (Андрейчин 1976а), но така също и анализа, който прави на видовете. И макар да не са от най-прозорливите му наблюдения, те съдържат много важно указание, че разбирането за време и времетраене са различни в аспектиален и в темпорален смисъл (Андрейчин 1944: 189 – 192). Темпоралността е свързана с осмислянето на хронологичните взаимоотношения между различни реални или представящи се като реални събития. Аспектиалността е „вътрешна завършеност или незавършеност“ на действието. Именно тази „вътрешна завършеност“ според нас е по-уместно да се нарича изчерпаност, „постигане на целта на действието“, и е нещо съвсем различно в сравнение със завършеността на аориста например, аспектиалната завършеност, или изчерпаност, е с една „степен“ по-близка до лексикалното значение, чиято функция е. Докато при аориста имаме налице темпорална завършеност, завършеност на действието във времето. Двете „завършености“ имат различна йерархичност: аспектиалната е в смисъла „постигната цел на действието“ и е първото равнище след лексикалната семантика, докато темпоралната е по-абстрактна и с едно равнище по-високо, т. е. от лексикалното равнище (или основа) я отделя аспектиалната основа, а темпоралната е следваща поред, тя се формира от аспектиалната, към която се прибавят тематичните гласни на сегашната или на аористната основа. Ако и на двете последователни граматически равнища е налице понятието „завършеност“, „постигната цел на действието“, лексемата реализира естествена функционалност и висока фреквентност. Така е например при употребата на перфективите (притежаващи аспектиална „завършеност“, или „постигната цел на действието“) в аорист (притежаващ темпорална „завършеност“).⁶ С признака *постигната цел на действието* са маркирани перфективните глаголни основи, т. е. това е аспектиален признак. Аспектиален е и признакът *континуативност*, присъщ на вторичните имперфективни основи. И с двата признака – *постигната цел*

⁶ Трябва да обърнем внимание, че не е задължително една и съща семантика да има статут на граматически признак от различни граматически равнища, напротив, това е по-скоро изключение и специфичен белег на граматическата йерархия между вида и времето в съвременния български език. Различната граматическа йерархия се реализира в различни граматически признаци и следователно – в различни граматически категории.

на действието и континуативност – първичните имперфективи са немаркирани. Аспектуалният признак *завършеност* или *постигната цел на действието* (по-нататък за краткост ще го наричаме и само *цел*) не се допълва с темпорален във формите на аориста, тъй като те представляват стари инфинитивни основи с маркери единствено за *свидетелственост*, лице и число (вж. напр. Маровска 1991; 2005: 112 – 129).⁷ Или по думите на някои изследователи (вж. напр. Куцаров 2007: 244, а и мн. др.) аористните форми са маркирани с признака *предходност*, експлициран от аористната тематична гласна, а *предходност* (от времето) + *постигната цел* (от свършения вид) \approx *завършеност*.⁸

Грамматическите интерпретации на Л. Андрейчин за нас са особено стойностни и методологически важни, вкл. и от съвременна гледна точка, тъй като той е първият езиковед, изискващ, теоретично обосновано, морфологическият анализ да акцентира и да се стреми да разкрие семантичния инвариант, а не контекстовото разнообразие, свързано с употребата на всяка езикова единица, в това число и на граматическата (макар в граматиките му поради различното им читателско предназначение това невинаги да е осъществено). Специално относно вида на глагола тези методологически изисквания квалифицират като контекстови всички „частни видови употреби (конкретно-фактическа, общофактическа, конкретнопроцесуална“ и др., за които се говори в голяма част от научните изследвания, посветени на аспектуалността (вж. напр. Станков 1980). Към тези частновидови употреби се причислява и итеративността, за която Л. Андрейчин специално пише: „Многократността и еднократността или изобщо кратността не е някакъв определен елемент в значението на българската глаголна основа; поначало всеки български глагол може, според случая, да изразява както еднократно, така и многократно действие“ (Андрейчин 1944: 192, цит. по Чакърва 2003: 90 – 91; вж. и Куцаров 2007: 535). Казаното, поне що се отнася по думите на Л. Андрейчин до „българската глаголна основа“, е безспорно, тъй като явно се има предвид лексикалната основа, а не видовата (т. е. без видовите суфикси). Ако се

⁷ Научно обосноваване на тези изводи вж. в предстоящото изложение – тук само ги вмъкваме поради връзката им с казаното.

⁸ За нашата концепция относно глаголната лексикално-морфологична категория „вид“ и видовите признаци не е съществено дали ще приемем, че аористът е маркиран с *предходност*, или че е „нулева“ грамема, тип „жокер“ в рамките на времето (заместваща нещо липсващо в системата и поемаща функцията на това „липсващо“, което именно е *предходността*), каквото е нашето виждане (вж. напр. Маровска 2013: 332 – 342).

има предвид видова основа (т. е. лексикална основа + видови суфикси и префикси), не сме съвсем убедени, че за еднократността констатацията е правилна (за основите при глаголното формообразуване вж. Пашов 1976). Но итеративността и според нас е винаги контекстово изразена, макар и нередко чрез комбинация от граматически средства. Итеративността е следствие от употребата на аористни форми от вторични несвършени глаголи; от имперфектни и презенсни форми на свършени глаголи или от контекстови лексикални модификатори.

Другото много важно обстоятелство за дискусиите около вида, за което ще споменем още сега, е последователното неотчитане на конотативните употреби на видовете. От много езиковеди се споменава възможността в определени контекстови условия да се употребяват и двата вида. В тези случаи обаче не става въпрос за контекст с дезактуализирани аспектуални значения или изискващ някакъв тип инвариантност на глаголната форма, притежавана и от перфективите, и от имперфективите. Фактически се има предвид употребата на перфективи вместо имперфективи и обратното, което е характерно за формите на всички граматични категории – и глаголни, и именни, – и което, ако не е неутрализация, е винаги стилистично и от него не може да се правят изводи, че въпросните употреби са характерни за глаголите и от двата вида (по въпросите за употребите на една граматическа форма вместо друга – „граматически метафори“, вж. Маровска 1998).

Нужно е да споменем, че Л. Андрейчин, подобно на Ю. С. Маслов, е склонен да квалифицира вида на глагола като категория в процес на морфологизиране, тъй като аспектуалните суфикси показват тенденция към унифициране при третото глаголно спрежение, а несиметричностите все по-често се отстраняват (Андрейчин 1976б; Маслов 1955: 40; вж. и коментара в Чакърва 2003: 91). Специално се обръща внимание на факта, че в български суфиксите *-а*, *-’а*, *-ва* се превръщат в специализирани за имперфективация, а способността им за образуване на повторителни глаголи (от типа на руските *хаживать*, *сиживать* и полските *pisivać*, *czytywać*) отмира. В същата развойна посока се движат и префигираните перфективи, от които все по-често се образуват имперфективи с наставките *-а*, *-’а*, *-ва*, а префигираните глаголи от несвършен вид изчезват. Изчезват и суплетивните видови двойки и смисловото различие между определенomotorни и неопределенomotorни глаголи (Андрейчин 1976б: 131 – 132).

Ю. С. Маслов разграничава две разновидности в интерпретацията на вида на глагола: вид в тесен и в широк смисъл. По-тясното разбиране съответства на перфективната и имперфективната семантична

характеристика на вида на глаголите, докато в широк смисъл към това разбиране се отнасят и различията с подобен характер между имперфекта и аориста и своеобразната „свършеност“ на перфектната семантика, на която се дължи претеритизацията му в славянските езици (Маслов 1959: 165, цит. по Куцаров 2007: 534). Според Ю. С. Маслов първичните несвършени глаголи не образуват лексикалносемантично еднакви глаголи от свършен вид, които да бъдат морфологични корелати, да имат статут на форми на една и съща дума; морфологичното противопоставяне в рамките на категорията вид се представя само от префигираните свършени и производните от тях несвършени глаголи (Маслов 1958; 1959). За Ю. С. Маслов „положителен член в корелацията имперфект : аорист е имперфектът, аористът е характеризирани отрицателно: с това, че не му е присъщо процесното значение на имперфекта“. А в привативната опозиция между свършения и несвършения вид маркиран с признака *цялостност* е свършеният (Маслов 1959: 180 и сл., 274).

Тази поусложнена концепция се осмисля предпазливо в българската граматическа традиция и трудно печели привърженици. Ст. Стоянов напр. подчертава лексико-граматичния характер на категорията, нейната тясна обвързаност с лексикалната семантика, с лексикалната основа и парадигматичната самостоятелност на глаголите от различен вид дори и когато са словообразователно свързани (Стоянов 1964).

Подобно е и становището на В. Станков – за привативна опозиция между свършения и несвършения вид и маркираност на свършения с признака *цялостност* (Станков 1976; 1978; 1980). И макар да не сме съгласни с доста от неговите констатации, не може да не се признаят и немалкото приноси моменти в анализите му. В. Станков е сред българските автори, чието име се свързва основателно с теорията на глаголния вид, на която е посветил немалко работи, включително и монографични. При това той демонстрира правилен изследователски подход към едно неизследвано все още от него явление (глаголния вид), заради което го разглежда най-напред в максимално широк функционален контекст и публикува първите си наблюдения за „конкуренцията на глаголните видове“ (Станков 1976), а по-късно и за стилистичните особености на глагола (Станков 1981). Вследствие на всичко това и за разлика от доста аспектолози В. Станков все пак се опитва да разграничи стилистичната от нестилистичната употреба на видовите форми, а смесването им е един съществен недостатък на доста изследвания. Авторът има приноси и в подбора и подредбата на самия емпиричен материал за изясняването на частните видови зна-

чения. За достоверността на видовите изследвания от особено значение са наблюденията му за вида като една от най-тясно зависещите от контекста категории. Това безспорно е така, тъй като всяка лексикално-граматична категория е по-обвързана с лексикалната семантика и контекстовите значения и асоциации, отколкото която и да е морфологична. Всъщност концепцията на В. Станков за вида, в стремежа на автора да я представи по-съвременен в терминологично отношение, носи някои недоглеждания и дава повод за известни критики, които по-късно ѝ отправя Ив. Куцаров в доста свои работи; вж. напр. недоизяснеността на противопоставянията общо значение и частновидови значения (у Станков 1980), което, струва ни се, е по-скоро инвариантно и контекстови значения на видовете, отколкото частно, главно, значение и общо значение при немаркираните членове на граматичните категории в традицията на Р. Якобсон; вж. и критиката по тези въпроси на Ив. Куцаров (Куцаров 2007: 538).

Формалната страна при деривацията на видово различните глаголи (аспектуалните префикси и суфикси), двувидовостта и перфективността на някои първични глаголи обаче, представени от Ю. С. Маслов, не буди резерви и анализите, вкл. и тези на В. Станков, често са съобразени с нея.

Юрий-Масловата концепция е по-приемлива за интерпретацията на вида в общославянски контекст. Точно като неговите глаголни групи обособява напр. и Ив. Леков: от свършен и несвършен вид и смесени, или омонимични, което е знак, че видът все още „не е освободен от лексическото значение [...] все още не е напълно граматикализирана“ (семантика), а е „морфологично-семантична категория, характеризирана от глаголната основа“ (Леков 1958: 15 – 16). Както и в други езици, и „в българския съществува подчертана тенденция към умножаването на глаголите от несвършен вид“ (там: 15). „Славянският вид е произлязъл от лексическата корелация *определеност* : *неопределеност* и затова и сега още пази признаците на по-малка степен на граматическа абстракция“ (пак там: 16). Авторът специално подчертава популярното убеждение, че славянският вид се е формирал заради изчезването на аориста и имперфекта и семантиката му има смесен, видо-времеви характер (пак там: 15 – 16). Ив. Леков се солидаризира с В. В. Бородич, която изтъква, че славянският вид е новообразование, при което лексикалното противопоставяне по *определеност* : *неопределеност* се трансформира във видовото *свършеност* : *несвършеност* и една лексикална категория се превръща в граматическа (Леков 1958: 16 – 17, коментира Бородич 1953: 68 – 86). Инте-

ресна е и представената семантична характеристика на видовете: „Семантичната валидност на свършения вид [...] се покрива най-добре с означението ограниченост, което е логическа развойна последица на лексикалната определеност, а на несвършения – с означението неограниченост, което представлява продължение на лексикалната неопределеност на характера на глаголното действие [...] езиковедското разбиране на ограничеността съвпада с математическата представа за точковидността, а на неограничеността – с линейността“. От казаното Ив. Леков прави извода, че „семантичният повод на вида е стар, а формалните му показатели са ново, присъщо само на славянските езици явление“ (пак там: 18).

Аналогична интерпретация е в основата и на морфо-семантико-функционалната теория на глаголния вид в славянските езици на Св. Иванчев (Иванчев 1976: 134 – 165). Връзката ѝ с проблема за граматикализацията се изразява в споровете около това – дали видът е лексикално-граматична, или е морфологична категория. И фактът, че има привърженици и на двете позиции, е първият знак, че явлението, наречено вид на глагола, е в процес на граматикализация. Св. Иванчев е сред учените, които смятат, че част от граматикосемантичните признаци на аспектуалността имат граматическо изразяване. Но за разлика от Ю. С. Маслов напр. за Св. Иванчев граматикализацията не обхваща свършените глаголи и образуваните от тях несвършени, а само част от семантиката на вторичните имперфективи влиза в привативна опозиция с перфективите по признака *итеративност*. Маркиран с *итеративност* и с морфемите *-a/-'a/-ва* е вторичният несвършен вид. Немаркирани с *итеративност* са свършените глаголи от същата лексикална основа, непритежаващи *-a/-'a/-ва* (типът *препиша* : *преписвам*; признакът *итеративност* обикновено е контекстово имплицитан: *На всички изпити **преписва***; в см. *преписвач* е). Втората опозиция, в рамките на свършения и втория омоним на вторичния несвършен вид, е също привативна, но с маркиран член свършения вид и признака *комплексност* (относно втората опозиция Ив. Куцаров коригира терминологично неточното обяснение на Св. Иванчев, който я определя като еквиполентна (Куцаров 2007: 547). Тази опозиция има лексикално-граматичен характер, тъй като липсват морфемни формални показатели и видовите признаци се изразяват от цялата основа.

Относно Светомир-Иванчевата интерпретация, до която нашето виждане е като че ли най-близко, ще изразим следното несъгласие: между двата семантични варианта на вторичния несвършен вид и противопоставянето им на свършения няма никаква формална разли-

ка (неслучайно самият учен говори за омоними на несвършения вид – НС1 и НС2). Това означава, че двата омонима имат контекстова диференцираност и тогава дали има смисъл в диференцирането на две опозиции? Питаме реторично. Струва ни се, че сме в състояние да обясним противопоставянето между перфективите и вторичните имперфективи и изразяването на *итеративност* по-адекватно, но ще го направим, след като изложим становището на Ив. Куцаров, което също е свързано с теорията на Св. Иванчев.

Основната разлика между тях се състои в това, че според Ив. Куцаров итеративната употреба на *преписвам* е в привативна опозиция със свършения вид *препиша* по признака *итеративност* : *неитеративност*. Това е морфологично противопоставяне. От друга страна, *преписвам* се противопоставя на *препиша* по признака *цялостност* – *нецялостност* : *цялостност*. Тази корелация има лексикално-граматичен характер и двата глагола трябва да се квалифицират като две отделни думи. Както вече имахме повод да отбележим, особено сполучлива е дефиницията на самата категория вид на глагола: „Семантичното съдържание на лексикално-граматичната категория вид на глагола се основава на отношението на действието към неговия предел (независимо от говорещото лице, глаголното лице и изказването). Основно семантично противопоставяне в категорията е привативната опозиция *цялостност* : *нецялостност* с главно значение на немаркирания член – *процесност*“. И според Ив. Куцаров маркиран е свършеният вид (Куцаров 2007: 551). Тази дефиниция е съотнесима и с изложеното от Ив. Леков предположение на Ю. С. Маслов, че в семантичния развой на видовете отношения е имало междинна степен – нито напълно лексикална, нито граматическа, а именно „полувидова категория (*пределност* : *непределност* на глаголното действие), която се среща и в други, неславянски езици“ (Леков 1958: 18).

Двете трактовки – на Св. Иванчев и на Ив. Куцаров – са основата за концепцията и анализа на Кр. Чакърва, която квалифицира противопоставянето по *итеративност* : *неитеративност* като самостоятелна морфологична категория повторяемост и структурира функционално-семантична субкатегория в рамките на аспектиалността, която нарича кратност (Чакърва 2003).

Тясната взаимовръзка между лексикалната и аспектиалната семантика винаги се е преценявала като по-отчетлива в другите славянски езици, отколкото в съвременния български. Този извод може да се направи както от анализите на Ю. С. Маслов и Св. Иванчев, но и от посоката и акцентите на аспектиалните изследвания в славянски контекст.

В общославянски план тенденцията видът и времето да се схващат като автономни категории, може да се проследи в работите на А. А. Потебня, Л. П. Размусен, А. Мазон, в по-ново време – у А. А. Шахматов. В посветената специално на аспектуалността литература от последните десетилетия тази концепция може да се проследи у Е. Кошмидер, Ю. С. Маслов, Л. Л. Буланин, А. В. Бондарко. Видът и времето са независими още в старобългарския език в концепцията на Б. Хавранек (подробности по тези въпроси вж. у Бондарко 1971: 43 – 48).

В българския език граматикализацията, макар и недоведена все още докрай, все пак е налице и видоизменя в някаква степен езиковата реалност. И въпреки това дори в монографията на В. Станков не може да се разграничи контекстовата и стилистичната интерпретация от чисто морфологичния анализ. И само една от причините е фактът, че категорията вид на глагола е от смесен, лексикално-граматичен тип. Другата причина е в това, че в общославянски аспект повечето изследователи, дори да долавят тенденцията към граматикализация, по-често мислят в посока към класификация на контекста, отколкото за самостоятелна, извънконтекстова характеристика на аспектуалността. Все в такава посока са реализираните частнопроблемни изследвания, свързани с аспектуалността и отразени в поредицата славистични сборници, посветени на проблематиката („Семантика и структура славянского вида“ под редакцията на полския езиковед Ст. Кароляк – Кароляк 1995, 1997). Тази тенденция може да се проследи също както в раздела от цялостната функционално-семантична граматика на колектив учени под ръководството на А. В. Бондарко, така и в аспекта, пряко свързан с понятието „пределност“, който А. В. Бондарко коментира в изследване за вида („Семантика вида и тендензивная / нетендензивная предельность глаголов“), публикувано именно в сборника на Ст. Кароляк от 1997 г. (Бондарко 1997: 31 – 48). Според А. В. Бондарко в руски и в другите славянски езици „реалният предел“ има експлицитна реализация (чрез формите на глаголите от свършен вид) или пък имплицитна (потенциална, контекстова, а евентуално и чрез употреба на несвършени глаголи) (Бондарко 1997: 31 – 48), т. е. може да се съотнесат понятията *пределност* : *непределност* съотв. с *наличие* : *отсъствие* на вътрешен предел на действието. *Пределността* е признак на перфективите, но има разновидности, които могат да се свържат и с противопоставянето НСВ : СВ – тя е тендензивна (т. е. изразена като тенденция в развитието на действието (процесуална) или, обратно, реализирана, резултативна (пак там: 32). Според А. В. Бондарко опозицията *пределни* : *непределни* глаголи е свър-

зана с опозициите по признаците *пребходност* : *непребходност*, *личност* : *безличност* при глаголите, както и *броимост* : *неброимост* и *одушевеност* : *неодушевеност* при съществителните. Между тези опозиции „съществуват различия по степен на граматикализираност“ (пак там: 33).

Контекстуалната обусловеност на пределността, на резултативността, на самото лексикално значение и обвързаността му както с видови, така и с темпорални форми налага изучаването и типизирането на контекста, във всякакъв смисъл, като най-актуалната в изследователски аспект проблематика (вж. напр. работите на В. Брой, Л. Геберт, Г. Золотова и др. – в Кароляк 1997). Показателни са изводите на Л. Геберт, напр. „На глаголите за състояние е чужда формата на свършения вид и обратно, на глаголите за изменение – формата на несвършения вид“. Разсъждава се, все в смисъла на обвързаност между лексикалното и видовото значение, и за възможните транспозиции, в което се изразява предпочитаният от авторката прагматичен аспект на аспектуалния анализ (Геберт 1997: 77 и сл.). Така е и в работата на Г. Золотова, която твърди, че перфективните глаголи „представят резултата от действието, включени в сюжетното време [...] Имперфективно-процесуалните глаголи или изобразяват наблюдавано действие, запълващо със своя процес времето на наблюдаването, или формират съобщение на генерично равнище, абстрахиращо се от реалното протичане на действието“ (Золотова 1997: 88; цит. по Кароляк 2007: 96). Като крайна степен в обсъжданото изследователско направление може да се определи анализът на Ст. Кароляк, според когото видовата дефективност и видовата спецификация могат да се обвържат дори не с цялата лексемна деривационно-семантична същност, а със семантиката на коренната морфема (наричана от него семантема): „На деривационно понятийно равнище първичните видови понятия, включващи се в категорията на вида, са компоненти на специфични понятия, а на структурно равнище, т. е. на равнището на идиоматическата репрезентация, те са присъщи на простите глаголни семантеми (коренни морфемни), а не на глаголните форми, които са сложни морфемни образувания“. Корените сами по себе си изразяват вид. „По такъв начин иманентна видова характеристика получават понятията и техните репрезентативни форми – семантемите – непосредствено, а не опосредствено, чрез прибавящите се към тях видови грамемни (Кароляк 1997: 97). Ще приведем и пример, тъй като такъв подход е напълно нетрадиционен за българското езикознание и дори може би се оказал като евристично непродуктивен – или, най-малкото, неграма-

тически. Ст. Кароляк разсъждава така: сред глаголните форми с корени, или с прости семантики – по терминологията на автора, *сп-* и *гор-* са съответно *спл-ю*, *сп-ишь*, *сп-а-тъ* и *гор-ю*, *гор-ишь*, *гор-е-тъ*. Инфинитивите съдържат суфиксални морфемни, които не се реализират във формите за сегашно време *сп-А-тъ* и *гор-Е-тъ*. Тези гласни се причисляват към коренната морфема, тъй като инфинитивната и сегашната форма не се различават по вид – и на двете е присъщ продължителен (прост несвършен) вид. „Този факт позволява да се направят две заключения: 1. Понятията „сън“ и „горене“ принадлежат към продължителния вид; 2. Простите семантики *сп-* и *гор-*, изразяващи тези понятия, имат сами по себе си, т. е. без помощта на какъвто и да граматически показател за вид, значението продължителност (длительность)“ (пак там: 98 – 99). Такъв анализ бихме определили по-скоро като лексикалносемантичен и струва ни се – силно уязвим. В текста на Ст. Кароляк обаче става дума по-скоро за това трябва ли лексикалните афикси, които по традиция възприемаме като включващи се към лексикалната основа на думата, да се приемат за единствените видоопределящи морфемни (както е в българската граматика), или това могат да бъдат и корените. В българската традиция за видоопределяща се приема т. нар. видова основа на глагола, към която се причисляват освен корените, още и префиксите и неграматическите суфикси (за основите при глаголното видообразуване вж. Пашов 1976). Видовата основа Ст. Кароляк нарича сложна семантика (пак там: 110). Идеята му е смущаваща и се нуждае от съществено прецизиране, тъй като самите корени могат да бъдат основните словообразуващи морфемни както и на други глаголи – вече от свършен вид, така и на имена, за които видът е ирелевантен: срв. *наспя*, *заспя*, *проспя*, *спалня*, *спален*, *поспаланко* и др.; *загоря*, *прегоря*, *изгоря*, *гориво*, *горещ*, *нагорещен* и др.

В модерните изследвания за вида доста актуална е идеята да се квалифицира аспектиалността като „вътрешна темпоралност“. Отправна точка са традиционни за аспектиологията разбираня за видовата специфика – например Б. Комри още преди петдесетина години определя видовете като „различни начини за представяне на вътрешната темпорална структура на ситуацията“, очевидно се има предвид реферансната ситуация (Comrie, B. *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems*, 1976; цит. от А. В. Бондарко в Ка-

роляк 1997: 41; 48).⁹ „Аспектуалността се разбира [...] в съдържателен план като дистрибуция на глаголния процес във времето. Аспектуалността като вътреглаголна темпоралност трябва да се различава от темпоралността като външна локализация на глаголното действие във времето“ (Климонов 1997: 112). Този извод на В. Д. Климонов, основаващ се на типично лексикалносемантични наблюдения и анализи, се „примирява“ с тенденциите към математизиране, схематизиране и десемантизиране, господстващи в модерното езикознание, като се вмести в пределно разпространения модел на Х. Райхенбах (Климонов 2007: 112 – 113) под формата на триъгълник:

Прагматическо време

(т. е. отношението между времето на референцията към момента на говорене)

Правилността на схематичното представяне се доказва с емпиричен анализ – напр. на съобщенията: *Петър отива (сег. вр.) сега* (време на референцията) *в института*; *Петър отива (сег. вр.) утре* (време на референцията) *в института*.

Изводите са напълно приемливи и популярни, а ние ги представяме със схеми и подробни цитати, за да илюстрираме начина на разсъждаване и естеството на възможните изводи, характерни за най-често осъществяваните в последно време аспектуалноизследователски текстове. Стремежът ни е да представим типичните черти на съществуващите интерпретации, очертаващи физиономията на съвременната аспектология.

Що се отнася до видовото изразяване, в различните езици то е своеобразно. Разбира се, най-голямото различие е в наличието или отсъствието на морфологична или лексикално-морфологична категория вид на глагола. Освен това обаче могат да се отбележат и други закономерности и особености. Така напр. традиционно определяната видова опозиция перфективност : имперфективност от типа *писатъ* /

⁹ Споменавам него, макар че славянските аспектолози имат множество наблюдения и констатации в такава насока, само защото е цитиран от В. Д. Климонов, част от чиято концепция предстои да представим в следващото изложение.

написать; *подписать* / *подписывать* съществува в славянските езици, в новогръцки, а е засвидетелствана в един по-слабо граматикализиран вариант в литовски, латишки, унгарски, грузински, осетински, пущу. Корелацията **имперфект : аорист** (В. Д. Климонов уточнява: „от типа на френското *imparfait (j'écrivais) : passé simple (j'écrivis)*“) е засвидетелствана в романските езици, в албански и в арменски. Противопоставянето **прогресив : инпрогресив** от типа на английското *he is writing : he writes* е налице в английски, исландски, фински, в испански, португалски. Опозицията **итератив : неитератив** от типа на чешкото *psávat : psát* е налице в чешки и словашки, в по-ограничена степен в кетски, комизирянски и унгарски, а също в литовски и в английски, в които има особени форми за итеративен претерит от типа *rašydavau, I used to write*. Според автора видовете опозиции могат и да се комбинират. С езиковата ситуация в български и в „древнеруском“ се пресичат опозициите **перфективност : имперфективност** и **имперфект : аорист**; в испански и португалски – **имперфект : аорист** и **прогресив : инпрогресив**. В чешки и словашки корелацията **итеративност : неитеративност** съществува вътре в корелацията **перфективност : имперфективност** (Климонов 1997: 114). Макар и не като цитат, предали сме тази информация пределно точно, тъй като си даваме сметка за евентуалните терминологични и концептуални различия относно историческата справка и обособяването на отделните езици. Позовавайки се на Ю. С. Маслов, авторът подчертава също, че в съвременния български език няма никакви ограничения при вторичната имперфективация (типа *напиша – написвам, бодна – бодвам*) с изключение на фонеморфологичната дефективност при глаголни основи със суфикс *-ув*, които не могат да го удвоят, за да изразят произведен имперфектив, и затова функционират като двувидови (типът *арестувам*) (пак там: 115).

Аналогична на използваната от Ст. Кароляк е методиката на изследването и на Л. Спасов; подобни са и целите му, а именно – да се уточнят делитбени критерии за установяване на морфемните комбинации, съотносими към един от двата вида, и така да се осъществят лексикално-видови класификации на лексемите в езика. Основният интерес е към коренните морфемни, но се отчита семантиката и на определени афикси, специфични за видообразуването. На нас тази методика не ни се струва достатъчно резултатна, поне от граматическа гледна точка, затова няма да навлизаме в подробности около изводите на Л. Спасов въпреки близостта на изследваната емпирия (авторът работи върху материал от македонски). Ще споменем обаче констатаци-

ята на автора относно състоянието и спецификата, а и тенденциите на модерните аспектоложки изследвания, защото те са твърде показателни.¹⁰ Според Л. Спасов за изучаването на вида и видоподобните признаци в славянските и другите европейски неславянски езици са характерни две тенденции – класическа и по-нова.

„Класическите теории с някои варианти отчитат своеобразния формален и семантичен изоморфизъм на глаголната структура; те предварително приемат предпоставката за това, че значението на глаголната морфема (семантема) е лишено от видово значение. Следствие от такъв подход е принципът за неселективна съчетаемост на всяка глаголна семантема и с двата вида, несвършения и свършения. С други думи, не се отчитат съществуващите ограничения по съчетаемост на семантемите и видовите грамемии (т. е. признаци, бел. В. М.). В новите теории – за разлика от традиционните – на глаголната лексема се приписва отделен видов признак. Такъв видов признак се нарича лексикален вид или начин на глаголното действие“ (Спасов 1997: 221).

Разбира се, проучването на една лексикално-граматична категория естествено предполага сериозен анализ на лексикалната семантика, но той не бива да става доминиращ. А в съвременната аспектология този акцент е особено силен и по-рядко може да се намерят традиционни граматически анализи, свързани с въпросите за броя на първичните имперфективи относно вторичните, функционалност : нефункционалност на видо-времевите форми, тенденциите в развитието и установяването на формалните класове от типа на спреженията и т. н. Те биха били важни, защото при базиране само на съществуващите научни описания на аспектиалността може да се остане с впечатлението, че ситуацията в различните славянски езици (особено отношението съвременен български (македонски), от една страна, и останалите, от друга) е по-различна, отколкото е всъщност.

Може би изкушени от интересуващата ни морфологична проблематика, преценяваме като особено важни за състоянието на категорията на видовете в съвременния български език формално-граматическите наблюдения, които изнася П. Пашов. Според него около 90% от българските глаголи са видови двойки, т. е. глагол от свършен и глагол от несвършен вид с еднаква лексикална семантика (типът *препиша – преписвам*). Глаголите без видови представки и наставки, т. е. първичните глаголи, в голямата си част са от несвършен

¹⁰ Тук няма да коментираме тази „показателност“, която за нас е по-скоро безперспективност и еклектика.

вид (типът *нося, чета, пиша, бия, ям*). Тези глаголи не образуват видови двойки, защото всеки от тях може да стане перфектив с представка или наставка *-н-*, които ще променят лексикалното му значение (Пашов 1999: 134 – 136). Съществуват и около 50 първични глагола от свършен вид (*видя, дам, купя, река, родя, скоча, туря, хвърля, чуя, явя се* и др.). Повечето от тях имат несвършени по вид корелати: *видя – виждам, дам – давам, купя – купувам, туря – турям*, но *река* например е дефективен и т. н. Няма несвършен корелат по формални причини и глаголите от свършен вид с наставка *-ва* (*потрябвам, посъветвам, натанцувам се*). Като двойновидови се оценяват глаголите с наставка *-ира*, спрямо която има несъотносимост от страна на българските наставки за вторичен несвършен вид *-а/-ва* (*оперирам, пенсионирам, агитирам, абонирам, гримирам*), които обаче проявяват тенденция да се свързват с имперфективизиращите наставки в структури, все още книжовно неутвърдени (*пенсионирам – *пенсионирвам, абонирам – *абонирвам*; ако лексемата има по-утвърдена разговорно-битова употреба, по-възможно е да се употреби *-ирва*-форма от нея (срв. напр. **оперирвам* и **гримирвам*) (пак там: 137 – 138).

Дискусионен е и въпросът за характера на опозицията между свършения и несвършения вид и нейния маркиран член. Разнообразието на становищата и по този проблем изчерпва логически допустимите възможности: за маркираност на свършения вид; за маркираност на несвършения вид или за еквиполентна опозиция, като преобладаваща е първата от тях. Трябва да споменем обаче, че напоследък все по-често се говори за немаркираност на несвършения вид (напр. от О. П. Разсудова, А. А. Спагис, Дж. Форсайт, М. Гиро-Вебер, Н. Телин – вж. обзора в Станков 1980: 11 – 21).

Като размишляваме над тези въпроси, все по-надеждни идеи ни предоставят пренебрегваните напоследък стари концепции за три глаголни вида – на Фр. Миклошич, А. Лескин, а и на А. Мейе, поддържани в по-ново време и от Фр. Копечни (Копечни 1962) (подробности вж. в обзора на В. Станков в Станков 1980: 11 – 37: 14; също у Иванчев 1971; Маслов 1963)¹¹. Ние също смятаме, че диференцирането на три видови грамеми е по-убедително, макар нашето становище да е

¹¹ Коректността изисква да обърнем внимание на факта, че становището за три глаголни вида не е еднородно. То варира около разбирането за три семантично-функционални разновидности на видовете – обикновено свършен, несвършен и итеративен, които са близки до начините на действие. Такова е преобладаващото становище независимо от различната терминология относно третия „вид“.

различно, а общото със споменатите концепции се изразява единствено в еднакъв брой на аспектуалните грамемии, а именно – три.

В обобщен вид аргументите в граматичната ни система, подкрепящи хипотезата за три глаголни вида в български, са следните:

1. В съвременния български език състоянието на категорията вид на глагола е резултат от почти завършил процес на граматикализация. Това означава, че би могла да се приеме квалификацията на Ю. С. Маслов за нейния морфологичен характер, но само ако се има предвид опозицията между свършения вид (СВ) и вторичния несвършен вид (2НСВ). Ако се включат първичните, обикновено несвършени глаголи, квалификацията на категорията може да бъде само лексикално-граматична заради лексикалносемантичната разлика между първичните имперфективи и производните им перфективи и вторични имперфективи. Това би отразявало по-точно съвременното състояние на глаголната лексика и в съвременните славянски езици.

2. В съвременния български език е налице несъвместимост между някои граматически признаци и задължителна комбинативност при други. На първо място – такъв е признакът *процесуалност* (наричан *континуативност* от М. Янакиев в Янакиев 1976), който е конституиращ за глаголната основа от несвършен вид (вж. напр. мненията за опозицията между СВ и НСВ у Станков 1980, Маслов 1963). Само ако експлицира *континуативност*, т. е. ако е маркирана с *континуативност*, или пък е немаркирана (с *континуативност* или с какъвто и да е друг признак, свойствен на перфективните основи), глаголната основа може да изразява *едновременност* (т. е. може да бъде основа на форма за сегашно време). Следствие от това са фактите:

- Нормална употреба в сегашно време и имперфект имат само глаголите от НСВ;
- Неличните глаголни форми, изразяващи *процесуалност* (*континуативност*), се образуват само от имперфективи. Това са сегашните деятелни причастия, деепричастията, отглаголните съществителни на *-не* и др.;
- Страдателните причастия от вторични имперфективи са по-скоро едновременни причастия (казано в традицията на полската терминология) или сегашни страдателни причастия, а не минали (за каквито ги квалифицира традиционната българска граматика). До такъв извод стига Ел. Георгиева, привеждайки безспорен илюстративен материал (напр. *Разглежданият* (= сега, днес, в момента) доклад показва отношението [...] – Георгиева 1968).

3. Задължителна предпоставка за изразяването на признака *предходност* е глаголната основа да не е маркирана с *континуативност*. Затова вторичните имперфективи изключително рядко (и то само някои от тях) се употребяват в аорист. Обратно – глаголите от свършен вид се използват предимно в аорист (и никога не са нито в имперфект, нито в презенс, с изкл. на позицията на втори глагол в *да*-конструкция вместо изчезналия инфинитив, една пренебрежима функция и заради редкостта ѝ, и защото сегашната форма в *да*-конструкцията функционално не е презенс). Първичните глаголи от НСВ нямат такива ограничения – те са аспектиално немаркирани, не са маркирани с признака *континуативност*, а го изразяват имплицитно в качеството си на немаркирана грамема в подходящ контекст.

4. В съвременния български език глаголи от СВ могат да се употребяват вместо глаголи от НСВ (напр.: *Настане вечер, месец изгрее,/ звезди обсипят свода небесен,/ гора зашуми, вятър повее,/ Балканът пее хайдушка песен ...*(Хр. Ботев) или *Излезеш, идеш, в земя корава напънеш рало, халосаш вола ...*(П. Яворов). Но и глаголи от НСВ могат да заместват глаголи от СВ: *Ти писа ли си днес домашното?* вм. *написа ли; Купува ли днес хляб?* вм. *купи ли; Ми ли колата или остана за утре?* вм. *изми ли.*

От казаното следва, че едва ли е възможно процедурата по заменимостта на маркирания член на морфологичната категория с немаркирания в позиции на неутрализация да се използва за показател на посоката на маркираността на СВ или НСВ. От друга страна, между глаголите от първичен НСВ (1НСВ) и от вторичен НСВ (2НСВ) има съществена морфологична и функционална разлика, която не може да се игнорира.

Именно заради това ни се струва, че ограничената група на първичните имперфективи се проявява като немаркирана с видов признак. Затова тези глаголи се употребяват без ограничения и в аорист, и в имперфект и презенс, а също така образуват всички видове нелични глаголни форми. Перфективите са маркирани с аспектиалния признак на СВ *завършеност, изчерпаност, постигната цел на действието*¹².

¹² Както вече споменахме, смятаме, че особено сполучлива е последната формулировка. Тя принадлежи на Й. Пенчев, който я сподели в частен разговор. Ние я възприемаме без резерви и ще я илюстрираме със следните, доказващи адекватността ѝ, примери: СВ – *Дадох му парите* (= *у него са парите*) или *Качи се на покрива* (= *горе, на покрива е*). Срв. със семантиката на имперфективите: *Давах му парите* (= най-вероятно не е взел парите, по някаква причина действието не е

В качеството си на немаркиран 1НСВ може да замества при определени контекстови условия СВ, ако лексикалната разлика не е много голяма, което е характерно за неголяма част от глаголите, но без да е показател за специфичното морфологично взаимоотношение между маркиран и немаркиран член (*Той **постоя/стоя** известно време, после почука и влезе* – по този въпрос вж. и анализа на аориста и СВ/НСВ у Пенчев 1987). Признакът *постигната цел* се изразява от представката или от наставката *-н*.

Вторичните имперфективи са маркирани с два аспектуални признака – *постигната цел на действието* (от представката) и *континуативност* (от *-а/ва-*морфемата), чиято комбинация експлицира по-често *итеративност*, а по-рядко *процесуалност*, *континуативност* (К), в зависимост от контекста (напр. *Той **преписва** всеки ден по няколко страници* (итеративна употреба) и *Вече два часа **преписва тази** лекция, но все още не е свършил* (континуативна употреба).

Следователно аспектуалните опозиции са две:

1НСВ : СВ = \emptyset : *цел*

СВ : 2НСВ = *Цел* : (*цел + континуативност*) = \emptyset : *континуативност*

Ако имаме предвид първата, маркиран е СВ (с признака *постигната цел на действието* (Ц)). Ако мислим за втората, маркиран е 2НСВ (с признака *континуативност* (К) – ако контекстът актуализира *процесуалността* в семантиката на формата, или с *итеративност* – ако контекстът актуализира *целта на действието* (подробности по аргументацията на тази идея вж. у Маровска 1991).

Може би заради това аспектолозите не могат да постигнат съгласие относно маркираността на СВ и НСВ; едни определят за маркирана грамема СВ, а други – НСВ. Докато фактически опозициите в рамките на лексикално-граматичната категория вид на глагола са две: в едната фигурира 1НСВ, проявяващ се в нея като немаркиран, а в другата – 2НСВ, реализиращ се като маркиран спрямо СВ. И макар че традицията налага уеднаквяването им, такава позиция е погрешна – 1НСВ и 2НСВ са твърде различни грамеми; те съществено се отличават една от друга и това трябва да се има предвид при изследването им.

Може да се приеме, че опозицията между СВ и 2НСВ е от морфологичен тип: имперфективиращият суфикс *-а/ва-* е изключително продуктивна морфема, формирала изцяло новобългарското, третото спре-

постигнало целта си – целта е ирелевантна за семантиката на имперфективите; *Качва се на покрива* (= не се знае дали сега е там).

жение; глаголните лексеми, включващи се в това противопоставяне, са далеч по-многобройни от тези от 1НСВ. Това е именно и основанието на Ю. С. Маслов да определи вида като морфологична категория. Впрочем и анализът на Св. Иванчев визира именно това противопоставяне (Иванчев 1976: 134 – 143). Маркиран е 2НСВ с морфемите *-а/ва-* и признака *континуативност* (с контекстов вариант *итеративност*).

Аспектуалното по същество значение *континуативност* е присъщо на формите за презенса, имперфекта и несвършения вид. Затова имперфективите нормално се употребяват в презенс и имперфект. Аористът предполага неконтинуативност и следователно перфективна основа. По-особената употреба (в субординация) на презенс и имперфект от глаголи от СВ, както и аористът на глаголите от 2НСВ са свързани със специфика и ограничения, които не може да са случайни и са обясними само с аспектуални и темпорални особености (вж. напр. дискусията за темпоралната дефективност на някои глаголи в Станков 1968; Иванчев 1988).

Аористът от НСВ се употребява, за да изрази ограничена процесност (по този въпрос вж. и Станков 1969: 59 – 72). Например: *Отец Йеротей стоя една минута да го гледа така; Той се вслушва една-две минути, на завря ключа и бутна вратата* (Ив. Вазов). Възниква въпросът защо имперфектът е неприложим в горните случаи, след като той експлицира *континуативност*, която е идентична със значението, обикновено наричано процесност. Смятаме, че тъкмо защото в тези примери контекстът изисква „ограничена процесност“, а *континуативът* не предполага ограничаване. *Континуативността* се експлицира от глаголна основа за 2НСВ и в аористна форма към нея не се прибавя сегашна или имперфектна тематична гласна, която да допълни с имплицирание (при сегашната) или експлицирание (при имперфектната) на *темпорално-таксисна континуативност*. Остава си само аористна тематична гласна, която ограничава, прекъсва, неутрализира *аспектуалната континуативност*, тъй като темпоралното значение се надгражда над аспектуалното и може да го модифицира. Това обаче е възможно само защото и в двата случая става въпрос за едно и също значение – за *континуативност*. При образуване на имперфектните форми от 1НСВ таксисната *континуативност* се надгражда над аспектуалната немаркираност; при 2НСВ таксисната *континуативност* се надгражда над аспектуалната *континуативност*. При образуване на аористните форми от 1НСВ към аспектуалната немаркираност се прибавя аористната *завършеност* и тя става доминиращото значение. При аорист от 2НСВ към аспектуалната *континуа-*

тивност се прибавя *завършеност* и формите започват да експлицират контекстово *итеративност*. Ненапразно при тази употреба на НСВ ударението често се отмята върху аористната тематична гласна, за да се подчертае специфичната ѝ функция. Имперфектът в последния контекст е невъзможен, тъй като е *континуативен*, а обстоятелствата изискват „прекратен процес“. Тъй като в опозицията СВ : 2НСВ маркиран с *континуативност* е 2НСВ, СВ може да го замени като немаркиран: *Той се вслушва/се вслуша една-две минути, па завря ключа и бутна вратата* (Ив. Вазов); *Росинка на два пъти се спъва/се спъна и Евгени ѝ предложи ръка* (Е. Манов).

Можем да обобщим, че поради аспектуалната немаркираност на 1НСВ употребата на аористни форми от тези глаголи е нормална и високофреквентна. 1НСВ само имплицира *континуативност* поради опозицията си със СВ, който пък е маркиран с признака *постигната цел на действието*:

СВ = *цел* + *неконтинуативност*

1НСВ = не СВ = не *цел* + не-*неконтинуативност*;

не *цел* = Ø;

не-*неконтинуативност* \approx *континуативност* (контекстова, имплицитна)

Следователно 1НСВ имплицира *континуативност*.

Докато 2НСВ е максимално маркиран – от една страна, с признака на СВ (*цел*), а от друга, с признака *континуативност* от морфема *-а/ва-*, която е едновременно видова и темпорално-таксисна (глаголите са от 3. спрежение); вокалният компонент в морфемата е тематична гласна, което е свидетелство за „контрахиране“ на аспектуалната и темпоралната основа, възможно поради семантичната им еднородност.

Така 2НСВ има два компонента в семантиката си: *постигната цел* + *континуативност*. Когато контекстово е актуализирана *целта*, 2НСВ експлицира *итеративност* (омонима НС1 на Св. Иванчев), а когато се актуализира *континуативността* – експлицира *континуативност* (*неограничена процесност*, или омонима НС2 на Св. Иванчев – Иванчев 1976: 134 – 143).

Следователно специфичното значение *итеративност* е резултат от свързването на два семантични компонента – *постигната цел на действието* и *континуативност*, които се съчетават в следните случаи:

- При употреба на свършени глаголи в презенс или имперфект – *Настане вечер, месец изгрее, звезди обсият свода небесен, гора зашуми, вятър повее [...]; Там, дето либе хубаво черни си*

очи **вдигнеше** и с оназ тиха усмивка в скръбно ги сърце **впиеше** [...] (Хр. Ботев); **Излезеш, идеш**, в земя корава **напънеш** рало, **халосаш** вола (П. Яворов);

- При употреба на несвършени глаголи в аорист – *От болестта тя започна да слабее. **Слабя, слабя**, докато съвсем се стопи; **Хитря, хитря**, докато и него надхитриха* (последните примери са от Иванчев 1988: 133 – 135). Не е случаен фактът, че глаголната форма често се повтаря, но дори и да не е така, повторителността се подразбира. *Той се **разхожда (разхожда)** и накрая се прибра; Той **участва (участва)** в тези дискусии, докато му омръзна; Тя **изработва** много пъти тези мартеници, но търсенето им вече е силно намаляло* и т. н. Примерите са оформени по модела на самия Св. Иванчев; ще споменем и някои от неговите: *Кашата **гъстя (гъстя)**, докато се превърна в дебела подметка*. Срв. и с някои примери на В. Станков: *Той **гледа, гледа**, докато му се замъгли погледът, изтри очите си с ръка и пак **гледа*** (Елин Пелин); *Жената дълго **мълча** (: **мълчеше**)¹³, като гледаше пред себе си с неподвижен поглед. После Светозар чу да казва...* (Е. Манов).

Фактът, че СВ в презенс и имперфект и 2НСВ в аорист имат общо значение – *итеративност* – е особено показателен за еднородността им в семантичнопризнаково отношение.

От направените разсъждения следва, че семантиката на презенса и имперфекта е идентична със семантиката на НСВ и може да се определи като *континуативност*^{14, 15}. Споменатите грамемни са в следните отношения с признака *континуативност*:

¹³ Според нас в случая аористът от 1НСВ е единствено възможен, което се обяснява с това, че обстоятелството *дълго* не предполага ограничаване на *континуативността* на имперфекта *мълчеше*. Ако изречението остане с имперфект, то изразява *итеративност*, действията се представят като типични за навиците на жената и се получава несъответствие с по-нататъшния контекст, от който проличава, че действието, изразено с формата *мълчеше*, трябва да се прекрати. Граматически това преустановяване, прекъсване на действието (преминаване на *континуативността* в неконтинуативност) може да се изрази само с формата на аориста.

¹⁴ Всъщност анализът на М. Янакиев е относно грамемите „сегашно време“ и „бъдеще време“ и именно като присъщ на сегашната основа авторът оценява признака *континуативност* – в цитираната статия не се коментират проблеми на вида.

¹⁵ При 1НСВ само имплицирана *континуативност* (по описания по-горе начин), а при 2НСВ – *постигната цел + континуативност*. Аористът и СВ са немаркирани с *континуативност* (СВ изразява и *постигната цел* като типично видов

– Презенсът е немаркиран (вкл. и с темпорална *континуативност*; глаголите в презенс са от несвършен вид, така че при първичния НСВ (1НСВ) има аспектуална немаркираност, а вторичният НСВ (2НСВ) е маркиран с аспектуална *континуативност* (и имплицира темпорално-таксисно също *континуативност*);

– Имперфектът е немаркиран с аспектуална *континуативност*, ако е от глаголи от първичен НСВ, или маркиран – при глаголи от вторичен НСВ. Към аспектуалната основа се прибавят имперфектните флексии, които допълват и с таксисна *континуативност* (т. е. имперфектните формални показатели прибавят към аспектуалната *континуативност* признаците *свидетелственост* или *дистантност* и я превръщат в таксисна; можем условно да я наречем и аспектуално-таксисна за яснота при разсъжденията);

– Аспектуалните и темпорално-таксисните признаци са в *субординация* – темпорално-таксисното е по-висше, по-абстрактно, по-граматикализирано; то се „наслагва над“ аспектуалното (тематичните гласни следват видовата основа на глагола – за основите при глаголното формообразуване вж. Пашов 1976) и (при смислово подобие) може да го модифицира или „неутрализира“, както става в случаите на употреба на несвършени глаголи в аорист и на свършени – в сегашно време и в имперфект (на принципа на алгебричното сумиране, при което темпоралната стойност е винаги по-голяма). Схематично изразено, това има следния вид:

СВ (*цел*) + аорист (*завършеност* или \emptyset^{16}) = *постигната цел на действието* + *завършеност* или \emptyset ;

СВ (*цел*) + имперфект/презенс (*континуативност*) = *цел* + *континуативност* = ***итеративност***;

1 НСВ (\emptyset) + аорист (*завършеност* или \emptyset) = \emptyset (или *завършеност*).

Тази немаркирана форма (*чете, пише*) от първичен НСВ в аспектуален план имплицира *континуативност*, а в темпорален – *завършеност* или *предходност*.

признак, което е тясно свързано с лексикалната семантика и по-специално с начините на действие).

¹⁶ Признакът *завършеност* – съобразно със схващането за аориста като единственото минало време в български (вж. напр. Куцаров 2007: 244 – 246 и предишни публикации). Признакът не съществува, т. е. той е \emptyset , ако приемем концепцията, че аористът е немаркиран, грамема, тип „жокер“, както смятаме ние (Маровска 2002а; 2013: 332 – 343).

1НСВ (Ø) + имперфект/презенс (*континуативност*) = *континуативност*;

2НСВ (*цел* + *континуативност*) + аорист (*завършеност/Ø*) = *цел* + *континуативност* + (*завършеност/Ø*) = *итеративност*.¹⁷

Не можем да правим генерални изводи за състоянието на аспектиалността в другите съвременни славянски езици, тъй като наблюденията ни са съвсем откъслечни, но и в тях видът на глагола изглежда подобен на този в българския език.

По-голямата част от първичните глаголи в тези езици, както и в български, са от несвършен вид. Несвършени са и еднократно префигираните глаголи със суфикси *-a/-wa*. Признакът *континуативност* в руски, полски и чешки се проявява и в случаите, когато аспектиалните двойки се образуват от глаголи, при които е налице редуване на гласна в коренната морфема. Наличието на Ø или по-тесен вокал в перфективната основа в сравнение с производната от нея имперфективна сочи посоката на поява на аспектиален признак и е проява на иконически компонент в семиозиса.

В чешката академична граматика видът се интерпретира като лексикално-граматична категория, неспрегаема, която по своя характер стои на границата между граматиката и речника (ЧАГ: 163). По традиция също се обособяват видови тройки, но с по-различен характер, тъй като единият от включените членове е стилистично маркиран: *chodĭt – chodĭvat – chodĭvávát; dát – dávát – dávávát*. И вторият, и третият от членовете на противопоставянията са от несвършен вид. Разликата между тях е по *итеративност*. Докато нормалният глагол (с една *-va-* морфема) функционира като българския 2НСВ, т. е. контекстово може да изрази и *континуативност*, и *итеративност* (съпроводени с функцията неактуално сегашно), то глаголят с удвоена *-va-*морфема е винаги многократен, нарича се фреквентатив и за разлика от втория, който може да има контекстови модификации, изразява многократно, узуално и заедно с това неактуално действие. Смята се обаче, че това значение се отнася по-скоро до начините на действие, а същинското аспектиално противопоставяне е между СВ и НСВ, първия и втория глагол от тройката (ЧАГ: 179). Аналогична трактовка предлага и традиционната чешка граматика, потвърждаваща, че *итеративността* е контекстово обусловено значение. Глаголите, които винаги изразяват *повторителност*, са с наставки *-iva/-ava*. Съществу-

¹⁷ *Завършеността* в случая е ирелевантна, тъй като тя се предполага от признака *постигната цел*, експлициран от представката.

ват обаче и свършени глаголи, които са също повторителни. Образуват се с представката *-po-* или други представки от вече повторителни глаголи, следователно и в тези случаи *итеративността* е лексикално значение и може да бъде отнесена към начините на действие (Хавранек, Йедличка 1963: 228).

Според полската граматика глаголите от свършен вид „означават действието цялостно, завършено във времето. Глаголите от несвършен вид не съдържат тази информация. Те съобщават само за съществуването на действие в миналото, настоящето или бъдещето или за неговото повтаряне“ (вж. напр. Михалик 1984: 118). Тълкувана така, опозицията между свършения и несвършения вид (с изключение на итеративен несвършен вид) би трябвало да е привативна, с маркиран член свършения вид.

В чешката граматика също е разпространено схващането, че маркиран е свършеният вид с признака *свършеност*. Наред с убеждението за лексикално-морфологичния характер на категорията, доста популярно е и становището (бихме казали – на Ю. С. Маслов, тъй като то е теоретично експлицирано у него), че категорията вид може да се квалифицира и като морфологична, като се има предвид именно привативната опозиция СВ : 2НСВ. Основният аргумент за това е фактът, че образуването на глаголи от НСВ с наставка *-ва* е продуктивен тип (цит. съч.: 184), както е в съвременния български. Глаголите с удвоена *-ва* наставка, освен че са експресивни и стилистично ефективни, може би с малки изключения, притежават и често реализираната възможност да изразяват *итеративност* в далечно минало и да не се употребяват за следходни повторителни действия¹⁸. Освен това от глаголите с удвоено *-ва* не се образуват отглаголни прилагателни и съществителни.

Значението *итеративност* в полски очевидно е граматикализирано, но подобно на положението в българския език, би следвало да се разглежда като морфологично експлицирано на определено равнище на словообразователния процес. Впрочем това се отнася и до признака *постигната цел на действието* – при вторична префиксация от несвършения глагол се образува отново свършен. Итеративният глагол притежава признак в повече в сравнение с изходния имперфектив.

¹⁸ Струва си да се помисли по въпроса дали по този начин не се образува специфична аспектуално-темпорална форма, съответстваща до голяма степен на българския имперфект; за целта, естествено, е необходима прецизна информация относно фреквентността им в речта.

В руски значението на вторичните имперфективи е каквото и на българските. Аргумент в полза на твърдението, че перфективните основи са маркирани с *постигната цел*, е и фактът, че в полския език глаголите, означаващи неопределено движение, макар и префигирани, са от несвършен вид. От тях свършени са само образуванията с префикси *po-* и *na-* (*pochodzić, ponosić, nachodzić się*), но те едва ли могат да се определят като глаголи за неопределено движение, тъй като тези представки също означават извършване на действието до краен предел (срв. с признака *постигната цел на действието*).

В чешкия език съществуват и някои представки, чиито лексикални значения са включени в семантиката на определени несвършени глаголи. Такива представки се квалифицират като видови, тъй като единствената им словообразователна функция е образуването на глагол от свършен вид. Тя се нарича още субсумпция – значението на представката е субсумирано в значението на безпредставъчния глагол (напр. *bližít se – přiblížit se*). От такива свършени глаголи обикновено не се образува вторичен несвършен вид, макар нашият пример да е изключение (*přibližovat se*). С такава функция, макар и невинаги, са и представките – *u-*, *z-/ze-*, *za-*, *na-*, *s-*, *po-* (напр. *vařit – uvařit*; има обаче и изключения – не е така при *uvidět* напр. (ЧАГ 1986: 182).

От гледна точка на идеята за видовата неутралност на 1НСВ и маркираността на 2НСВ интерес представлява и да я наречем – модалната интерпретация на НСВ в чешката академична граматика. В нея специално се подчертава, че признакът *свършеност* е много тясно свързан с начините на глаголното действие: често свършените по вид глаголи са резултативни.¹⁹ Глаголите от НСВ изразяват протичането на действието без оглед на възможността за довършването му, нерядко ги наричат дуративи.²⁰

Прави впечатление, че въпреки множеството тълкувания на видовата семантика НСВ винаги се характеризира отрицателно (немодално, нерезултативно – в описания смисъл). Това подкрепя мисълта,

¹⁹ Всъщност Фр. Копечни говори за изразяваната от глаголите резултативност, но от глаголите от НСВ, като я свързва със семантиката на типа *седя*, който показва резултата от *седна*; срв. също *лежа : легна*; от които става ясно, че под резултативност разбира по-друго значение, свързано в по-голяма степен с начините на действие, отколкото са аспектуалните признаци (Хавранек, Йедличка 1963: 219).

²⁰ Понякога чешките граматичници обясняват маркираността на СВ с оценъчната позиция на говорещия към действието, като *свършеността* се свързва с проява на активна позиция на говорещия спрямо действието, докато НСВ е резултат от проява на неактивна позиция към действието (ЧАГ 1986: 180).

че съществуват множество основания НСВ да се интерпретира като немаркиран. Не би могло обаче да е така, ако 2НСВ е получен от СВ, а той от своя страна от 1НСВ. Разпределението на морфемите би противоречало на семантичната натовареност, а не би следвало да е така, макар че има видови морфемии (напр. представките), които са и словообразователни елементи. Както и в български, и в чешкия език СВ се образува от глаголите от 1НСВ с представки (дори представката *po-*, както и в полски и руски, може да се квалифицира като типично видова). Глаголите с представка се интерпретират като нови лексеми (тип *nese : přinese*). При образуване с наставка обикновено се получава точен лексикален корелат – в чешки много често видообразуването е съпроводено и с коренни алтернации: *vydělá : vydělává*, но *ubere : ubirá*. Така е и в случаите *řekne : říká*, *skočí : skáče*, *hodí : hází* (Хавранек, Йедличка 1963: 219 – 229).

Съвсем естествено е, че щом перфективната основа е маркирана с *постигната цел*, полското деепричастие, образувано от нея със суфикс *-wszy*, ще има т. нар. предварително значение (в смисъл „действие с вече постигната цел“), т.е. ще бъде предварително деепричастие. Същата характеристика притежават и руските минали деятелни причастия от СВ, за разлика от образуваните от несвършени глаголи, които изразяват глаголния признак не като предварителен, а като едновременен с действието на сказуемото, макар то да е в минало време. Сегашните деятелни причастия в българския и руския език, полските деятелни причастия и едновременните деепричастия се образуват само от имперфективни основи.

В руски език някои глаголи образуват видови двойки чрез промяна на ударението, при което то акцентува в имперфективния глагол именно суфикса *-а*, с който е образуван от съответния свършен (*засы́пать : засыпа́ть*, *разре́зать : разреза́ть*).

Формообразуването на неличните глаголни форми в руски и полски потвърждава идеята, че маркирани с аспектualен признак са и глаголите от СВ, и глаголите от 2НСВ. Първите – с признака *постигната цел на действието*, заради който техните нелични форми изразяват *предварителност* или *предходност*, а *вторите* – с *континуативност*, което пък е причината да са особено подходящи основи за образуване на едновременни и итеративни форми.

На хипотезата за принципната разлика между 1НСВ и 2НСВ не противоречат някои формообразователни аргументи и в чешкия език. Там съществуват два формални типа деепричастия – сегашни и минали. Сегашните от НСВ, които експлицират чрез основата си *контину-*

ативност, изразяват *едновременност*, или *непредходност*, *неследходност*. Сегашните от СВ имат семантиката *следходност*, тъй като са немаркирани по време, но маркирани по вид с признака *постигната цел на действието*. До момента обаче тази *цел* не е налична и маркираността с нея имплицира евентуална бъдеща реализация, защото само така *целта* все пак може да бъде постигната. По този начин може да се обясни специфичната „следходност“ на перфективните глаголи в сегашно време (можем да я определим като *аспектуална следходност*).

Миналото деепричастие, което изразява *предходност* спрямо основното сказуемо, се образува само от минала основа на глаголите от СВ. *Едновременност* със съответното сказуемо се изразява винаги със сегашно деепричастие от НСВ (Хавранек, Йедличка 1963: 258). Предварително действие се изразява с деепричастие от СВ – минало, ако сказуемото е в претериталния план, а ако сказуемото е в бъдеще време – със сегашно причастие от СВ, което има значение на *следходност*. Отглаголните прилагателни също по правило се образуват само от глаголи от НСВ.

Следователно, и в чешки, както и в другите славянски езици, само глаголите от НСВ могат да изразят *едновременност* и се употребяват във функцията на актуално сегашно. Така че всички глаголни форми, които изразяват семантиката „действие“, „акционност“, а именно процесуалност, дуративност, *континуативност*, – все едно как ще я наречем, – и лични, и нелични, се образуват само от глаголи от НСВ (или първичен, при който няма аспектиална маркираност и съответно – каквито и да било ограничения, или вторичен, който е маркиран с *континуативност*). За изразяването на *предходност* е удобна миналата форма на перфективите, маркирани с аспектиалния признак *постигната цел на действието*.

Анализът на аспектиалната семантика и на лексикално-граматичната категория вид на глагола показва няколко много интересни особености на граматикализацията. Сред тях, на първо място, е определящото значение на граматическата йерархия, чието езиково проявление има иконически характер.

В семантично отношение граматическата йерархия е много показателна, тъй като тя има диференциращ характер и конституира на базата на един и същ признак, *континуативност*, фактически две граматични значения – аспектиалното и таксисното. Именно заради смисъла на общия признак това е особено ясно при вида и таксиса (времето – в широкото му разбиране) и не би било така, ако тази се-

мантичесна обща основа не съществуваше. Наличието или отсъствието на маркираност с *континуативност* предопределя по-нататъшната граматическа експликация на формата. *Континуативността* дава възможност за допълнително прибавяне само на непротиворечиви спрямо себе си признаци – може да бъде процесуалност, итеративност, узуалност и т. н., но не и ограничаване, тотализиране, завършеност, лимитиране, изобщо някакъв тип обобщаване. По тази именно причина имперфективните основи могат безпроблемно да експлицират неограничения процес, свойствен на презентните и имперфективните форми, а ако са маркирани с *континуативност* (при 2НСВ), глаголите са изобщо неподатливи към семантичните варианти в посока към ограничаване и прекратяване на действието, специфични за аориста.

Във формално отношение проява на иконизъм е фактическото разграничаване на лексикалната основа от граматическите суфикси, които спазват тенденцията на нарастване съответно: наляво – за префиксите, и надясно – за формалните показатели на граматическите признаци. Лексикалните и граматическите морфемни никога не се смесват, а както видяхме, това е валидно и относно граматическите, подчиняващи се на собствената си категориална йерархия (това ясно е показано в многократно цитираната вече статия на П. Пашов за основите при глаголното формообразуване (Пашов 1976). Ако аспектуалната основа не е маркирана с *континуативност*, тя може да приеме всякаква темпорална (традиционно наричана „тематична“) гласна. Това е налице при първичните имперфективи, които естествено се употребяват както в сегашно време и имперфект, така и в аорист. Видова морфема със значение *континуативност* обаче (напр. *-а/-я/-ва*) рязко ограничава тази функционалност.

Следователно видовите основи са три типа – за 1НСВ, СВ и 2НСВ. Ако основата е от:

– 1НСВ, тя е аспектуално немаркирана и може да се свърже с формални показатели морфемни, експлициращи *завършеност* (при аористна тематична гласна)²¹ или *континуативност* (при имперфектна тематична гласна, евент. и при сегашна)²²;

²¹ Ако приемем становището, че аористът е немаркиран по време и на принципа на „жокера“ участва в темпоралното противопоставяне (каквато е нашата концепция – вж. напр. Маровска 1991; 2013 с. 332 – 342), тогава аористната тематична гласна ще бъде семантично нулева, неопределена (тя е инфинитивната гласна), и аористната форма само ще имплицира темпорален признак на принципа на опозитивното осмисляне. Независимо обаче коя концепция ще приемем – за маркира-

– СВ, тя е маркирана с аспектуалния признак *постигната цел на действието*. Затова в стилистично неутрален контекст може да се свърже с морфемни показатели, експлициращи *завършеност* (аористна тематична гласна), но не и с формални показатели за *континуативност* (не и с имперфектна тематична гласна)²³. В стилистично маркиран контекст е възможно перфективните основи да се употребяват в презенс и имперфект със значение *итеративност*;

– 2НСВ, която е маркирана с *континуативност* и морфемите *-а/-я/-ва*. Затова в стилистично неутрален контекст основите от 2НСВ се употребяват в презенс и имперфект (т. е. съчетават се със сегашна и/или имперфектна тематична гласна), а в стилистичен контекст могат да функционират и в аорист, но със значение *итеративност*.

Ще подчертаем отново, че признаците *постигната цел на действието* и *континуативност* са аспектуални. Те се експлицират от морфемни, които имат и лексикално значение, дори, бихме казали, основно имат лексикално значение, каквито са представките (чрез които най-често се образуват глаголите от СВ). Имперфективизиращите суфикси *-а/-я/-ва*, както и перфективизиращият суфикс *-н* съчетават както лексикален, така и аспектуален смисъл. Фактът за тясната връзка

ност на аориста с признака *предходност* или за немаркираност на аориста, това няма да промени горните разсъждения, т. е. те не са породени от нашата по-„екзотична“ идея и не са зависими от нея; не биха били по-различни, ако приемаме традиционната интерпретация на аориста като темпорална форма за *предходност*.

²² Ако приемем, че от съвременна гледна точка е по-целесъобразно да разграничим и имперфектна, и сегашна основа и съответната имперфектна и презенсна тематична гласна, тогава *континуативност* изразява имперфектната тематична гласна, а сегашната имплицира *континуативност* на базата на опозитивните си отношения в рамките на времето.

²³ В естествените езици често се образуват форми по аналогия с подобни на тях (вж. напр. за лице: *Житото вретени; Лисицата се окучи; Овцата се обагни* и съотв. по аналогия *вретеня, вретениш, вретеним; да се окуча, окучиш, окучите; да се обагна, да се обагниш* и т. н.; подобни са също страдателните причастия от непреходни глаголи, образувани по аналогия с преходните, които изразяват безличност: *минавано, ходено, влизано е* и др., които не могат да се квалифицират като страдателни причастия, тъй като имат друга семантика. Въпросните, образувани по аналогия, форми са или безсмислени, или с друга семантика, и според нас с несигурни или поне различни функции. Затова не може да се твърди, че глаголите от СВ имат форми за сегашно и имперфект – образуваните по аналогия форми (от типа *ако седна, ако седнеш, ако дойда, ако дойдеш* и т. н.) имат ограничена функционалност.

между лексикалното значение (респ. начина на действие) и видовия признак се проявява, от една страна, в контактната позиция между лексикалната и видовата основа в рамките на глаголната форма. От друга страна, проявява се и в запазването на автономността на парадигмите на глаголите от 1НСВ, от СВ и от 2НСВ, които никога не се сливат във формообразователно отношение. Поради тази причина повечето граматични не оспорват самостоятелния характер на словообразователните тройки, но традиционно диференцират само 2 отделни основи – за СВ и за НСВ:

СВ	НСВ
презенсна/имперфектна	презенсна/имперфектна
аористна	аористна

Ние бихме представили основите за 1НСВ и за 2НСВ поотделно:

1НСВ	СВ	2НСВ
презенсна/имперфектна <i>пише</i>	презенсна/имперфектна <i>напише</i>	презенсна/имперфектна <i>написва/написваше</i>
Аористна <i>писа</i>	Аористна <i>написа</i>	Аористна <i>написва</i>

Към аспектуалните глаголни основи се прибавят темпоралните суфикси или тематичните гласни:

– **аористната тематична гласна** – експлицираща *завършеност* (или неопределеност, която в темпоралната система се осмисля като *предходност*, защото е в опозиция с признаците *следходност* и *едновременност*, т. е. тя трябва да е *неследходна* и *неедновременна* на ориентационния момент, т. е. може да бъде само *предходна*);

– **презенсната тематична гласна** – осмисляща се като изразяваща „незавършеност“, противно на аористната *завършеност*, и респ. *едновременност* (в см. „непредходност“, или „неследходност“, в зависимост дали е в опозиция с аористната *завършеност/предходност*, или пък с бъдеще време, което притежава маркера *ще* за *следходност*);

– **имперфектната тематична гласна** – експлицираща *континуативност*, е едновременно аспектуална и таксисна, но таксисна функция тя започва да изпълнява само когато към нея се прибави или морфема за *свидетелственост* (-а/-я/-ва + *х/ш* – *настояВАШЕ*), или морфема за *дистантност* (дистанциране на говорещия от реферирания ситуация) (-а/-я/-ва + ...*л е* – *настояВАЛ Е*) (по въпроса вж. Маровска 2000; 2005: 161 – 181; 2013: 246 – 252).

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1944:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. [L. Andreychin. *Osnovna balgarska gramatika*.] София: Хемус АД, 1944.
- Андрейчин 1976а:** Андрейчин, Л. Към характеристиката на перфекта (минало неопределено време) в българския език. [L. Andreychin. *Kam harakteristikata na perfekta (minalo neopredeleno vreme) v balgarskiya ezik*.] // П. Пашов, Р. Ницолова. *Помагало по българска морфология. Глагол*. [P. Pashov, R. Nitslova. *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol*.] София: Наука и изкуство, 1976 [1957], 227 – 286.
- Андрейчин 1976б:** Андрейчин, Л. Към морфологичната характеристика на видовата система в съвременния български език. [L. Andreychin. *Kam morfologichnata harakteristika na vidovata sistema v savremenniya balgarski ezik*.] // П. Пашов, Р. Ницолова. *Помагало по българска морфология. Глагол*. [P. Pashov, R. Nitsolova. *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol*.] София: Наука и изкуство, 1976 [1958], 129 – 133.
- Бондарко 1971:** Бондарко, А. В. *Грамматическая категория и контекст*. [A. V. Bondarko. *Grammaticheskaya kategoriya i kontekst*.] Ленинград: Наука, 1971.
- Бондарко 1997:** Бондарко, А. В. Семантика вида и тенденциивная/нетенденциивная предельность глаголов (на материале русского языка). [A. V. Bondarko. *Semantika vida i tendentivnaja/intendentivnaja predel'nost' glagolov*.] // Кароляк, Ст. *Семантика и структура славянского вида*. [Karolyak, St. *Semantika i struktura slavyanskogo vida*.] Т. 2. Ред. Ст. Кароляк. Kraków: Wydawnictwo naukowe WSP, 1997, 31 – 48.
- Бородич 1953:** Бородич, В. В. К вопросу о формировании совершенного и несовершенного вида в славянских языках. [V. V. Borodich. *K voprosu o formirovanii sovershennogo i nesovershennogo vida v slavyanskih yazykah*.] // *Вопросы языкознания [Voprosy jazykoznanija]*, 1953, № 6, 68 – 86.
- Геберт 1997:** Геберт, Л. Взаимозависимость между значением глагола и видом: сопоставление двух теорий вида. [L. Gebert. *Vzaimozavisimost' mezhdru znacheniem glagola i vidom: sapostavlenie dvuh teoriy vida*.] // Кароляк, Ст. *Семантика и структура славянского вида*. [Karoljak, St. *Semantika i struktura slavyanskogo vida*.] Т. 2. Ред. Ст. Кароляк. Kraków: Wydawnictwo naukowe WSP, 1997, 73 – 86.
- Георгиева 1968:** Георгиева, Ел. За някои граматико-семантични промени на миналите страдателни причастия в съвременния български език. [El. Georgieva. *Za nyakoi gramatiko-semantichni promeni na*

- minalite stradatelni prichastiya v savremenniya bulgarski ezik.] // П. Пашов, Р. Ницолова. *Помагало по българска морфология. Глагол.* [P. Pashov, R. Nitsolova. Pomagalo po bulgarska morfologiya. Glagol.] София: Наука и изкуство, 1976, 415 – 426.
- Золотова 1997:** Золотова, Г. А. Лексические значения и видо-временные функции глагола. [G. A. Zolotova. Leksicheskie znachenija i vido-vremennye funktsii glagola.] // Кароляк, Ст. *Семантика и структура славянского вида.* [Karoljak, St. Semantika i struktura slavyanskogo vida.] Т. 2. Ред. Ст. Кароляк. Kraków: Wydawnictwo naukowe WSP, 1997, 87 – 96.
- Иванчев 1971:** Иванчев, Св. *Проблеми на аспектиалността в славянските езици.* [Sv. Ivanchev. Problemi na aspektualnostta v slavyanskite ezitsi.] София: БАН, 1971.
- Иванчев 1976:** Иванчев, Св. Морфо-семантико-функционалната теория на глаголният вид в славянските езици и спецификата на българския език. [Sv. Ivanchev. Morfo-semantiko-funktsionalnata teoriya na glagolniya vid v slavyanskite ezitsi I spetsifikata na bulgarskiya ezik.] // П. Пашов, Р. Ницолова. *Помагало по българска морфология. Глагол.* [P. Pashov, R. Nitsolova. Pomagalo po bulgarska morfologiya. Glagol.] София: Наука и изкуство, 1976, 134 – 166.
- Иванчев 1988:** Иванчев, Св. *Българският език – класически и екзотичен.* [Sv. Ivanchev. Bulgarskiyat ezik – klasicheski i ekzotichen.] София: Народна просвета, 1988.
- Кароляк, ред. 1995:** *Семантика и структура славянского вида.* [Karolyak, St. Semantika i struktura slavyanskogo vida.] Т. 1. Ред. Ст. Кароляк. Kraków: Wydawnictwo naukowe WSP, 1995.
- Кароляк, ред. 1997:** *Семантика и структура славянского вида.* [Karolyak, St. Semantika i struktura slavyanskogo vida.] Т. 2. Ред. Ст. Кароляк. Kraków: Wydawnictwo naukowe WSP, 1997.
- Климонов 1997:** Климонов, В. Д. Аспектиалные классы и их грамматическая семантика. [V. D. Klimonov. Aspektual'nye klassy i ih grammaticheskaya semantika.] – Кароляк, Ст. *Семантика и структура славянского вида.* [Karolyak, St. Semantika i struktura slavyanskogo vida.] Т. 2. Ред. Ст. Кароляк. Kraków: Wydawnictwo naukowe WSP, 1997, 111 – 126.
- Копечни 1962:** Копечни, Fr. *Slovesný vid v češtině.* Praha; 1962.
- Костов 1939:** Костов, Н. *Българска граматика.* [N. Kostov. Bulgarska gramatika.] София: Хемус, 1939.
- Куцаров 1989:** Куцаров, Ив. Още едно мнение за характера на противопоставянето *аорист* : *имперфект.* [Iv. Kutsarov. Oshte едно

- mnenie za haraktera na protivopostavyaneto aorist : imperfekt.] // *Съпоставително езиковедие*, 1989, № 4, 45 – 49.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Iv. Kutsarov. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Леков 1958:** Леков, Ив. *Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици*. [Iv. Lekov. Obshtnost i mnogoobrazie v gramaticheskiya stroy na slavyanskite ezitsi.] София: БАН, 1958.
- Маровска 1991:** Маровска, В. Пореден опит за интерпретация на глаголната опозиция аорист : имперфект. [V. Marovska. Poreden opit za interpretatsiya na glagolnata opozitsiya imperfekt : aorist.] // *Съпоставително езиковедие*. [Sapostavitelno ezikoznanie.] 1991, № 6, 56 – 66.
- Маровска 1998:** Маровска, В. *Стилистика на съвременния български език*. [V. Marovska. Stilistika na savremenniya balgarski ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1998.
- Маровска 2000:** Маровска, В. За категорията таксис в съвременния български език. [V. Marovska. Za kategoriyata taksis v savremenniya balgarski ezik.] // *Едно поколение български езиковеди*. [Edno pokolenie balgarski ezikovedi.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2000: 108 – 115.
- Маровска 2005:** Маровска, В. *Новобългарският перфект*. [V. Marovska. Novobalgarskiyat perfekt.] София: Ромина, 2005.
- Маровска 2013:** Маровска, В. *Референция и реферирание в света на езика*. [V. Marovska. Referentsiya i referirane v sveta na ezika.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013.
- Маслов 1955:** Маслов, Ю. С. О своеобразии морфологической системы глагольного вида в современном болгарском языке. [Yu. S. Maslov. O svoeobrazii morfologicheskoy sistemy glagol'nogo vida v sovremennom bolgarskom jazyke.] // *Краткие сообщения Института славяноведения*. [Kratkie soobshteniya Instituta slavjanovedeniya.] Москва; 1955, № 15, 27 – 47.
- Маслов 1959:** Маслов, Ю. С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке. [Yu. S. Maslov. Glagol'nyj vid v sovremennom bolgarskom literaturnom jazyke.] // *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. [Voprosy grammatiki bolgarskogo literaturnogo jazyka.] Москва: АН СССР, 1959, 157 – 312.
- Маслов 1963:** Маслов, Ю. С. *Морфология глагольного вида в современном болгарском литературном языке*. [Yu. S. Maslov. Morfologiya glagol'nogo vida v sovremennom bolgarskom literaturnom jazyke.] Ленинград: Наука, 1963.

- Миркович 1860:** Миркович, Г. *Кратка и методическа българска граматика*. [G. Mirkovich. *Kratka i metodicheska balgarska gramatika.*] Цариград; 1860.
- Михалик 1984:** Михалик, Р. *Кратка полска граматика*. [R. Michalik. *Kratka polska gramatika.*] София: Наука и изкуство, 1984.
- Момчилов 1988:** Момчилов, Ив. *Грамматика на новобългарския език*. [Iv. Momchilov. *Gramatika na novobalgarskiya ezik.*] Фотот. изд. София; 1988 [1868].
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [R. Nitsolova. *Balgarska gramatika. Morfologiya.*] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Пашов 1976:** Пашов, П. За основите на глаголното формообразуване в съвременния български книжовен език. [P. Pashov. *Za osnovite na glagolното formoobrazuvane v savremenniya balgarski knizhoven ezik.*] // П. Пашов, Р. Ницолова. *Помагало по българска морфология. Глагол*. [P. Pashov, R. Nitsolova. *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol.*] София: Наука и изкуство, 1976: 48 – 58.
- Пашов 1999:** Пашов, П. *Българска граматика*. [P. Pashov. *Balgarska gramatika.*] Пловдив: Хермес, 1999.
- Пенчев 1976:** Пенчев, Й. Към въпроса за времената в съвременния български език. [Y. Penchev. *Kam voprosa za vremenata v savremenniya balgarski ezik.*] // Пашов, П., Р. Ницолова (съст.). *Помагало по българска морфология. Глагол*. [Pashov, P., R. Nitsolova (sast.). *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol.*] София: Наука и изкуство, 1976 [1967], 210 – 223.
- Пенчев 1984:** Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение*. [Y. Penchev. *Stroezh na balgarskoto izrechenie.*] София: Наука и изкуство, 1984.
- Пенчев 1987:** Пенчев, Й. За функционирането на времената в текста. [Y. Penchev. *Za funktsioniraneto na vremenata v teksta.*] // *Съпоставително езикознание*, 1990, кн. 4 – 5, 253 – 256.
- СБЕ 1998 – 1999:** Бояджиев, Т., Куцаров, Ив., Пенчев, Й. *Съвременен български език*. [T. Boyadzhiev, Iv. Kutsarov, J. Penchev. *Savremenen balgarski ezik.*] София: ИК „Петър Берон“, 1998; 2-ро изд. 1999.
- Спасов 1997:** Спасов, Л. Проект описания глагольного вида в македонском языке с особым учетом результативной видовой конфигурации. [L. Spasov. *Proekt opisaniya glagol'nogo vida v makedonskom jazyke s osobym uchetom rezuljtativnoy vidovoy konfiguracii.*] // Кароляк, Ст. *Семантика и структура славянского вида*. [Karoljak, St. *Semantika i struktura slavyanskogo vida.*] Т. 2. Ред. Ст. Кароляк. Kraków: Wydawnictwo naukowe WSP, 1997, 221 – 226.

- Станков 1966:** Станков, В. *Имперфектът в съвременния български книжовен език.* [V. Stankov. Imperfektat v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] София: БАН, 1966.
- Станков 1968:** Станков, В. За темпоралната дефективност на някои вторични несвършени глаголи. [V. Stankov. Za temporalnata defektivnost na nyakoi vtorichni nesvarsheni glagoli.] // *Славистичен сборник.* [Slavistichen sbornik.] София: БАН, 1968, 165 – 172.
- Станков 1969:** Станков, В. *Българските глаголни времена.* [V. Stankov. Balgarskite glagolni vremena.] София: Наука и изкуство, 1969.
- Станков 1976:** Станков, В. *Конкуренция на глаголните видове в съвременния български книжовен език.* [V. Stankov. Konkurentsia na glagolnite vidove v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] София: БАН, 1976.
- Станков 1978:** Станков, В. За допълнителната информация, изразявана от славянския глаголен вид. [V. Stankov. Za dopalnitelnata informatsiya, izrazyavana ot slavyanskiya glagolen vid.] // *Славянска филология.* [Slavyanska filologiya.] Т. 15. София: БАН, 1978, 155 – 164.
- Станков 1980:** Станков, В. *Глаголният вид в българския книжовен език.* [V. Stankov. Glagolniyat vid v balgarskiya knizhoven ezik.] София: Наука и изкуство, 1980.
- Станков 1981:** Станков, В. *Стилистични особености на българския глагол.* [V. Stankov. Stilistichni osobenosti na balgarskiya glagol.] София: Народна просвета, 1981.
- Стоянов 1964:** Стоянов, Ст. *Граматика на българския книжовен език.* [St. Stoyanov. Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik.] София: Наука и изкуство, 1964.
- Хавранек, Йедличка 1963:** Havránek, B., Jedlička, A. *Česká mluvnice.* Praha: SPN, 1963.
- ЧАГ 1986:** *Mluvnice češtiny.* Т. 2. Praha: Akademia, 1986.
- Чакърова 2003:** Чакърова, Кр. *Аспектуалност и количество.* [Kr. Chakarova. Aspektualnost i kolichestvo.] Велико Търново: Фабер, 2003.
- Янакиев 1976:** Янакиев, М. За грамемите, наричани в българската граматика „сегашно време“ и „бъдеще време“. [M. Yanakiev. Za gramemite, narichani v balgarskata gramatika „segashno vreme“ i „badeshte vreme“.] // П. Пашов, Р. Ницолова. *Помагало по българска морфология. Глагол.* [P. Pashov, R. Nitsolova. Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol.] София: Наука и изкуство, 1976 [1962], 230 – 251.

**ЗА ЕДИН СПЕЦИФИЧЕН СЛУЧАЙ ПРИ УПОТРЕБА
НА БРОЙНИ ЧИСЛИТЕЛНИ ИМЕНА
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК**

Красимира Чакърова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**ON ONE SPECIFIC USE OF THE CARDINAL NUMBERS IN
CONTEMPORARY BULGARIAN LANGUAGE**

Krasimira Chakarova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The current paper examines one specific use of the cardinal numbers in the contemporary Bulgarian language. It concerns the cases when cardinal numbers function as pre-modifying quantifiers in relation to two (or more) heads of the noun phrase linked with coordinating conjunctions, the first of which is masculine gender. The purpose of the research is to study the way in which native speakers perceive the semantics and grammatical accuracy of similar structures; to examine the reasons for ambiguity in some of the examples and to distinguish the types of phrases where structural semantic polysemy is avoided.

Key words: cardinal numerals, coordinating structures, quantifiers, structural semantic polysemy

Във фокуса на настоящото изследване попада една специфична употреба на бройни числителни имена (нумеративи) в съвременния български език. Става дума за случаите, когато нумеративите (за точен или приблизителен брой) функционират като препозитивни квантификатори¹ по отношение на съчинително свързани чрез съюза *и* две (или повече) опорни съществителни (у П. Осенова „координационни фрази“²), първото от които е от мъжки род. Срв.:

¹ В синтактичния клас на квантификаторите Й. Пенчев включва „всичкия“, „целия“ и бройните числителни (в т.ч. „много“ и „малко“ в приименна употреба“) (Пенчев 1993: 45).

² Терминът е на П. Осенова (Осенова 2009: 166 – 168). Авторката разглежда следните видове координация в именната фраза: „координация между адюнкти

Този несесер включва няколко отличителни функции – има място за **6 химикала и молива** (<http://www.uchmag.com>)³, *Сложих два химикала и молива, след което затворих чантата* (<https://963.alle.bg>), *След това добавете 2 нарязани портокала и лимона* (<http://zaw12929.blog.bg>), [...] *новини за конференцията се появиха в над сто вестници и новинарски портали* (<http://www.lazerplovdiv.com>), [...] *как една ряпа, два моркова и чушки могат да се превърнат в палми* (<http://www.tigan.bg>), *Седмицата на движението, която стартира днес, 29 септември, обединява събития в 52 града и села в страната* (<http://mediacafe.bg>), *Хората купуват все по-малко, често вземат по 1 – 2 банана и портокала, 1 ябълка* (www.hsmaritsa.com); *Когато аз постъпих тук на работа през 2001 г., имаше звено от 10 полицаи и охранители* (www.novinar.bg), *Водоподаването в два града и села от област Кърджали ще бъде временно преустановено* (<http://www.bta.bg>), *Става дума за 13 асортимента в над 1800 буркана и бутилки, които са произведени в обект без регистрация* (<http://news.vratza.com>), *Над 160 украински градове и села сменят съветските си имена* (<http://www.mediapool.bg>), *През първите десет години на новото столетие в Стара Загора излизат 28 вестника и списания* (К. Коняров, цит. по <https://books.google.bg>), *От над 1000 публикации в повече от 40 вестника, списания и сборници трудно се отсява* (<http://sbj-bg.eu>), *На ревюто на Victoria's Secret за 120 манекенки има по 5 гримьора и фризьора на човек, върху всяка се работи по 4 часа – общо 600 гримьора и фризьора* (М. Фучеджиева, цит. по <http://e-vestnik.bg>) и мн. др.

Както се вижда от цитираните примери, мъжкородовите съществителни в позиция на първа именна опора биват както нелични, така и лични и са маркирани по два различни начина – с бройно множествено окончание, но и с обикновена плурална флексия. Смятаме, че липсата на единство при употребата на числовия маркер заслужава специално внимание не толкова защото е допълнително доказателство за неустановеността на съответната граматична норма⁴, колкото зара-

на опората (*хубава и добра жена*); координация между комплументи на опората (*група студенти и приятели*); координация между именни опори (*Петър и Иван*)“ (пак там: 167), и подчертава, че това езиково явление е „едно от най-сложните за моделиране явления в която и да е езикова теория“ (пак там: 168).

³ Примерите от различните интернет източници са цитирани без редакторска намеса.

⁴ Подобно мнение споделят лингвисти като П. Радева, Ив. Харалампиев, П. Пашов, Б. Николаев, А. Тодоранова и др. – срв: „От системна гледна точка запазената поради особености на историческия развой само при съществителните от мъжки род специална бройна форма е недопустима“ (Радева, Харалампиев 1994: 72); „[...] по отношение на съществителните за лица сравнително често се срещат отклонения, които показват, че тази норма не се е наложила“ (Пашов 1999: 70); „Както често се случва, в практиката и бройната форма в много случаи не се използва според нормативните предписания“ (Николаев 2001: 89); „[...] по от-

ди вариабилността при количествената интерпретация на някои от интересуващите ни конструкции – срв.: напр. *6 химикала и молива* (от една страна, може да се приеме, че с цел избягване на повторението е елипсирано числителното *шест* пред втората именна опора⁵, от друга – че обектите са общо шест⁶).

Основните цели, които си поставяме, са: 1) да направим наблюдения върху начина, по който носителите на езика възприемат семантиката и граматичната оформеност на подобни конструкции; 2) да потърсим причините за структурно-семантичната⁷ многозначност на някои от примерите и 3) да обособим типовете фрази, в които се наблюдава снемане на многозначността.

Преди това се налага да отбележим, че разглежданата тук употреба не е била обект на специално проучване в лингвистичната литература. Единственият автор, който споменава аналогични примери в коментара си за бройната множествена форма в нашия език, е Е. Георгиева – срв.: „Употребата на обикновената множествена форма вместо бройната след числително се разширява вече и в случаи, когато числителното посочва общ брой, съвкупност, последвано от няколко съществителни, които определят, конкретизират съвкупната множественост, напр. *25 спортисти и спортистки [...], над 30 романи, повести, разкази* и т.н. В приведените думи обикновено се чувства изпуснатата дума, която обобщено изразява посоченото количество, като напр. *души*, ако става дума за лица, или *предмета, произведения*, ако се касае за други неща: *25 души спортисти и спортистки, над 300 произведения – романи, повести, разкази*“ (Георгиева 1964: 216). Логично възниква въпросът дали тези регистрирани преди повече от половин век случаи са спорадични, или са прояви на трайна езикова тенденция, която продължава и до днес. И още: еднозначно ли се „разкодират“ те от съвременните езикови носители.

ношение на бройната форма книжовната норма в речевата практика често бива пренебрегвана“ (Тодоранова 2010: 176).

⁵ Поначало координацията, както основателно посочва П. Осенова, е „тясно свързана с явлението елипса“ (Осенова 2009: 168).

⁶ Впрочем точно такава е значението в конкретния рекламен текст, придружен със снимка на самия артикул (вж. <http://www.uchmag.com/?p=25368>).

⁷ За видовете многозначност вж. у Ив. Петрова (Петрова 2006). Важно е уточнението на авторката, че не всички структурно многозначни изречения са и семантично многозначни (Петрова 2006: 12).

Изходна база на нашия анализ са резултатите от проведена анонимна анкета с шестдесет респонденти⁸, на които бе възложена следната задача: да разгледат пет групи примери, представящи различни варианти на словосъчетания от типа [нумератив + съчинителна именна фраза с конектор **и**], и да дадат отговор на два въпроса – 1) правилно или неправилно е съответното изречение и 2) какъв е броят на квантифицираните в него обекти⁹.

Общото между отделните примери в селектираните групи е това, че всички те съдържат съчинителна конструкция, в която участват две нелични съществителни, първото от които е от мъжки род. Разликите са няколко: 1) второто съществително в конструкцията може да бъде от мъжки род, но и от друг род; 2) опорните съществителни от мъжки род варират по отношение на избора между бройна и обикновена множествена форма; 3) в повечето примери препозитивният квантификатор (нумеративът) стои само пред първото съществително, но в други е поставен и пред второто; 4) в някои изречения е употребен дистрибутивният предлог *по* (веднъж или двукратно), докато в други той отсъства.

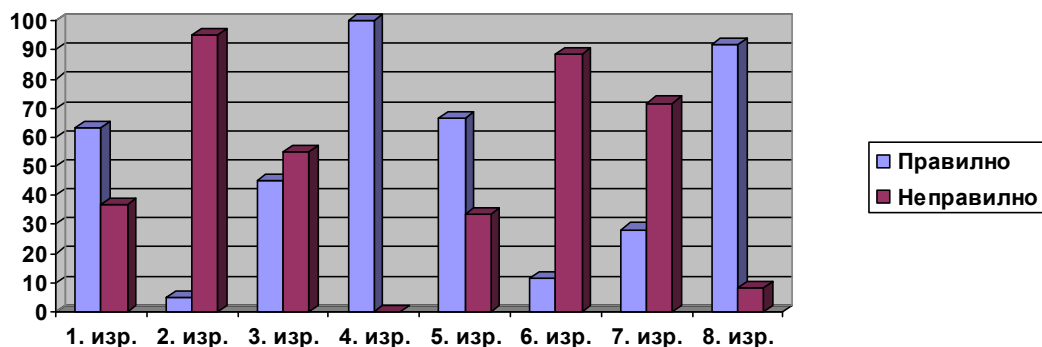
В следващото изложение ще представим в обобщен графичен вид отговорите на анкетираните.

I. Ще започнем с **първата група** примери, която включва осем изречения:

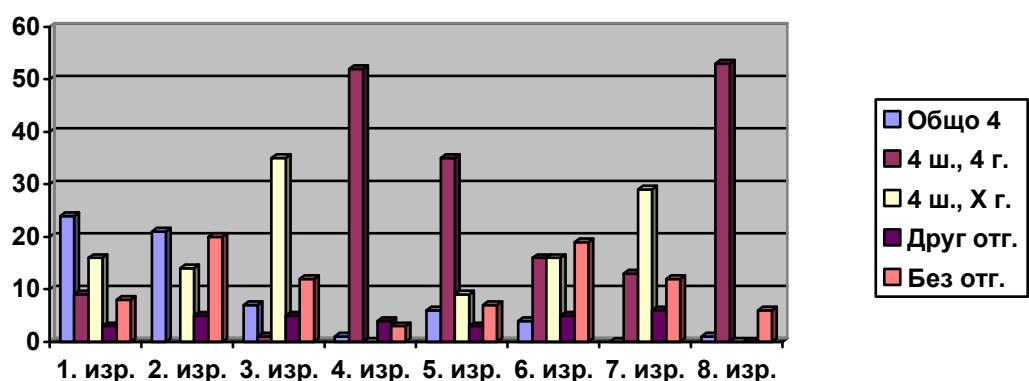
- (1) *В стаята има четири шкафа и гардероба.*
- (2) *В стаята има четири шкафове и гардероби.*
- (3) *В стаята има четири шкафа и гардероби.*
- (4) *В стаята има четири шкафа и четири гардероба.*
- (5) *Във всяка стая има по четири шкафа и гардероба.*
- (6) *Във всяка стая има по четири шкафове и гардероби.*
- (7) *Във всяка стая има по четири шкафа и гардероби.*
- (8) *Във всяка стая има по четири шкафа и четири гардероба.*

⁸ Анкетираните лица са редовни студенти от 3. и 4. курс на специалностите „Българска филология“ и „Български език и английски език“, както и докторанти във Филологическия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“.

⁹ В случаите, когато броят на обектите не може да бъде определен, респондентите бяха инструктирани да използват знака X.

Диагр. Ia¹⁰.

Диагр. Ib.

Ясно се вижда, че почти всички респонденти са посочили като правилни и семантично еднозначни изречения (4) и (8), където числителното име е дублирано, т.е. използва се като квантификатор на всяко от съществителните в съчинителната конструкция¹¹. Що се отнася до 2. и 6., възпроизвеждащи модела, за който споменава Е. Георгиева (вж. Георгиева, цит. съч.), те не само са определени като неправилни от най-голям брой анкетирани, но и са породили сериозни колебания при количествената интерпретация на обектите (*шкафове* и *гардероби*).

II. Във втората група примери съчинителната конструкция е образувана от различни по род съществителни (м.р. + ср.р.), а числителното име означава значително по-голям брой, отколкото в предходната група. Срв.:

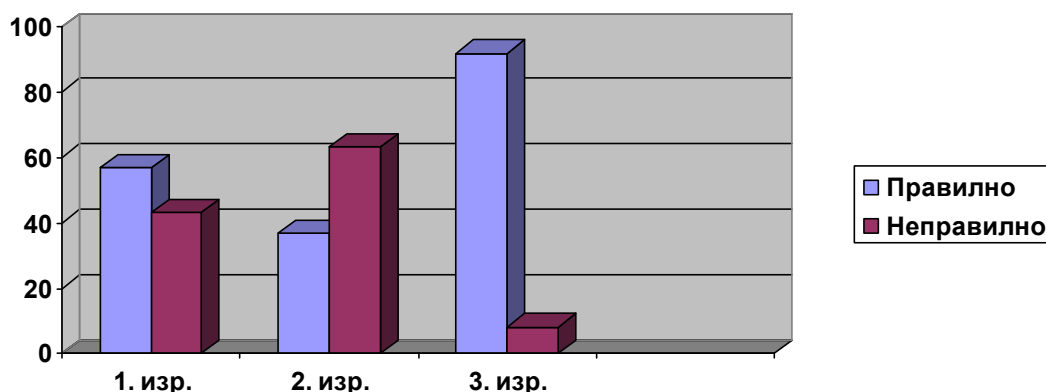
- (1) *Циркът ще гостува в двайсет градове и села.*
- (2) *Циркът ще гостува в двайсет града и села.*

¹⁰ При номериране на отделните диаграми сме използвали следните означения: с римска цифра е маркирана всяка от групите с примери, а с букви **а** и **б** – отговорите на двата въпроса: **а** (*Как ще квалифицирате цитираните изречения – правилни или неправилни?*), **б** (*Какъв е броят на обектите, представени в изреченията?*).

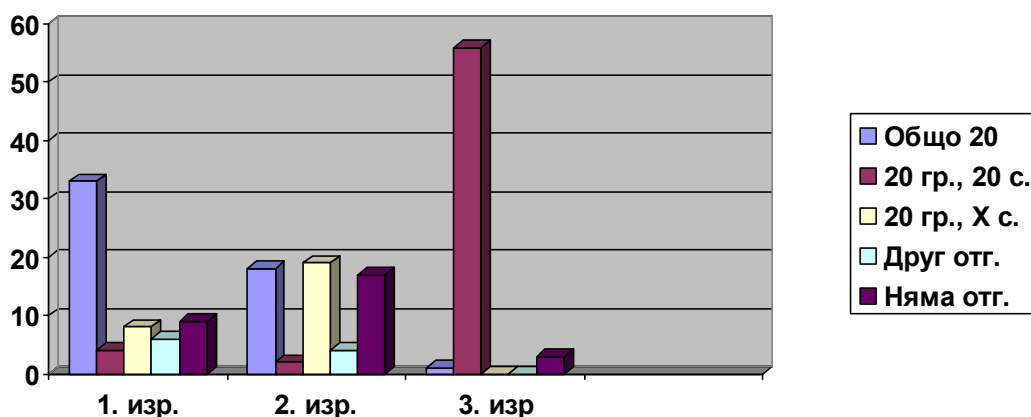
¹¹ Тази семантика е допълнително „интензифицирана“ от предлога *по* в (8).

(3) Циркът ще гостува в двайсет града и двайсет села.

Диагр. Па.

Диагр. Пб.

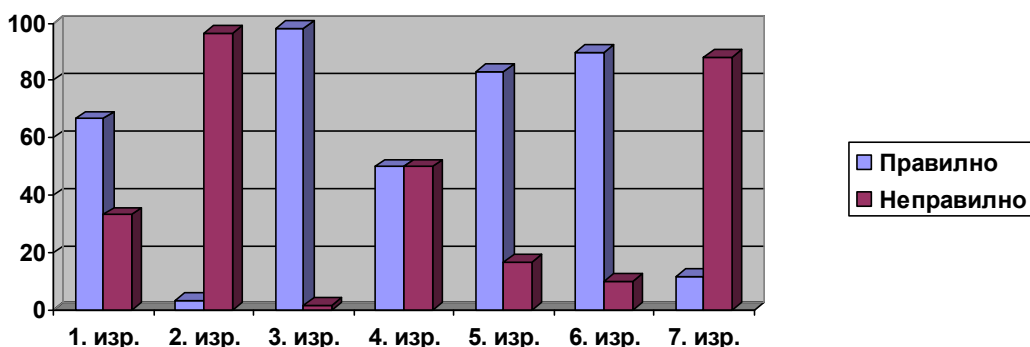

Прави впечатление, че и тук най-висок брой респонденти са посочили като граматически правилно и семантически еднозначно изречение (3), докато (1) и (2) са тълкувани вариативно. Показателно е обаче, че повече от половината участници в анкетата са „разкодирали“ количественото значение на (1) като „общ брой, съвкупност“ (Георгиева, пак там) от обекти (*градове и села*).

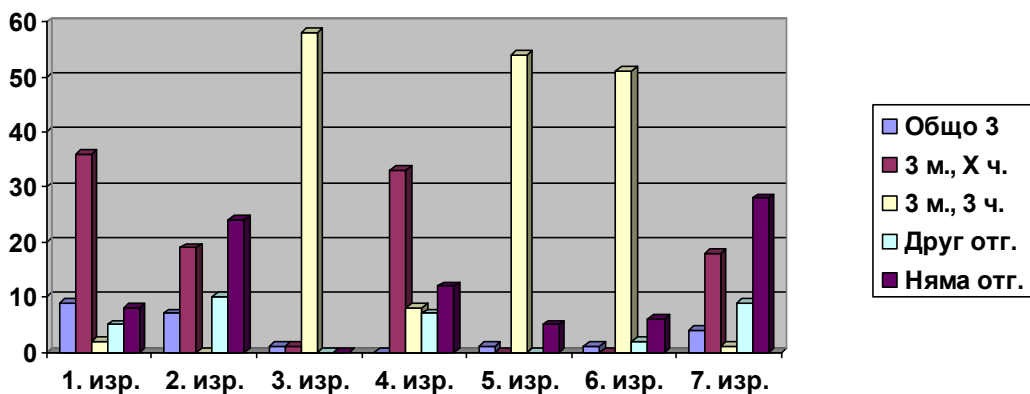
III. И в третата група изречения участват съчинителни конструкции с препозитивно числително (в (3) и (6) – дублирано), в които опорните съществителни са от различен род (м.р. + ж.р.), но квантификаторът означава малък брой (*три*). За разлика от (1), (2) и (3) следващите изречения съдържат дистрибутивния предлог *по* (в (6) той е дублиран). Срв.:

- (1) Сложих в гювеча три моркова и чушки.
- (2) Сложих в гювеча три моркови и чушки.
- (3) Сложих в гювеча три моркова и три чушки.
- (4) В гювеча се слагат по три моркова и чушки.
- (5) В гювеча се слагат по три моркова и три чушки.
- (6) В гювеча се слагат по три моркова и по три чушки.
- (7) В гювеча се слагат по три моркови и чушки.

Диагр. Ша.

Диагр. Шб.

Наблюденията върху отговорите на двата въпроса потвърждават впечатлението, че най-голям брой анкетиращи възприемат като правилни и еднозначни тези изречения, в които числителното име е употребено два пъти (като препозитивен квантификатор на всяко от опорните съществителни) – вж. (3), (5) и (6). На противоположния полюс стоят примерите, в които първото съществително е в обикновена множествена форма. Те са определени като граматически неправилни от почти всички респонденти – вж. (2) и (7).

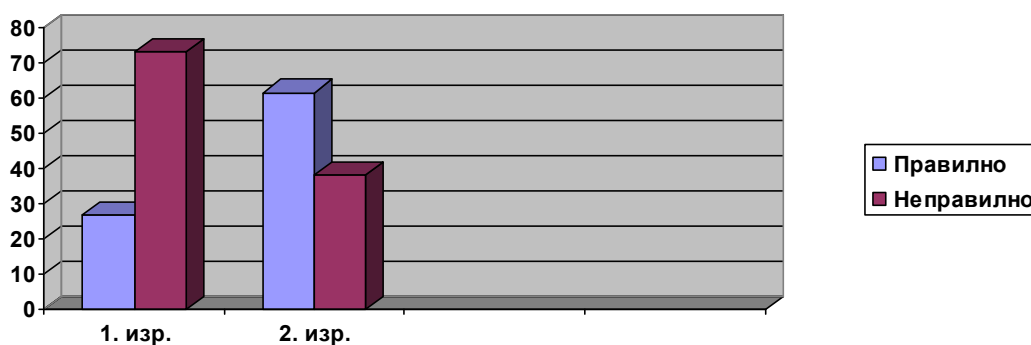
IV. Изреченията, включени в четвъртата група, са само две – срв.:

(1) Съобщението е излъчено от три радио- и телевизионни оператори.

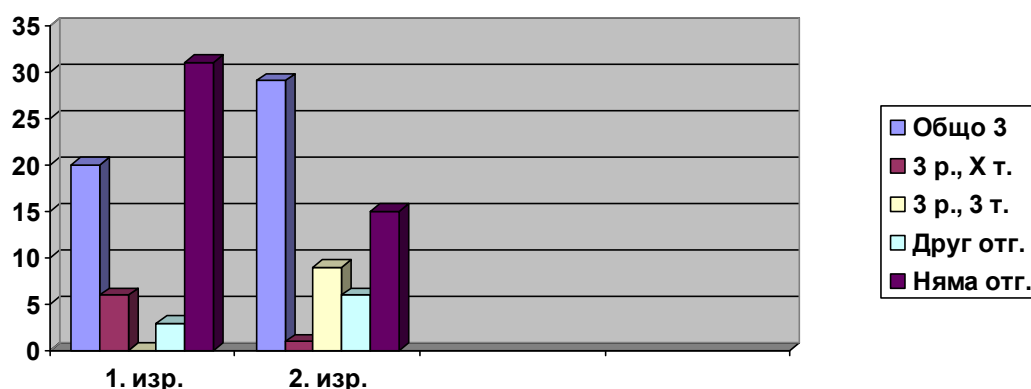
(2) Съобщението е излъчено от три радио- и телевизионни оператора.

Повод за тяхното включване в анкетата е следното изречение от Закона за обществените поръчки: *Възложителят изпраща електронен документ до БТА, до най-малко три печатни медии и до най-малко три лицензирани радио- и телевизионни оператори*, по повод на което получих запитване от колега, назначен на работа като PR специалист. Въпросът беше свързан с количествената семантика на съчинителното съчетание – дали става дума за три оператора общо, или за по три от двата вида (*радиооператори и телевизионни оператори*). Ето отговорите на анкетираните лица:

Диагр. IVа.

Диагр. IVб.

Най-напред заслужава внимание фактът, че респондентите не са единодушни по отношение на граматическата коректност на двете изречения. Като по-правилно е определено (2), където съществителното *оператор* е в бройна форма. Що се отнася до количествената семантика на (1) и (2), тя видимо е затруднила анкетираните. Потвърждение

на това е не само разнообразието от интерпретации, но и големият брой липсващи отговори.

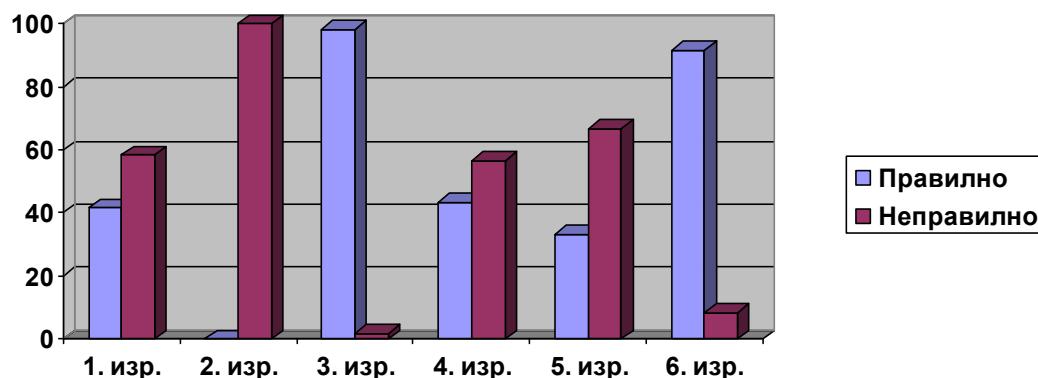
V. В последната група се включват шест примера, в които съчинителната конструкция съдържа нелични съществителни от м. р., а квантификатор е мъжкородовото числително *два*, което според П. Пашов „се свързва почти изключително с бройна форма на съществителните“ (Пашов 1978: 387) – срв.:

- (1) *Изядох два банана и портокала.*
- (2) *Изядох два банани и портокали.*
- (3) *Изядох два банана и два портокала.*
- (4) *Раздадох на децата по два банана и портокала.*
- (5) *Раздадох на децата по два банана и портокали.*
- (6) *Раздадох на децата по два банана и два портокала.*

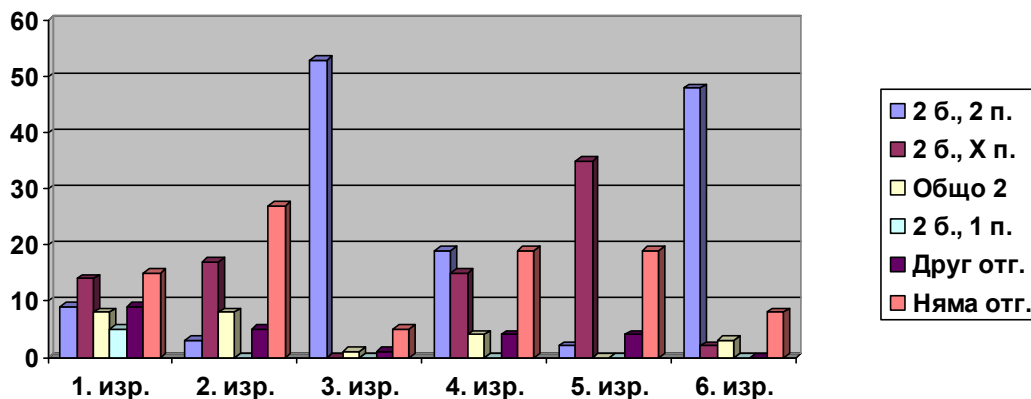
Както се вижда, три от изреченията – (4), (5) и (6), експлицират дистрибутивна семантика, носител на която е не само предлогът *по*, но и словообразователно маркираният глагол.

Ето как изглеждат диаграмите с отговорите на двата въпроса:

Диагр. Va.

Диагр. Vб.

И в двете диаграми се забелязва, че много висок процент от анкетираните са квалифицирали като граматически коректни, от една страна, и моносемантични – от друга, съчинителните конструкции с квантификатор *два* в (3) и (6). Като неправилно е определено изречение (2), докато (1), (4) и (5) са породили сериозни колебания у респондентите. Изречение (5) обаче се е оказало семантически „прозрачно“ от (1) и (4), ако съдим по това, че един от отговорите (*2 банана и неопределено количество портокали*) преобладава. Не можем да не отбележим, че отделни отговори са, меко казано, изненадващи. Такъв е случаят с изречение (1), в което според някои от участниците в анкетата става дума за общо два плода. По наше мнение обаче за изразяване на това количествено значение единствено възможно е съчетанието *един банан и (един) портокал*.

Обобщавайки резултатите от анкетата, неминуемо заставаме пред важния въпрос за причините, в резултат на които голяма част от примерите се възприемат нееднозначно от езиковите носители. Ако става дума за колебанията при отговора на въпроса за граматическата коректност на изследваните съчетания с бройни числителни, като основна причина трябва да посочим коментиранията от редица лингвисти неустановеност на самото правило за употребата на бройна и обикновена множествена форма в различните стилове на съвременния български език.

Има обаче и друга причина и тя е свързана със синтагматичната връзка между бройното числително име и постпозитивното нелично съществително от мъжки род, употребено в бройна форма. Според П. Радева и Ив. Харалампиев подобни фрази могат да се разглеждат като „устойчиви номинативни структури, в които водеща роля има препозитивното числително бройно“ (Радева, Харалампиев 1994: 72)¹². В такива случаи за говорещия се оказва по-важен акцентът върху цифрово обозначеното количество на предметите. Това би могло да обясни защо повечето от анкетираните възприемат като правилни предимно съчинителните конструкции, в които първото маскулинарно съществително (а нерядко и второто) е в бройна форма – срв.: „Затова и предпочитанията са на страната на бройната форма, тъй като тя е в състояние да представи нещо повече – множественост плюс бройност, и точно това мотивира употребата ѝ“ (Радева, Харалампиев

¹² Според Ст. Гърдев конструктивната (синтактична) обусловеност на окончателността за бройно множествено число в подобни съчетания „може да се тълкува като проява на съгласуване именно по признака ‘количествена определеност’“ (Гърдев 2000: 54).

1994: 73), а също и у П. Пашов: „Зависимостта на формата на съществителното от числителното е толкова силна, че действа, така да се каже, и от разстояние“ (Пашов 1999: 70).

Що се отнася до структурно-семантичната многозначност на много от примерите, довела до сериозни затруднения при опита на респондентите да определят броя на назоваваните обекти, тя се дължи на споменатия по-горе факт, че словосъчетанията от типа [нумератив + съчинителна именна фраза с конектор *и*] биха могли да се разглеждат и като резултат от елипса на същия нумератив пред второто съществително име. Проблемът се задълбочава допълнително, когато това второ съществително не е от мъжки род, т.е. не притежава специална бройна множествена форма¹³.

Особено важен не само от теоретична, но и от практикоприложна гледна точка е въпросът за случаите, в които се наблюдава снемане на многозначността в изследвания тип конструкции. Успешното му разрешаване би подпомогнало усилията на лингвистите, опитващи се да „моделират многозначността“ за целите на автоматичния синтактичен анализ – сложна задача, изпълнението на която „е възможно само частично поради факта, че носителите на даден език откриват актуалния смисъл на езиковите съобщения не само на базата на непосредствения контекст и на знанията си за езика, но и с помощта на своя опит, на знанията си за света и за конкретната езикова ситуация“ (Петрова 2006: 5).

Независимо от направените уговорки бихме могли да обособим няколко типа фрази, в които многозначността е снета напълно или частично:

1. Когато във фразата участват две числителни имена (във или извън дистрибутивен контекст), количествената семантика е еднозначна – срв.: (по) *четири шкафа* и (по) *четири гардероба*;

2. Когато квантификатор е числителното *два* (м.р.), съчинителната конструкция от опорни мъжкородови нелични съществителни в бройна форма се подразбира като елиптична, т.е. *два* квантифицира всяко от съществителните поотделно, а не означава общ брой – срв.: *два банана и портокала* (= два банана и два портокала);

3. Когато квантификаторът е числително, означаващо по-голям брой, а опорните нелични съществителни, първото от които е мъжкородово, са в обикновена множествена форма, количеството се възпри-

¹³ Наличието на бройна форма при второто съществително от м. р. би могло да се окаже индикатор за елипса на неговия квантификатор – същото числително име, употребено в препозиция спрямо координационната фраза.

ема като сумарно, т.е. в математически смисъл квантификаторът е изведен „пред скоба“ – срв.: *двайсет [градове и села]*;

4. Когато мъжкородовото нелично съществително след квантификатора е в бройна форма, а второто съществително също е от м.р., но е употребено в обикновена множествена форма, количественото значение се възприема като точно определено при първото съществително или като неопределено – при второто (срв.: *четири шкафа и гардероби*).

Анализираните примери показват убедително, че при езиковото броене на два обекта, именувани от съществителни в координационна фраза, повторението на числителното бройно име се оказва по-успешна (и препоръчителна) стратегия в сравнение с елиптирането му пред втората именна опора, ако говорещият субект желае да представи количеството на всеки от обектите, а не общия им брой. Смятаме, че това повторение може да се разглежда като една от проявите на задължителния (граматически) плеоназъм¹⁴ в съвременния български език.

ЛИТЕРАТУРА

Бали 1955, ел. изт.: Балли, Ш. *Общая лингвистика и вопросы французского языка*. [Bally, Ch. Obshtaya lingvistika i voprosy frantsuzskogo yazyka.] Москва: Изд. иностр. лит., 1955; <http://www.booksite.ru/fulltext/sharl/text.pdf> (ползван на 28.09.2016 г.).

Георгиева 1964: Георгиева, Е. Някои въпроси във връзка с употребата на бройната множествена форма на съществителните имена от мъжки род. [Georgieva, E. Nyakoi vaprosi vav vrazka s upotrebata na broynata mnozhestvena forma na sashtestvitelnite imena ot mazhki rod.] // *Български език*, 1964, кн. 2 – 3, 214 – 216.

Гърдев 2000: Гърдев, Ст. *Числото в реч*. [Gardev. St. Chisloto v rech.] Русе: ЛЕНИ – АН, 2000.

Николаев 2001: Николаев, Б. *Българските числителни*. [Nikolaev, B. Balgarskite chislitelni.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2001.

Осенова 2009: Осенова, П. *Именните фрази в българския език*. [Osenova, P. Imennite frazi v balgarskiya ezik.] София: Ето, 2009.

Пашов 1978: Пашов, П. По някои въпроси на числителните имена като част на речта. [Pashov, P. Po nyakoi vaprosi na chislitelnite imena

¹⁴ Срв.: „Задължителният граматически плеоназъм изисква едно и също понятие да бъде изразено два или повече пъти в една и съща синтаagma“ (Бали 1955: 169) – преводът е мой, К. Ч.

kato chast na rechta.] // *Помагало по българска морфология. Имена.* София: Наука и изкуство, 1978, 384 – 396.

Пашов 1999: Пашов, П. *Българска граматика.* [Pashov, P. *Balgarska gramatika.*] Пловдив: Хермес, 1999.

Пенчев 1993: Пенчев, Й. *Български синтаксис. Управление и свързване.* [Penchev, Y. *Balgarski sintakis. Upravlenie i svarzване.*] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1993.

Петрова 2006: Петрова, И. Моделиране на многозначността при автоматичния синтактичен анализ. [Petrova, I. *Modelirane na mnogoznachnostta pri avtomatichniya sintaktichen analiz.*] // *Български език*, 2006, кн. 2, 5 – 13.

Радева, Харалампиев 1994: Радева, П., И. Харалампиев. Реквием за бройната форма на съществителните имена от мъжки род. [Radeva, P., Iv. *Haralampiev. Rekviem za broynata forma na sashtestvitelnite imena ot mazhki rod.*] // *Проблеми на българската разговорна реч*, 1994, кн. 2. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 67 – 76.

Тодоранова 2010: Тодоранова, А. Към въпроса за употребата на бройната форма в „езика на медиите“. [Todoranova, A. *Kam vaprosa za upotrebata na broyna forma v „ezika na mediite“.*] // *Актуални проблеми на съвременната българска книжовна норма.* Пловдив: Контекст, 2010, 169 – 177.

НЕОПРЕДЕЛИТЕЛНОТО МЕСТОИМЕНИЕ *ЕДИН* КАТО ИНТЕНЗИФИКАТОР

Ваня Зидарова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

THE INDEFINITE PRONOUN *EDIN* AS INTENSIFIER

Vanya Zidarova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The intensification means high level of action or feature signified by a special word – a pronoun, a particle an adjective, an idiom, and accent. The paper observes the usage of the pronoun един (edin, one, an, a) as a means of intensification. The indefinite pronoun works in various ways: emphasizes the quality, expresses a positive or a negative pragmatic assessment. The pronoun edin combines with proper names, common names (abstract or concrete) in different syntactic positions, most commonly in a predicative position. The phrases with edin are usually stylistically marked.

Key words: *indefinite pronoun, intensification*

Интензификацията „означава такава степен на свойство или такава интензивност на действие или състояние, които смятаме за надвишаващи обикновената средна стойност“ (Матезиус 1946, цит. по Ницолова 1978: 181). Във вербален план тя се осъществява посредством т. нар. интензификатори. Това са функционален клас лексеми, които служат за подчертаване, акцентиране върху високата степен или количество, означени с опорното име във фразата. Много често интензификацията е съпроводена с експресивност, със субективно отношение към съответното качество или явление. Интензификаторът може да се разглежда като вид спецификатор на фразата¹. Интензификацията може да засяга както квалитативен, така и квантитативен признак, т.е. има връзка с категориите качество и количество.

¹ Спецификатор е първата дума вляво в именната фраза (Осенова 2002)

Според Р. Ницолова интензификатори могат да бъдат:

- словообразователни форманти (*преголям, свръхбърз, суперлек*);
- повторение на елемент, лексема (*едва-едва, тихо-тихо, бързо-бързо*);
- лексеми – наречия (*много, малко, ужасно, страшно, съвсем, абсолютно, напълно, само*); частици и междуметия, местоимения;
- граматически (частиците за степенуване);
- фонетично (емфатично удължаване на гласната, промяна на интонацията – *мноооого голям, леееека-полека, дооообре, малееее!, ех, че хубавооо!*).

Лексикалните интензификатори са най-често употребявани и са представени от разнородни средства:

- наречия (*много, абсолютно, напълно, съвсем, малко, достатъчно: съвсем мъничко, напълно луд, много тичахме, съвсем малко си отслабнал, съвсем съм забравил, много малко хляб, ти си съвсем гол, ти си абсолютно прав, достатъчно се забавлявахме, напълно те разбирам*);
- прилагателни имена (*Цял ден те търся, Останахме там цял един месец, Това е пълна глупост, Ти си абсолютен глупак!*);
- междуметия и частици (*ах!, ох!, малеее!, ужас!, въх!, супер!*);
- въпросителни местоимения в псевдовъпросителна функция (*Какъв ден само! Колко много си пораснала! Как си се разхубавила!*);
- устойчиви конструкции с хиперболична семантика (*сто пъти ти казах да не излизаш навън, за стотен път ти казвам това, сто часа те чакам да се облечеш*);
- лексеми с оценъчна първична или секундарна семантика (*проклетата кола не иска да запали, вчера беше кошмарен ден, това е някаква дяволска грешка, ужасно те обичам, страшно се зарадвах, дяволски ме ядоса*).

Почти винаги интензификацията съдържа прагматичен елемент, тя е израз на субективното отношение на говорещия. Приемаме схващането на Й. Тишева, че прагматична е „информацията за отношението между този, който използва формата, и акта на използване на тази форма“ (Тишева 2014: 19). Тази информация има връзка с менталността на говорещия и е свързана с отношението му към съобщението или други елементи на речевата ситуация. Прагматичната информация може да е заложена в семантиката на самото изразно средство, но може да възникне и в процеса на употреба, когато са налице съответните контекстови обстоятелства. Интензификаторите са едни от сред-

ствата за прагматизация на изказването. В този смисъл те пряко кореспондират с експресията на фразата и са проява на субективна намеса в пропозиционалното съдържание. Прагматичният елемент се изразява в субективно представяне на значимостта, степента или количеството.

Интензификаторите с оглед на тяхната прагматична роля най-често не засягат пропозиционалното съдържание на изказването, а изразяват отношението на говорещия субект към пропозицията. По този начин те влияят върху рецепцията на слушателя, насочвайки го към определен тип „прочит“ на съобщението.

Тук ще се спрем на една специфична употреба на неопределителното местоимение *един*. Това са случаите, в които не се реализират нито количествената, нито местоименната семантика на лексемата, а *един* изпълнява единствено интензифицираща функция. При тези употреби, които ще разгледаме, ролята на *един* всъщност не е да насочва към степен на качеството, а по-скоро да подчертава, да изтъква дадено качество.

Интензифицираща роля на неопределителните местоимения е отбелязвана почти винаги при тяхното описание. Според П. Осенова „неопределителните местоимения са интензификатори, т.е. експоненти на прагматичната оценка“ (Осенова 2002: 6). Тази функция авторката приписва на всички неопределителни местоимения. Друга изследователка на местоименията – Р. Ницолова – също разглежда прагматичната оценка като признак, иманентен за неопределителните местоимения. Изследователката отбелязва, че някои учени смятат интензификаторите за частици, тъй като в тази си функция лексемите не проявяват собственото си прономинално значение. Според Р. Ницолова, „като се има предвид близостта в дистрибуцията на местоименията интензификатори с местоименията в основното им значение и пълната еднаквост в морфологично отношение [...] би могло да се говори за полисемия с доста голямо семантично разстояние между основното значение и значението интензификация“ (Ницолова 1978: 183).

Като интензификатор неопределителното местоимение *един* влиза в разнообразна съчетаемост: *един* + субстантив с конкретна семантика, *един* + субстантив с абстрактна семантика, *един* + собствено име в речниковото си значение, *един* + собствено име с типизиращо значение. Общото във всички случаи е интензифициращата семантика, която се изразява преди всичко в подчертаване, изтъкване на името във фразата или на субективната оценка, която говорещият прави на референта.

Интензифициращата функция на *един* най-често е свързвана с т.нар. еминентна употреба на местоимението. Понятието „еминентност“ е въведено от Ю. С. Маслов по повод на някои употреби на лексемата. Авторът разглежда тези употреби като периферни за неопределителния член в българския език – срв.: „Понякога неопределителният член придава на съществителното значение на изключителност, „еминентност“, отделя предмета като такъв, който притежава особено, изключително качество“ (Маслов 1982: 171). Под еминентност Ю. С. Маслов разбира „изключителност, висока степен на дадено качество“, т.е. интензификация на качеството, без да обвързва прагматично еминентността само с негативна оценка: *Една чистота, един ред – да се замаеш; Хубаво момиче... един крак!* (примерите са на Ю. М.). Контекстът в цитираните изказвания подсказва, че оценъчността е положителна (...*да се замаеш; хубаво момиче...*). Съществуват контексти, в които е трудно да се определи без по-широко обкръжение прагматичната оценка – дали е позитивна или негативна: *Ама едни уроци, не е за приказване!* (добри уроци), *Ама едни уроци, не е за приказване!* (лоши уроци). Важен фактор в устната реч в такива случаи се оказва интонацията.

Според нас обаче в подобни изказвания не става въпрос за реализация, макар и периферна, на неопределителния член. Еминентността, като частен случай на интензификация, е функция на неопределителното местоимение *един*, а не на граматикализирана единица, за каквата се приема неопределителният член.

Хр. Стаменов, анализирайки конкретно реализацията на интензификатора *един* в предикативна позиция, различава две семантични разновидности: *Иван е един учител* (иронично-еминентна семантика) и *Иван е един глупак* (нееминентно значение, което подчертава качеството, но не го оценява). За разлика от Ю. С. Маслов той разбира еминентността единствено като иронично-негативна (Стаменов 1987).

След Ю. С. Маслов във връзка с интензифициращата функция на *един* най-често изниква въпросът дали еминентност и интензификация представляват едно и също явление. Според В. Станков всяка интензификация е еминентна. Той разглежда примера *Иван е един глупак* едновременно като интензификация и като еминентност, засягайки и въпроса за референтността на този тип фрази. Според В. Станков в изказванията *Той е един швед*, *Тя прилича на една бъчва* името не е конкретно референтно и съответно разглежда фразите като нереперентни. Според него разликата между *Той е швед* и *Той е един швед*, в които *швед* е употребена нереперентно, се изразява единствено в интензифи-

кацията, експлицирана от *един* (Станков 1995). Р. Ницолова също приема, че интензификация и еминентност имат едно и също терминологично съдържание, но все пак прави уговорката, че еминентността е по-скоро позитивна оценъчност, за разлика от Хр. Стаменов, за когото еминентността е по-скоро с иронично-негативен характер (Стаменов 1987, Ницолова 2008). Според нас понятието интензификация е по-общото, докато еминентността е частен случай на интензификация, при която се изразява задължително оценъчност (както положителна, така и отрицателна). Разграничение между интензификация и еминентност прави и Р. Ницолова. Според нея интензифициращата функция е два типа – еминентна и нееминентна (Ницолова 2008: 88). Интензифицираща, но нееминентна според нея е употребата при качествено съществително или съществително, придружено от определения: *Иван е един наивник, Иванов е един посредствен учител, Ти си един наивник и нищо повече!, Ти си само един чиновник и нищо повече!, Тя е една нищо и никаква чистачка*. В тези примери е налице усилена интензификация, която се дължи на дублирането на два интензификатора – *един* и *само, нищо повече, нищо и никакъв*.

Според В. Станков пък ироничната употреба е разновидност на еминентната, т.е. еминентността може да е положителна или отрицателна в прагматично отношение (Станков 1995). Случаите, когато *един* може да се разглежда като интензификатор, са еминентни употреби и от типа: *Ръцете му едни едри, груби; Иван е един глупак*. В тези изказвания *един* подчертава, а не оценява качеството или обекта. Като нееминентни В. Станков разглежда употреби от типа: *Иван е един лекар...* (т.е. лош лекар, никакъв лекар). С други думи, когато има оценъчност, няма еминентност. Това разбиране на практика противоречи на схващането на Ю. С. Маслов за статута на термина „еминентност“ (виж примерите на Ю. С. Маслов по-горе).

Друг аспект на въпроса е дали интензификацията е само в положителна посока, само в отрицателна или и в двете посоки. Всички посочвани от изследователите примери говорят, че прагматичната оценка може да бъде както положителна (*Дръпна едно слово – как да не му се възхитиш!*), така и отрицателна (*Те пък софиянци са едни аристократи, не ти е работа...*).

Когато няма прагматична оценъчност, *един* обикновено има функцията да изтъкне, да подчертае типичността на обекта, на неговите качества (*Посрещна ни с гостоприемството на един балканджия, Поведението му е на един истински герой*).

В много от случаите употребата на *един* като интензификатор е факултативна. Пропозиционалното съдържание не се променя, ако интензификаторът в предикативната фраза бъде пропуснат (напр. *Той е един истински сладур, Ти си един некадърник, Поведението му е на истински герой*), но при всички случаи се променя прагматичният аспект на изказването. А при изразяване на явна оценъчност изпускането на *един* често води до некоректни изказвания: *И той е един лекар... не е за разправяне* // **И той е лекар... не е за разправяне; То пък една гара...* // **То пък гара*. Това изтъква в примерите си и Р. Ницолова: *Една жена, един бюст...!*; *Пък у Фанини едни дечурлига, едни неразбории. Като задуха един вятър – брули, брули...* (Ницолова 2008).

В разговорната реч като че ли най-разпространена е ироничната употреба на *един* в предикативна позиция, когато се интензифицира отрицателната страна на качеството: *Ти пък си един специалист..., И те едни майстори..., Ти си един неудачник и нищо повече*. В някои случаи контекстът на изказването не е достатъчен, за да се определи характерът на оценката – положителен или отрицателен. Например: *Топалов е един адвокат...!* (не е за говорене; чудесен)².

Не можем да подминем и въпроса за лексикалната съчетаемост на интензификатора *един* със съществителните имена. Примерите сочат, че няма строги дистрибутивни ограничения. Името във фразата може да бъде конкретно или абстрактно, нарицателно или собствено.

1. конкретно съществително име (*Купих един боб...изобило не увира, И те са едни бояджии..., Навъдили са се едни момичета..., И така тя неусетно се превърна в една косвена жертва на амбициите му*);

2. абстрактно съществително име (*Измъчваше го едно напрежение, което превръщаше нощите му в кошмари; Внезапно настъпи едно оглушително мълчание; Усети в сърцето си една необяснима слабост*);

3. съществително нарицателно име (виж примерите в т. 1. и т. 2.);

4. съществително собствено име (*София не може да се мери с красотата на един Париж например, Ще се изпокараме сега заради едно Тинче!, Рисуваше с размаха на един истински Леонардо, Хвърли се като един Наполеон в битката, Дори в една Англия има такива хора, Фанатици изгориха един Джордано Бруно, един Ян Хус*).

Собствените имена могат да бъдат употребени в прякото си номинативно значение (*едно Тинче, един Париж, една Англия*), но може да имплицират и типичност, водеща към характерните за обекта

² Примерът е перифраза на пример на Р. Ницолова (2008).

признаци (*един истински Леонардо, един Наполеон*). Подобна типизация се среща и при нарицателни имена – *Държеше се резервирано като един истински англичанин*. Случаи на типизация посочва и Ю. С. Маслов: *...както пишеше дори един Пенчо Славейков*, т.е. дори такъв човек като Славейков (Маслов 1982:170).

Спорен е характерът на примерите в т. 2. В съчетание с абстрактно съществително име може да се види неопределителна, а не интензифицираща семантика: *Внезапно настъпи едно оглушително мълчание; Усети в сърцето си една необяснима слабост*. От една страна, *един* има факултативен характер, от друга, може да се замени с неопределителното местоимение *някакъв*: *Внезапно настъпи (едно) оглушително мълчание; Усети в сърцето си (една) (някаква) необяснима слабост*. Според В. Станков функцията на *един* в съчетание с абстрактни имена е стилистична и местоимението има единствено роля на интензификатор, например в *Едно необяснимо вълнение изпълваше сърцето ѝ* (пример на Станков 1995: 129). Според същия автор при употреба на *един* като интензификатор лексемата е със запазена местоименна семантика, докато Р. Ницолова смята, че като интензификатор *един* губи самостоятелната си семантика (Ницолова 1978, Станков 1995). Влизайки в косвен спор с В. Станков, Ст. Буров смята, че в съчетание с абстрактно съществително име *един* не е интензификатор, а има конкретизираща функция и представлява опит на говорещия да индивидуализира нещо непознато, необяснимо. Според Ст. Буров в такива фрази се извършва спецификация без индивидуализация: *В залата настъпи тишина/ В залата настъпи една тишина* (Буров 2004: 363).

Р. Ницолова обръща внимание и върху съчетаемостта на интензификатора *един* с други местоимения (*едно нищо, един такъв*), както и употребата му в безлични глаголни конструкции – *едно ми е хубаво, стана ми едно леко на душата, стана ми едно тягостно от забележката му* (Ницолова 2008).

Както видяхме от посочените изказвания, няма ограничения за синтактичните позиции, в които *един* се изявява като интензификатор. Но най-често са разглеждани случаите, в които лексемата заема предикативна позиция. Според Р. Ницолова в тази позиция се реализират два типа употреби на *един*: еминентна, интензифицираща (*един бледен е станал, един такъв напрегнат ми се вижда, развика се заради един нищо и никакъв комар*). Авторката смята, че нееминентната употреба е възникнала под влияние на чужди езици с неопределителен член (Ницолова 2008: 88 – 89).

Хр. Стаменов пък посочва нееминентна употреба на *един* в предикативна позиция, която има факултативен характер: *Иван е един глупак, Ти си един наивник, Прие ни с гостоприемството на един славянин, Иван е един натрапник* (Стаменов 1978). Независимо че в тези изказвания *един* може да бъде пропуснат, той внася специфична семантика в изказването. Според нас това е прагматичен нюанс, който интензифицира качеството, на което е носител обектът. Подчертава се неговата родова специфика. Срв.: *Иван е глупак* и *Иван е един глупак*.

В заключение можем да кажем, че лексемата *един*, наред с прономиналната си семантика, се употребява и като интензификатор. При тази употреба местоименното съдържание избледнява и лексемата придобива служебен характер. Чрез нея се извършват различни модификации на фразата: иронизиране, подчертаване на качеството, изразяване на положителна или отрицателна оценка. Във всички случаи има изразен прагматичен нюанс. Възможността в някои случаи интензификаторът *един* да се изпусне, не нарушава семантиката на изказването, но променя неговата прагматична характеристика.

ЛИТЕРАТУРА

- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите*. [Burov, St. *Roznaniето v ezika na balgarite.*] Велико Търново: Фабер, 2004.
- Маслов 1982:** Маслов, Ю. С. *Граматика на българския език*. [Maslov, Y. S. *Gramatika na balgarskiya ezik.*] София: Наука и изкуство, 1982.
- Ницолова 1978:** Ницолова, Р. Интензифициращите местоимения в славянските езици. [Nitsolova, R. *Intenzifitsirashtite mestoimeniya v slavyanskite ezitsi.*] // *Славистични изследвания*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1978, 4, 181 – 191.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Balgarska gramatika. Morfologiya.], София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Осенова 2002:** Осенова, П. *Семантика и прагматика на българските неопределителни местоимения*. [Osenova, P. *Semantika i pragmatika na balgarskite neopredelitelni mestoimeniya.*] София: Семарш, 2002.
- Стаменов 1987:** Стаменов, Хр. Показателят за неопределеност *един* и предикативната именна фраза. [Stamenov, Hr. *Pokazatelyat za neopredelenost edin i predikativnata imenna fraza.*] // *Втори международен конгрес по българистика. Съвременен български език*, София: БАН, 1987, 2, 433 – 436.

- Станков 1995:** Станков, В. Семантични особености на категорията неопределеност на имената в българския език. [Stankov, V. Semantichni osobenosti na kategoriyata neopredelenost v balgarskiya ezik.] // *Българско езикознание, Проблеми на граматичната система на българския език*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1995, 87 – 151.
- Тишева 2014:** Тишева, Й. Как говори съвременният българин. Том 2. *Прагматика и устна реч*. [Tisheva, Y. Kak govori savremenniyat balgarin. Tom 2. Pragmatika na ustnata rech.] София: Фондация „Фокус“, 2014.

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ УПОТРЕБАТА НА МЕСТОИМЕНИЯТА В БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ

Антоанета Павлова
Медицински университет – Пловдив

SOME OBSERVATIONS ON THE USAGE OF PRONOUNS IN BULGARIAN COLLOQUIAL SPEECH

Antoaneta Pavlova
Medical University in Plovdiv

The paper presents some observations on the usage of pronouns in Bulgarian colloquial speech. The excerpted material is part of the archives of the Department of Bulgarian Language at Paisii Hilendarski University of Plovdiv and is also part of a private archive of recordings.

The main aim is to outline the stylistic features of pronouns, which requires a systematic and detailed research of their conversions in a given text. An attempt is made to survey the tendencies towards syncretism (economy, linguistic condensation) and redundancy (the repetition of pronouns).

Key words: pronoun, colloquial speech, usage, speech act

Местоименията често се определят като езиков феномен. Независимо че присъстват като клас думи в граматиките още от II. в. пр. н. е. (в дефиницията на Дионисий Тракийски), днес – в началото на XXI век, тяхното място все още е дискуссионно. Съобразно с различната гледна точка на авторите тази група думи (или отделни части от нея) са наричани деиктични думи, индекси, индикатори, шифтери, актуализатори, субститути, егоцентрични спецификатори, квантификатори (Илиева 2004: 32). Едни учени ги разглеждат като отделна част на речта (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: 332), други ги определят като „субклас в раздела на пълнозначните думи“ (Ницолова 2008: 146). Въпреки различията между отделните автори прави впечатление, че общността на местоименията като клас думи се търси не в тяхната системна семантика, а във функционалните им особености.

Наистина единствено в разговорната реч (по-нататък РР) местоименната система изцяло проявява своите свойства. Местоименията са не само съотносими с изказването, тяхното значение се определя от знания за ситуацията. Многократно е подчертавана двойствената им връзка с речевия акт: могат да бъдат разчетени в конкретния акт на общуване, но те са и маркерите на този акт, който „при пряк контакт би могъл да бъде характеризиран време-пространствено като АЗ – ТУК – СЕГА“ (Илиева 2005: 35).

Прегледът на научната литература, посветена на РР и в частност – на употребата на местоименията в колоквиален контекст, очертава следната картина: налице са отделни проучвания (част от които – съпоставителни¹) върху конкретни семантико-функционални въпроси, а други разглеждат специфични стилистични проблеми². Върху стилистичните функции на местоименията се обръща внимание в учебниците по стилистика (Маровска 1998, Станева 2001). Количествен анализ на местоименните употреби се прави в трудовете на И. Атанасова и М. Илиева (Атанасова 1992 – във връзка с преподаването на българския език като чужд, Илиева 2005 – относно всички функционални стилове на българския език).

Целта на настоящото изследване е да се посочат някои от функционалните особености на местоименията, при речевата им реализация. Направен е опит да се проследят тенденцията към синкретизъм (икономия, езикова кондензация) и тенденцията към редундантност.

Наблюденията ни се основават върху анализа на 300 диалога, които са част от архива на Катедрата по български език в ПУ „Паисий Хилендарски“ (включващ голям брой записи на РР, направени от студенти филолози), както и авторски извадки. Записите са осъществени на територията на гр. Пловдив и региона и отразяват промените в българската РР от последните 20 години. Имайки предвид, че количественият анализ най-точно и прецизно представя формално-семантичната организация на даден текст, изследването включва и количествен анализ на местоименните употреби в ексцерпирания корпус. Глотометричните наблюдения трябва да потвърдят или опровергаят очакванията за интензивност на разглеждания клас думи в РР.

¹ Вж. Кирова 1985, Мостовска 2002, Мостовска 2004.

² Вж. Георгиева 1991, Великова 1991, Иванова, Ницолова 1995, Дюлгерова 1994, Чаралозова 1997, Кирова 2001, Попов 2001, Осенова 2002, Илиева 2004, Алексова 2004, Джонова 2004, Тодорова 2010 и др.

Да се пише за РР и да се проследи местоименната употреба в динамичните условия на „живия“ диалог, е наистина сериозно лингвистично предизвикателство. Работата с текстовете е продължителна и детайлна, но и безкрайно интересна. Представени в резюмиран вид, спецификите на местоименията в българската РР са следните:

1. Висока функционална честотност. Анализът на обработените триста диалога показва, че те съдържат общо 51 300 лексикални единици, от които местоименията са 9420 (т.е. 18,36%) и по употреба в РР се нареждат на второ място след глаголите – 11 886 (т.е. 23,17%)³.

2. Субектът, аз-ът е опора на местоименната система в българската РР и „властва“ в нея. Личното местоимение за 1. л. ед.ч. е употребено 949 пъти⁴ в анализирани текстове. След него по фреквентност се нарежда личното местоимение за 2. л. ед.ч. *ти* (466 употреби) и т. н. Причините за водещата честотна роля на първоличното местоимение могат да бъдат търсени в стандартната схема (изискваща подлог) за изграждане на изречение в българския език и в подвижната роля на говорещия при прекия контакт (Илиева 2005: 36). Активното присъствие на субститутите може да бъде обвързано с тяхната деиктична функция в РР, защото именно те (личните местоимения за 1. и 2. л. ед.ч.) сочат участниците в конситуацията (говорещ и слушащ).

3. Голямата вариативност на показателните и притежателните местоимения в БКРР също трябва да бъде открояна. Формалният инвентар на показателните местоимения за близко посочване е: *този (тоя, тоз), тази (тая, таз), това (тва, туй), тези (тия, тез), такъв (толчав)* и т. н., а на показателните местоимения за далечно посочване е: *онзи (оня), онази (оная, оназ), онова (онва, онуй), онези (ония, онез)*. Що се отнася до *онакъв, онакава*, те или са с много ниска фреквентност, или не функционират самостоятелно, а в рамките на дистрибутивни съчетания *такъв-онакъв, такава-онакава*. Срв.:

– Миналата седмица ходихме да помогнем на наште да насадят това-онова / и сега се чувствам като разглобена //;

– .../ добре де / не може ли да са видим са / тва-онова / не може ли да се видим;

– ... / всичко нормално // ключеци тва-онова /;

³ Статистическите наблюдения на Цв. Николова (Николова 1987) са сходни. В нейните изследвания фреквентността на местоименията е 18,34% и те отново се нареждат на второ място (след глагола) по честота на употреба в РР.

⁴ Количественият анализ на местоименията в РР, направен от М. Илиева (Илиева 2005: 15), също свидетелства за „господство“ на аз-формата (2623 употреби).

- Аз ти звъня / туй-онуй / ти / никой не се обажда /;
- ... // такъв-онакъв бил / ама нали аз си го харесвам и др.

Именно с помощта на показателните местоимения РР проявява една от най-характерните свои особености – стремежа към езикова икономия.

4. В противовес на стремежа към езикова икономия е тенденцията към редундантност (повторение на местоименията) в РР:

а) съчетание на пълни и кратки лични местоименни форми вместо употреба само на кратката местоименна форма:

- А мен ми трябва от по двайси;
- На мен са ми много необходими / а никъде другаде няма;
- Мен ме остави на ликвидация;
- И нея я имаше в списъка и мн. др.

б) съчетание на лични и показателни местоимения:

- Той тоя / той на човек не прилича / Един селяндури //;
- .../ не я разбирам // Тя тая жена не знам кво наистина иска от мъжете;
- Ами той тоя е много смотан // Къде я намери тая толкова хубава? Той тоя знаеш ли какъв е смотльо?

в) повторение на личните местоимения:

- Аз ли / ама аз не знам // аз на мен никой не ми каза //;
- Той ку го видиш той / цял Брад Пит ти казвам и др.

5. Специфични за РР са също употребите, при които:

а) с помощта на кратките лични местоименни форми се удвоява обектът (пряко и дателно допълнение). Срв.:

- Ааа / уискито винаги го пия с лед //;
- Къде я намери тая толкова хубава?;
- Каза ли му на мъжа ти?;
- Вуйчо му на Иван са оженил ей тъй / от днес за вчера.

б) с помощта на личните местоимения в И. п. се удвоява субектът в изказването:

- ... / той Костадин я яде // (става дума за люта чушка);
- ... тя вратата откряхната... // Тя жената се обърна и вика //...;
- Те в колко часа ще идват ваште;

- Той един букет сигурно е колкото едно пиле;
- Те днеска нашите колежки викат;
- Абе той ми го даде момчето и др.

в) с помощта на местоименията и местоименните наречия се удвояват обект, субект или обстоятелствено предложно-именно съчетание. Функционирането на местоименията и местоименните наречия при посоченото удвояване Г. Дюлгерова (Дюлгерова 1994: 52) разглежда като частен случай на необходимостта от употребата на уточняваща лексема в устното общуване:

- Майка каза ли ти, че оная – рускинята пак забегнала нанякъде...;
- Тоя дърварин / съдията / беше направо купен /;
- Той кибрита ей го тука;
- Ний няма да останим никога на сухо ако има и за него / за Николай щот;
- Един там на пазара ми го разказа;
- И бяло иска ама има много там на склад;
- ... щото ние там / вътре сме в тая игра / и т.н.

Приведените примери на удвояване ясно показват, че обикновено не се прави пауза между удвоените съставки. В тези случаи според някои автори (Земская, ред. 1983) местоимението е само елемент в организирането на динамичната структура на изказването – твърдение, което може да се приеме и за българската РР.

Всъщност редундантността на местоименията в РР е явление, което е резултат от сложното взаимодействие на лексикално-семантичното и синтактичното равнище. Това явление е пряко свързано с особеностите на устния тип комуникация, имаща за цел преди всичко постигане на по-пълна информираност.

6. Конструкциите от типа „*Аз ми се струва*“ също заслужават специално внимание. Тяхна отличителна особеност е наличието на лично местоимение в И. п. в противоречие с книжовната норма (вж. по-подробно Джонова 2004: 107, Ницолова 2008: 154). Устойчивото им присъствие в речевата практика се обяснява с наличието на фулстарт (преформулиране на мисълта), стремеж за отстраняване на безличността от глаголната форма, диалектен произход, както и с информационната структура на изказването и т. н. Каквито и да са причините, неоспорим факт е, че тези конструкции все по-активно участват в РР:

- Аз много ме е яд дете не дойдох на изпита;
- Тя от кво я оперират?;
- ... // Той му се яде супа от тиквички //;

– ...// Той ку го пусна в центъра ша са обърка // и др.

Направените наблюдения и анализи на ексцерпирания материал ни дават основание да направим следните обобщения:

1. Висока функционална фреквентност на местоименията в българската РР, предопределена от спонтанността и неподготвеността на устното общуване⁵. Именно в текстовете на РР могат да бъдат открити в най-чист вид елементи от наивния модел на света, защото „езиковите знакове тук са използвани без предварително обмисляне, т.е. по линията на най-прекия път между реалност и обозначение“ (Илиева 2005: 35). По този начин местоименията се озовават в пространството, делеящо денотат от прецизен езиков знак.

2. Местоименията в РР са разнообразен по състав и функциониране клас думи, чиито членове понякога служат за връзка между подадените реплики, а в други случаи, в зависимост от структурата на изказването, изпълняват ритмообразуваща роля.

3. Специфични характеристики на българската местоименна система се явяват стремежът към езикова икономия, към максимална лаконичност (проявяващи се чрез способността на местоименията за кондензирано подемане на предходна информация) и стремежът към „кодиране с излишък“ (повторение на местоименията).

Важно е да бъде отбелязано, че в резултат на извършеното от нас проучване относно употребата на местоименията в българската РР са изведени още множество особености на разглеждания клас думи. Тези функционални специфики на местоименната система в ежедневната практика ще бъдат представени допълнително в следващите наши публикации по проблема.

ЛИТЕРАТУРА

Алексова 2004: Алексова, К. Адмиративът в българската разговорна реч. [Aleksova, K. Admirativat v balgarskata razgovorna rech.] // *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. 6. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2004, 21 – 34.

Атанасова 1992: Атанасова, И. Някои количествени параметри при употребата на местоименията в съвременния български език. [Atanasova, I. Nyakoi kolichestveni parametri pri upotrebata na

⁵ Тази стилова черта посочват всички изследователи на КРР (вж. Станева 2001; Йосифова, Илиева 1999; Кожина 1983 и др.).

mestoimениyata v savremenniyа balgarski ezik.] // *Български език*, 1992, № 2, 96 – 103.

Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: Бояджиев, Т., Куцаров, И., Пенчев, Й. *Съвременен български език*. [Boyadzhiev, T., Kutsarov, I., Penchev, Y. *Savremenen balgarski ezik*.] София: ИК „Петър Берон“, 1999.

Великова 1991: Великова, Сн. За една специфична употреба на показателните местоимения в разговорната реч. [Velikova, Sn. *Za една spetsifichna upotreba na pokazatelnite mestoimениyа v razgovornata rech*.] // *Проблеми на българската разговорна реч*. Кн. 1. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1991, 98 – 103.

Георгиева 1991: Георгиева, Е. За употребата на местоименията *ти* и *вие* като форми на обръщение в интересубектно общуване. [Georgieva, E. *Za upotreбата na mestoimениyata ti i vie kato formi na obrashtenie v intersubekтно obshtuvane*.] // *Български език*. 1991, № 5, 471 – 477.

Джонова 2004: Джонова, М. Конструкции от типа „аз ми се струва“ в българската разговорна реч. [Dzhonova, M. *Konstruksii ot tipа „az mi se struva“ v balgarskata razgovorna rech*.] // *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. 6. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2004, 107 – 116.

Дюлгерова 1994: Дюлгерова, Г. Функциониране на местоименията в българската разговорна реч. [Dyulgerova, G. *Funktsionirane na mestoimениyata v balgarskata razgovorna rech*.] // Г. Дюлгерова. *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. 2. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, 48 – 56.

Земская, ред. 1983: *Русская разговорная речь*. [Russkaya razgovornaya rech'.] Ред. Е. А. Земская. Москва: Наука, 1983.

Иванова, Ницолова 1995: Иванова, К., Ницолова, Р. *Ние, говорещите хора*. [Ivanova, K., Nitsolova, R. *Nie, govoreshtite hora*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.

Илиева 1999: Илиева, К. *Личните местоимения в балканските езици*. [Ilieva, K. *Lichnite mestoimениyа v balkanskite ezitsi*.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999.

Илиева 2004: Илиева, М. *Българинът в своите местоимения*. [Ilieva, M. *Balgarinat v svoite mestoimениyа*.] В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2004.

Илиева 2005: Илиева, М. *Количествен анализ на местоименната употреба на стиловете на българския език*. [Ilieva, M. *Kolichestven analiza na mestoimенната upotreba na stilovete na balgarskiyа ezik*.] [Ilieva, M. *Kolichestven*

analiz na mestoimennata upotreba na stilovete na balgarskiya ezik.] Варна: Славена, 2005.

Йосифова, Илиева 1999: Йосифова, Р., Илиева, М. *Стилистика: Кратки теоретични бележки. Задачи и текстове за упражнения.* [Josifova, R., Iieva, M. Stilistika: Kratki teoretichni belezhki. Zadachi i tekstove za uprazhneniya.] В. Търново: Фабер, 1999.

Кирова 1985: Кирова, Т. *Стилистично-прагматични особености в употребата на отрицателните и неопределителните местоимения в руския и българския език с оглед на проблемите на превода.* [Kirova, T. Stilistichno-pragmaticichni osobenosti v upotrebata na otritsatelните i neopredelitelните mestoimeniya v ruskiya i balgarskiya ezik s ogled na problemite na prevoda.] София: БАН, 1985.

Кирова 2001: Кирова, Л. Употреба на възвратно-притежателните местоимения в разговорната реч. Конкуренции и фактори, които ги управляват. [Kirova, L. Upotreba na vazvratno-pritezhatelните mestoimeniya v razgovornata rech. Konkurencii i faktori, koito gi upravlyavat.] // Л. Кирова. *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. 5. В. Търново: Фабер, 2001, 113 – 123.

Кожина 1983: Кожина, М. *Стилистика русского языка.* [Kozhina, M. Stilistika russkogo yazika.] Москва: Просвещение, 1983.

Маровска 1998: Маровска, В. *Стилистика на българския език.* [Marovska, V. Stilistika na balgarskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1998.

Мостовска 2002: Мостовска, М. *Неопределителните местоимения в българския и полския език в съпоставителен аспект.* [Mostovska, M. Neopredelitelните mestoimeniya v balgarskiya i polskiya ezik v saropostavitelen aspekt.] В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2002.

Мостовска 2004: Мостовска, М. *Показателните местоимения в полския език и техните български функционални съответствия.* [Mostovska, M. Pokazatelните mestoimeniya v polskiya ezik i tehните balgarski funkcionalni saotvetstviya.] В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2004.

Мутафчиев 1970: Мутафчиев, Р. Основни статистически характеристики в лингвистичното изследване. [Mutafchiev, R. Osnovni statisticheski harakteristiki v lingvistichното izsledvane.] // *Български език*, XX, 1970, кн. 5., 466 – 471.

Николова 1987: Николова, Цв. *Честотен речник на българската разговорна реч.* [Nikolova, Tsv. Chestoten rechnik na balgarskata razgovorna rech.] София: Наука и изкуство, 1987.

- Ницолова 1986:** Ницолова, Р. *Българските местоимения*. [Nitsolova, R. *Balgarskite mestoimeniya*.] София: Наука и изкуство, 1986.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Осенова 2002:** Осенова, П. *Семантика и прагматика на българските неопределителни местоимения*. [Osenova, P. *Semantika i pragmatika na balgarskite neopredelitelni mestoimeniya*.] София: ИК „Семарш“, 2002.
- Попов 2001:** Попов, Б. *Евфемизмите в разговорната реч*. [Popov, B. *Evfemizmite v razgovornata rech*.] // *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. 5. В. Търново: Фабер, 2001, 199 – 207.
- Станева 2001:** Станева, Хр. *Стилистика на българския книжовен език*. [Staneva, Hr. *Stilistika na balgarskiya knizhoven ezik*.] В. Търново: Абагар, 2001.
- Тодорова 1995:** Тодорова, Е. *Количествените характеристики на текста като обект на социолингвистични интерпретации. Местоимения*. [Todorova, E. *Kolichestvenite harakteristiki na teksta kato obekt na sotsiolingvistichni interpretatsii. Mestoimeniya*.] София: Кедър, 1995.
- Чаралозова 1997:** Чаралозова, К. *Адекватна употреба на показателното местоимение този*. [Charalozova, K. *Adektivna upotreba na pokazatelното mestoimenie този*.] // *Български език и литература*, 1997, № 56, 10 – 15.

МОДАТА ПРИ ИМЕНАТА В БЪЛГАРСКИТЕ ФРАЗЕОЛОГИЧНИ КОНСТРУКЦИИ ОТ ТИПА *X КАТО Y*¹

Марияна Карталова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

NAMING TRENDS IN PROPER NAMES IN BULGARIAN PHRASEOLOGICAL UNITS SUCH AS *X AS Y*

Mariyana Kartalova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article at hand explores the naming trends in the group of phraseological expressions in the Bulgarian language. Similes are characterized by a stable lexical composition, similarly to the rest of the phraseological units. However, since the individual makes a comparison using what is familiar and known as a base, the examined components are also subject to innovation – names of fairytale characters, sportspeople, actors, etc. are preferred instead of those of divine beings and those typical for our people.

Key words: naming trends, simile, Bulgarian language

От древни времена хората, в частност и българският народ, вярват, че избраното име е свързано с характера, чертите и съдбата на новороденото. Често родителите, които са вярващи християни, избират за детето име на светец, тъй като се надяват, че той ще бъде негов закрилник през целия му земен път. Въпреки че именуването е съвкупност от разнородни индивидуални и субективни разсъждения, основният мотив за предпочитането на определен преномен (лично име) е той да бъде харесван. А *харесването* съчетава в себе си множество особености, напр. оригиналност, загадъчност, уникалност, пожелание, защита и т.н.

¹ Настоящият доклад се осъществява благодарение на проект: Договор № НИ15-ФЛФ-015, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Докато в миналото даването на име може да се определи като механичен акт, то в наши дни антропонимната номинация на човека е изключително важен и отговорен процес. Все по-често се забелязва употребата на *идолни имена*, т.е. родителите кръщават децата си на музиканти, известни исторически и политически личности, актьори, литературни и анимационни герои и др., но не е прекъсната и семейната традиция в именуването – детето да носи името на дядото или бабата по бащина или майчина линия.

В основата на проучването са поставени актуализацията и предпочитанията на личните имена от българите в определен тип единици, за вещавани от поколение на поколение. По отношение на структурата и лексемния състав фразеологичните конструкции се оказват едни от най-устойчивите и „застинали“ съчетания в езика, т.е. техните компоненти трудно могат да бъдат променени и затова подобен вид съчетания се използват в готов вид и с преосмислено значение. Но е трудно да се говори за абсолютна статичност, тъй като езикът е „известен“ със своята динамика. Общият брой на изследваните фразеологизми, съдържащи антропоним, надвишава 310 единици. За целта на изследването са използвани само лексикографски източници, като ексцерпцията е извършена от *Фразеологичен речник на българския език* (София, т. I и II, 1974/1975), *Устойчивите сравнения в българския език* (София, 1986), *Устойчиви сравнения (български, руски, английски, немски, френски)* (Благоевград, 2008), *Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език* (Пловдив, 2013).

В центъра на проучването попадат единствено единици *X като У*, т.е. такива, които имат компаративен характер. Въпреки че в езиковедската литература са утвърдени различни термини за назоваването им (напр. традиционни сравнения, устойчиви, фразеологизирани, лексикализирани, сравнения от общ езиков тип и др.), ние се придържаме към използването на концепта **образни сравнения** (ОС). На мнение сме, че употребата на понятието „устойчиви сравнения“ е неточна, понеже при съпоставителния анализ на тази група единици се забелязва загубата на устойчивост и липса на необходимото преосмисляне на целия израз.

Един от проблемите, които не са достатъчно изследвани в българското езикознание, е апелативизацията на личните имена. Това е важно явление не само за лексикологията, но и за морфологията, синтаксиса, лингвокултурологията. Най-често нарицателната употреба на личните имена намира поле във фразеологията, където наблюдаваме обратен на онимизацията процес.

Мотивът да изберем тази група единици, е, че хората сравняват с познатото и известното; това, което е част от близкото им обкръжение и ежедневие. Образите, които влизат в ролята на компаратум, могат да бъдат твърде разнообразни, което се възприема като показател за широкия мироглед на човека, неговата по-задълбочена информираност за предмети, явления и лица както от обективната, така и от субективната действителност.

Образните сравнения съставляват значителен пласт от активно употребяемите единици на езика, явяващ се значителна част от лексикалното му богатство. Те формират система от изразни средства, в които с особена нагледност се проявява т. нар. вътрешна форма на езика.

Ако трябва дори бегло да сравним имената в споменатите лексикографски източници, прави впечатление, че за период от 40 години се появяват оними на футболисти, актьори, популярни личности, както и на анимационни герои. Във *Фразеологичен речник на българския език* сред най-фреквентните са имената от Библията, фолклора и литературата (напр. *Адам, Ева, Тома, Лазар, Настрадаин Ходжа, Хитър Петър, Бай Ганьо* и др.), докато в „*Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език*“ на преден план излизат лични имена като **Шумахер** (*бърз като Шумахер*); **Бил Гейтс** (*богат като Бил Гейтс*); **Брад Пит** (*красив като Брад Пит*); **Слави Трифонов** (*викам като Слави Трифонов, висок като Слави Трифонов*); **Арнолд Шварценегер** (*як като Арнолд Шварценегер*) и т.н. Това е доказателство, че хората сравняват с неща, които са неразделна част от тяхното ежедневие и които познават добре. Използвам думата *сравняват*, защото онимите влизат най-вече в рематичната част на образните сравнения, напр.

*красива като Снежанка,
силен като Херкулес,
красива като Афродита,
красив като Аполон,
умен като Айнщайн* и т.н.

Апелативизацията на личните имена може да възникне в няколко случая – първо, когато денотатът на името придобие достатъчна известност сред представителите на един езиков колектив и второ, когато името престане да се свързва само с един субект и стане типично за група от субекти (напр. байганьовци, донкихотовци, отеловци, донжуановци и др.).

Изменението в значението на антропонима се дължи както на метафоричен, така и на метонимичен пренос на собственото име върху друг предмет, явление или лице. Но основен способ за формиране на смисъла на апелативните наименования е метафоричният пренос. На такъв пренос се подлагат имена на библейски и митологически персонажи, литературни герои, както и исторически личности.

Нарицателната употреба на имената е насочена предимно към охарактеризирането на човека и неговата дейност. Те могат да означават и да идентифицират дадени реалии от **телесни характеристики** (напр. *маниери, външен вид, недъзи* и др.); **развитието на човека** (напр. *житейски етапи, възраст, произход*); **семейни отношения**; **психични характеристики на личността** (*емоционални преживявания, интелект, черти на характера* и т.н.).

Образността на сравненията произтича именно от рематичната част (образ, избран за сравнение), което може да се анализира като вид разгърнатата метафора. Образът в повечето ОС е монолексмен и е продукт от асоциативното мислене на човека.

Отпреноменните нарицателни, които са свързани с човека, най-често са следните:

– **с красотата, хубостта**

красив като *Ален Делон*; красив като *Аполон*; красива като *Нефертити*; красива като *Снежанка*; красива като *Ева*; хубава като *Венера*; хубава като *Златното момиче* и др.;

– **с грозотата и недъзите**

грозен като *Юда*; грозна като *Баба Яга*; грозен като *Квазимодо* и т.н.;

– **със силата и смелостта**

силен като *Супермен*; силен като *Зевс*; силен като *Херкулес*; смел като *Батман*; смел като Д' Артанян; як като *Силвестър Сталон* и др.;

– **със социалното положение на човека**

богат като *Крез*; беден като *Йов*; беден като *Лазар*; богат като *Бил Гейтс*; богат като *Рокфелер* и т.н.

В представените компаративни конструкции прави впечатление, че един признак или едно действие могат да се асоциират с различни имена. В голяма част от регистрираните ОС приписваните характеристики са обективно притежавани от лицата, с които се свързват (напр. всеизвестен факт е, че в представите на хората, а и от наличните описания Баба Яга е грозна; Снежанка и Златното момиче са краса-

вици; Рокфелер и Бил Гейтс са известни със своето богатство и т.н.). При проучваните сравнителни единици е налице загуба на устойчивост и липса на необходимата идиоматичност (т.е. лексикалното значение на целия израз не трябва да е сбор от семантиките на компонентите, които го изграждат).

Спрямо компаратума (образа, с който сравяваме) образните сравнения могат да се разделят в три условни групи:

1) ОС, при които имаме напълно мотивиран образ/сравняемо (напр. *бял като сняг, бърз като Супермен, нахален/нагъл като Хитър Петър, стиснат като Чичо Скрудж, живее като Тарзан, пише като Шекспир, умен като Айнщайн* и др.);

2) ОС, при които имаме непълна мотивираност на сравняемото (напр. *свеж като кукуряк, красив като на картина* и т.н.);

3) ОС, при които образът е немотивиран (напр. *гол като сокол, умен като игумен, прост като фасул* и др.).

Всички ексцерпирани ОС, съдържащи като компаратум антропоним, се отнасят към първата група. При тях избраният образ е ясно мотивиран, цялата конструкция не се подлага на преосмисляне и имаме пълна загуба на идиоматичност. Тъй като имената, влизащи в състава на компаративните конструкции, са добре познати, не е необходимо човек да притежава по-специфични знания за конкретната личност, за да се разбере семантиката на израза. Друг извод, който можем да изведем, е, че на антропонима се приписва това действие или състояние, с което то е най-известно сред общността.

В **Речника**, приложен към монографията *Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език* от Борян Янев, са регистрирани имена, които са добре известни на широката аудитория и при сравненията напълно отсъства преосмислянето. Такива имена са например *Дон Корлеоне, Ален Делон, Сократ, Батман, Супермен, Александър Велики, принцеса Даяна* и др. Такива преномени липсват в останалите използвани източници. На тази база може да говорим за *мода при избора на име* – докато през 70-те години на миналия век се забелязва придържане към „родното“, то през ХХI век навлизат имена на *състезатели, футболисти, актьори, богове* и др. Подкрепям и схващането на автора, че подобни единици не са строго фразеологични и биха могли да се изучават от лингвокултурологията или когнитивната лингвистика, тъй като част от необходимите признаци за една ФЕ се губят. Иновативност и смяна на имената се наблюдава предимно сред сравненията, където се предпочитат едновременно модерни и популярни сред широката аудитория имена.

Актуализацията и замяната на имената, наблюдавани сред образните сравнения, са резултат от подновяването на самата именна система в езика и от избора на родителите как да кръстят детето си. Иновацията на преномените намира почва и е интересна не само за антропонимията, но и за една специална група единици (образните сравнения), където проличава не само „модата“ сред имената, но и образното и асоциативното мислене на индивида.

ЛИТЕРАТУРА

- Кювлиева-Мишайкова 1986:** Кювлиева-Мишайкова, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. [Kyuvlieva-Mishaykova, V. *Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik.*] София: БАН, 1986.
- Ничева и кол. 1974 – 1975:** Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. *Фразеологичен речник на българския език*. т. I и II, [Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik.] София: БАН, 1974 – 1975.
- Холанди 2008:** Холанди, Р. *Устойчиви сравнения (български, руски, английски, немски, френски)*. [Holandi, R. *Ustoychivi sravneniya (balgarski, ruski, angliyski, nemski, frenski).*] Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2008.
- Янев 2013:** Янев, Б. *Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език*. [Yanев, B. *Obraznite sravneniya s antropotsentrichen karakter v balgarskiya i angliyskiya ezik.*] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013.

**КАТЕГОРИИТЕ *ДОБРО* И *ЛОШО* В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК НА
БАЗАТА НА ОБРАЗ СХЕМИТЕ *ЧАСТ – ЦЯЛО* И *ВРЪЗКА***

Мирослава Вътова
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

**THE CATEGORIES OF *GOOD* AND *BAD* IN MODERN
BULGARIAN ON THE BASIS OF THE IMAGE SCHEMAS *PART–*
WHOLE AND *LINK***

Miroslava Vatova
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

The present article deals with the categories of GOOD and BAD as reflected in Bulgarian lexical system from Cognitive Linguistics point of view. The research is based on the view that the concepts of GOOD and BAD undoubtedly belong to the natural kinds of human experience, but nevertheless they require definition by means of metaphors as long as they do not exist objectively in the physical world. Instead, they are resulting from human comprehension. The attention is drawn more specifically to the image schemas PART–WHOLE and LINK which the Bulgarians have used unconsciously in order to understand the more abstract cognitive domains of GOOD and BAD.

Key words: *Cognitive Linguistics, metaphor, the categories of GOOD and BAD, image-schemas PART–WHOLE and LINK, FIGURE-GROUND*

Въведение

В предходни статии на базата на лексикален материал от българския език разгледахме концептуалните категории **ДОБРО** и **ЛОШО** и установихме, че за осмислянето им съвременният българин неосъзнато използва различни когнитивни метафори – онтологични, ориентационни и структурни (по класификацията на Дж. Лейкоф и М. Джонсън в: Лейкоф, Джонсън 1980). В настоящата статия ще продължим изследването на двете категории, като ще насочим вниманието си към две образно-схематични представи – **ЧАСТ – ЦЯЛО** и **ВРЪЗКА**, които неосъзнато използваме при осмислянето на концептуалните категории **ДОБРО** и **ЛОШО**.

Едно от дълбоките прозрения на М. Джонсън според Дж. Лейкоф е, че опитът ни до голяма степен е структуриран още преди и дори независимо от съществуването на каквито и да било концепти (Лейкоф 2004: 353). През 1987 г. Дж. Лейкоф и М. Джонсън, като използват различен източник – съответно лингвистичен и философски, съвместно достигат до идеята за наличието в нашата концептуална система на относително прости *доконцептуални* (или *предконцептуални*; *preconceptual*) *структури*, които назовават *образ схеми* (*image schemas*) (Лейкоф 2004; Джонсън 1987). Това са *доконцептуални повтарящи се динамични модели* на телесното ни движение, на очертанията на нашата пространствена и темпорална ориентация, на формите на взаимодействието ни с обектите. Дватама изследователи ги назовават *образ схеми*, защото тези структури имат *образен характер (образ)* и *абстрактно естество (схеми)*. Макар че често се рисуват, образ схемите не могат да бъдат представени адекватно във видима форма, защото, от една страна, те са абстрактни, а от друга – образите невинаги са зрителни (съществуват също слухови и обонятелни образи, както и образи за това, как ни въздействат силите).

Образ схемите не са пропозиционални структури (т.е. не са субектно-предикативни структури, които определят условията за истинност или други удовлетворяващи условия). В същото време те не са елементарни, неразложими структури, защото имат своя вътрешна структура, но въпреки това са *геицалти*, тъй като цялото е психологически по-базово от частите, които го съставят. Присъща им е базова логика, която произтича от тяхната конфигурация. Според Дж. Лейкоф и М. Джонсън без наличието на тези образно-схематични представи опитът ни до голяма степен би бил хаотичен и неразбираем, защото те структурират нашите възприятия и тяхната структура се използва и в мисленето. По този начин се разкриват като свързващо звено между възприятието и мисленето (Лейкоф 2004).

Образ схемите нямат точно установен брой и са отворена група. Някои от тях са изведени и изследвани от различни автори, главно от М. Джонсън и Дж. Лейкоф: **ВМЕСТИЛИЩЕ** (CONTAINER), **ОБЕКТ** (OBJECT), **МАСА – БРОИМОСТ** (MASS-COUNT), **МНОЖЕСТВО** (COLLECTION), **ЧАСТ – ЦЯЛО** (PART-WHOLE), **ЦЕНТЪР – ПЕРИФЕРИЯ** (CENTER-PERIPHERY), **ПЪТ** (PATH) – включваща **ИЗТОЧНИК – ПЪТ – ЦЕЛ** (SOURCE-PATH-GOAL), **ПОВЪРХНОСТ** (SURFACE), **ВРЪЗКА** (LINK), **ЦИКЪЛ** (CYCLE), **СУБСТАНЦИЯ** (SUBSTANCE), **ОТПРЕД – ОТЗАД** (FRONT-BACK), **ГОРЕ – ДОЛУ** (UP-DOWN), **БЛИЗО – ДАЛЕЧЕ** (NEAR-FAR), **СКАЛА** (SCALE) и др. (вж. Джонсън 1987, Лейкоф 2004, Ченки 2002: 348, Дийн 1992: 62, Хампе 2005: 2 – 3).

Осмисляне на концептуалните категории добро и лошо на базата на образ схемата част – цяло

В процеса на еволюцията нашето възприятие на базово равнище е придобило способност да различава фундаменталната структура **ЧАСТ – ЦЯЛО**. Представата за **ЦЯЛО** имаме от своя телесен опит, посочва Дж. Лейкоф. Ние осъзнаваме тялото си като **ЦЯЛО**, съставено от **ЧАСТИ**, с които можем да манипулираме. Тази структура несъзнателно пренасяме и налагаме и върху другите същности (напр. дрехи, инструменти, машини, мебели и др.). Това ни осигурява възможност да функционираме успешно в материалното си обкръжение (Лейкоф 2004: 356).

Образ схемата **ЧАСТ – ЦЯЛО** има следните структурни елементи: **ЦЯЛО**, **ЧАСТИ** и **КОНФИГУРАЦИЯ**. Схемата е асиметрична, защото А е част от Б, но Б не е част от А, и е нереклексивна, защото А не е част от А. Освен това **ЧАСТИТЕ** съществуват като такива единствено когато съществува **ЦЯЛОТО**, но обратното не е задължително – **ЧАСТИТЕ** могат да съществуват и без да образуват **ЦЯЛО**. **ЧАСТИТЕ** изграждат единно **ЦЯЛО** само когато се намират в определена **КОНФИГУРАЦИЯ** (Лейкоф 2004: 356). П. Дийн обръща внимание, че образ схемата **ВРЪЗКА** е базова област за разбирането на схемата **ЧАСТ – ЦЯЛО**, защото частите са *свързани* с цялото и помежду си (Дийн 1992: 61 – 66). Образно-схематичната структура **ЧАСТ – ЦЯЛО** е осмислена и на базата на образ схемата **ОБЕКТ** (вж. Сантибанес 2002: 185).

Макар да осъзнаваме концептите, които съществуват в съзнанието ни, като отделни **ОБЕКТИ** (например **ДОБРОТО Е ОБЕКТ**, **ЛОШОТО Е ОБЕКТ**, по-подробно вж. Въртова 2016а, 2016б) или **СУБСТАНЦИИ**, границите им в повечето случаи не са ясно очертани и те могат да се преливат един в друг, да се обединяват в по-големи цялости или да се раздробяват на по-малки. Някои от нашите понятия съществуват в съзнанието ни, от една страна, като сравнително добре обособени отделни **ЦЯЛОСТИ**, от друга страна – като неразривно свързани **ЧАСТИ** на по-голямо **ЦЯЛО**. Връзката е неразривна, защото разпадането ѝ би довело до изчезване и на двете концептуални структури в съзнанието ни. Свързаността на такива познавателни категории може да бъде сравнена с взаимната зависимост, която съществува между еднотипните и същевременно ясно противопоставени едно на друго граматически значения, обединени в обща граматическа категория. Отпадането на единия от двата члена на общата структура води до разпадането ѝ и съответно до изчезването и на нейните членове. Според нас такъв тип категории са категориите **ДОБРО** и **ЛОШО**.

Правим предположение, че категориите **ДОБРО** и **ЛОШО** са тясно свързани и немислими една без друга, тъй като в съзнанието ни те са части на едно цяло. Това по-общо образувание е доконцептуален гещалт, който в българския език няма означител, но въпреки това реално съществува в съзнанието ни, защото без наличието му би било невъзможно да разберем какво е **ДОБРО** или какво е **ЛОШО**, така както е невъзможно да разберем какво е **ВЪТРЕШНА** или **ВЪНШНА ЧАСТ**, ако нямаме по-общата представа за **ВМЕСТИЛИЩЕ (ОГРАНИЧЕНА СЪЩНОСТ)**¹ (по-подробно вж. във: Въртова 2016б).

Тясната и неразривна връзка между концептуалните структури **ДОБРО** и **ЛОШО** човек е установил от опита си – наличието на едната структура предполага съществуването на другата структура. Така както човешкото тяло има предна и задна част, горна и долна част, така сме си представили, че **ДОБРОТО** и **ЛОШОТО** СА ДВЕ ЧАСТИ, ДВЕ СТРАНИ НА ЕДНО ЦЯЛО. Затова в езика ни се откриват изрази: *Ако го нямаше злото, никой нямаше да знае що е добро* (Елин Пелин 1963: 194). *Медалът винаги има две страни – хубава и лоша. Всяко нещо има две страни – хубава и лоша, зависи към коя ще погледнеш. Погледни на нещата откъм хубавата им страна. Вторачила се е само в лошата страна и не вижда, че има и хубава.*

В съзнанието ни **ДОБРОТО** и **ЛОШОТО**, от една страна, са **ЧАСТИ** от едно **ЦЯЛО**, но в същото време сме ги осмислили и като отделни и самостоятелни **ЦЯЛОСТНИ ОБЕКТИ**. Затова представата за **ЦЯЛО** можем да пренесем и да наложим метафорично както върху концептуалната област **ДОБРО**, така и върху концептуалната област **ЛОШО**. И **ДОБРОТО**, и **ЛОШОТО** могат да бъдат мислени като **ЦЯЛОСТНО ИЗГРАДЕНИ ОБЕКТИ** – например *завършен, изграден учен* (т.е. добър учен), но можем да кажем също и *завършен, пълен егоист*.

Целостта на тялото си осъзнаваме като задължителна за нашето съществуване и съвсем естествено е да оценим наличието ѝ или възстановяването ѝ като нещо добро за нас. Затова сме пренесли разбирането си за **ЦЯЛО** върху по-неясната за нас, поради невъзможността да бъде непосредствено разбрана, концептуална структура **ДОБРО**, осъзнавайки я като **НАЛИЧИЕ НА ЦЯЛОСТ**. Това разбиране е намерило своето отражение и в езика ни: *цял и невредим съм, оцелявам* (опитвам се да запазя целостта си), *оцелях, цялостен* (добър) *анализ, цялостно решение на проблема*.

¹ Вж. Джонсън 1987: 21; Лейкоф 2004: 355.

Съхраняването на функционирането на нашето тяло и максималната свобода в постигане на целите ни са основни човешки ценности, посочва Дж. Лейкоф (Лейкоф 2004: 392). Според Й. Златев „организмите са самоорганизиращи се системи, т.е. те активно съхраняват своята организация като динамическо единство, и на тази цел се подчиняват всички останали процеси“ (Златев 2006: 346). Съхраняването и възстановяването на целостта на организма, в случай че е била нарушена, са жизненоважни за човешкото съществуване. Затова съвсем естествено е **ДОБРОТО** да се осмисля и като **ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ЦЕЛОСТТА** – *закърпвам положението, възстановявам се* (след боледуване, душевна травма и т.н.), *сглобявам нещо в главата си*. Представата за **ДОБРОТО** като **НАЛИЧИЕ НА ЦЯЛО** можем да представим и чрез производните от числително *един*² – *единство, единен, единение, обединение*, например *обединяваме се в името на общата кауза, съединението прави силата, имаме единство в мисленето, силни сме, когато сме единни*.

Разпадането на целостта е нежелателно и опасно за съществуването ни, затова **ЛОШОТО** осмисляме като **РАЗПАДАНЕ ИЛИ НАРУШАВАНЕ НА ЦЕЛОСТТА** – *като разглобен съм, разпадам се (връзката се разпада), разпердушинвам, правя нещо на пух и прах, раздирам се от вътрешни противоречия, раздор, има разцепление в партията, разкъсвам се, режа/отрязвам някого, разчленявам, разделям, развалям* и т.н. **ЛОШОТО** може да бъде осъзнавано и като разделяне на две или повече части. Затова лексемите *раздвоение, двуличен, двуличие, раздвоен, двусмислие, разтроен* и т.н. носят отрицателна конотация.

Обществото се осъзнава като **ЦЯЛО**, съставено от **ЧАСТИ**. Частите – това са неговите членове – отделните индивиди. Както посочихме, усещането за свързаност със социума е от жизненоважно значение за индивида. Затова **ЛОШОТО** може да се разбира и като **ОТКЪСВАНЕТО НА ЧАСТ ОТ ЦЯЛОТО**, макар и това да не води до нарушаване на целостта. Затова в повечето случаи лексемите *самота, самотник, изолация, изолирам се* и т.н. са натоварени с отрицателна конотация.

От друга страна, разбирането си за **ДОБРО** сме изградили на базата на концептуалната метафора **ДОБРОТО Е ДАВАНЕ НА НЕЩО СВОЕ ПО СОБСТВЕНА ВОЛЯ И ЖЕЛЕНИЕ** (вж. Въртова 2016б: 63). Затова **ОТКЪСВАНЕТО НА ЧАСТ ОТ ЦЯЛОТО** може да се осмисля и като нещо положително, ако то е осъзнато и доброволно направено – *да споделя нещо с някого, влагам частица от себе си в нещо, поделям нещо с някого*.

² В числителното *един* е вложена и представата за ЦЯЛОСТНОСТ.

Осмисляне на концептуалните категории добро и лошо на базата на образ схемата връзка

М. Джонсън пише, че представата за **ВРЪЗКА** (LINK) идва още от наличието на пъпната връв, която свързва майката и детето. Но с тази чисто физическа свързаност не се изчерпва представата ни за връзките, които съществуват между нас и родителите ни, връстниците ни и като цяло в дадена общност. От комбинацията на нашите перцептуални способности и съществуването ни в социално обкръжение се поражда един солиден комплекс от конкретни и абстрактни връзки – физически и пространствени, темпорални, причинно-следствени, генетични, функционални, мрежи от връзки. **СВЪРЗВАНЕТО** е фундаментален начин за формиране на представата ни за **ОБЕДИНЕНИЕ** (СЪЮЗ) (Джонсън 1987: 117 – 118).

Според Дж. Лейкоф и М. Джонсън образ схемата **ВРЪЗКА** има следните структурни елементи: **ДВЕ СЪЩНОСТИ**, А и Б, и **ВРЪЗКА**, която ги съединява. Базовата ѝ логика е следната: Ако А е свързана с Б, то А е ограничена от Б и зависи от Б. Отношението е симетрично: ако А е свързана с Б, то и Б е свързана с А (Лейкоф 2004: 357; Джонсън 1987: 118). П. Дийн прави едно основателно допълнение – отношението между двете същности може и да не е симетрично, например отношението между автономна и зависима от нея същност (Дийн 1992: 62).

Човек е склонен, съзнателно или не, винаги да оценява опита си. Съвсем естествено е и представата за **ВРЪЗКА**, която първоначално се е породила от нашия непосредствен телесен опит, да придобие и оценъчен характер. Вероятно поради факта, че тя възниква още от наличието на пъпната връв, която свързва детето и майката, **ДОБРОТО** обикновено се осъзнава като **НАЛИЧИЕ НА ВРЪЗКА**. От опита си знаем, че за да фиксираме положението на две същности една спрямо друга, ние обикновено използваме различни средства за съединяване (връв, канап и др.) (вж. Лейкоф 2004: 357) или извършваме определени физически действия – например протягаме или подаваме ръка към нещо или към някого, докосваме се до друга същност, хващаме я, хващаме и държим някого за ръката, изграждаме мост и т.н. Представата за физическа свързаност неосъзнато сме пренесли и наложили и върху по-абстрактните сфери на опита си. Усещането за свързаност със социума е от жизненоважно значение за индивида, защото „естествено подхранва способността ни да обичаме и да упражняваме свободната си воля по начин, верен на това, което обичаме“ (Мустакова-Пасарт 2005: 33). Затова през целия си живот ние се стремим да *създаваме*, да *запазваме* и да *поддържаме* връзките си с другите – *имам връзка с някого, свързан*

*съм с нещо, имам много връзки, поддържам връзка, установявам връзка, хвърлям мост, да се опитаме да направим мостове между нас, а не стени, подаваме ръка на някого, който е в лошо положение; хващаме някого за ръката; издърпваме някого от блатото, нагоре и т.н. Когато имаме добро отношение към нещо или някого³, ние казваме, че **държим на нещо или на някого**; **поддържаме идея, човек** и т.н. Когато **подобряваме** отношенията си с някого, мислим за това като за **възстановяване на връзката си с някого**.*

Стремим се също да откриваме връзките между нещата, защото от опита си сме открили, че между различните същности, явления или събития в света могат да съществуват различни връзки. Затова откриването на връзка между две същности има положителен знак в съзнанието ни – **виждам връзката между нещата, връзвам две и две**.

От опита си знаем, че можем да установим физическа връзка между две същности или да я възстановим, но нейното по-нататъшно съществуване зависи от това колко силна и стабилна е тя. Колкото „по-голяма“, по-стабилна е връзката, толкова по-лесно и по-продължително е нейното съществуване. Затова **ДОБРОТО** разбираме и като **НАЛИЧИЕ НА СТАБИЛНА ВРЪЗКА: имам силна връзка с някого, дълбоко съм свързан с нещо, във връзката има дълбочина, заздравявам връзката си, имам здрава връзка с нещо** и т.н.

ЛОШОТО осмисляме като **ПРЕКЪСВАНЕТО, ЛИПСАТА НА ВРЪЗКА** или **НАЛИЧИЕТО НА НЕСТАБИЛНА ВРЪЗКА – дръпвам се от нещо или някого, дръпнат човек, раздърпаха се (разг.), прекъсвам връзката си с нещо или някого, скъсвам с някого (разг.), връзката отслабва, изтънява** и т.н.

Образ схемите **ВРЪЗКА** и **ПОВЪРХНОСТ (SURFACE)**⁴ според нас могат да се разглеждат като области, по отношение на които се профилира (в смисъла на термина, употребяван от Р. Лангакър⁵) друга образно-схематична структура – **КОНТАКТ (CONTAСТ)**⁶. По-нестабилната връзка в представите на българина може да съединява две същности, засягайки само тяхната външна повърхност. Например съществителното **контакт**, глаголът **контактувам** или изразът **осъществявам контакт с някого** според нас отразяват именно тази

³ **ОТНОШЕНИЕТО** също разбираме като **ВРЪЗКА – имам/нямат отношение към нещо или някого; прекъсвам отношенията си, установявам отношения** и т.н.

⁴ Схемата е посочена в: Джонсън 1987: 126.

⁵ Вж. в: Лангакър 1990.

⁶ Схемата е посочена в: Джонсън 1987: 126.

представа. *Взаимодействие* и *взаимосвързаност* обаче предполага осъществяването на по-дълбока и стабилна връзка.

По-горе посочихме, че представата за **ВРЪЗКА** възниква още от наличието на пълната връв, която свързва детето и майката, и вероятно затова **ДОБРОТО** обикновено се осъзнава като **НАЛИЧИЕ НА ВРЪЗКА**. От друга страна обаче, за да се развива пълноценно и самостоятелно детето, пълната връв, която го свързва с майката, трябва да бъде прекъсната в момента на раждането. Обособяването на новото **ЦЯЛО** е възможно само след **ПРЕКЪСВАНЕ НА ВРЪЗКАТА** и затова **ДОБРОТО** може да се осмисля и като **ПРЕКЪСВАНЕ НА ВРЪЗКА С ЦЕЛ ОБОСОБЯВАНЕ НА НОВО ЦЯЛО**. Затова лексеми като *независимост*, *самостоятелност* и *свобода* имат положителна конотация. Тъй като двете категории – **ДОБРО И ЛОШО** – са неразривно свързани в съзнанието ни и същевременно са ясно противопоставени една на друга подобно на начина, по който разграничаваме фигурата от фона при зрителното възприятие, съвсем естествено е да открием доказателства за наличието в съзнанието ни на метафората **ЛОШОТО Е СЪЗДАВАНЕ НА ВРЪЗКА С ЦЕЛ УНИЩОЖАВАНЕ НА АВТОНОМНОСТТА НА НЯКАКВО ЦЯЛО**. Лексеми като *зависимост*, *несамостоятелност* и *робство* са резултат от това осмисляне.

На пръв поглед изглежда, че има противоречие между метафорите, които използваме, за да осмислим двата концепта. Но всъщност метафорите, които изграждат в съзнанието ни дадено понятие, както посочват Д. Лейкоф и М. Джонсън, ако не са съгласувани (coherent) помежду си, то поне са съвместими (consistent) една с друга (Лейкоф, Джонсън 1980: 44). Според нас осмислянето на концепта **ДОБРО** като **ПРЕКЪСВАНЕ НА ВРЪЗКА (С ЦЕЛ ОБОСОБЯВАНЕ НА НОВО ЦЯЛО)** се базира на метафората **ДОБРОТО Е НАЛИЧИЕ НА ЦЯЛОСТ**. Съответно метафората **ЛОШОТО Е СЪЗДАВАНЕ НА ВРЪЗКА (С ЦЕЛ УНИЩОЖАВАНЕ НА АВТОНОМНОСТТА НА НЯКАКВО ЦЯЛО)** е подчинена на метафората **ЛОШОТО Е РАЗПАДАНЕ ИЛИ НАРУШАВАНЕ НА ЦЕЛОСТТА**. Ако в съзнанието ни прототипната представа за **ВРЪЗКА** е тази, при която отношението между двете същности, които се свързват, е симетрично (ако А е свързана с Б, то и Б е свързана с А (вж. Лейкоф 2004: 357; Джонсън 1987: 118), то несиметричното отношение между две същности, на което обръща внимание П. Дийн⁷, се осъзнава като нетипична връзка. Така че, щом представата за типична връзка налагаме върху когнитивната област **ДОБРО (ДОБРОТО Е НАЛИЧИЕ НА ТИПИЧНА ВРЪЗКА)**, не

⁷ Вж. Дийн 1992: 62.

е учудващо представата за нетипична връзка да пренесем върху концептуалната област **ЛОШО – ЛОШОТО Е НАЛИЧИЕ НА НЕТИПИЧНА ВРЪЗКА**. Ето защо с отрицателен знак се разбира и връзка, която се създава против волята на някого – *връзвам някого, върза се* (заблуждавам някого).

ЛОШОТО се осъзнава също като **ПРЕПЛИТАНЕ, ОПЛИТАНЕ** на множество **ВРЪЗКИ** – *оплитам се* (в лъжите си), *заплетен случай*. От друга страна, възелът е място, в което две или повече връзки се срещат, и това място може да се мисли като много важно, ценно и следователно добро (**ДОБРОТО Е ЦЕННОСТ**⁸) – *възлов момент* (много ценен момент).

С представата за **ВРЪЗКА** е свързан механизмът за **ИДЕНТИФИКАЦИЯ** (за откриване на сходство), който свързва ума с усещанията, но не извършва реално концептуална дейност (вж. Лейкоф 2004: 196; Джонсън 1987: 118 – 119). В съзнанието си свързваме дадена същност с идеализирана представа за нещо, подобно на нея, или с нещо, което вече ни е известно и познато. В зависимост от степента на откритото сходство възприемаме нещо като *добро* или като *лошо* съответствие на нашата представа – *точен избор (добър избор), точен човек, нещо е подходящо, приемливо, нещо ми подхожда, прилича ми* (за поведение, за облекло) и *неточен избор (лош избор), нещо не ми прилича, неприемливо поведение, неподходящо облекло* и т.н.

Обобщение

За да бъде осмислен разнородният опит от съществуването на човека в света, е необходимо първо този опит да бъде подреден и систематизиран. Според Дж. Лейкоф и М. Джонсън уловените от човешкото съзнание ежедневно повтарящи се модели на телесното ни движение, на пространствената и на темпоралната ни ориентация, на формите на взаимодействието ни с обектите са послужили като изходна база за изграждането на човешката концептуална система. Една от тези фундаментални структури, израснали от начина, по който възприемаме телата си – отделни цялости, съставени от взаимно свързани части – е образно-схематичната представа **ЧАСТ – ЦЯЛО**. Нейната ясна структура пренасяме и налагаме несъзнателно не само върху обектите от външния за нас свят, но и върху онези понятийни сфери, които са резултат от способността ни да мислим абстрактно.

⁸ Вж. Въртова 2016а: 62.

Голяма част от натрупания опит в резултат на умствената дейност, свързана с оценяването, българинът и изобщо европейецът е организиран в две големи концептуални категории – **ДОБРО** и **ЛОШО**, **GOOD** and **BAD**, **ХОРОШО** и **ПЛОХО** и т.н. В основата на осмислянето на тези понятийни области стои фундаменталната структура **ЧАСТ – ЦЯЛО**. Двете категории се осъзнават от съвременния българин, от една страна, като самостоятелни **ЦЯЛОСТИ** – например *цялостно изградени и завършени обекти*. От друга страна, в съзнанието му те са **ЧАСТИ** на едно **ЦЯЛО**, защото са неразривно свързани и в същото време ясно противопоставени една на друга. Според нас осмислянето им по този начин може да бъде обяснено с човешката когнитивна способност за разграничаване на *фигура* от *фон* – когато едната категория е изпъкналата фигура, другата е незабележим, но задължителен неин фон. Когнитивната област **ДОБРО** е осъзната на фона на категорията **ЛОШО** и обратното – категорията **ЛОШО** е оформена в съзнанието ни като самостоятелна когнитивна област на фона на категорията **ДОБРО**. **ДОБРОТО** се мисли като **НАЛИЧИЕ** или **ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ЦЯЛОТО (ЦЕЛОСТТА)** с оглед на **ЛОШОТО**, осмислено съответно като **РАЗПАДАНЕ** или **НАРУШАВАНЕ НА ЦЯЛОТО (ЦЕЛОСТТА)**.

За разбирането на схемата **ЧАСТ – ЦЯЛО** използваме друга образно-схематична представа като нейна база – **ВРЪЗКА**, защото **ЧАСТИТЕ** са *свързани* с **ЦЯЛОТО** и *помежду си*. Тази доконцептуална представа неосъзнато ни е послужила за навлизането в абстрактните и по-неясни сами по себе си понятия **ДОБРО** и **ЛОШО**. В съзнанието ни концептуалната категория **ДОБРО** е очертана като **НАЛИЧИЕ НА ВРЪЗКА**; **УСТАНОВЯВАНЕ** или **ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ВРЪЗКА**; **НАЛИЧИЕ НА СТАБИЛНА** или **НА ТИПИЧНА ВРЪЗКА** на фона на категорията **ЛОШО**, разбираана като **ПРЕКЪСВАНЕ** или **ЛИПСА НА ВРЪЗКА**; **НАЛИЧИЕ НА НЕСТАБИЛНА** или **НА НЕТИПИЧНА ВРЪЗКА**; **ПРЕПЛИТАНЕ**, **ОПЛИТАНЕ НА ВРЪЗКИ**. От друга страна, **ДОБРОТО** може да се осмисля и като **ПРЕКЪСВАНЕ НА ВРЪЗКА** с цел да се *обособи ново ЦЯЛО*, а **ЛОШОТО** – като **СЪЗДАВАНЕ НА ВРЪЗКА** с цел да се *премахне автономността на дадено ЦЯЛО*. Противоречието, в което влизат тези метафори с метафорите **ДОБРОТО Е НАЛИЧИЕ НА ВРЪЗКА** и **ЛОШОТО Е ПРЕКЪСВАНЕ НА ВРЪЗКА**, е само привидно. Всъщност противоречие няма, защото те се съгласуват с други метафори, на които са подчинени – **ДОБРОТО Е ПРЕКЪСВАНЕ НА ВРЪЗКА** с цел да се *обособи ново ЦЯЛО* се съгласува с **ДОБРОТО Е НАЛИЧИЕ НА ЦЯЛО**, а **ЛОШОТО Е СЪЗДАВАНЕ НА ВРЪЗКА** с цел да се *премахне автономността на дадено ЦЯЛО* е подчинена на метафората **ЛОШОТО Е ЛИПСА НА ЦЯЛОСТ**.

ЛИТЕРАТУРА

- Въртова 2016а:** Въртова, М. Към въпроса за категориите ДОБРО и ЛОШО в българския език на базата на онтологични метафори (от гледна точка на когнитивния подход към езика. [Vatova, M. Kam vaprosa za kategoriite DOBRO i LOSHO v balgarskiya ezik na bazata na ontologichni metafori (ot gledna tochka na kognitivniya podhod kam ezika).] // *Актуални проблеми на съвременната лингвистика. Юбилеен сборник в чест на проф. д.ф.н. д-р хон. кауза Стефана Димитрова*. София: БАН, 2016, 237 – 246.
- Въртова 2016б:** Въртова, М. Още към въпроса за категориите ДОБРО и ЛОШО в българския език на базата на онтологични метафори (от гледна точка на когнитивния подход към езика. [Vatova, M. Oshte kam vaprosa za kategoriite DOBRO i LOSHO v balgarskiya ezik na bazata na ontologichni metafori (ot gledna tochka na kognitivniya podhod kam ezika).] // *Българският език – история и съвременност*, Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2016, 57 – 70.
- Джонсън 1987:** Johnson, M. *The Body in the Mind (The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason)*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1987.
- Дийн 1992:** Deane, P. D. *Grammar in Mind and Brain. Explorations in cognitive syntax*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1992.
- Елин Пелин 1963:** Елин Пелин. *Разкази*. Т. II. [Elin Pelin. Razkazi. T. II.] София: Български писател, 1963.
- Златев 2006:** Златев, Й. Значение = жизнь (+ култура): Набросок единой биокультурной теории значения. [Zlatev, Y. Znachenie = zhizn' (+ kul'tura): Nabrosok yedinoi biokul'turnoy teorii znacheniya.] // *Studia Linguistica Cognitiva. Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы*. Москва: Гнозис, 2006, 308 – 361.
- Лангакър 1990:** Langacker, R. W. *Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 1990.
- Лейкоф, Джонсън 1980:** Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1980.
- Лейкоф 2004:** Лакофф, Дж. *Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении*. Пер. с англ. И. Б. Шатуновского. [Lakoff, Dzh. Zhenshchiny, ogon' i opasnye veshchi: Chto kategorii yazyka govoryat nam o myshlenii. / Per. s angl. I. B. Shatunovskogo.] Москва: Языки славянской культуры, 2004.
- Мустакова-Пасарт 2005:** Мустакова-Пасарт, Е. *Критично съзнание. Изследване на морала в световен исторически контекст*.

[Mustakova-Pasart, E. Kritichno saznanie. Izsledvane na morala v svetoven istoricheski kontekst.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005.

Сантисбанес 2002: Santibáñez, F. The Object Image–Schema and Other Dependent Schemas // *Atlantis Journal*, XXIV, №2, 2002, 183 – 201. 3 August, 2007 <http://www.atlantisjournal.org/Papers/24_2/santiba.pdf>.

Хампе 2005: Hampe, Beate. Image Schemas in Cognitive Linguistics: Introduction. // *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*, ed. Beate Hampe. Berlin: Mouton de Gruyter, 2005, 1 – 12. 29 August, 2016 <https://www.researchgate.net/publication/242379466_Image_schemas_in_Cognitive_Linguistics_Introduction>.

Ченки 2002: Ченки, А. Семантика в когнитивной лингвистике. [Chenki, A. Semantika v kognitivnoy lingvistike.] // *Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления*. Под ред. А. А. Кибрика, И. М. Кобозевой и И. Е. Секериной. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Едиториал УРСС, 2002, 340 – 369.

**ЕЗИКОВИ ВЪПРОСИ НА СТРАНИЦИТЕ НА В-К *NÁŠA GLÁS*
И СП. *LITERATURNA MISELJ*
(ПОГЛЕД ВЪРХУ ПЕРИОДИЧНИЯ ПЕЧАТ
НА БАНАТСКИТЕ БЪЛГАРИ ОТ НАЙ-НОВО ВРЕМЕ)¹**

Маринела Младенова
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

**LANGUAGE QUESTIONS ON THE PAGES OF THE NEWSPAPER
NÁŠA GLÁS AND THE MAGAZINE *LITERATURNA MISELJ*
(A LOOK AT THE PRESENT-DAY PERIODICALS
OF THE BANAT BULGARIANS)**

Marinela Mladenova
Neofit Rilski South-Western University in Blagoevgrad

The paper presents two periodicals – *Náša glás* and *Literaturna misel* – published after 1990 by the Bulgarian Catholics living in the Romanian part of Banat. The main aim is to discuss the Banat Bulgarian language situation, some questions connected with the language development of this micro language and with the Language policy of the editors and authors of the analyzed periodicals.

Key words: *Banat Bulgarian language, periodicals, language question, language policy, Slavic micro languages*

С настоящата си статия си поставяме за цел да коментираме накратко езиковата политика и опитите за езиково строителство в две от съвременните периодични издания на банатските българи от румънската част на Банат – в-к „Наша глас“ („*Náša glás*“) и сп. „Литературна мисел“ („*Literaturna miselj*“). Ще се опитаме да представим идеите на техните автори за мястото и ролята на езика за запазване на идентичността, част от дискусиите и стратегиите за неговото модернизирание и

¹ Бих искала да изкажа голямата си благодарност към г-н М. Марков, зам. главен редактор на в-к „Наша глас“, за неговата отзивчивост и предоставената ми възможност да работя с личния му архив му от вестници и списания на банатски български език, излизали след 1989 година.

развитие. Обект на анализ са статии, коментари, интервюта и др. публикации от тези издания, имащи най-дълъг живот² в историята на банатския български периодичен печат. Вестник „Наша глас“ е с тираж 1500 броя, излиза два пъти месечно и е орган на Съюза на банатските българи в Румъния. Негов основател и първи главен редактор е Карол-Матей Иванчов, поет, писател, режисьор, фолклорист, основател на българското дружество в Банат, продуцент на филми за банатските българи и на предавания на банатски български език по радио Тимишоара. Първият брой на вестника е отпечатан на 11.01.1990 година като банатски български вестник за култура, наука и стопанство, до днес продължава да излиза два пъти месечно с издадени близо 600 броя. От 1999 година до момента негов главен редактор е инж. Степанку Велчов. Списание сп. „Литературна мисел“ е издание на Дружеството на банатските българи в Тимишоара, започва да излиза две години по-късно – през 1992, най-напред като част от календар алманах към вестник „Наша глас“³. От 1993 година се издава в нов формат като тримесечно списание с основна цел, събиране, издаване и разпространяване на информация за „za kulturata i civilizáciyata na balgarete palćene ud Romaniya ud rućelu i do dnes“ (ЛМ 2003: 6, 1).

Към момента от списанието са излезли близо 150 броя, негов главен редактор е Ана-Каролина Иванчов. Мисията му е да предлага „духовна храна“ на своите читатели и да популяризира културните достижения на банатските българи.

И двете издания се появяват в годините непосредствено след падането на тоталитарното управление на Николае Чаушеску в Румъния, с което става възможно да бъде възстановена прекъснатата за близо 50 години писмена традиция на банатски български език. Еуфорията, че отново могат да пишат на майчиния си език, която особено силно личи в изданията от първите години, постепенно отстъпва място на сериозните въпроси, свързани със смисъла на ревитализирането на този микроезик, с ограничените му функционални възможности, с динамиката на лексикалната му система в условията на глобализация, с проблемите на рестандартизацията му и т.н. Тук ще коментираме част от тях, доколкото обемът на текста не позволява да бъдат обхванати всички проблеми⁴. Поставените въпроси срещаме още в първите

² По-подробно за периодичния печат на банатските българи днес вж. Младенова 2012.

³ Вж. ЛМ 2003, бр. 6 стр.1, Anka Ivánčov.

⁴ Част от тях са коментирани в други публикации - вж. напр. Младенова 2012, 2013, 2014, 2015.

броеве на вестник „Наша глас“. В брой 5 от 17 март 1990 година се появява кратката статия, озаглавена *Neštu za „palčensćija“ jazić* (Нещо за палкенския език) от Ян Василчин, която разкрива съмненията и неувереността на част от банатските българи, че езикът им може да продължава да изпълнява функцията на книжовен след дългото прекъсване. Авторът пише:

Sled katu sa se natrukvali nekolkus nuvni i u tej nekolkus raboti na hubanć čis palčensći jazić, misla i unezi, kujatu du sigá sa dáržáli či toze jazić nimoj se haznuva viš, treba prepuznájat či náša jazić ij žuv i možimi da si izubádimi i s négu nášte miselj.

(След като се отпечатаха няколко вестника и в тях няколко работи на хубав, чист палкенски език, мисля, че и онези, които досега са държали, че този език не може да се използва повече, трябва да признаят, че нашият език е жив и можем да си изказваме и с него нашите мисли.)⁵

По-надолу се прави прави кратък исторически преглед, свързан с произхода на банатските българи палкени и езика им и като се опира на научния авторитет на акад. Милетич, авторът отбелязва:

[...] i náša taj zvánija „palčensći jazić“ ji idin balgarsći jazić [...] Nija, kujatu e véć okulu 300 gudini kaće smi se uddelili ud náša rodin kráj, smi unezi, kujatu smi upázli tozi stárija balgarsći jazić ii etu, toj ji zuv još i gu uputrebuvami i sigá.

([...] и нашият така наречен „палкенски език“ е един български език [...] Ние, които вече около 300 години, откакто сме се отделили от нашия роден край, сме онези, които сме опазили този стар български език и ето, той е жив още и го употребяваме и сега [...])

Статията завършва с обръщение към читателите и с един реторичен въпрос:

Ni treba da smi faloši na tuj, či smi bli kadarni da napravimi тази čudesa: da upázimi preku tolkus gudini toze stár balgarsći jazić? Ni li treba da gu upázimi i na dálja i s po-više rád da gu hurtuvami u kátadenšnija žuvot?

(Ние трябва да сме горди с това, че сме били способни да направим тези чудеса: да запазим през толкова години този стар български език. Не трябва ли да го опазим и по-нататък и с повече желание да го говорим във всекидневния живот?)

⁵ Адаптацията навсякъде е моя – М. М.

Няколко броя след този във вестника е публикувана статия със заглавие *Zako palčensćija jazić?* (Защо палкенският език?), представляваща емоционална защита на майчиния език и необходимостта да бъде пазен. Авторът, Гюка Гергулов, за първи път коментира и въпроса за функционалната му ограниченост, отбелязвайки:

Uveréni smi, či náša jazić ji po sirmášći ud drugjjete, ama tuj ni mu smaleva vrednusta, kujatu mu ja dáva drugata gulema istena, či toj ji idin ud unezi málku dialekta, upázini samostujátelnu i zatuj sedi kača idin spomen izdignat za stárijja balgarsći jazić [...]

(Уверени сме, че нашият език е по-беден от другите, но това не му намалява стойността, която му я дава другата голяма истина, че той е един от онези малко диалекти, запазени самостоятелно, и затова седи като един спомен, издигнат за стария български език [...]) (НГ1990: 9, 2).

За да докаже, че макар и „*по-сиромашки*“, езикът им има възможностите и средствата да предаде *náj hubanćite, náj veličánstvenite miseljti* от световната литература, авторът представя свой превод на четиристишия от големия румънски поет Михай Еминеску. Статията също завършва с емоционалното заключение:

Ama znájmi da si cenimi i náša jazić, taj kačétu ij sirumášći i izustánat za drugjjete, ama za námu ij náj skapija, kojtu ništu ni moj gu zamesti u nášte duši i sarcá, či ij ulen u námu zájdnu s kravta, kujatu smi ja naslidili ud nášte slávní, dubri i vredni stári.

(Но знаем да си ценим и нашия език, този, който е сиромашки и изостанал за другите, но за нас е най-скъпият, който нищо не може да го замести в нашите души и сърца, защото е влян в нас заедно с кръвта, която сме наследили от нашите славни, добри и достойни предци).

Идеята за връзката **език – идентичност – минало – бъдеще** многократно се среща в редица публикации и във вестника, и по страниците на сп. „Литературна мисел“. В тази релация обикновено се появява още един компонент – католическата вяра. По-дългият цитат, преведен по-долу, съдържа лайтмотива, който може да се открие в броеве на двете издания от различни годишнини. В рубриката *Kultura i civilizácija* (XII) (ЛМ 2003: 4, 1) главната редакторка на списанието, Ана-Каролина Иванчов, пише:

Говори се: да сме горди, че сме българи – палкене[...], но няма полза да се гордеем, ако не докажем, че знаем да уважаваме и обичаме нашето минало и дейността на нашите предци, че си познаваме хубаво езика (говорим и писмен), че си познаваме и ценим нашите обичаи и традиции, че имаме силна католическа вяра.

Една от статиите от същата авторка в рубриката *Lingvistika* (ЛМ 2007: 3) започва с изречението: *Banátskata balgarska identičnost započniva u paruv red s jazika (hurtuvanija, a sled tuj i pismenija...)* (Банатската българска идентичност започва на първо място с езика (говоримия, а след това и писмения), и под различна форма това твърдение се среща в много от следващите ѝ публикации. (Срв. напр: *Zapázvanjéto i napreduvanjéto na banátsćija balgarsći identitet započniva u paruv red s jazika (hurtuvanija, a sled tuj i pismenija...)* (Запазването и напредъкът на банатския български идентитет започва на първо място с езика (говоримия, а след това и писмения) (ЛМ 2007: 4). *Milin i pučitvan palčenin = balgarin katoličánin = banátsći balgarin, jazika i vjarata sa dvete usnovni, náj-glávni elementi za zapázvanjéto i po natátašnotu napreduvanji na toja nacionálin identitet!* (Мил и почитан палкенин = българин католик = банатски българин, езикът и вярата са двата основни, най-главни елемента за запазването и по-нататъшния напредък на този национален идентитет) (ЛМ 2007: 8).

Náša banátsći balgarsći jazić, drágjije balgare palčene, ji usnovata, za da mu ima námu katu nacionálnu malcinstvu i etničeska obštnust.

(Нашият банатски български език, драги българи палкене, е основата, за да ни има нас като национално малцинство и етническа общност (ЛМ 2014: 1 – 2) и т.н.

Сред големите проблеми, определен като *idno ud náj strášnite prukletstva na menatite „svetlivi“ gudini* и особено болезнен за първите автори и редактори във вестника, е фактът, че цели поколения са забравили да четат и да пишат на майчиния си език. В статия от месец април (бр. 8) на 1992 година, озаглавена *Idna buleva – náša májćin jazić* (Една болка – нашият майчин език) авторът Г. Гергулов с горчивина отбелязва:

Наследниците на прочутите чипровчани и никополчани, които са дошли по тези места и измежду най-първите са си основали свои училища и са знаели да четат и пишат на своя език, днес се мъчат с написаното сладко майчино слово (НГ1992: 8,1).

Припомняйки колко дълго са жадували за своя език, минало, вяра и култура, авторът призовава читателите да четат редовно вестник „Наша глас“, както и да участват в създаването на следващите броеве, а не само да търсят слабости, сравнявайки го с печатните медии на други езици. Журналистите и редакторите в двете издания имат труд-

ната задача едновременно с възстановяване на прекъснатата традиция на банатския периодичен печат да се заемат с обогатяване и разширяване на лексикалния фонд на езика, за да бъде пълноценен и успешно да изпълнява функцията на книжовен за общността на банатските българи. Тази целенасочена политика има дългосрочен характер и се осъществява в няколко посоки:

1. Публикуване на статии, интервюта и коментари по езикови въпроси.

2. Публикуване на преводни материали (най-често образци от световната литература и култура), както и на отделни теоретични материали, свързани с превода на чуждата литература (ЛМ 1994).

3. Публикуване на информации за научни трудове от симпозиуми, представяне на научни изследвания, свързани с езика и книжнината на банатските българи, на които са посветени рубриците *Naučna literatura* (ЛМ 2003: 7) и *Naučni dejnosti* (ЛМ 2003: 4).

4. Публикуване на текстове от областта на културата, религията, историята, от различни сфери на стопанския, икономическия, културния, спортния живот, както и от света на високите технологии. Чрез такива публикации по естествен път се обогатява лексикалният фонд на микроезика и в него навлизат много интернационализми, свързани най-вече с техниката и компютърните технологии). (Срв. напр: *Video Call prez Internet, Digitálna televizija, Digitálin rádio, Baterijite fuel cell, Antivirus za mobilni telefone, Virtuálna stárite domejne u Internet, Corsair Force: GT SSD diskve sas interfejs SATA -600* и т.н.)

5. Публикуване на речникови статии и лексикографски материали⁶.

Статиите и коментарите по езикови въпроси заемат най-голям дял и сред тях се откроява като основен тематичен кръг възхвалата и тревогата за състоянието на езика.

Това са много емоционални публикации, характерни са за по-ранните години на изданията, но се срещат и в по-късни годишнини. Съдбата и бъдещето на езика се свързват пряко с бъдещето на цялата общност.

Цитатите по-долу ясно илюстрират тази връзка, както и силното чувство, с което са съпроводени:

I náša nárud jazika gu-j spasil prez dalgjite i tažćite gudini, détu sa bli ud-redéni za tuje pleme ud balgarsći rod. Za gudinite détu varvat pá sám jazika mož da

⁶ По-подробно за лексикографските опити на банатските българи от най-ново време виж Младенова 2016.

mu upázi námu i nášte dicá. [...] Da gu upázimi i ubránimi s pučítvan-ji i mila u seku vreme, či toze plámak ij náša žuvot i náštu spasénji!

(И нашия народ езикът го е спасил през дългите и тежките години, дето са били отредени за това племе от българския род. За годините, които идват, пак само езикът може да ни опази нас и нашите деца [...] Да го запазим и защитим с почит и обич по всяко време, че този пламък е нашият живот и нашето спасение!) (НГ 1993: 16)

Za da se zvéš istenscí banatscí balgarin-palcénin – ij nužnu náj-málku slédnotu: treba, ij tvarde nužnu, ij izvanrednu nužnu da znaš banatscíja balgarscí-palcénsći jazić i da gu prededěš na tojte naslednici, zágjnu s verata-katoličánskata [...] Si „martav“ kača banatscí balgarin aku ni naučiš naslédnicite si da milvat, puštuvat i cenat balgarscíja-palcénsći jazić (a tuj započniva s naučevanjétu na jazika).

(За да се наричаш истински банатски българин палкенин, е нужно най-малко следното: трябва, твърде нужно е, извънредно нужно е да знаеш банатския български палкенски език и да го предадеш на своите наследници заедно с вярата – католическата... „Мъртъв“ си като банатски българин, ако не научиш наследниците си да обичат, почитат и ценят българския палкенски език (а това започва с научаването на езика) (ЛМ 2006: 11 – 12, 3).

В статия, озаглавена *Zašto ij dobre da pišimi na náša májćin jazić*, (Защо е добре да пишем на нашия майчин език?) (НГ 2003: 4), авторът, привеждайки различни доводи срещу нагласите на част от банатските българи, че не е нужно да четат и пишат на този език, защото смятат, че „ni se izpláštva“, отбелязва:

Tuj, kujétu ji náštu, balgarsću-palcénsku mu ji nužnu taj kácetu mu ji nužin vazduha i udata, za da ni umrémi, zaštotu tuj satu mu právi tezi, kujatu smi, mu dáva identičnustta, mu razlikuva ud drugijijete [...]

(Това, което е наше, българско-палкенско, ни е нужно, тъй както ни е нужен въздухът и водата, за да не умрем, защото това всичко ни прави тези, които сме, дава ни идентичността, различава ни от другите [...])

Съзнавайки, че само призови не са достатъчни, а е нужна дългосрочна работа за издигане на езиковата образованост и култура на читателите, редакторите и на двете издания създават няколко редовни рубрики, посветени на езикови проблеми. Този тематичен кръг може да бъде определен като „образователен“. В „Литературна мисел“ това са рубриците *Miselj – Kultura i civilizácija*, *Lingvistika*, *Lingvistika i gramatika* (с подзаглавие *Náša jazić ji idno blágu*, в „Наша глас“ – *Jazić i kultura*, *Za proizhoga (etimologijata na hurtite)* и т.н. Съдържанието на публикуваните в тези рубрики текстове е изключително интересно и заслужава специално внимание. Тук ще представим само от-

делни аспекти от дискутираните проблеми. Сред тях от особена важност е въпросът за състоянието на правописната норма. В редакционен материал в рубриката *Lingvistika i gramatika* в бр. 4/2003 на „Литературна мисел“ авторите пишат:

Нуждата от издаване на една по възможност по-пълна граматика на сегашния български палкенски език е голяма, защото това е извънредно важен, основен елемент от банатската култура. Дотогава, на части, ще се опитаме да представим какво смятаме от нашия опит и практика, че е най-важно.

С тези редове на практика редакционната колегия дава заявка за активно участие в дискусиата за нормите на съвременния банатски български език, силно разколебани през годините на прекъснатата писмена традиция и в новите условия на динамична езикова глобализация. Освен неколкочкратното публикуване на азбуката на банатски български (самостоятелно или паралелно с българската и румънската азбука), в рубриката се коментират диалектни различия между думи от говорите във Винга, Брешкя (Брещя) и Стар Бешенов, правописа на „I“, „Ji“, „Ij“ с обяснение на значението на думите, разликите между „nija“ и „néja“, между „ji“ и „nji“, правописа на отделни думи (от типа *drugije*, *mlogije* и т.н.), представят се роднинските названия по кръвна линия и по сватовство, дискутират се проблеми (брой 5, 2003), свързани с ненужната употреба на чужди (румънски) думи. В материали, посветени на езика, се коментират отделни правописни проблеми. Напр.: *Zašto pišimi uglEdalu a ne uglÁdalu* (НГ 2011: 13,3), *Gá i zašto pišim s krájin „t“?* (НГ 2011: 4), на популярен и достъпен за читателите език се дава лингвистична информация за думата и нейното значение (*Hurtata i tejnutu zlaménji. Leksikologija i semantika, Obšti leksikálni karakteristiki na hurtata. Direktnu i prenosnu zlaménji na hurtata, Polisemijata na hurtata, Omonimi* (НГ 2011: 17), *Sinonimi, Antonimi, Paronimi* (НГ 2011:18), коментират се проблеми на езиковата контактология, речниковия състав и чистотата на езика (*Náši, čuždi i meždunarodni hurti, Aktuálni i niaktuálni hurti* (НГ 2011: 19). *Za leksikata na jazika i za rečnika, Za čistustta na jazika* (НГ 2011: 20) и т.н.

За необходимостта от целенасочена езикова политика за уеднаквяване и стабилизиране на писмените норми на съвременния банатски български език, както и за някои противоречия и спорове, свързани с тези норми, говори главният редактор на в-к „Наша глас“ в обширно интервю по повод на 22-годишнината от излизането на вестника. Правейки кратък преглед на историята на писмената традиция на банатските българи, Степанку Велчов отбелязва:

За да разясним на тези няколко читатели защо пишем така, както пишем, през миналата година започнахме да публикуваме във вестника редица материали, свързани с писмеността. [...] Във всеки един език писмеността има добре установени норми и правила. Без норми и закони няма истинска писменост, защото писмеността има главната роля да обединява всички говорими форми на езика, да обединява всички хора, които говорят този език, макар че има разлика в говоренето [...] Защо е важно да се спазват тези норми, особено в писмеността? Защото написаната дума остава, докато казаното с устата се забравя. А това, което остане написано след нас, то ще свидетелства във времето за нас“ (НГ 2012: 3).

Специален интерес предизвикват публикациите, в които се разглеждат проблеми на пуризма и политиката по отношение на обогатяване на речниковия състав на микроезика. В уводна статия от името на редколегията на вестника от 2005 (бр. 4) по повод на 300. брой на „Наша глас“ се заявява:

Za rázlika ud menatite publikáciji na banátsците balgare **Náša glás** ji nuvinata, kujatu se predstáve s náj-čistija i náj-dubre izdaržánija banátsци balgarsци jazić. (За разлика от миналите публикации на банатските българи „Наша глас“ е вестникът, който се представя с най-чистия и най-добре издържания банатски български език.)

Езиковата „чистота“ и принципите на приемане в лексикалната система на нови думи са нееднократно коментирани в различни статии на разглежданите издания, както и в други публикации на банатски български език.⁷ В рамките на по-общ материал във в-к „Наша глас“ със заглавие *Hurtata i tejnutu zlaménji. Leksikologija i semantika* (IV) (Думата и нейното значение. Лексикология и семантика) в отделно подзаглавие е отделено място и на темата *Za čistustta na jazika* (За чистотата на езика). На читателите се дава кратка информация за пуризма като явление, отбелязва се, че по цял свят във всички езици *náj-upuritite páziteli na čistustta na jazika sa pisátelete i lingvistete* (най-упоритите пазители на чистотата на езика са писателите и лингвистите), и са изброени имената на български възрожденци пуристи като Петър Берон, Неофит Рилски, Иван Богоров, а също и на писатели като Вазов, Пенчо Славейков и Яворов. В края на очерка се посочва:

Nijá u dnéšnotu vreme náj više bi trebalu da se pázimi ud bizkritičnotu, bizkontrolnotu uputribuvanji na anglušците hurti, kujatu naflezvat u naša jazić.

⁷ Напр. по страниците на в-к *Isusvata svetlusa*, в книжката *Balgarsци i slavjansци hurti u vlašćija jazić* (Български и славянски думи в румънския език) и т.н.

(Ние в днешно време би трябвало да се пазим от безкритичното, безконтролно използване на английските думи, които навлизат в нашия език.) (НГ 2011: 20, 10)

По-важен обаче е въпросът как да стане обогатяването на лексиката, откъде да бъдат заемани думи, за да може микроезикът да функционира нормално като книжовен в условията на глобализация. Отговорът на част от тези въпроси се съдържа в статии в два последователни броя на вестника (НГ 2011: 11,12). Първата носи заглавие *Kojtu si poznáva menatotu, toj za ima i badešte* (Който си познава миналото, той ще има и бъдеще), а втората – *Kojtu ni si poznáva menatotu, toj néma nitu badešte* (Който не си познава миналото, той няма и бъдеще). При решаването на важни въпроси, свързани с бъдещето на общността, част от което са и перспективите пред езика им, банатските българи често се обръщат към миналото си, за да търсят решения на идентични проблеми. В първата статия е публикуван откъс от изследването на академик Любомир Милетич за българите в Седмиградско и Банат, който е разказ за срещата на Милетич с двама млади учители по български език в Стар Бешенов – Тома Драган и Владислав Топчов (Милетич 1896: 40 – 57; 63 – 88). Той (Тома Драган), отбелязва авторът, се е „преобърнал на истинска „наковалня“, зает постоянно със създаване на български термини“ [...] Драган ловеше думи от устата ми и ги записваше с такова удоволствие, каквото може би чувствава страстен ловец, когато след дълго чакане улучи богат лов. [...] характерично беше, когато Драган, като вървахме една вечер по тъмните, неразсветени бешеновски улици, често се спираше в тъмното, за да записва, опрян о някоя стена, нови думи. Но не само термини, а и обикновени книжовни изрази [...] (Милетич 1987: 47). По-нататък следва обстоен коментар на този откъс, като се подчертава:

От този текст, написан от българския академик Милетич преди 115 години, виждаме ясно, че нашите прадеди (учителите Тома Драган и Владислав Топчов) са разбрали много добре, че обогатяването на нашия майчин език трябва да се прави само с думи от българския книжовен език.

Авторът на статията говори за несравнимо по-големите възможности на съвременните банатски българи за непрекъснат контакт с България и с българския книжовен език чрез радио, телевизия, интернет, телефони и за необходимостта да продължат мисията на техните стари просветители да се грижат за писаното слово, което трябва да запази българския си произход. Препоръчва се, когато има нужда от

нови думи, вместо да се създават измислени или да се приемат такива от чужди езици, да дойдат от българския книжовен език. Статията завършва с думите:

Aku pak za mislimi i právimi drugijjáče, tuj zlamenuva, či se udkázvami ud naslédstvotu ustávenu ud nášte prededve i rušimi satu unuj, kujétu tija preku trite stotni gudini tuka u Banáta sa ji izgradili i predáli na badeštite pukulénjéta: balgarskata napisana hurta, balgarsčíja duh, balgarskata identičnust.

(Ако пък ще мислим и правим другояче, това означава, че се отказваме от наследството, оставено от нашите прадеди, и рушим всичко онова, което те през тристата години тук в Банат са изградили и предали на бъдещите поколения: българското писано слово, българския дух, българската идентичност.) (НГ 2011:11, 10)

Идеята ресурсите на съвременния български език да се използват като източник за допълване и разширяване на лексикалния състав на банатския български, не е нова. Тя е следвана от младата банатска българска интелигенция, списвала в-к *Banatscí balgarscí glásnić* (просъществувал до септември 1943 година), среща се и в други публикации на „Наша глас“⁸. Статията, излязла в следващия брой на вестника под заглавие *Kojtu ni si poznáva menatotu, toj néma nitu badešte* (Който не си познава миналото, той няма и бъдеще), отново се позовава на проучванията на акад. Милетич, този път върху съдбата на седмиградските българи, живели в няколко села в района на град Сибиу, за които вече е останал само спомен, който също постепенно изчезва. Милетич разказва за срещите си с тях, отбелязвайки, че те вече не

⁸ Така например в статия със заглавие „*Za Kiril i Metodij ... pu banátscí*“ (НГ 2011: 10, 7), посветена на делото на славянските просветители Кирил и Методий и значението му за банатските българи, авторът изразява убеждението си, че нормите и правилата на писмения език имат за цел да запазят „националния корен“ на езика, и отбелязва: „*Ud drugji vazgled ima takvizi novi hurti, kujatu gji nédami u náša banátscí balgarscí jazić. Gá imami nužda ud nekuja takvazi hurta, ij normálnu da ja zémimi ud knižovnija balgarscí jazić, ud kacétu ud drugjije jazici, zaštotu nija smi balgare. [...] ij jáku nužnu da imami briga da ni si udstarnevami mlogu náša banátscí balgarscí jazić ud knižovin jazić. Či to knižovnija jazić na seku nácija ima glávnata cěl da uidinva sate stávve na nácijata*“ (От друга страна, има такива нови думи, които ги нямаме в нашия банатски български език. Когато има нужда от някоя такава дума, нормално е да я вземем от книжовния български език, отколкото от други езици, защото ние сме българи. [...] силно необходимо е да имаме грижата да не отдалечаваме много нашия банатски български език от книжовния език. Защото книжовният език на всяка нация има главна цел да обединява всички членове на нацията.)

разбират езика на своите бащи, но още са знаели, че са българи. Авторът на статията отбелязва:

Тази нещастна и нежелана съдба, която е довела до унищожаването и забравянето на тези български общности [...] може и трябва да ни служи на нас като пример в какво състояние може да изпаднем ние, ако занемаряваме българския език и ако търсим да се изолираме в нашия т. нар. „палкенски“ език. Но мисля и се надявам, че ние няма да стигнем до толкова жално състояние, в което са изпаднали седмиградските българи, защото сме разбрали, че нашето бъдеще като българи е само в доближаването до българския книжовен език и до майка България (НГ 2011: 12, 3).

Статията завършва с думите:

A nija na náša red da se briguvami za náša májčin jazić da ni bade sassém izmétnat i uddalečén ud dněšnja balgarscí knižovin jazić, kojtu ji centara na sate balgarscí dialekte ne sámu ud Balgárija, negu i ud célija svet.

(А ние на наш ред да се грижим за нашия майчин език да не бъде съвсем изметнат и отдалечен от днешния български книжовен език, който е центърът на всички български диалекти не само в България, но и в целия свят.) (НГ 2011: 12, 12)

Представените по-горе проблеми очертават само една от гледните точки за посоката на развитие на книжовния език на банатските българи: тази, на която са привърженици авторите и редакторите на в-к „Наша глас“ и на сп. „Литературна мисел“. Кратките откъси от техни статии и коментари ясно очертават една последователна и дългосрочна езикова политика, целяща издигането на езиковата компетентност на читателите им и модернизирването на банатския български книжовен език. Тази „образователна“ политика не е самоцелна. Тя е насочена към банатската българска общност, която трябва да участва пълноценно в дискусиата за развитието и модернизирването на книжовния си език. Дебат, който неотменимо е свързан с по-важния въпрос – този за идентичността и бъдещето на банатските българи през следващите години.

ЛИТЕРАТУРА

- Милетич 1896:** Милетич, М. На гости у банатските българи. I. Във Винга, II. В. Бешенов. [Miletich, M. Na gosti u banatskite balgari. I. Vav Vinga, II. V. Beshenov.] // *Български преглед*, 1896, № 1, 40 – 57; № 2, 63 – 88.
- Милетич 1987:** Милетич, М. *Изследвания за българите в Седмиградско и Банат*. [Miletich, M. Izsledvaniya za balgarite v Sedmigradsko i Banat.] София: Наука и изкуство, 1987, с. 47.
- Младенова 2012а:** Младенова, М. Интернационализми и неологизми в езика на българите в румънски Банат (Банатският език в пресата). [Mladenova, M. Internatsionalizmi i neologizmi v ezika na balgarite v rumanski Banat (Banatskiyat ezik v presata).] // *Филология, Научни трудове на Пловдивския университет*, т. 49, кн. 1, сб. Б, 2012, 290 – 302.
- Младенова 2012б:** Младенова, М. Периодичният печат на банатските българи от края на XX и началото на XXI век. [Mladenova, M. Periodichniyat pechat na banatskite balgari ot kraya na XX i nachaloto na XXI vek.] // Младенова, М. (ред.): *Славистиката в глобалния свят – предизвикателства и перспективи*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2012, 195 – 204.
- Младенова 2012в:** Младенова, М. Езикът на българите от румънски Банат в най-ново време: динамика и тенденции. [Mladenova, M. Ezikat na balgarite ot rumanski Banat v nay-novo vreme: dinamika i tendentsii.] // *A IX – X. századi magyar törzsszövetség szláv kapcsolatai. Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendőös H. Tóth Imre tiszteletére*. Szerk. Kocsis Mihály–Majoros Henrietta. Szeged, 2012, 207 – 216.
- Младенова 2013а:** Mladenova, M. Slavic Literary Microlanguages Amid Internationalisation Trends (Based on Examples from the Codified Language of the Banat Bulgarians). // *Mundo Eslavo* № 13, 2014, 63 – 73.
- Младенова 2013б:** Mladenova, M. The Banat Bulgarian Language at the Beginning of the XXI Century. // *Балканистичен форум*, № 2, 2013, 34 – 43.
- Младенова 2014:** Младенова, М. Езикът на българите католици от румънски Банат в началото на 21. век. [Mladenova, M. Ezikat na balgarite katolitsi ot rumanski Banat v nachaloto na 21. vek.] // *Проблеми на социолингвистиката: Езикът във времето и пространството*. София: Международно социолингвистическо дружество, 2014, 54 – 60.

Младенова 2015а: Младенова, М. Проблеми на езика и проблемът за езика в банатската българска преса и книжнина от началото на 21. век. [Mladenova, M. Problemi na ezika i problemat za ezika v banatskata balgarska presa i knizhnina ot nachaloto na 21. vek.] // *Балканите – език, история, култура*. Велико Търново: Ивис, 2015, 676 – 586.

Младенова 2015б: Младенова, М. Към въпроса за българската „Микрославия“ (Банатският български книжовен език). [Mladenova, M. Kam vaprosa za balgarskata „Mikroslaviia“ (Banatskiyat balgarski knizhoven ezik).] // *A mai bulgarisztika tudományos perspektívái 2. Нучни перспективи на съвременната българистика 2*. ELTE BTK Szlav Filológiai Tanszék – Kecskeméti Bolgár Önkormányzat Budapest, 2015, 423 – 430.

Младенова 2016: Младенова, М. Към въпроса за лексикографските опити на банатските българи. [Mladenova, M. Kam vaprosa za leksikografskite opiti na banatskite balgari.] // *Светът е слово, словото е свят*. Съст. Магдалена Костова-Панайотова и др. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2016, 204 – 215.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

В-к Náša glás (1990 – 2016)

Сп. Literaturna miselj (1992 – 2015)

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

НГ (Náša glás)

ЛМ (Literaturna miselj)

**АКУСТИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ГЛАСНИТЕ [Ò] И [È] В
ГОВОРА НА СЕЛО ТИХОМИР, КЪРДЖАЛИЙСКО**

Мирослав Михайлов
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**ACOUSTICAL PARAMETERS OF THE VOWELS [Ò] AND [È] IN
THE DIALECT OF THE VILLAGE OF TIHOMIR, REGION
KARDJALI**

Miroslav Mihaylov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The presence of archaic vocals has been repeatedly mentioned in every description of the Rhodopean dialects. These vowel sounds are presented as preserved articulation characteristic of the sound system of the proto-Bulgarian language. The article focuses on the articulation of the allophones of the phonemes [ò] and [è] in the dialect of Tihomir. We examine experimentally the specific sounds reflexes of the proto-Bulgarian **ⱱ**, **Ⱳ**, **ⱳ**, **ⱴ**, and the interpretation of these allophones in the research work in the field of phonetics and dialectology

Key words: archaic Rhodopean vocals, experimental phonetics, acoustics, spectrograms

При описанието на родопските говори многократно е посочвано наличието на архаични вокали. Тези гласни се изтъкват като запазване на изговора, характерен за старобългарската звукова система. Когато описва говора на с. Тихомир, Кърджалийско, Стайко Кабасанов е много ентузиазизиран по отношение на архаичността на фонетиката.

Разполагаме с автентични записи на реч от Тихомир. Звуковият материал е събран без знанието на говорещите лица (възрастни жени). Така е фиксирано състояние, което може да претендира за най-автентичното засвидетелстване на най-архаичния диалект по българската езикова територия. На основата на такива записи чрез използване на надеждна техника и компютърни програми в статията даваме реални данни за изговора на многократно описваните в българската диалектоложка литература вокални алофони.

В своето изследване за тихомирския говор по отношение на предишните проучвания на фолклора, етнографията, историята и диалектите на селата около Тихомир, Аврен и Девесил Ст. Кабасанов съвсем лаконично пише: „За тези села няма нищо писано“ (Кабасанов 1963: 4). Представеният от Кабасанов материал се отнася само за говора на село Тихомир. В краткото изследване авторът се насочва повече към описанието на фонетиката. Съществуването на фонемите и техните алофони се заявява, без да се изследва тяхната акустична стойност. Въпреки по-късните публикации на Д. Тилков, на Б. Велчева и Ърнест Скатън, през 2005 година в статията „Постижения и задачи на източнородопската диалектология“ Иван Илиев пише: „Говорното богатство на Източните Родопи все още е непълно проучено“ (Илиев 2006: 53). Особено по отношение на представянето на обективни експериментални данни за конкретен изговор съществува трайна празнина. В статията се спираме на изговора на алофоните за фонемите [è] и [ò] в говора на Тихомир и многото интерпретации на тези звукове в изследванията по фонетика и диалектология.

В БДА, том I, са включени няколко селища, съседни на село Тихомир: Девесилица – № 4884, Малък Девесил – № 4886, Голям Девесил – № 4887, Аврен – № 4888, Девесилово – № 4910, Стрижба – № 4952, Тихомир – № 4956, Егрек – № 4957. Според данните от БДА (т. I, к. 17) се открояват типологически различия между диалектите на населените места от групата на Девесилите и Егрек; също така между говорите на Тихомир и Стрижба. Според картографираното в карта № 17 в една част от изброените населени места се изговаря [xl'áb], а в друга – [xléб]. Според даденото в карти № 18 и № 19 в говорите на Егрек, Девесилите и Аврен се засвидетелстват четири различни рефлекса за изговора на гласна **ѣ** пред мека сричка и мека съгласна. Регистрираните различни рефлекси свидетелстват не за действителната диалектна артикулация, а за готовността на диалектолозите да „засвидетелстват“ всякакви рефлекси на гласна **ѣ**. За тогавашния развой на българската диалектология не е било ясно, че изговорът на гласна **ѣ** в източните родопски говори не зависи от вида на следващата сричка или съгласна.

Най-важната историческа звукова промяна, въз основа на която се различават отделните говори в Източните Родопи, е застъпването на различни рефлекси на четирите старобългарски гласни **а, ъ, ѣ, ѝ**. Тази особеност обособява източните родопски диалекти от говорите в Централните Родопи и подчертава техния преходен характер. „Говорите на една група села в Източните Родопи на юг и запад от Крумов-

град, Момчилград и Ардино по наличието както на родопски, така и на източнорупски черти могат да се смятат за преходни“ (Бояджиев 1991: 22).

В следващите страници разглеждаме експериментално конкретния изговор на рефлексите на стб. **а, ж, ъ, ъ** и **ѣ**, като се опираме и на написаното от Ст. Стойков в статията „Към вокалната типология на родопските говори“ (Стойков 1968: 229 – 243).

За говора на Егрек Ст. Стойков посочва едно „силно лабиализовано а“, за Аврен дава изговор [ъ], по типа в Златоградско, за Тихомир и за Девесилите отбелязва гласна [ò], а за диалекта на Стрижба – модел с [à] като рефлекс и на особените стб. вокали **а, ж, ъ, ъ**. (Стойков 1968).

В говора на Тихомир продължителността на изговора на всички звукове е значително съкратена. По този начин застъпникът на старобългарските **ж, ъ** е най-близо до звученето на вокала [ò] в книжовния стандарт. Така че сме склонни да приемем **о-рефлекс** на старобългарската гласна **ж**. В неударена позиция рефлексът на **ж** във всички говори се редуцира във вокал, близък до [a] – [ка̀п̀ина, ва̀г̀ла̀р', ма̀ж̀е] и др.

В по-ново време обобщения за развоя на **ж** и **а** представя И. Харалампиев: „Развитието на носовите гласни е свързано с две главни промени – понижаване на гласежа и удължаване. Задната носова гласна се е понижила до средна кратка гласна а (подобна на съвременната полуредуцирана гласна а), а предната – до средна кратка гласна е (подобна на съвременната полуредуцирана гласна е). В част от диалектите по-нататъшната съдба на **ж** и **ъ**, от една страна, и на **а** и **ь**, от друга, в тях се преплита, особено в коренни морфемии“ (Харалампиев 2001: 60).

Южните родопски говори са в етап на най-ранните промени с носовите гласни. В тези родопски говори не е настъпило „изравняване на **ж** и **а** до една и съща ерова гласна, наричана вторичен ер“ (Харалампиев 2001: 59). В девесилския и тихомирския, в солунския и в костурския диалект, в Бобощица и Драговяне, в Стрижба – южни български говори – беше отбелязано и назално произношение на **ж** (Григорович 1877: 165 – 167; Стоилов 1901: 703 – 707; Кабасанов 1963; Маринска 1991). Назалността си остана спорна, но е засвидетелстван процес от VIII и IX век, когато **ж** и **а** от „високи, кратки носови са се понижали до средни“ (Харалампиев 2001: 60).

В южните и източните родопски говори, в които не се засвидетелства гласната [ò] като рефлекс на **ж**, процесът на така нареченото „понижаване гласежа на носовките“ (Харалампиев 2001: 59) още не е достигнал до състояние, в което ще се изравни с някоя от средните

вокални фонемите в българския език – [ò], [à], [ǎ]. Това са винаги вокални фонемите от средния ред, които се различават отчетливо от рефлексите за предната носова гласна **а**. Източните и южните родопски говори пазят противопоставянето на вокали от предния ред и вокали от задния ред, характерно за старобългарския език (Кочев 2010: 127).

Архаичният изговор на **ж, ъ** се предава с голямо разнообразие от писмени знаци, създавайки представата за невероятна пъстрота на говорите. Употребата на графемите **ò, à, ǎ, â, ô, â**, описателното широко **ъ** (тук не посочваме гръцката графика в книгите на П. Теохаридис) само показва липсата на подходящ знак за този особен южнородопски звук.

Това отлично е представено в статията „Към вокалната типология на родопските говори“ на Ст. Стойков, в която се прокарват типологически различия по отношение на рефлексите на **ж, ъ** в говорите на три съседни махали – Егрек, Тихомир и Стрижба. По отношение на изговора на **ж, ъ** в последните три населени места е най-добре да проследим разсъжденията на Ст. Кабасанов. Той отбелязва звука **ã** (носово **а**) в глаголните окончания. „В говора на Стрижба често се явява окончанието **ã** вместо **õ, ŷ**, както е в Тихомир. Този звук не е резултат на някаква промяна на **о** в **а**, каквато изобщо в подобни условия не съществува, а е редовна и последователна форма. Звукът **ã** за **ж** в глаголните окончания не може да се разглежда независимо и изолирано от **а**, като редовен рефлекс на стб. **ж** в говора на Стрижба. Форми като *гãби, рãки, зãби, кãшти* и прочие са редовни в говора“ (Кабасанов 1963: 31).

След като обвързва изговора на носовото **ã** от глаголните окончания с редовния рефлекс **à** за стб. **ж**, той достига до правилния извод, че носовото **ã** във фонеморфологичната позиция на глаголната флексия е запазен междинен етап в развоя на стб. **ж**. Говорът на Стрижба потвърждава становището на К. Мирчев: „Още през старобългарската епоха в някои български диалекти чрез едно много обикновено за носовите гласни понижаване на гласежа, съпроводено и с постоянно отслабване на лабиализацията, се е превърнало в носово **а**. Това понижаване с времето обхваща изцяло българския език. В течение на късния старобългарски и среднобългарския период с постепенна загуба на назалния призвук носовото **а** преминава към близката по гласеж гласна **ъ**“ (Мирчев 1978: 101). Същото становище се споделя и от И. Харалампиев (Харалампиев 2001).

В говорите на определени населени места от Източните Родопи се пази този старинен етап на „понижаване на гласежа на стб. **ж** в **ã**“.

Назалността на тези \tilde{a} , \tilde{o} , \tilde{y} , \tilde{e} , за които говори Ст. Кабасанов, си остава спорна, но със сигурност българската диалектология успя да засвидетелства момента на „понижаване на гласежа на стб. ж, съпроводено и с постоянно отслабване на лабиализацията“ (Мирчев 1978: 101).

Затова днес в говора на едно населено място се открива редовен застъпник на стб. ж гласна $[\tilde{a}]$, в друго – звук $[\tilde{o}]$ или $[\tilde{o}]$, така също „широко ъ“ – всичко това зависи от степента на лабиализацията и продължителността на артикулацията. Развоят на диалектите в Източните Родопи е в етап, при който посочените рефлексии могат да се засвидетелстват в речта на едно и също говорещо лице, и това е поради действащите процеси на конвергенция. Въз основа на състоянието в източните родопски говори (в конкретния случай – говора на Стрижба) Ст. Кабасанов потвърждава още веднъж извода на К. Мирчев, Ив. Харалампиев, П. Пенев, Б. Велчева и Т. Бояджиев, а именно – в архаичните южни рупски говори изясняването на стб. ж в $[\tilde{o}]$, $[\tilde{o}]$, $[\tilde{a}]$ не преминава през „ново изясняване на вторичния ъ в нов вокал“.

Ст. Кабасанов интерпретира графемата \tilde{o} и звука „широко о“ като звук, „среден между о и а“. Тази неустановеност на изговора за стб. ж, а, ъ, ъ в говорите от Източните и Южните Родопи способства конкретният алофон да се възприема като $[\tilde{o}]$, $[\tilde{o}]$, $[\tilde{a}]$, $[\tilde{a}]$, така също като $[\tilde{y}]$ и „широко ъ“.

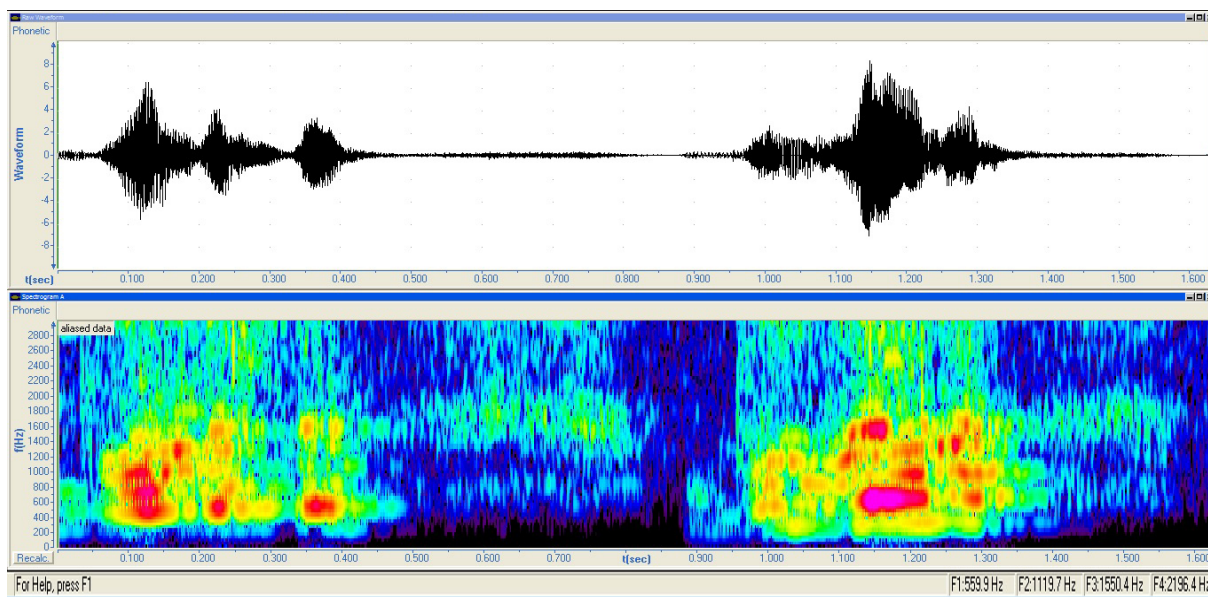
Внимателното слушане на нашите записи от говорите в Източните и Южните Родопи, включително и на няколко села в Ксантийско, показва, че е налице специфичен изговор на широк вокал от средната редица. Субективното езиково чувство, психологическите представи, фонологичното интерпретиране на чуваните звукове карат много изследователи на родопските говори да употребяват различни графемии за този специфичен изговор на стб. ж. През втората половина на миналия век се налага графемата \tilde{o} . Тя се използва от Ст. Кабасанов при описанието на говорите в Тихомир и Момчиловци. Нашите наблюдения за изговора на $[\tilde{o}]$ в съвременните говори в Смолянско и в Тихомир отчитат съществени различия. Тук се натъкваме на обстоятелството, че в българската диалектна – историческа и съвременна – фонетика липсват обективни критерии за физическите параметри на звуковете. При какви стойности една гласна е широка и можем да я отбележим с графемите широко ъ, широко \tilde{a} , широко \tilde{o} , широко \tilde{e} и така нататък.

В съвременното състояние на източните родопски говори се откриват три основни застъпника на стб. ж. Това са вокалните фонемии

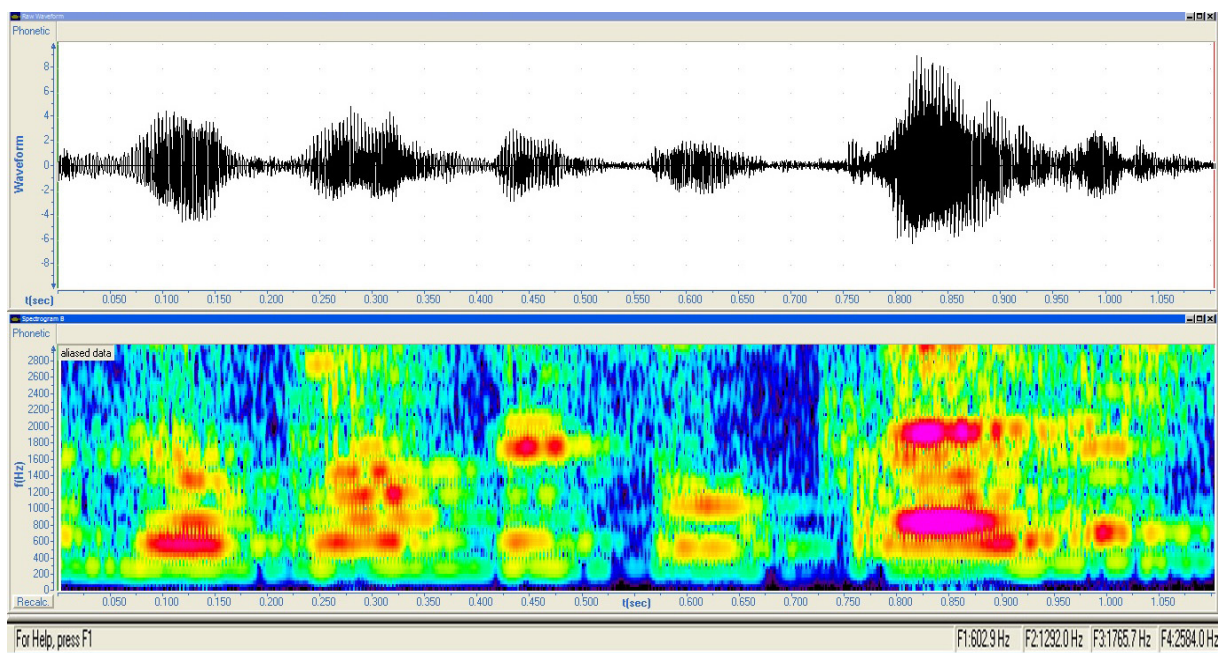
[Ě], [à], [ò]. Едни и същи словоформи се произнасят с гласна [à] в говора на с. Жълтуша, така също се реализират с гласна [ò] в говорите на Тихомир и Девесилите и с гласна [Ě] в Златоградско. Тези три рефлекса са съвременни изяснявания на онзи звук, който Ст. Кабанов разбира като „звук среден между о и а“.

Нека посочим известни експериментални данни.

Спектрограма на фразата [бòлна сам б'џвала]

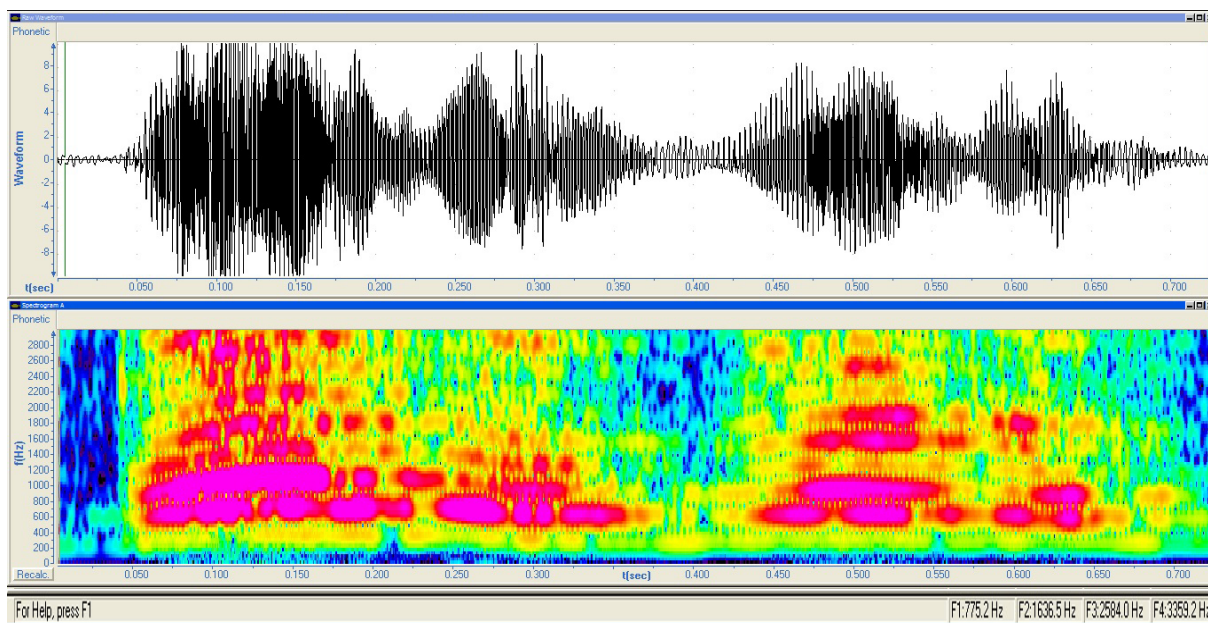
Спектрограма на фразата [да гл'òд да са упрàви]

Данните за изговора на [ò] в [бòлна сам б'̀вала] показват произношение на гласна, чиито акустични стойности са близки до тези в книжовния език. В изследването на Д. Тилков стойностите на първите три форманта са $F_1 - 492$ Hz, $F_2 - 1057$ Hz, и $F_3 - 2562$ Hz (Тилков 1983: 57 – 58). В нашия случай при изговарянето на словоформата [бòлна] във фразата [бòлна сам б'̀вала] получените резултати са $F_1 - 559$ Hz, $F_2 - 1119$ Hz, и $F_3 - 1550$ Hz.

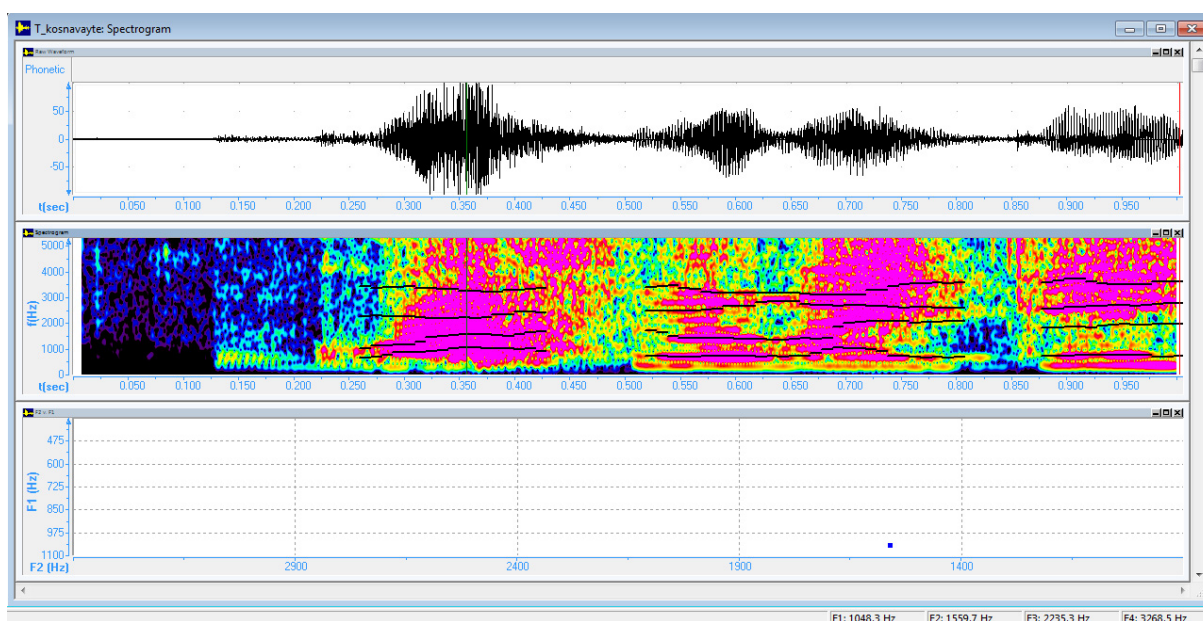
Както може да се предполага, в други словоформи гласната [ò] се изговаря с близки акустични показатели, но все пак с по-големи стойности на първия формант, което е онагледено чрез спектрограмата на фразата [да гл'òд да са упрàви], където първите два форманта са: $F_1 - 602,9$ Hz, $F_2 - 1292$ Hz. Изговорът на алофоните на фонемата [ò] е вариативен. Така при едно и също говорещо лице е засвидетелствана фразата [да гл'òд да са упрàви] и също така фразата [ба̀ба глèдат]. В единия случай сме транскрибирали [да гл'òд], а в другия като [глèдат]. Получените експериментални резултати за първите два форманта на кореновата гласна в глагола глèдам във фразата [ба̀ба глèдат] се свързват с алофона на фонемата [è], отбелязван в литературата с графемата è, конкретно стойностите са $F_1 - 775$ Hz, $F_2 - 1636$ Hz. Засвидетелстван е изговор на гласната [ò], чиито акустични параметри се доближават до тези на гласната [è] и особено до алофона [è]. Установява се рефлекс на стб. ♣ гласна [è] с алофона [è].

Спектрограма за изговора на словосъчетанието [ба̀ба глèдат]

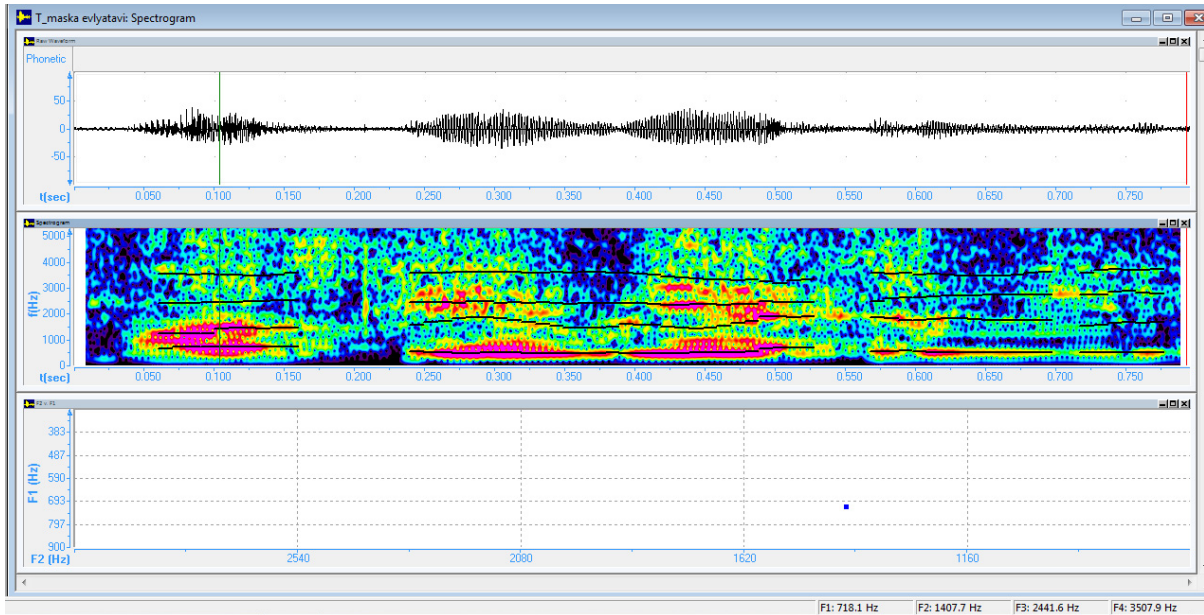
Непостоянството при изговора на алофоните на фонемата [ò] е още по-ярко изразено при изговарянето на словоформата [кòснавайте]. Данните от експерименталното изследване показват изговор на много широка гласна. Но тъй като са отчетени стойности за F_1 1048,3 Hz и за F_2 1559,7 Hz е много трудно да се осмисли, че това е изговор на гласната [ò]. Затова нашите диалектолози правят различни описания на подобен изговор, използвайки фразите „лабиализовано а“, „звук среден между о и а“, а в началото на ХХ век този звук е определян като дифтонг. Следва да бъдем коректни, като посочим, че на спектрограмата има два пика, което е достатъчно основание за дифтонгичен изговор. Аудитивно се възприема като вариант на фонемата [ò]. Така е и в спектрограмата за изговора на фразата [мòска евл'àтави], където отново е отбелязан алофон на фонемата [ò], чиито акустични показатели са съвсем близки до тези на алофоните на фонемата [à].

Спектрограма за изговора на словоформата [кòснавайте]

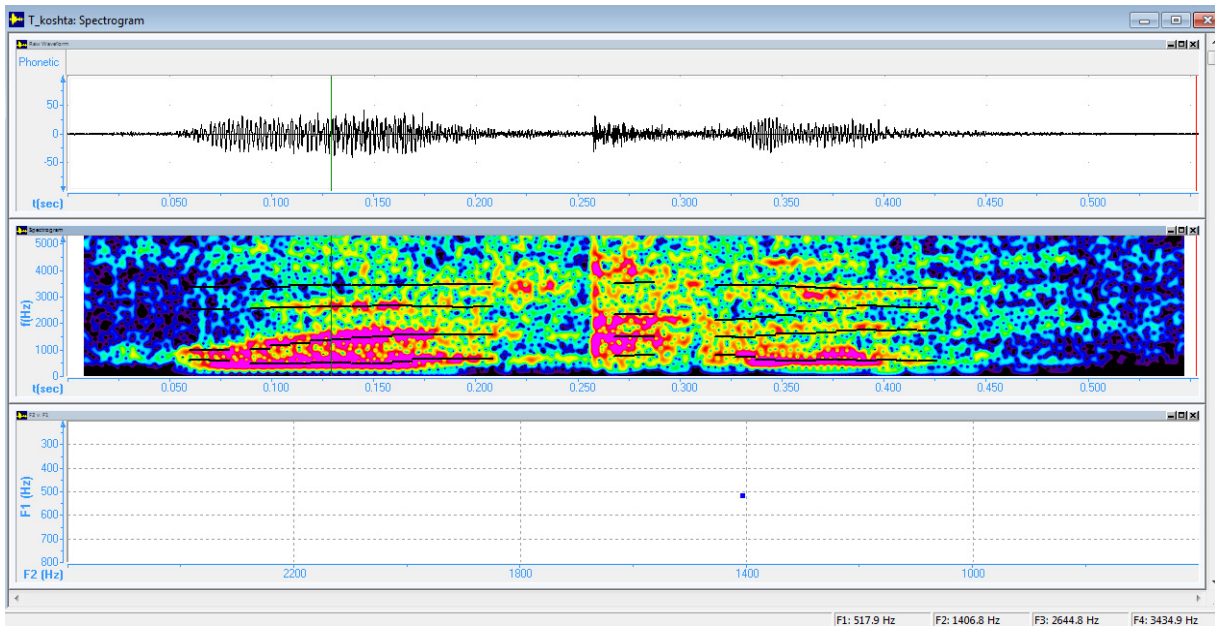
Във фразата [мòска евл'àтави] стойностите на първите два форманта за [ò] са съответно за F_1 – 718,1 Hz; F_2 – 1407,7 Hz. Всъщност такива са стойностите на гласната [a], дадени в изследването на Д. Тилков и възприети в българската наука като книжовния изговор, а именно F_1 – 718 Hz; F_2 – 1407 Hz (Тилков 1983: 55).

Спектрограма за изговора на фразата [мòска евл'àтави]

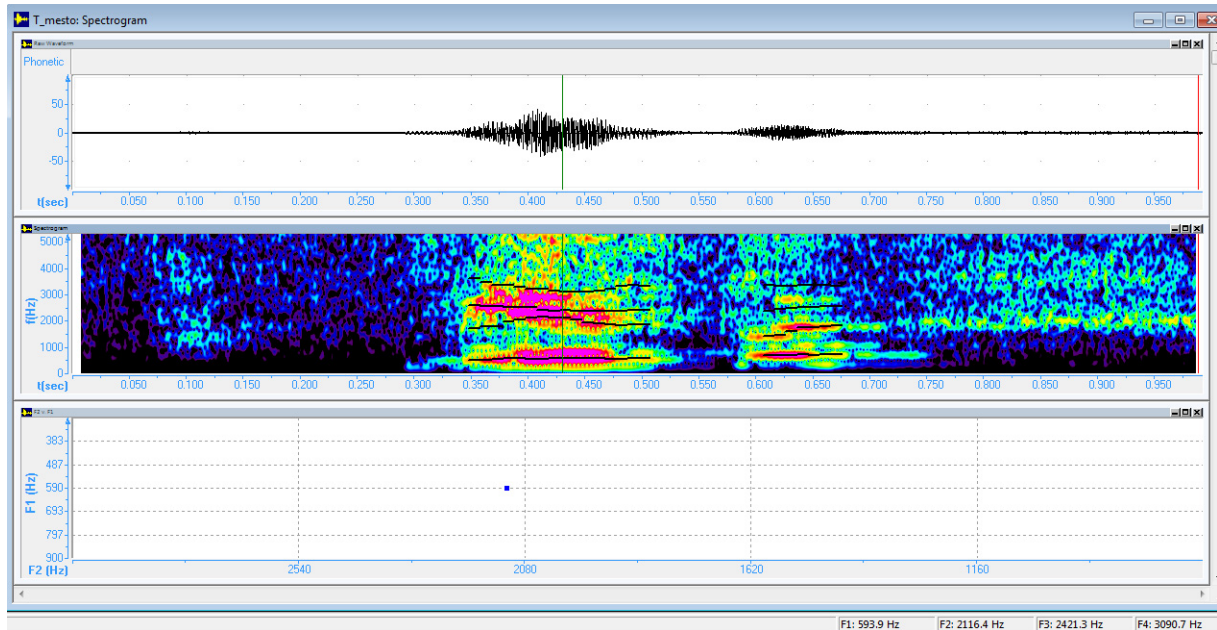

При изговарянето на словоформата [кòшта] са отчетени такива данни на формантите, които бихме посочили като най-подходящите за транскрибирането с графемата δ . Тези стойности за F_1 – 517,9 Hz, и за F_2 – 1406,3 Hz, са акустичните измерения на гласната [ò].

Спектрограма за изговора на словоформата [кòшта]

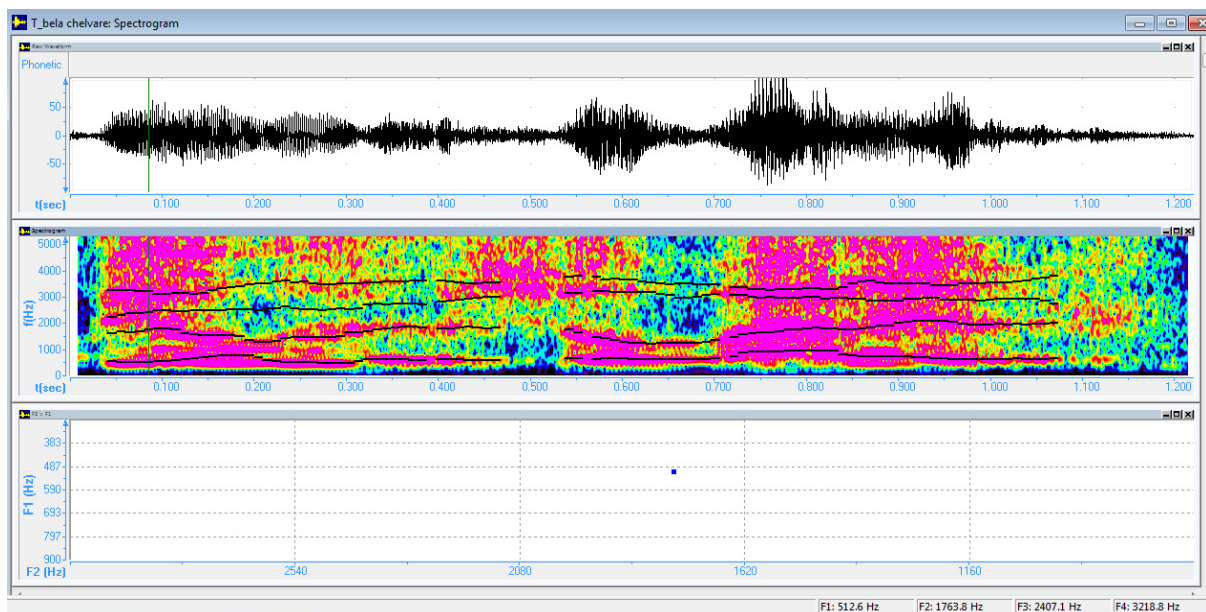

Спектрограма за изговарянето на лексемата [мѐсто]

Изследването на акустичните стойности на алофоните за гласната [è] също показва, че гласната се реализира чрез звукове с различни акустични параметри. По традиция най-подходящ пример за засвидетелстване на алофона [è] винаги е словоформата „място“, а не обикнатата в диалектоложките изследвания лексема **БѢЛА**.

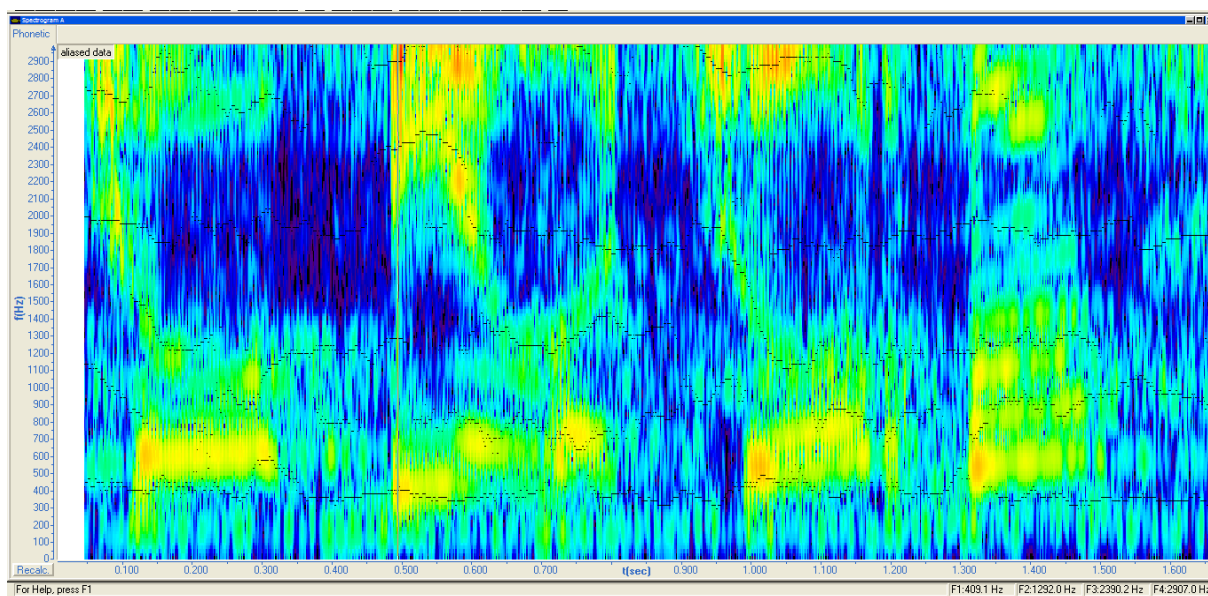
Спектрограма за изговарянето на фразата [бѐла шелварѐ]

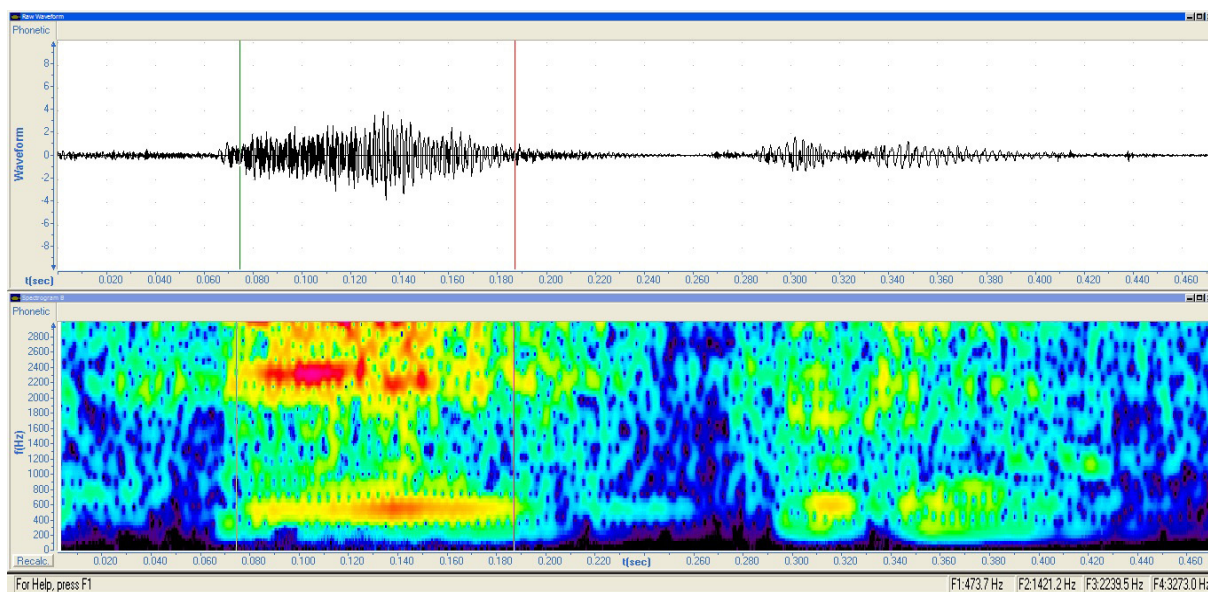
И в говора на Тихомир застъпникът на старобългарската гласна **ѣ** се явява звукът [è]. Тъй като са отбелязани стойности за първите два форманта съответно $F_1 - 593,9$ Hz, и $F_2 - 2116,4$ Hz, безспорно това е широката предна гласна [è]. Артикулацията на [è] не е строго обусловена от етимологията. В спектрограмата на фразата [бѣла шелварѣ] са отчетени стойности за [è] съответно $F_1 - 512,6$ Hz, и $F_2 - 1763,8$ Hz, но артикулираната гласна представлява вариант на фонемата [è].

Варирането на звуковите стойности на варианта [è] е засвидетелствано при изговора на словосъчетанието [бѣла чѣрба], в което застъпникът на старобългарската гласна **ѣ** се реализира със стойности за $F_1 - 409$ Hz. Това са акустичните измерения на гласната [è] според книжовното произношение. Може да се отбележи, че изговаряният алофон на мястото на старобългарската гласна **ѣ** от словоформата **сестра** е с $F_1 - 473$ Hz. Следва ясно да бъде заявено, че конвергенционните процеси и в най-консервативните родопски говори са установили състояние, при което конкретните акустични измерения на алофоните на вокалите [è] и [ò] не са в строга етимологична зависимост. В конкретния случай рефлексът на стб. **ѣ** в по-голяма степен се доближава до определяния като запазен непрегласен изговор на стб. гласна **ѣ** звук [è].

Спектрограма за изговора на словосъчетанието [бѣла чѣрба]

Спектрограма за изговора на словоформата [сèстра]

Изводи

1. В резултат на развойните процеси във фонетиката на диалектите настъпва нестабилност на фонетичната норма, изразяваща се в регистрирането на алофони за произношението на една и съща фонема с твърде големи акустични различия.

2. Съществуването на многобройните алофони в системата на диалектите е предпоставка за осъществяването на спонтанни звукови промени, които се изразяват в налагането на един от многото алофони, които едновременно характеризират анахроничната фонетична система на диалекта.

3. Изговорът на гласните [ò], [è] в говора на Тихомир се реализира с голям брой алофони. Алофоните на фонемите [ò], [è] се различават силно в своите акустични стойности. Варирането е в такива степени, че в едни и същи позиции и словоформи се изговарят алофони, за които не може със сигурност да бъде установено дали да бъдат предавани графично с графемите [è], [ò], [à], [ò], [è]. Това са алофони с формантни характеристики около 700 Hz за F_1 и 1500 Hz за F_2 .

4. Конкретните звукове в речта на носителите на диалекта не са обвързани със строга етимологична зависимост със старобългарската вокална система.

ЛИТЕРАТУРА

- БДА 1964:** *Български диалектен атлас*. Т. I. [Balgarski dialekten atlas.] Ред. Стойков, Ст. София: БАН, 1964.
- Бояджиев 1991:** Бояджиев, Тодор. *Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия*. [Boyadzhiev, T. Balgarskite govori v Zapadna (Belomorska) i Yztochna (Odrinska) Trakiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.
- Велчева, Бояджиев 1966:** Велчева, Боряна, Тодор Бояджиев. Развойни тенденции във вокалната система на един южнородопски говор. [Velcheva, V., Boyadzhiev, T. Razvoyni tendentsii vav vokalnata sistema na edin yuzhnorodopski govor.] // *Език и литература*, XXI, 1966, № 2, 49 – 58.
- Григорович 1877:** Григорович, В. *Очерки путешествія по Европейской Турции*. Москва: [Grigorovich, V. Ocherki puteshestviya po Evropeiskoi Turtsii.] Типография М. Н. Лаврова и Ко, 1877.
- Илиев 2006:** Илиев, Иван. *Езиковедски опити*. [Iliev, Ivan. Ezikovedski opiti.] Пловдив: Пигмалион, 2006.
- Кабасанов 1963:** Кабасанов, Стайко. *Един старинен български говор. Тихомирският говор*. [Kabasanov, St. Edin starinen balgarski govor. Tihomirskiyat govor.] София: БАН, 1963.
- Колев 2001:** Колев, Георги. Данни за двойното ударение в паметник от средата на миналия век. [Kolev, Georgi. Dannii za dvoynoto udarenie v pametnik ot sredata na minaliya vek.] // *Българският език през XX век (Сборник статии)*. София: Пенсофт, 2001, 284 – 303.
- Кочев 2010:** Кочев, Иван. *Българска фонология*. [Kochev, Ivan. Balgarska fonologiya.] София: Анико, 2010.
- Маринска 1991:** Маринска, Ружа. *Девесилският говор. Фонетика и морфология* (Дисертация). [Marinska, Ruzha. Devesilskiyat govor. Fonetika i morfologiya.] София: БАН, 1991.
- Митринов 2011:** Митринов, Георги. *Южнородопските български говори в Ксантийско и Гюмюрджинско*. [Mitrinov, G. Yuzhnorodopskite balgarski govori v Ksantiysko i Gyumyurdzhinsko.] София: Фондация ВМРО, 2011.
- Мирчев 1978:** Мирчев, Кирил. *Историческа граматика на българския език*. [Mirchev, Kiril. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1978.
- Пенев 2006:** Пенев, Пеньо. Диалектни различия в развоя на голяма носовка през среднобългарския период. [Penev, Penyo. Dialektni razlichiya v razvoya na golyama nosovka prez srednobalgarskiya

period.] // *Христоматия по историческа лингвистика*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2006, 43 – 47.

Стоилов 1901: Стоилов, А. П. Остатъци от назализма в солунските села Зарово и Висока. [Stoilov, A. P. Ostatatsi ot nazalizma v solunskite sela Zarovo i Visoka.] // *Периодическо списание*, LXI, София, 1901, 703 – 707.

Стойков 1968: Стойков, Стойко. Към вокалната типология на родопските говори. [Stoykov, Stoiko. Kam vokalnata tipologiya na rodopskite govori.] // *Славистичен сборник*, София, 1968, 229 – 243.

Стойков 1993: Стойков, Стойко. *Българска диалектология*. [Stoykov, Stoiko. Balgarska dialektologiya.] София: БАН, 1993.

Тилков 1983: Тилков, Димитър. *Изследвания върху българския език*. [Tilkov, Dimitar. Izsledvaniya varhu balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1983.

Харалампиев 2001: Харалампиев, Иван. *Историческа граматика на българския език*. [Haralampiev, I. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik.] Велико Търново: Фабер, 2001.

ЕЗИКОВЕДСКА СЛАВИСТИКА

**KOLOKACJE LEKSYKALNE W XVIII WIECZNYCH
CHORWACKICH PRZEKŁADACH WYBRANYCH HYMNÓW
I SEKWENCJI KOŚCIELNYCH**

Magdalena Baer
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

**LEXICAL COLLOCATIONS IN THE EIGHTEENTH CENTURY
CROATIAN TRANSLATIONS OF SELECTED HYMNS
OF THE CHURCH**

Magdalena Baer
Adam Mickiewicz University in Poznań

The aim of the article is presentation and typology of lexical collocation appearing in the Croatian texts, translations of selected hymns of the church of the eighteenth century occurring in the songbook *Cithara octochorda* from 1701. Lexical collocations as analytical constructions are not characteristic for poetic style, so their intensity in such texts is smaller. The article is an attempt to indicate the type of collocations with the largest attendance and explanation of the reasons for the phenomenon.

Key words: *Croatian language, the eighteenth century, translations, hymns, collocations*

Śpiewnik *Cithara octochorda* (pełen tytuł: *Cithara octochorda seu cantus sacri latino-sclavonici*) jest najbardziej znanym historycznym chorwackim zbiorem pieśni kościelnych. Pierwszy raz został wydany w Wiedniu w 1701 r, na polecenie archidiecezji zagrzebskiej. W XVIII wieku był jeszcze dwukrotnie wznawiany w 1723 r. i w 1757 r. Ostatnie wydanie zostało w całości przygotowane i wydrukowane w Zagrzebiu – uchodzi za pierwszy śpiewnik chorwacki zawierający zapis nutowy drukowany na terenie Chorwacji. Wcześniej Chorwaci nie dysponowali czcionkami drukarskimi, które umożliwiałyby zapis nutowy w druku (Breko 2001: 211). Omawiany śpiewnik stanowi bogaty zbiór hymnów i pieśni w języku łacińskim, ale również chorwackim. W I i II wydaniu śpiewnika pojawiło się wiele przekładów tekstów na język chorwacki – wielokrotnie są to teksty

tłumaczone po raz pierwszy. Autorzy przekładów są nieznani, tak jak redaktorzy śpiewnika, którzy pozostają bezimienni – badacze jedynie snują domysły odnośnie redakcji na podstawie przesłanek historycznych związanych z działalnością archidiecezji zagrzebskiej (Županović 1998: 216).

W śpiewniku szczególne miejsce zajmują teksty hymniczne – łacińskie, jak i ich chorwackie przekłady. Jako źródło ekscerpcji materiału do analizy zostały wybrane chorwackie wersje hymnów i sekwencji *Pange lingua gloriosi* (Pgl) – „Jezik zapevaj”, *Veni Sancte Spiritus* (VSS) – „Hodi duh sveti” i *Ave maris stella* (AMS) – „Zdrava norzka zvezda” umieszczone w śpiewniku *Cithara octochorda* wydanym w 1757 r. Wskazane utwory są najczęściej tłumaczonymi tekstami w historii hymnodii chorwackiej. Pierwsze ich tłumaczenia pojawiły się już w XV wieku.

Hymn *Pange lingua gloriosi* jest hymnem eucharystycznym przypisywanym różnym autorom – Wenancjuszowi Fortunatowi i Tomaszowi z Akwinu (Henry 1911: WWW). Wenancjusz Fortunat jest autorem *Pange lingua gloriosi proelium certaminis*, pierwowzoru dla hymnu św. Tomasza (Chupungco 2000: 250). Wczesnośredniowieczna nowsza wersja hymnu *Pange, lingua, gloriosi, corporis mysterium*, autorstwa św. Tomasza z Akwinu, była i jest nadal wykonywana w kościołach w Wielki Czwartek. Sekwencja *Veni sancte Spiritus* to utwór powstały w średniowieczu (XI-XIII w.). Autorstwo przypisywane jest trzem osobom: niemieckiemu poecie Wiponowi z Burgundii, angielskiemu biskupowi Stephanowi Langtonowi i papieżowi Innocentemu III. Wskazana sekwencja jest jedną z nielicznych, które nadal są używane w Kościele rzymskokatolickim – ten utwór jest wykonywany w uroczystość Zesłania Ducha Św. Hymn *Ave maris Stella* jest jednym z najstarszych hymnów poświęconych Matce Bożej – w średniowieczu jego tekst był wplatany w teksty innych pieśni religijnych (Mihojević 1994: 12). Najprawdopodobniej powstał w IX wieku – jego autor jest nieznany.

Materiał gramatyczny podlegający analizie w niniejszym artykule stanowią kolokacje leksykalne, inaczej konstrukcje analityczne znajdujące się we wskazanych tekstach hymnicznych w wersji chorwackiej. Analiza posłuży do dalszych badań tego zjawiska językowego we współczesnym języku chorwackim. Ujęcie historyczne pozwoli zaś na badanie ewolucji wyekscerpowanych połączeń wyrazowych w rozwoju języka chorwackiego. Kolokacje, czyli połączenia wyrazowe opisywane w myśl różnych metodologii – jako frazeologizmy czy leksykologicznie jako nieciągłe konstrukcje leksykalne często pojawiają się w rozmaitych tekstach, jak i w mowie potocznej i wyrażają treści w sposób opisowy – omowny. Do kolokacji można zaliczyć konstrukcje, które cechuje

powtarzalny charakter, czyli dla użytkownika języka wymiana komponentu jest odczuwalna jako błąd lub odstępstwo od zasad językowych oraz występowanie syntetycznego czasownikowego odpowiednika konstrukcji nieciągłej. Wielowyzrazowa – w większości 2-wyzrazowa budowa poszczególnych konstrukcji powoduje liczne problemy, zwłaszcza syntaktyczne. Zastosowanie kolokacji w tekstach poetyckich stanowi dodatkową trudność dla autora czy tłumacza. Konstrukcje nieciągłe są charakterystyczne raczej dla tekstów pisanych w stylu dziennikarskim i administracyjnym, jednak badania Iwony Loewe potwierdzają, że nie są niczym niespotykanym w stylu poetyckim, a ich analityczna konstrukcja daje wtedy możliwość zwiększenia ekspresji w wyrażaniu treści (Loewe 2000: 25). W analizowanych tekstach spotkać można różne typy konstrukcji analitycznych – największy odsetek stanowią połączenia przymiotnikowo-rzeczownikowe, w drugiej kolejności zaś najbardziej rozpowszechnione w innych gatunkach tekstów połączenia czasownikowo-rzeczownikowe czy rzeczownikowo-rzeczownikowe. Większy udział procentowy konstrukcji przymiotnikowo-rzeczownikowych wynika z charakteru stylu poetyckiego oraz treści tekstów hymnicznych, które wielbią Boga, Ducha Świętego i Matkę Bożą, opisując ich przymioty, stąd więc zwiększona liczba akurat takich atrybutywnych kolokacji.

Wyekscerpowane z wymienionych utworów struktury analityczne często w tekstach innych stylów fikcjonalnych języka oraz w tekstach niereligijnych nie stanowią kolokacji, a zwyczajne połączenia wyrazowe bez dodatkowej treści naddanej wynikającej z całości konstrukcji, czy nie odczuwa się ich powtarzalności. Dopiero w tekstach religijnych zyskują formę utartego związku leksykalnego, np.: *višnji Bog – Kerv na krizu prolejanu, Szina Boga vissnyega* (Plg), *Telo božje*, a kolokacje typu *Duh sveti* z tekstów o charakterze religijnym przeszły do języka ogólnego, gdzie mogą występować inne połączenia leksykalne przymiotników z rzeczownikiem *duh*, ale nie będą one miały charakteru kolokacji. Kolokacja *duh sveti* w języku ogólnym posiada kilka znaczeń. Najważniejszym i najczęstszym jest znaczenie wskazane w tekstach religijnych – *Duh sveti* czyli trzecia osoba boska. W XVIII wiecznych tekstach chorwackich wskazana semantyka była jedyną istniejącą, np.: *Hodi Zdvoritel Duh sveti* (VSS). Patrząc ewolucyjnie na tę kolokację – formalnie się nie zmieniała – jest to ciągle połączenie rzeczownika z przymiotnikiem oznaczające nazwę własną. Jednak można obserwować pewne zmiany semantyczne. We współczesnym języku potocznym często określenie *duh sveti* nie odnosi się do określenia trzeciej osoby boskiej,

choć pozostaje w związku asocjacyjnym ze swoim znaczeniem pierwotnym i ironicznie wskazuje na osobę, która potrafi przewidzieć zdarzenia lub często też z zaprzeczeniem jako *nisam duh sveti*, czyli ‘nie jestem duchem świętym’, co oznacza, że ktoś nie jest w stanie czegoś przewidzieć. Również XVIII wieczna forma ortograficzna tej konstrukcji pozostała bez zmian do dzisiaj.

Kolokacja *Telo božije – Jezik zpevaj chudnu hranu, zkroznozt Tela bosjega* (Plg) nie ewoluowała semantycznie. Pozostała współcześnie w swoim jedynym znaczeniu o charakterze religijnym oznaczającym Jezusa Chrystusa. Wspomnianą konstrukcję uznaję za kolokację, ponieważ nie jest możliwe zachowanie jej znaczenia przy wymianie jednego z komponentów. Zmianie uległa natomiast forma graficzna – zapis XVIII wieczny charakterystyczny dla tekstów obszaru archidiecezji zagrzebskiej, czyli wykorzystująca grafie sławońską, składającą się z zapożyczonych elementów graficznych węgierskich i niemieckich (Baer 2016: 243). Podobna sytuacja zachodzi w przypadku kolokacji, *kralica Nebezka – Mati vsegdar Deva. Kralicza Nebezka* (AMS), *presveto Trojstvo – Dika budi Bogu, Oczu, Szinu, Duhu: presvetomu Trojstvu Jedinomu Bostvu* (Plg) czy *kerv Bosja – Kervi bosje kriv poztaje* (Plg).

Cechy charakterystyczne dla grafii sławońskiej występujące w w/w kolokacjach to:

- Zapis /s/ jako sz;
- Zapis /č/ jako sc;
- Zapis /ž/ jako sj;

W wymienionych kolokacjach zauważalne są również cechy fonetyczne charakterystyczne dla dialektu kajkawskiego – dialektu Zagrzebia i okolic. Wymienić tutaj należy:

- Ekawski refleks prasłowiańskiego *jat*’;
- Zgłoskotwórcze /r/ wymawiane i zapisywane jako er;
- Brak procesów asymilacyjnych w postaci ubezdźwięczniania głosek dźwięcznych, co również jest widoczne w zapisie – /zk/ zapisywane jako zk.

Związek leksykalny *dar svetel – Visnjega Boga dar svetel* (VSS) jako metafora określająca Ducha Świętego jest kolokacją tylko w przypadku tego znaczenia. Choć jako metafora może zostać uznana również za frazem, gdyż charakteryzuje się naddanym metaforycznym znaczeniem o dużym stopniu stałości językowej. Kolokacje o charakterze metaforycznym pojawiają się w języku ogólnym, ale w przypadku tekstów poetyckich mają szczególny charakter, gdyż wielokrotnie osiągają swoje znaczenie tylko w przypadku konkretnego typu tekstów. Połączenie *dar*

sveti w innym znaczeniu jest zwykłym związkiem wyrazowym, w którym poszczególne komponenty zachowują swoje znaczenie. Forma i znaczenie kolokacji współcześnie się nie zmieniły – właściwie ta konstrukcja pojawia się najczęściej tylko w tekstach odnoszących się do Ducha Świętego. W sekwencji *Hodi stvoritelj Duh sveti* także współcześnie pojawia się ten związek leksykalny w formie uwspółcześnionej *sveti dar*.

Jako kolokację można również traktować połączenie *grešna dušica* – *Gdaje bludni svet pohodil, isčuh grešne dušice* (Plg) przy czym stopień łączliwości poszczególnych komponentów w tym przypadku jest słaby i odnosi się właściwie tylko do określeń występujących w tekstach religijnych, jednak dzięki zastosowaniu analityzmu w tekście został osiągnięty wspomniany efekt zwiększenia ekspresywności tekstu poetyckiego. W przypadku tego połączenia można wskazać również odpowiednik syntetyczny tej konstrukcji *grešnik* – dlatego też można uznać ją za kolokację w myśl badań Janusza Anusiewicza. Badacz konstrukcji analitycznych werbo-nominalnych w języku polskim wskazuje, że jedną z właściwości konstrukcji analitycznych, która decyduje o tym, że jest to konstrukcja omowna, jest występowanie syntetycznego odpowiednika (Anusiewicz 1978: 22). Wskazywał na to w przypadku konstrukcji werbo-nominalnych, mówiąc, że taka konstrukcja analityczna ma swój odpowiednik w postaci syntetycznego czasownika. W przypadku konstrukcji analizowanej w artykule można mówić o rzeczowniku syntetycznym jako odpowiedniku konstrukcji przymiotnikowo-rzeczownikowej. W chorwackim języku współczesnym wskazana kolokacja występuje tylko w tekstach religijnych. Należy mieć na uwadze, że deminutywna forma leksemu *duša* w postaci *dušica* współcześnie wywołuje skojarzenia ironiczne i żartobliwe a w znaczeniu neutralnym pojawia się właściwie tylko w literaturze dziecięcej.

Jak już wspomniałam, kolokacje werbo-nominalne stanowią w tekstach poetyckich mniejszy niż zwykle procent związków leksykalnych. W przypadku analizowanych tekstów pojawiają się kolokacje tego typu: *dokončati zakon* – *Zakon ztari dokončati* (Plg), *dati na hranu* – *Nam na hranu Telo dati* (Plg), *činiti na spominanje* – *doklam dojdem to chinete, moje na zpominanye* (Plg), *vzeti zdravje* – *kasi zdravje vzela iz vuzt Gabriela* (AMS), *proztiti duge* – *prozti duge krisem* (AMS), *odprostiti zlo* – *zlo od nas odprosi* (AMS), *primiti prosnje* – *da po tebe prime, Tvoj Sin, nase prosnje* (AMS). Wymienione kolokacje składniowo w poszczególnych wersach pieśni pełnią rolę orzeczeń peryfrastycznych (Loewe 2000: 20). Niektóre z wymienionych konstrukcji posiadają swój syntetyczny odpowiednik – *dati na hranu/hraniti*, *činiti na spominanje/spominjati*,

proztiti duge/opraštati. Forma XVIII wiecznych struktur zmieniała się do współczesności, głównie ze względu na zmianę poszczególnych leksemów budujących wskazane kolokacje. W większości nie były to zmiany semantyczne kolokacji jako całości a gramatyczne czy składniowe. Najbardziej jednak związki te zmieniły się pod względem ortografii – związane jest to ze wspomnianym już powyżej wykorzystaniem w śpiewniku *Cithara octochorda* zapisu sławońskiego.

Wspomniane już współczesne zmiany leksykalne w poszczególnych konstrukcjach wynikają ze zmiany lub zaniku komponentów w chorwackim języku standardowym. Obecnie nie występuje kolokacja *dokončati zakon* – nie ma w chorwackim języku ogólnym leksemu *dokončati*, współczesna forma konstrukcji *činiti na spominanje* to *činiti na spomen* – forma odczasownikowa *spominanje* występuje bardzo rzadko w chorwackim języku ogólnym. Dzisiejsza forma struktury *vzeti zdravje* wyglądałaby jako *uzeti pozdrav* – jednak nie istnieje w standardowym języku chorwackim takie zestawienie. Brak wymienionej konstrukcji we współczesnym języku standardowym może być wynikiem stylu poetyckiego, w jakim pojawia się ona w badanym tekście. Kolokacja *primiti prošnje* jest archaiczna ze względu na archaiczność jednego z komponentów – rzeczownik *prošnja* występuje co prawda we współczesnym języku chorwackim, ale właściwie został zastąpiony leksemem *molba* i posiada też inne znaczenia, nie pasujące do charakteru tekstu religijnego, dlatego też współcześnie kolokacja występuje jako *primiti molbe*. Istnieje obecnie też czasownik *prositi* jednak ma on znaczenie ‘żebrac’ – pozostające tylko w związku asocjacyjnym do dawnego określenia.

Kolokacje rzeczownikowo-rzeczownikowe są najrzadziej występującym typem konstrukcji analitycznych pojawiających się w badanych tekstach – chociaż są charakterystyczne dla XVIII wiecznych przekładów hymnów pojawiających się w innych tłumaczeniach takiego typu tekstów występujących w pozostałych śpiewnikach tego okresu. We współczesnych wersjach analizowanych przekładów omawianych hymnów nie spotyka się takich konstrukcji – są one zastępowane związkami przymiotnikowo-rzeczownikowymi. Są to konstrukcje typu *Duh ztvoritelj* – *Hodi Zdvoritel Duh sveti* (VSS). Sam leksem *stvoritelj* może funkcjonować i mimo to wiadomo, że odnosi się do określenia Ducha Świętego, sam leksem *Duh* nie zawiera cech Ducha św. określających jego moc stwórczą – tylko całościowe użycie przytoczonej konstrukcji analitycznej wyznacza jej właściwe znaczenie. Apozycyjny charakter konstrukcji powoduje, że często pełni ona rolę rozbudowanego podmiotu.

Omawiane powyżej kolokacje w większości funkcjonują również we współczesnych tekstach religijnych, a niektóre z nich również w chorwackim języku ogólnym. Nieznacznie zmianie uległa ich semantyka – została głównie rozszerzona o nowe znaczenia w większości wynikające z uzusu oraz ortografia – ta zmiana jednak wynika z historii standardowego języka chorwackiego i często nie jest wiązana z użyciem języka przez przeciętnych użytkowników języka chorwackiego.

LITERATURA

- Anusiewicz 1978:** Anusiewicz Ja. *Konstrukcje analityczne we współczesnym języku polskim*. Wrocław: Zakład Narodowy Ossolińskich, 1978.
- Baer 2016:** Baer, Ma. *Ewolucja języka chorwackich przekładów łacińskich hymnów kościelnych. Od śpiewnika „Cithara Octochorda” (1701 r.) do zbioru ojca Milana Pavelicia (1945 r.)*. Poznań: Maiuscula, 2016.
- Breko 2001:** Breko, Hr. Cithara octochorda ur. Milan Moguš, Lovro Županović, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. // *Narodna umjetnost*. 2011, № 38/2, 2011-2013.
- Chupungco 2000:** Chupungco, An. J. *The Handbook for Liturgical Studies: liturgical time and space*. Collegeville: Liturgical Press, 2000.
- Henry 1911:** Henry, He. *The Catholic Encyclopedia*. New York, 1911, <http://www.newadvent.org/cathen/11441c.htm>, dostęp: 19.01.2017.
- Loewe 2000:** Loewe Iw. *Konstrukcje analityczne w poezji Młodej Polski*. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 2000.
- Mihojević 1994:** Mihojević, Jo. *Bogorodica u hrvatskom pjesništvu. Od 13. stoljeća do kraja 19. stoljeća*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1994.
- Županović 1998:** Županović Lo. Hrvatski glazbeni zbornik „Cithara octochorda” iz XVIII. stoljeća i njegovo značenje za (domaću) glazbenu kulturu onoga doba i danas. // *Cithara octochorda*. Red. Lo. Županović, Mi. Moguš. Zagreb: Print, 1998, s. 216-224.

NAMES OF RELIGIOUS DISSENTERS IN JAKUB WUJEK'S *IUDICIUM* (1570)

Paulina Michalska-Górecka
Adam Mickiewicz University in Poznań

The paper aims to answer the question whether designations for religious dissenters used by Jakub Wujek reflect the actual multiplicity of reformed confessions existing at the time. The material has been excerpted from the first edition of *Iudicium* (Cracow, 1570). Considering the theme of the work, it could be said that Wujek's dissenting adversary is primarily an adherent of a Reformation denomination. The text features 49 names of religious followers and nearly one-third is related to the Reformation. More general names, such as *heretyk* [heretic], represent a particular group.

Key words: *Jakub Wujek, Jesuit Counter-Reformation, dissenters, Reformation, 16th century lexis*

The Reformation reached Poland a mere few years following Martin Luther's promulgation of his thesis, in the 1520s (Sienkiewicz 1991: 94), but an interest in the new doctrine became widespread only late in the third quarter of the century (Wójcik 2012: 236). The latter half of the 16th century was also a time of the Jesuit Counter-Reformation and fierce religious polemics, which caused the various Protestant factions to seek alliance in order to defend themselves against the Counter-Reformation (Tazbir 1967: 104).

In 1570, Mikołaj Szarfenberger's Cracow printing house published *Iudicium Albo Rozsądek niektórych Katholików o Co[n]fesiey Sędomierskiej [...]*. The text was anonymous, but the authorship was soon attributed to Jesuit Jakub Wujek. Let us remember that at the time Wujek, born in Wągrowiec in Greater Poland, was not a renowned champion of Catholicism. He received his holy orders in 1568 in Pułtusk, and dedicated himself to preaching (Kuźmina 2004: 51). *Iudicium* was his first text (Nowy Korbut 1965: 419), written in response to a document signed in 1570 in Sandomierz. It was entitled *Konfesya, albo Wyznanie Wiary Powszechnej Kościołów Chrześcijańskich Polskich z roku 1570*. As its

foundation, the factions adopted the *Helvetic Confession* translated by Krzysztof Treacy (Tazbir 1965: 106; Tokarczyk 1987: 91).

Wujek's *Iudicium*, Latin for *tribunal, judgement* (STL 2002: 223), assumes the form of a conversation between a Catholic and a 'konfessyjoniŝta' [Confessionist]. Since the assertions of the confessionist rely on *Konfesja Sandomierska*, the analysis in the present paper focuses solely on the utterances of the Catholic. Being a commentary to the said document, they reflect the language of the preacher (*Konfesja...* 1995: VII). Considering the theme of the work, it could be said that Wujek's dissenting adversary is primarily an adherent of a Reformation denomination. The text features 49 names of religious followers (the number does not include such lexical doublets as e.g. *luteran* and *luteryjan* [Lutheran]), and nearly one-third is related to the Reformation. More general names, such as *heretyk* [heretic], represent a particular group. The paper thus aims to answer the question whether designations for religious dissenters used by Jakub Wujek reflect the actual multiplicity of reformed confessions existing at the time. The material has been excerpted from the first edition of *Iudicium* available from the Lower Silesian Digital Library¹.

Thus far, the issue of the names of believers in Wujek's writings has been addressed on the margin of deliberations concerning linguistic depictions of religious dissenters in texts by this author, for instance by Danuta Kowalska (2000) or Jolanta Migdał (2005a; 2005b). However, none of these studies have examined the volume analysed in this paper.

Due to the dialogic formula of the text, the most frequent designations are *katolik* [Catholic] and *konfessyjoniŝta* [Confessionist], as in e.g.:

Confefs. Wedle podania Apoftolŝkiego y ŝtarych Doktorow.

Cathol. [...] a wŝzák podanie Apoftolŝkie y ŝtarych Doktorow niŝey odrzucaćie. (Wujek, *Iudicium*, p. 38²)

Furthermore, *konfessyjoniŝta* is often found in the margin, in the paragraph summary and in the inventory which recapitulates such summaries.

Throughout the text, the name *konfessyjoniŝta* is used by the author over 900 times, while *katolik* is repeated approximately 700 times. These

¹ J. Wujek, *Iudicium Albo Rozsądek niektórych Katholików o Co[n]fesiey Sędomierskiej [...]*, Kraków 1570, published by M. Szarfenberger, <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=5592> [dostęp: 14.10.2016].

² Numbers of pages where quotations are found follow the numbering of the scanned pages in the digital library.

are nearly all instances of the usage of *konfessyjonista* recorded in *Słownik polszczyzny XVI wieku* (954 in the lexicon) and the majority of instances of *katolik* (1089). Hence, the large number of attested examples is not due to the fact that both lexemes became widespread owing to the new religious circumstances, but results from the dialogic form adopted by the writer in that text.

In *Iudicium*, synonyms to *katolik*, construed as ‘member of the Roman Catholic Church’ are few and far between: the names *łacinnik* [Latinist] and *powszechnik* [Universalist] occur either once or several times. The name *katolik* derives from the Greek *katholikós*, meaning ‘universal, general’, therefore the lexeme *powszechnik* draws on the Greek etymon, e.g.:

Mogłyć być **powszechnikow** nie ktorých vczynki złe / ale wiára Piotrowá / to ieft Rzymjka [...] nigdy nievftałá. (Wujek, *Iudicium*, p. 49)

Wujek employs the name *łacinnik* in opposition to *grek* [Greek], which stands for an adherent of the Eastern rite, e.g.:

[...] ináksza Mfza ieft u Grekow / á ináksza u **Láćinnikow** [...]. (Wujek, *Iudicium*, p. 506)

The lexeme *konfessyjonista* is much broader in terms of semantic capacity. Wujek defines it in one of the Catholic’s lines as: “Cathol.

Wszak **C[on]fessionifte** potomkowie są Luterowi / [...]” (Wujek, *Iudicium*, pp. 57-58), and then adds: “iáko Helwetowie Zwingliufzowi y Kálwinowi [...]” (Ibidem), thus distinguishing between *konfessyjniści* [pl.] – adherents of Luther from *helweci* [Helvetians], meaning adherents of Zwingli and Calvin. Wujek writes his text in 1570, when all three great Reformation leaders have died, while the differences between their doctrines have become clearly palpable. On the other hand, a *konfessyjonista* as an adversary of the *katolik* in the dispute presented by Wujek, embodies a supporter of the Reformation in general, as demonstrated by juxtapositions of the name with specific designations derived from the names of a particular figure with whom a faction originated. e.g.:

Confessionifte Aëriani y Jowiniani. (Wujek, *Iudicium*, p. 425)

Both the explanation provided by the author and the functioning of the lexeme in the text tallies with the definition in *Słownik polszczyzny...*, where the lexeme *konfessyjonista* is assumed to mean ‘a member of the

Evangelical-Augsburg denomination or one of its varieties, a Protestant'. Thus it refers directly to those who follow Luther's teachings or adherents of any doctrine it gave rise to, therefore it may be fairly general.

The name *konfessyjonista* is likely to have been coined by Wujek himself. It draws on the Confession of Sandomierz, which in itself is rooted in the *Confessio Augustana*, the primary confession of Lutheran faith stipulated in 28 articles at the diet in Augsburg on 15 June, 1530 (Wójcik 2012: 188). Not infrequently, the name is supplemented with a qualifying adjective derived from the name of the city where the confession was adopted, e.g. *konfessyjonista augsburski* [Augsburg confessor] or *konfessyjonista sędomierski* [Sandomierz confessor].

On multiple occasions, Wujek refers to *konfessyjonisci augsburscy* [pl.], using periphrastic names; there is, however, one instance of the name *auszpurczanin*:

Tákżeć y dziś Cefarz y Krolowie Krześciánscy / y jámi przy teyże Stolicy
státecznie stoią [...] y poddánym fwym rofkázią / áby iey słucháli / y tego kogo
Pan Bog chce mieć ná niey: A nie Witemberczan / **Auszpurczan** / Hugonotow.
(Wujek, *Iudicium*, p. 78)

That particular appellation is also derived from the toponym *Augsburg* and the *Confessio Augustana*. *Słownik polszczyzny...* documents two of its meanings: 1. 'inhabitant of Augsburg, which in the period of the Reformation was an ideological centre of one of the Lutheran factions' (attested in 4 instances), 2. 'creator and member of the Augsburg faction of the Lutheran denomination' (attested in 3 instances).

In view of the narrow and broad meaning of the lexeme *konfessyjonista*, its synonymy is much more diversified than in the case of the lexeme *katolik*. Two groups may be distinguished among the identified synonyms. The first comprises general names, with the lexeme *heretyk* [heretic] (approximately 100 instances) used particularly often. The author defines such an individual as:

Heretyk ten iest; ktory fie Kościołowi Powfzechnemu vpornie sprzećiwia / y
śmie vczyć rzeczy temu Kościołowi przećiwnych. (Wujek, *Iudicium*, p. 75)

The lexeme is a 16th-century borrowing from Latin (Lat. *haereticus* 'heretic', from Greek *hairetikós* 'choosing, able to choose' → 'causing a rift, disintegration'; Walczak 1996: 15-16). It appears in Polish in connection with the Reformation and quickly gains popularity, which is well-reflected in the writings of that period (*Słownik polszczyzny...* notes

1247 instances in the sense of ‘originator or adherent of religious propositions of Christian provenance which do not comply with the teachings of the Roman Catholic Church’). Much less often, no more than several times, does Wujek employ such designations as *kacierz* [from Germ. *Ketzer* ‘heretic’], *nowowiernik* [lit. new believer, proselyte] *odszczępieniec* [apostate] and *sektarz* [sectary], e.g.:

Boć Krol [...] iáko powinien iest wierne á posłufzne poddáne miłowác y bronić; ták też powinien z drugiey strony **Kácerze** / niewierne / á nieposłufzne hánowác y kárác. (Wujek, *Iudicium*, p. 69)

Wfzyfcy **Sektarze** i Kácerze ná tego Antykrystá záfwe bili / ále nic niewygráli [...]. (Wujek, *Iudicium*, p. 51)

In this group only *kacierz* and *odszczępieniec* can be traced back to Old Polish, while the other names appear in the Polish language only in the 16th century (Walczak 1996: 12) in connection with the Reformation movement. *Kacierz*, just as *heretyk*, is a Greek borrowing, whence it ultimately originates³. The evident motivation behind the word-formation processes which yielded *nowowiernik*, *odszczępieniec* and *sektarz* in Polish, reflect the negative attitude of Catholics towards adherents of the new confessions.

Also Wujek uses the name *ewangelik* [Evangelical], in its new, 16th-century meaning, where it no longer denotes a ‘believer in or proponent of the Gospel’ (Pol. *Ewangelia*) but a supporter of the Reformation, e.g.:

Bezá wfzelákiemi zbytki y cielesnością [plugáwiony [...]] á ták **Ewángelikiem** zoštał [...]. (Wujek, *Iudicium*, p. 62)

The quote above refers to Theodor Beza, collaborator and then successor of Calvin. The second meaning of the lexeme draws on the Gospel as the sole foundation of faith according to Luther’s teachings (Markiewicz 1982: 55); at places it is modified with the adjective *nowy* [new], as in:

Cathol. Widzićie / iáko dla zgody íi mili **Ewángelicy nowi** / wiáry fwoie odmieniáią. (Wujek, *Iudicium*, p. 468)

An adherent of the Reformation can also go by the name of *sakramentarz* [sacramentarian]. In a broader sense, the appellation can be

³ For a detailed etymological analysis of the lexeme in Polish see Walczak 1996: 12-13.

considered a synonym of *konfessyjonista* (in the latter's broader meaning as well) or *ewangelik*. In a narrower sense, *sakramentarz* is a representative of the Swiss Reformation, whose doctrine negated some of the sacraments of the Catholic Church, e.g.:

Gdyż wierzą prawą bytność Ciąłá y Krwie Páńfkiey w Sákrámencie / czego **Sákrámentarze** Zwinglianowie nigdy niepozwołá. (Wujek, *Iudicium*, p. 64)

Much more frequently, synonyms of *konfessyjonista* assume the form of specific names relating to the principal denominations of the Reformation, i.e. Lutherans, Calvinists and Arians, or to minor factions which emerged due to theological and social differences within those doctrines.

In Wujek's text, a follower of Martin Luther is referred to as *luteran* or *luteryjan* [Lutheran]. The appellations are derived from the name of the reformer, and can be found throughout the volume chiefly in the plural, as *luterani* or *luteranowie*, with the two variants often appearing in close proximity, e.g.:

[...] nigdy ſie prawi **Luterani** [...] z Helwetámi y z Hugonotámi niezgodzá [...]. (Wujek, *Iudicium*, p. 64)

Those who followed the teachings of Matthias Flacius, Luther's disciple and collaborator, are called *flacyjanie* [Flacians] by the author. The two occurrences of the lexeme noted in *Słownik polszczyzny...* are to be found in this very text, therefore it may be surmised that it is Wujek who coined the term based on the name of the Istrian theologian, e.g.:

Cathol. To tedy y Lutrá y wiernych wczniow iego **Fláccyánow** nie chwálić ále gánić muście [...]. (Wujek, *Iudicium*, p. 254)

At the time, toponymic names functioned alongside designations formed from the surnames of the reformers. In the case of *auszpurczanin* a particular place-name served to coin the names *witemberczanin* and *witemberczyk* [Wittenbergian], e.g.:

Cathol. Niemáźcí Ceremoniy żadnych Zydownjkich w Kościele / ále wy tu podobno Wyznawce álbo Confesionifty Augszpurſkie z Lutrem / Melánchtonem y **Witemberczykámi** rozumiećie / ktorzy tych Ceremoniy Kościelnych / áni obrazow / áni Mſzey nie odrzucáią. (Wujek, *Iudicium*, p. 447)

As we know, it was in Wittenberg in Saxony that Luther embarked on the reform of the Catholic Church. In a narrower sense, *witemberczanin* or *witemberczyk* is an adherent of Luther, whereas in a broader one, of the Reformation movement in general.

In order to denote adherents of the Frenchman Jean Calvin, the second foremost figure of the Reformation next to Luther, Wujek employs the designation *kalwinista* [Calvinist]. Similarly to names derived from Luther's surname, the lexeme is most often found in the plural form *kalwinistowie*, e.g.:

Kálwiniftámi teraz pospolicie nowe Sákrámentarze zowá [...]. (Wujek, *Iudicium*, p. 380)

The surname of a reformer also serves the author to formulate the names *zwinglianowie* || *zwingliany* [Zwinglians], referring to Ulrich Zwingli, who paved the way for Calvin in Switzerland (Markiewicz 1982: 17), e.g.:

Gdyż wierzą prawą bytność Ciąłá y Krwie Páńskiej w Sákrámenćie / czego Sákrámentarze **Zwinglianowie** nigdy niepozwołá. (Wujek, *Iudicium*, p. 64)

On several occasions, Wujek employs the aforementioned *helwet* [Helvetian], as well as *hugonot* [Huguenot], as a synonym to *kalwinista* e.g.:

Bo około Sákrámentu Ciąłá Bożego / álbo iáko wy zowiećie Wiečerzey Páńskiej / nigdy sie prawi Luterani / ktorzy Confesją Augspurską trzymáią / z **Helwetámi** y z **Hugonotámi** niezgodzą [...]. (Wujek, *Iudicium*, p. 64)

Helwet is a follower of Calvin or Zwingli, as it originates from the Latin name of Switzerland, Helvetia, where both reformers were active. Meanwhile, *hugonot* is an adherent of the French branch of Calvinism; according to the definition in *Słownik polszczyzny...* its meaning is broader and denotes all Calvinists. Of the five examples in the lexicon, three originate from *Iudicium*. The three instances in question warrant the conclusion that Wujek, showing the internal diversity in the doctrine of the Reformation, uses *hugonoci* to refer to the then France.

In Wujek's text, an adherent of Arianism is an *aryjan*; the name draws on Arius, a 4th-century presbyter and priest, whose doctrine the Church found to be a heresy. Arianism which resurfaced in the 16th century drew on his teachings, e.g.:

Augustyn ś. piŕze / że **Aëriani** Heretycy takież vczyli / że ŕie niemamy zá vmárle modlić / áni ofiáry czynić. (Wujek, *Iudicium*, p. 437)

Arianism lacked internal cohesion, with frequent disputes concerning the sacrament of baptism and the dogma of the Holy Trinity. Consequently, Wujek refers to some of the doctrinal offshoots with the Greek-derived designation *anabaptysta* [Anabaptist]⁴ or its Polish equivalent *nowokrzczeniec* [lit. newly baptized], e.g.: “Bo iesli to dobre opifánie Heretyká / czemusz wy **Nowokrzczeńce** zá Heretyki maćie [...],” (Wujek, *Iudicium*, p. 75), to denote the faction which did not recognize the baptism of children, as well as *trydeita* [Tritheist] and its calque *trojbożanin*, which meant the group who challenged the established notion of the Trinity, e.g.:

Cathol. Tenći iest Kościół ieden powŕzechny [...] ktoremu rozne odŕzczepieńŕwá rozmáite imiona dawáią / gdyż one ŕáme káźde zoŕobná ŕwemi właŕnemi przezwyŕki ktorých ŕie záprzec niemogá / ŕá názwane. (iáko Luterani / Kálwiniŕtowie / Fláccyáni / **Trydeyte**. etć.). (Wujek, *Iudicium*, pp. 267-268)

Among all of the discussed names which reflect the inner division within the Reformation, such as *luteran* || *luteryjan*, *witemberczanin* || *witemberczyk*, *auszpurczanin*, *flacyjan*; *helwet*, *kalwinijan* || *kalwinista*, *hugonot*, *zwinglijan* || *zwinglijanin*; *aryjanin*, *anabaptysta*, *nowokrzczeniec*, *trojbożanin*, *trydeita*, the appellation *luteran* || *luteryjan* occurs most often (over 50 instances compared with much less numerous – from several to no more than 20 instances of other names). This disproportion may be due to the fact that, as Janusz Tazbir argues, “Catholic propaganda tended to trace the provenance of all the Reformation currents back to Luther [...]” (Tazbir 1959: 73). As a result, the names formed from the root of the surname may in a broader sense imply an adherent of the Reformation in general.

Summing up, Jakub Wujek's *Iudicium* employs 16 various appellations of followers associated with the Reformation movement. Taking into account lexical doublets, such as *luteran* and *luteryjan*, *witemberczanin* and *witemberczyk*, *zwinglijan* and *zwinglijanin*, as well as more comprehensive terms such as *heretyk*, *kacierz*, *nowowiernik*, *odŕzczepieniec* and *sektarz*, the catalogue of names increases to 25 items. When one approaches this collection from the standpoint of external history of language, it appears that by and large the abundance of designations used by the author illustrates the fragmentation of the

⁴ Greek *anabaptysta* means “people baptizing/baptized again” (Appold 2013: 141). This Protestant doctrine emerged in the 1520s in Switzerland (ibidem: 143).

movement. Not only does he mention the three main branches of *luteranie*, *kalwiniści* and *arianie*, but he also lists the numerous minor factions, such as *flacyjanie*, *trydeici* or *trojbożanie*, thus conveying the dynamism of religious developments. *Słownik polszczyzny...* records more than 70 names referring to the Reformation, including doublets. It seems that Wujek does not take advantage of the lexical profusion which the language of that time offered. Nonetheless, it should be noted that the piece was written in 1570, a period in which – as stated in the introduction – the new denominations were just stirring up broader interest. Only mid-1560s saw the rise of the Polish Counter-Reformation and the development of polemic writings which contributed so much to the Polish language. It may therefore be surmised that the lexical and semantic field studied here was not so extensive when *Iudicium* was published and still far from complete.

In the context of Reformation-related appellations, it is worthwhile to mention the names of antique and medieval sects and their members which Wujek employs to demonstrate that reformed churches drew on the erstwhile religious dissidence which ended up being a heresy. There are over 20 such designations, including e.g. *donatysta* [Donatist] ‘1. member of a Christian religious sect guided by the views of Donatus of Carthage, a 4th-century Numidian bishop’. Names of this kind do appear in what the *konfessyjonista* says as well, in order to assert that adherents of the Reformation dissociate themselves from such tradition.

Considering the above collection in terms of internal history of language, one observes a substantial amount of lexical variants and ample synonymy, which shows that, influenced by the new state of religious affairs, the names only begin to emerge and crystallize as their form becomes more stable. Wujek resorts to neologisms which functioned in the Polish language at the time: names of followers derived from the surnames of reformers, toponyms and crucial notions of given doctrines, as well as borrowings from Latin and Greek. The author can be attributed two of the neologisms of that time. The first of those is the lexeme *konfessyjonista*, noted for the first time in *Iudicium*, the second is the surname-derived *flacyjan* which is not found anywhere else. Also, *Iudicium* may have contributed to the popularisation of the Greek loan *anabaptysta*, as most attested instances of the lexeme in the 16th century originate from that particular work. Also, such names of followers of heretical doctrines as *apostolczyk*, *jowinijan* [Jovinian] (in the second sense provided in the dictionary), *monofizyk* [Monophysite] and *montanista* [Montanist] are not found outside the discussed text.

It should be underlined that for greater effect, the author not infrequently cites the names of dissenters in one sequence, alternating between designations relating to the realities of the 16th century and names dating back to early Christianity, or switches between names of followers and reformers, even though he knows the appellations derived from their surnames.

The author employs numerous names of adherents, be existing or newly formed ones, yet he equally often writes about *potomkowie* [scions] of Luther, Zwingli, Calvin, Arius etc. or about those *którzy z nimi trzymali* [who sided with them].

Neither in Wujek's *Iudicium* nor in the 16th-century writings whose yield is recorded in *Słownik polszczyzny...* are there such lexemes as *innowierca* and *różnowierca* [dissenter, lit. other-believer] to be found. This has already been observed by Migdał who has studied the names used by the author to denote such individuals (Migdał 2005b: 239). The use of a later lexeme in the title of this paper is dictated by its neutrality (USJP 2008: 1218). It appears that with respect to the 16th century, a non-pejorative term, or a name without such overtones to describe religious diversity is missing.

REFERENCES

- Appold 2013:** Appold, K. G. *Reformacja. Krótka historia*. Warszawa: Oficyna wydawnicza Vocatio, 2013.
- Gierowski 1988:** Gierowski, J. A. *Historia Polski 1505 – 1764*, 12th edition. Warszawa: PWN, 1988.
- Konfesja 1995:** *Konfesja sandomierska*, transcription and commentary by K. Długosz-Kurczabowa. Warszawa: Wydawn. Nauk. Semper, 1995.
- Kowalska 2000:** Kowalska, D. *Innowiercy w oczach ks. Jakuba Wujka*. Na podstawie „Nauk i przestróg” do Nowego Testamentu z 1593 r. // *Człowiek w sferze oddziaływania obcej kultury*, (ed.) G. Minczew. Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, 2000, 17 – 24.
- Kuran 2001:** Kuran, M. *Wizerunek heretyka w „Postylli” Jakuba Wujka*. // *Sarmackie theatrum*, vol. 2. *Idee i rzeczywistość*. R. Ocieczek, M. Barłowska (eds.). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2001, pp. 9 – 15.
- Kuźmina 2004:** Kuźmina, D. *Jakub Wujek (1541-1597). Pisarz, tłumacz i misjonarz*, Warszawa: Wydawnictwo SBP, 2004.
- Markiewicz 1982:** Markiewicz, S. *Protestantyzm*. Warszawa: Krajowa Agencja wydawnicza, 1982.
- Masson 1993:** Masson, H. *Słownik herezji w Kościele katolickim*. Katowice: Książnica, 1993.

- Migdał 2005a:** Migdał, J. O języku kazań Jakuba Wujka – innowiercy w „Postylli mniejszej”: określenia ich nauki i działań. // *Studia Językoznawcze*, 4, Szczecin 2005, 215 – 224.
- Migdał 2005b:** Migdał, J. Określenia innowierców w kazaniach Jakuba Wujka. // *Język religijny dawniej i dziś*, t. 2. S. Mikołajczak, ks. T. Węclawski (eds.). Poznań: Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne“, 2005, 238 – 243.
- Moszyński 2006:** Moszyński, L. *Wstęp do filologii słowiańskiej*, 2nd edition. Warszawa: PWN, 2006.
- Nowy Korbut 1965:** Nowy Korbut *Piśmiennictwo staropolskie, hasła osobowe N-Ż*, compiled by R. Pollak et al. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1965.
- Sienkiewicz 1991:** Sienkiewicz, W. *Mały słownik historii Polski*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1991.
- USJP 2008:** *Uniwersalny słownik języka polskiego*, (ed.) S. Dubisz, vol. 1, 2nd edition. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.
- Słownik polszczyzny...:** *Słownik polszczyzny XVI wieku*. M. R. Mayenowa (ed.), vol. 1 – 36, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966 – 2012.
- STL 2002:** *Słownik terminów literackich*. M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński (ed.), 4th edition. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2002.
- SWO 1980:** *Słownik wyrazów obcych*. J. Tokarski (ed.), 24th edition. Warszawa: PWN, 1980.
- Tazbir 1959:** Tazbir, J. *Święci, grzesznicy i kacerze. Z dziejów polskiej kontrreformacji*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1959.
- Tazbir 1967:** Tazbir, J. *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.* Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967.
- Tokarczyk 1987:** Tokarczyk, A. *Trzydzieści wyznań*, 2nd edition. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1987.
- Walczak 1996:** Walczak, B. Mały słownik etymologiczno-historyczny kacerstwa polskiego. // *Poznańskie Studia Polonistyczne*. Seria Literacka, III (XXIII), 1996, 11 – 19.
- Winiarska 2004:** Winiarska, I. M. *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu. Od XVI do XVIII wieku na tle terminologii katolickiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2004.
- Wójcik 2012:** Wójcik, Z. *Historia powszechna. Wiek XVI – XVII*, 12th edition. Warszawa: PWN, 2012.

**СЪВРЕМЕННИЯТ ЧЕШКИ АКТИВЕН ПРЕТЕРИТ
И НЕГОВИТЕ ФУНКЦИОНАЛНИ ЕКВИВАЛЕНТИ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК**

Стилиян Стойчев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**PRESENT-DAY CZECH ACTIVE PRETERITE
AND ITS FUNCTIONAL EQUIVALENTS
IN PRESENT-DAY BULGARIAN**

Stiliyan Stoychev
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The subject of this article is the asymmetry between the preterite microfields in present-day Czech and Bulgarian. The object of research is to be found in the Czech active preterite forms and their Bulgarian functional equivalents. The aim is to present the results of a synchronic contrastive analysis as a fan of functional equivalents and to prepare an algorithm for optimal translation of these finite verb forms from Czech into Bulgarian.

***Key words:** Czech, Bulgarian, interlingual asymmetry, preterite, preterite microfield, functional equivalent, fan of functional equivalents, translated algorithm*

Увод

Предмет на настоящото изложение са някои свързани с темпоралността частни прояви на чешко-българската междуезикова асиметрия, а негови обекти – словоформи на грамемата **претерит** в рамките на активната глаголна парадигма на съвременния чешки език в качеството ѝ както на базисна, така и на релативно употребена маркирана темпорална грамема, от една страна, и техните функционални еквиваленти в съвременния български език, формално разнообразни, с различна фреквенция и твърде многобройни поради сравнително по-големия брой морфологизирани глаголни значения в българския език, от друга страна. Въпросната езикова – и по-специално граматична – асиметрия между

тези два близкородствени езика представлява резултат от различния исторически развой на граматичните им системи.

Теоретична база на изследването са морфологичните концепции на И. Куцаров (Куцаров 2007) и В. Маровска (Маровска 2013)¹. Тъй като използваният в изложението терминологичен апарат не се покрива изцяло нито с традиционната терминология, нито с терминологичните апарати на И. Куцаров и В. Маровска, налага се да направя някои уточнения. Вместо **аорист** се използва терминът **претерит**, вместо **имперфект – релативен презенс**, вместо **перфект – или резултативен презенс**, или **свидетелски претерит**, или **ренаративен свидетелски претерит**, вместо **плусквамперфект – релативен резултативен презенс**.

Анализираният езиков емпиричен материал, както и илюстративните примери са почерпани от включени в Паралелния корпус на Чешкия национален корпус (ЧНК – ПК) оригинални произведения на чешки автори, преведени на български език (вж. посочените източници).

Целите на изложението са: (1) илюстриране на анализирания емпиричен материал, (2) обобщаване на резултатите от предварително проведения синхронен контрастивен анализ², по-специално – на финитните глаголни словоформи от претеритното темпорално микрополе в съвременния чешки и на техните български функционални еквиваленти във вид на функционално-еквивалентно ветрило³ и (3) изготвяне

¹ Двете концепции са много близки. Основната принципна разлика между тях е свързана с отношението им към перфектоидните форми от типа *четял/пишел/носел е*, които И. Куцаров определя като модално и таксисно маркирани и ги нарича конклузивни (Куцаров 1994, 2007: 287), докато В. Маровска ги смята за таксисно маркирани, но модално немаркирани и ги нарича дистантни относителни форми или дистантни форми на зависимия таксис (Маровска 2013: 247). От семантична гледна точка спорните форми най-често изразяват конклузивност или презумптивност и това е аргумент в полза на разглеждането им от И. Куцаров като релативни, но субективно-модални. От формално-структурна гледна точка обаче като че ли натежават повече аргументите в подкрепа на решението на В. Маровска за неутралния им в модално отношение характер (за повече подробности вж. Маровска 2013: 293). Самият И. Куцаров оценява положително факта, че В. Маровска за първи път в българистиката предлага място на маркираните с морфемата *-x/w-* свидетелски глаголни словоформи като обособена грамема в парадигмата на българския глагол (Куцаров 2007: 243).

² Поради съображения от техническо естество се налага от изложението да бъдат пропуснати самият синхронен контрастивен анализ, както и основанията за избора на един или друг функционален еквивалент.

³ За повече подробности по въпроса за принципа на функционалните еквиваленти вж. А. Людсканов (Людсканов 1969), а за функционално-еквивалентното вет-

на максимално опростен⁴ алгоритъм за максимално оптимизиран и адекватен превод на следените глаголни словоформи от чешки на български език, който да бъде в помощ не само на изучаващите българския език чехи, но също така и на изучаващите чешкия език българи.

Изложение

Като базисна темпорална грамема маркираната грамема **претерит** експлицира в съвременния чешки език семата *миналост* и реферира *минало действие или състояние*, т.е. *предходно спрямо изказването действие или състояние* (Травничек 1951: 1375; Щиха и кол. 2013: 439), например: *Pil celou noc* – „Той пи цяла нощ“. Като релативно употребена грамема тя може да реферира *предходност спрямо сегашно действие* (*Nechápi, jak vyhrál* – „Не разбирам как победи“), *предходност спрямо минало действие* (*Nepochopil jsem, jak vyhrál* – „Не разбрах как победи“), *минала предходност спрямо бъдещо действие* (*Nepochopím, jak vyhrál* – „Няма да разбере как победи“), а в подходящи синтактични условия – и *едновременност в миналото* (*Jásal jsem, protože vyhrával* – „Ликувах, защото побеждаваше“) (срв. и Травничек 1951: 1377 – 1385).

Макар да е наследник на стария славянски перфект, съвременният **чешки претерит** е резултативно индиферентен. Неговото морфологично значение днес е *миналост на действието или състоянието*. Експлицирайки минали действия или състояния обаче, той може да имплицира и резултативно състояние, т.е. резултат, актуален в непосредствено следващ ориентационен момент – било то в момента на изказването, било то в друг ориентационен момент. Доста често „резултативният

рило – А. Данчев (Данчев 2001: 107); срв. и С. Стойчев (Стойчев 2014: 34 – 35, Стойчев 2015: 31 – 32). Тук ще бъдат разглеждани само словоформи на онези български глаголни грамеми, чиито микрополета в съвкупността си покриват чешкото активно претеритно микрополе, без оглед на това дали тези грамеми се явяват доминантни, основни допълнителни или периферни допълнителни функционални еквиваленти (Данчев 2006: 107, 166; Стойчев 2014: 27 – 28) на чешката претеритна грамема. Няма възможност да бъдат взети предвид функционалните еквиваленти, свързани с евентуални неутрализации, транспозиции, смяна на диатезата, изреченски трансформации и др. под.

⁴ Стремещът към максимално опростен модел наложи подбор на езиков материал, минимално повлиян от евентуални системни езикови неутрализации и стилистични редакции (срв. и Маровска 2013: 250 – 252), т.е. съзнателно са търсени примери, илюстриращи употребата на следените езикови единици в позиции, които биха могли да бъдат наречени – по аналогия с фонологичните позиции – морфологично силни позиции.

прочит“ на чешките претеритни словоформи бива „инспириран“ от определени налични в контекста „резултативни оператори“⁵.

В чешкия език при таксисна употреба в плана на миналото признакът *едновременност* (а) на действие с минал ориентационен момент в главно изречение, (б) на две или повече минали действия в главни изречения, както и (в) на действие в подчинено адвербиално или атрибутивно изречение с действието в главното изречение се експлицира – в разрез с принципа на релативността – не с **презенс**, а с **претерит на имперфективи** (вж. и Травничек 1951: 1384 – 1385), например: *Když šel do práce, potkal známého* – „Като отиваше на работа, той срещна един познат“; *Zatímco mluvil, díval se oknem* – „Докато говореше, той гледаше през прозореца“. Следователно в подобни случаи чешкият **имперфективен претерит** всъщност е поел функциите на стария имперфект, поради което може да бъде разглеждан и като **релативен презенс** или **презенс в миналото**, който обаче си остава свидетелски и дистантно индиферентен.

При релативна употреба чешките **претеритни словоформи** могат да експлицират и *предходност на действия или състояния в миналото*, т.е. да реферират *предходни минали действия или състояния* (Травничек 1951: 1380, 1384). В тази си употреба съвременният чешки **претерит** е изместил книжния вече **антепретерит**, т.е. наследника на стария славянски плусквамперфект, например: кн. *Koupil s prodělkem, co byl prodal* [антепретерит] → неутр. *Koupil s prodělkem, co prodal* [претерит] – „Той купи на загуба каквото беше продал“. Експлицирайки предходно минало действие или състояние и бидейки резултативно индиферентен, той обаче може да имплицира и минало резултативно състояние, т.е. минал резултат или резултат, едновременен с минал ориентационен момент или друго минало действие. И в този случай „релативният резултативен прочит“ на чешките претеритни словоформи доста често бива „инспириран“ от определени налични в контекста оператори – както релативни, така и резултативни. В подобни случаи чешкият претерит функционира като **резултативен презенс в миналото**.

⁵ Терминът **оператори** се употребява в смисъла на използвания от И. Куцаров термин **модификатори** (Куцаров 1007: 11). За по-голяма нагледност срещашите се в по-долу приведения илюстративен емпиричен материал различни оператори са и различно подчертани, и то по следния начин – резултативни оператори, таксисни оператори, дистантни оператори, ренаративни оператори.

1. ИЛЮСТРАТИВЕН ЕМПИРИЧЕН МАТЕРИАЛ⁶

1.1.1. Ale přšelo a my jsme byli v Ničíně, kde nejsou tramvaje [...]. Tak **jsme šli** rovnou domů, **zmokli jsme** a Pepa **uvařil** čaj s citrónem a topinky s česnekem. Potom **jsme se dívali** na fotbal. Teda Pepa se díval, mě fotbal nebaví, tak jsem s ním jenom seděla v pokoji a kreslila jsem si. → Да, ама валеше, и ние бяхме в Ничин, където няма трамваи [...]. Затова **си отидохме** направо вкъщи, мокри до кости, Пепа **направи** чай с лимон и препечени филийки с чесън, после **гледахме** по телевизията мач. Всъщност Пепа гледаше, на мен футболът не ми е интересен и затова просто седях с него в хола и си рисувах. (Д-Б);

1.1.2. Ale Kaprova ulice je pustá, tatínek asi **vešel** do nějakého domu nebo **zahnul** do některé z postranních ulic. → Но „Капрова“ е пуста, тате сигурно **е влязъл** в някоя от сградите или **е свил** по някоя от страничните улици. (Х-К);

1.2.1. Ale **pršelo** a my **jsme byli** v Ničíně, kde nejsou tramvaje [...]. Tak jsme šli rovnou domů, zmokli jsme a Pepa uvařil čaj s citrónem a topinky s česnekem. Potom jsme se dívali na fotbal. Teda Pepa **se díval**, mě fotbal nebaví, tak **jsem** s ním jenom **seděla** v pokoji a **kreslila jsem** si. → Да, ама **валеше**, и ние **бяхме** в Ничин, където няма трамваи [...]. Затова си отидохме направо вкъщи, мокри до кости, Пепа **направи** чай с лимон и препечени филийки с чесън, после **гледахме** по телевизията мач. Всъщност Пепа **гледаше**, на мен футболът не ми е интересен и затова просто **седях** с него в хола и си **рисувах**. (Д-Б);

1.2.2. Spíš to ale bylo naopak. Řehoř i Pendelmanová něco **věděli** na Olejáře, a on jim nadobro zavřel ústa. A **mohl mít** i pomocníka... → Рже-хорж и Пенделманова **са знаели** нещо за Олеярж и той им е затворил устата веднъж завинаги. Може да е имал и съучастник... (У-С);

1.3.1. Poslední pomazání může přijmout každý katolický křesťan, který nebezpečně **onemocněl** a už **přišel** do rozumu. → Последното помазване може да приеме всеки християнин католик, който **е заболял** тежко и **е дошъл** в съзнание. (Х-Ш);

1.3.2.1. **Byl promrzlý** a chtěl skleničku rumu. → **Беше премръз-нал** и поиска чаша ром. (Ч-Ф);

⁶ Поради съображения от техническо естество се налага установените типове функционални еквиваленти да бъдат представени само с по един илюстративен пример, ексцерпиран от ЧНК – ПК. За улеснение подредбата и номерацията на примерите в точка 1 си кореспондират с подредбата и номерацията на поместените по-долу български функционални еквиваленти на чешкия претерит както във функционално-еквивалентното ветрило (вж точка 2), така и в преводния алгоритъм (вж. точка 3).

1.3.2.2. ... Miluška Voborníková v Ničíně ještě nebyla. [...]. Určitě seděla v máminy šatně. → ... Милушка Воборникова никога преди не беше идвала в Ничин. [...]. Сигурно са я били настанили в гримьорната на мама. (Д-Б);

2.1.1. Odpoledne pak prý kdosi našel moje šaty poskládané na hromádku na břehu Sázavy. → Същия следобед някой намерил дрехите ми, сгънати прилежно на купчинка, на брега на Сазава. (К-Л);

2.1.2. U divizijního soudu hájlil se Teveles tím, že opravdu mu byla slíbena velká stříbrná medalie a že si ji proto v nemocnici koupil od jednoho Bosňáka. Co se týká prýmků jednoročního dobrovolníka, ty že si přišil v opilství a že je nosil dál proto, poněvadž byl stále opilý tramvai [...]. → В дивизионния съд Тевелес се оправдаваше с това, че наистина му бил обещан големият сребърен медал и затова той си го купил в болницата от един босненец. Що се отнася до школнишките отличителни знаци, той си ги бил пришил в пияно състояние и продължил да ги носи, защото не бил изтрезнявал оттогава [...]. (X-III).

2.2.1. Dědeček mi vyprávěl, jak se jeden jeho kamarád vracel jednou v létě v noci z hospody, a protože bydlel v sousední vesnici, musel jít taky tou cestou kolem hřbitova. → Той ми разказа как някакъв негов приятел се връщал една лятна нощ от кръчмата и понеже живее в съседното село, трябвало да мине по същия този път, покрай гробището. (Д-Б);

2.2.2. ... Schwarze prý u komandatury řali šavlí do ucha a běžel prý městem zkrvácený. → ... пред комендантството Шварц го били халосали със сабя по ухото и бил тичал из града, потънал в кърви. (М-К);

2.3.1. V jeho rodině že vůbec nikdo nelhal a von měl taky vždycky ve škole z mravného chování nejlepší známku. → В семейството му никога никога не бил лъгал и в училище той винаги бил имал отлична бележка по поведение. (X-III);

2.3.2.1. Gábině Fárové dali dýchat do balónku, který se zbarvil dvakrát zeleně, ačkoli žádný alkohol nepila. → Накарали Габина Фарова да надува балонче, което се оцветило два пъти в зелено, макар че не била пила никакъв алкохол. (К-Х);

2.3.2.2. Koruna tam prý nebyla, viděl to na vlastní oči, někdo ji ukradl a pak zase vrátil. → Короната я нямало, видял това с очите си, някой я бил откраднал, обаче после пак я бил върнал. (У-С).

2. Функционално-еквивалентно ветрило на чешкия претерит и неговите български функционални еквиваленти⁷

ЧЕШКИ ЕЗИК		↔	БЪЛГАРСКИ ЕЗИК		
ПРЕ-ТЕ-РИТ	ТИПИЧНИ КОНТЕКСТУАЛНИ УПОТРЕБИ		ФУНКЦИОНАЛНО-ЕКВИВАЛЕНТНИ ГРАМЕМИ		
PIL	→	<i>pil celou noc</i>	↔	<i>ни цяла ноц</i>	:: 1.1.1. свидетелски претерит
	→	<i><u>zřejmě</u> pil celou noc</i>	↔	<i><u>явно</u> е нил¹ цяла ноц</i>	:: 1.1.2. дистантен претерит
	→	<i><u>tehdy</u> pil po celou noc</i>	↔	<i><u>тогава</u> ниеше по цяла ноц</i>	:: 1.2.1. свидетелски релативен презенс
	→	<i><u>tehdy</u> <u>zřejmě</u> pil po celou noc</i>	↔	<i><u>тогава</u> <u>явно</u> е ниел по цяла ноц</i>	:: 1.2.2. дистантен релативен презенс
	→	<i><u>už</u> pil a nesmí řídit</i>	↔	<i><u>вече</u> е нил² и не бива да шофира</i>	:: 1.3.1. резултативен презенс
	→	<i><u>včera večer</u> <u>už</u> pil a nesměl řídit</i>	↔	<i><u>снощи</u> <u>вече</u> беше нил и не биваше да шофира</i>	:: 1.3.2.1. свидетелски резултативен презенс
	→	<i><u>včera večer</u> <u>zřejmě</u> <u>už</u> pil a nesměl řídit</i>	↔	<i><u>снощи</u> <u>явно</u> <u>вече</u> е бил нил и не е бивало да шофира</i>	:: 1.3.2.2. дистантен релативен резултативен презенс
	→	<i><u>prý</u> pil celou noc</i>	↔	<i>нил цяла ноц</i>	:: 2.1.1. ренаративен свидетелски претерит

⁷ Функционално-еквивалентно ветрило на немаркираната по отношение на морфологичните категории лице, число, род, наклонение, залог и вид чешка претеритна словоформа **pil** и на нейните български функционални еквиваленти в различен контекст с експлициране на неморфологизираните в чешкия език признаци с помощта на съответни оператори и без оглед на евентуални неутрализации и стилистични редакции.

→	<i>prý zřejmě pil celou noc</i>	↔	<i>явно бил пил¹ цяла ноц</i>	:: 2.1.2. ренаративен дистантен претерит
→	<i>tehdy prý pil po celou noc</i>	↔	<i>тогава пиел по цяла ноц</i>	:: 2.2.1. ренаративен свидетелски релативен презенс
→	<i>tehdy prý zřejmě pil po celou noc</i>	↔	<i>тогава явно бил пиел по цяла ноц</i>	:: 2.2.2. ренаративен дистантен релативен презенс
→	<i>prý už pil a nesmí řídit</i>	↔	<i>вече бил пил² и не бивало да шофира</i>	:: 2.3.1. ренаративен резултативен презенс
→	<i>podle ní včera večer už pil a nesměl řídit</i>	↔	<i>според нея снощи вече бил пил³ и не бивало да шофира</i>	:: 2.3.2.1. ренаративен свидетелски релативен резултативен презенс
→	<i>podle ní včera večer zřejmě už pil a nesměl řídit</i>	↔	<i>според нея снощи явно вече бил пил⁴ и не бивало да шофира</i>	:: 2.3.2.2. ренаративен дистантен релативен резултативен презенс

3. Алгоритъм за превод на чешки претеритни словоформи на български език

И така, ако анализът на контекста на дадена ЧЕШКА СЛОВОФОРМА в ПРЕТЕРИТ показва,

1. че е налице ПЪРВИЧНА ВЕРБАЛИЗАЦИЯ и че тази форма РЕФЕРИРА

1.1. **минало действие** или **състояние**, т.е. предходно спрямо изказването действие или състояние

1.1.1. *от позицията на свидетел*, то неин български функционален еквивалент (по-нататък ФЕ) следва да бъде СЛОВОФОРМА на грамемата **СВИДЕТЕЛСКИ ПРЕТЕРИТ** (напр.: *пил celou noc* → *пи цяла ноц*)

или

1.1.2. *от дистанция*, то неин български ФЕ следва да бъде СЛОВОФОРМА на грамемата **ДИСТАНТЕН ПРЕТЕРИТ** (напр.: *zřejmě pil celou noc* → *явно е бил¹ цяла ноц*)

или

1.2. **минало действие** или **състояние**, **едновременно с друго минало действие** или **състояние**

1.2.1. *от позицията на свидетел*, то неин български ФЕ следва да бъде СЛОВОФОРМА на грамемата **СВИДЕТЕЛСКИ РЕЛАТИВЕН ПРЕЗЕНС** (напр.: *tehdy pil po celou noc* → *тогава пиеше по цяла нощ*)

или

1.2.2. *от дистанция*, то неин български ФЕ следва да бъде СЛОВОФОРМА на грамемата **ДИСТАНТЕН РЕЛАТИВЕН ПРЕЗЕНС** (напр.: *tehdy zřejmě pil po celou noc* → *тогава явно е пиел по цяла нощ*)

или пък

1.3. **резултат от минало действие или състояние**,

1.3.1. *едновременен с изказването*, то неин български ФЕ следва да бъде СЛОВОФОРМА на грамемата **РЕЗУЛТАТИВЕН ПРЕЗЕНС** (напр.: *už pil a nesmí řídit* → *вече е пил² и не бива да шофира*)

или

1.3.2. *едновременен с друго минало действие или състояние*

1.3.2.1. *от позицията на свидетел*, то неин български ФЕ следва да бъде СЛОВОФОРМА на грамемата **СВИДЕТЕЛСКИ РЕЛАТИВЕН РЕЗУЛТАТИВЕН ПРЕЗЕНС** (напр.: *včera večer už pil a nesměl řídit* → *снощи вече беше пил и не биваше да шофира*)

или

1.3.2.2. *от дистанция*, то неин български ФЕ следва да бъде СЛОВОФОРМА на грамемата **ДИСТАНТЕН РЕЛАТИВЕН РЕЗУЛТАТИВЕН ПРЕЗЕНС** (напр.: *včera večer zřejmě už pil a nesměl řídit* → *снощи явно вече е бил пил и не е бивало да шофира*)

ИЛИ

2. че е налице **ВТОРИЧНА ВЕРБАЛИЗАЦИЯ** и че тази форма **ПРЕИЗКАЗВА**

2.1. **минало действие или състояние**,

2.1.1. *реферирано от позицията на свидетел*, то неин български ФЕ следва да бъде СЛОВОФОРМА на грамемата **РЕНАРАТИВЕН СВИДЕТЕЛСКИ ПРЕТЕРИТ** (напр.: *prů pil celou noc* → *пил цяла нощ*)

или

2.1.2. *реферирано от дистанция*, то неин български ФЕ следва да бъде СЛОВОФОРМА на грамемата **РЕНАРАТИВЕН ДИСТАНТЕН ПРЕТЕРИТ** (напр.: *prů zřejmě pil celou noc* → *явно бил пил¹ цяла нощ*)

или

2.2. **действие или състояние, едновременно с друго минало действие или състояние**

2.2.1. *реферирано от позицията на свидетел*, то неин български ФЕ следва да бъде СЛОВОФОРМА на грамемата **РЕНАРАТИВЕН СВИДЕ-**

ТЕЛСКИ РЕЛАТИВЕН ПРЕЗЕНС (напр.: *tehdy prý pil po celou noc* → *тогава пиел по цяла нощ*)

или

2.2.2. *реферирано от дистанция*, то неин български ФЕ следва да бъде СЛОВОФОРМА на грамемата РЕНАРАТИВЕН ДИСТАНТЕН РЕЛАТИВЕН ПРЕЗЕНС (напр.: *tehdy prý zřejmě pil po celou noc* → *тогава явно бил пиел по цяла нощ*)

или пък

2.3. **резултат от действие или състояние,**

2.3.1. *едновременен с изказването*, то неин български ФЕ следва да бъде СЛОВОФОРМА на грамемата РЕНАРАТИВЕН РЕЗУЛТАТИВЕН ПРЕЗЕНС (напр.: *prý už pil a nesmí řídit* → *вече бил пил*² и не бивало да шофира)

или

2.3.2. *едновременен с друго минало действие или състояние и*

2.3.2.1. *рефериран от позицията на свидетел*, то неин български ФЕ следва да бъде СЛОВОФОРМА на грамемата РЕНАРАТИВЕН СВИДЕТЕЛСКИ РЕЛАТИВЕН РЕЗУЛТАТИВЕН ПРЕЗЕНС (напр.: *podle ní včera večer už pil a nesměl řídit* → *според нея снощи вече бил пил*³ и не бивало да шофира)

или

2.3.2.2. *рефериран от дистанция*, то неин български ФЕ следва да бъде СЛОВОФОРМА на грамемата РЕНАРАТИВЕН ДИСТАНТЕН РЕЛАТИВЕН РЕЗУЛТАТИВЕН ПРЕЗЕНС (напр.: *podle ní včera večer zřejmě už pil a nesměl řídit* → *според нея снощи явно вече бил пил*⁴ и не бивало да шофира).

Заклучение

Както се вижда от алгоритъма за превод на чешки претеритни словоформи на български език, в семантично и формално отношение активното претеритно микрополе в съвременния чешки език се очертава като съвсем компактно и вътрешно неструктурирано. За разлика от него активното претеритно микрополе в съвременния български език е от семантична и формална гледна точка доста отчетливо структурирано, разделено на оформени около отделните претеритни грамеми сектори.

Прави впечатление и ярко изразената асиметричност между чешкото и българското претеритно микрополе, дължаща се на поголемия брой морфологизирани значения в българския език. Микрополето на претеритността в чешкия език се очертава като доста пообхватно от българското, тъй като се препокрива и със значителна

част от българското микрополе на презентността: от една страна – в резултативния, а от друга страна – в таксисния му сектор.

Разбира се, колкото по-маркирани са българските функционални еквиваленти на чешкия претерит, на толкова повече неутрализации и стилистични редакции те са подложени и толкова по-ниска е тяхната фреквентност. Като цяло кумулирането на прекалено много различни оператори и в чешкия, и в българския език, както и на морфологични маркери в българския език не се толерира особено.

По отношение на морфологизираните в българския език признаци *ренаративност*, *резултативност*, *релативност*, *свидетелственост* и *дистантност* чешката маркирана темпорална грамема **претерит** е определено индиферентна. Както показва анализираният езиков материал, тези значения могат да бъдат имплицирани от контекста, а при необходимост могат да бъдат и експлицирани от подходящи оператори – ренаративни, резултативни, релативни, дистантни. По тази причина внимателният анализ на контекста, в който са употребени чешките претеритни словоформи, е от решаващо значение за избора на техен адекватен български функционален еквивалент.

ЛИТЕРАТУРА

- Данчев 2001:** Данчев, А. *Съпоставително езикознание. Теория и методология.* [Danchev, A. Sapostavitelno ezikoznanie. Teoriya i metodologiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2001.
- Куцаров 1994:** Куцаров, И. *Едно екзотично наклонение на българския глагол.* [Kutsarov, I. Edno ekzotichno naklonenie na balgarskiya glagol.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.
- Куцаров 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* [Kutsarov, I. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Людсканов 1969:** Людсканов, А. Принципът на функционалните еквиваленти – основа на теорията и практиката на превода. [Lyudskanov, A. Printsipat na funktsionalnite ekvivalenti – osnova na teoriyata i praktikata na prevoda.] // *Изкуството на превода.* София: Наука и изкуство, 1969, 99 – 115.
- Маровска 2013:** Маровска, В. *Референция и реферирание в света на езика.* [Marovska, V. Referentsiya i referirane v sveta na ezika.] Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2013.
- Стойчев 2014:** Стойчев, С. *Съвременният български морфологичен резултатив и неговите функционални еквиваленти в съвременния чешки език.* [Stoychev, S. Savremenniyat balgarski morfologichen

rezultativ i negovite funkcionalni ekvivalenti v savremenniya cheshki ezik.] София: 2014 <дисертационен труд>.

Стойчев 2015: Стойчев, С. Функционално-семантичните микрополе-та на резултативността в съвременния български и в съвременния чешки език (опит за моделиране и конфронтативен анализ). [Stoychev, S. Funktsionalno-semantichnite mikropoleta na rezultativnostta v savremenniya balgarski i savremenniya cheshki ezik (opit za modelirane i konfrontativen analiz).] // *Съпоставително езикознание*. 2015, № 2, 30 – 45.

Травничек 1951: Trávníček, F. *Mluvnice spisovné češtiny II*. Praha: Slovanské nakladatelství, 1951.

Щиха и кол. 2013: Štícha, F., a kol. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013.

ИЗТОЧНИЦИ

ЧНК – ПК: *Český národní korpus – paralelní korpus InterCorp*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Cit. 8.11.2016, WWW:<<http://www.korpus.cz>>.

Д-Б: Dousková, I. *Hrdý Budžes*. Praha: Huneck, 1998 :: Доускова, И. / прев. Пенчева, А. *Как вълците ме изядоха*. София: Колибри, 2005.

К-Л: Kratochvíl, J. *Lehni, bestie!* Brno: Petrov, 2002 :: Кратохвил, И. / прев. Пенчева, А. *Лягай долу, звяр!* София: Колибри, 2006.

К-Х: Kriseová, E. *Václav Havel – životopis*. Brno: Atlantis, 1991 :: Кризеова, Е. / прев. Христова, С.; Пенчев, В. *Вацлав Хавел – поет и президент*. София: Издателство на БАН, 1992.

М-К: Macuga, V. *Komandant*. Praha: Mladá fronta, 1994 :: Мацура, В. / прев. Симеонова, М. *Комендантът*. София: Стигмати, 2010.

У-С: Urban, M. *Sedmikostelí*. Praha: Argo, 2001 :: Урбан, М. / прев. Михайлова, М. *Седмоцърквие*. София: Стигмати, 2002.

Ч-Ф: Čapek, K. *Továrna na absolutno*. Praha: Československý spisovatel, 1982 :: Чапек, К. / прев. Иванчев, С., Иванчев Я. *Фабрика за абсолюто*. София: Унискорп, 2009.

Х-К: Hodrová, D. *Kukly*. Praha: Práce, 1991 :: Ходрова, Д. / прев. Григоров, Д. *Какавидите*. София: Стигмати, 2005.

Х-Ш: Hašek, J. *Osudy dobrého vojáka Švejka za Světové války*. Praha: Baronet, 1996 :: Хашек, Я. / прев. Иванчев, С. *Приключенията на добрия войник Швейк през Световната война*. София: Народна култура, 1969.

WIZERUNEK *DZIECIAKA* W ŚWIADOMOŚCI UŻYTKOWNIKÓW WSPÓŁCZESNEJ POLSZCZYZNY

*Anna Piotrowicz, Małgorzata Witaszek-Samborska
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*

THE IMAGE OF *DZIECIAK* IN THE AWARENESS OF CONTEMPORARY POLISH USERS

*Anna Piotrowicz, Małgorzata Witaszek-Samborska
Adam Mickiewicz University in Poznań*

This article is an attempt to reconstruct the image of *dzieciak* present in the consciousness of contemporary Poles. The material for analysis is to be found in the results of a survey conducted among 360 respondents. Their task was to list five adjectives automatically associated with the word *dzieciak*. The collected names of properties prove axiological ambivalence associated with the word *dzieciak*, with a clear predominance of negative evaluation. The adjectives indicated by the respondents refer to the physical characteristics of the kid, as they also penetrate the realms of psyche, behavior and one's relationship with the environment. It turns out that young people more often than older people identify traits evaluated negatively as they consider the word *dzieciak*.

Key words: language image, language stereotype, linguistic awareness, evaluation, associated traits

W związku z tematem niniejszego artykułu zaczniemy od krótkiej historii słowa *dzieciak* w polszczyźnie. Przeprowadzony przez nas przegląd notacji leksykograficznych wykazał, że od początku funkcjonowania w polszczyźnie słowo to było używane zarówno neutralnie pod względem emocjonalnym, jak i z różnym zabarwieniem ekspresywnym oraz znakiem wartościowania. Po raz pierwszy odnotowano je na początku XIX w. w *Słowniku języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego, gdzie stanowi odsyłacz do *dzieciuch* 'wyrostek' (Linde 1854), natomiast w *Słowniku wileńskim* z 2. połowy XIX wieku zarejestrowane zostało w pejoratywnym znaczeniu 'dziecko, szczególnie grube, tłuste' (Zdanowicz i in. 1861). Na początku wieku XX w *Słowniku warszawskim*

zwrócono uwagę na cechy fizyczne dziecka określanego jako *dzieciak*: ‘dziecko, szczeg. spore, malec’ (Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki 1900)¹. W powojennym *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego w definicji ‘nieco rubasznie, czasem z odcieniem pieśczoćliwości o dziecku’ po raz pierwszy widać pozytywne wartościowanie owego leksemu (Doroszewski, red. 1960)². W kolejnych słownikach ogólnych z końca XX i początku XXI wieku podkreślana jest ambiwalencja aksjologiczna związana ze słowem *dzieciak* (Szymczak, red. 1978; Dunaj, red. 1996; Zgóćkowa, red. 1997; Bańko, red. 2000; Dubisz, red. 2003; Źmigrodzki, red.³).

Dzieciak jako derywat od *dziecię* reprezentuje kategorię słowotwórczą „nazwy istot młodych” i typ z sufiksem *-ak* (analogicznie do: *szczenię* – *szczeniak*, *kurczę* – *kurczak*, *źrebię* – *źrebak*). Formacje te, dawniej odczuwane jako potoczne, w polszczyźnie przełomu XX i XXI wieku – na skutek dominacji paradygmatu potoczności w sferze publicznej – uległy dekolokwializacji. Ten typ słowotwórczy zdecydowanie wypiera formacje na *-ę* ze stabilnej warstwy słownictwa (por. przykładowo: „poproszę dwa kurczaki z różną”, a nie: „poproszę dwoje kurcząt z różną”), zaś konstrukcja *dzieciak* wyeliminowała z niej nie tylko książkowe już dziś *dziecię*⁴, ale i rywalizuje pod względem frekwencyjnym z leksemem *dziecko*. Rywalizacja ta jest współcześnie widoczna w różnych typach

¹ Zamieszczone w *Słowniku warszawskim* drugie znaczenie wyrazu *dzieciak* nawiązuje do słownika Lindego: ‘wyrostek, niedorostek, gołowąs, smarkacz, młokos’ (Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki 1900).

² Jako przenieśne drugie znaczenie podano w tym słowniku: ‘smarkacz, młokos; człowiek dorosły postępujący nierozsądnie, dziecinnie’ (Doroszewski, red. 1960). Pojawia się ono we wszystkich kolejnych słownikach ogólnych języka polskiego, nie będzie tu jednak przedmiotem naszych rozważań.

³ Nowością w elektronicznym *Wielkim słowniku języka polskiego PAN* jest to, że analogicznie do znaczeń leksemu *dziecko* wyróżniono dwa odrębne znaczenia *dzieciaka*: a) *pot.* ‘ekspresywnie o dziecku – człowieku w okresie od urodzenia do wieku młodzieńczego’; b) *pot.* ‘ekspresywnie o dziecku – człowieku, który został spłodzony i urodzony oraz zwykle jest wychowywany przez mężczyznę i kobietę, w stosunku do nich’ (Źmigrodzki, red.).

⁴ Na podniosłe, poetyckie bądź książkowe nacechowanie leksemu *dziecię* wskazują wszystkie powojenne słowniki ogólne rejestrujące takie hasło. W Narodowym Korpusie Języka Polskiego (www.nkjp.pl [dostęp: maj – czerwiec 2016]; dalej: NKJP) leksem *dziecię* występuje 565 razy w korpusie zrównoważonym, a 5516 razy w całym, głównie jednak w tekstach religijnych (*Boże Dziecię*).

tekstów i w rozmaitych sytuacjach komunikacyjnych, co ukażemy na kilku wybranych przykładach⁵:

W użyciu neutralnym:

- Ze względu na stopień niepełnosprawności **dzieciaki** nie mogą chodzić do szkoły, gdzie uczą się zdrowe dzieci. Tym bardziej, że każde dziecko wymaga innego programu nauczania i rehabilitacji [prasa – Andrzej Pająk, *Za jeden uśmiech*, „Enter” 2003, nr 1];

- – z Pabianic ? znaczy tam mówisz o harcerstwie? – tak. ale wiesz co że to jest jakiś taki układ że hufiec podpisał umowę z akademią. nabór **dzieciaków** jest nie tylko z Pabianic [język mówiony – przyjaciółki o praktykach];

zabarwionym dodatnio:

- 1 czerwca mojemu bratu ciotecznemu urodził się synek. Jest naprawdę cudowny, przynajmniej nie będę się nudzić w wakacje.... **DZIECIAKI SĄ CUDOWNE!!!** [forum dyskusyjne – www.forumowisko.pl];

- **Dzieciaki** uwielbiają zabawę z barwnikami, a ja uwielbiam ten zachwyty i szerokie z wrażenia oczy, gdy obserwują reakcję jaka zachodzi [blog – <http://mamainspiruje.pl/category/creativity/>];

zabarwionym ujemnie:

- Czesław stał bezradnie, czekając, aż Helena powie mu, co ma zrobić. Spojrzał z niechęcią na Joannę. Że też ten **dzieciak** musi sprawiać tyle kłopotów [literatura piękna – Hanna Samson, *Pułapka na motyla*, 2000];

- Z tymi dzisiejszymi **dzieciakami** nie da się normalnie rozmawiać. Proszę, on tu stoi, spuchnięte nogi go rwą, a przecież – żeby nie ten chłopak – mógłby sobie siedzieć w portierni i niczym się nie denerwować [literatura piękna – Małgorzata Musierowicz, *Dziecko piątku*, 1993].

Ciekawe wydało nam się sprawdzenie, jak leksem *dzieciak* wartościowany jest w świadomości użytkowników współczesnej polszczyzny i jakie cechy konotuje. W tym celu przeprowadziłyśmy anonimowe badanie ankietowe wśród 360 respondentów obojga płci w różnym wieku⁶. Poprosiłyśmy ich o podanie pięciu przymiotników automatycznie kojarzonych ze słowem *dzieciak*. Celem niniejszego artykułu jest

⁵ Materiał pochodzi z Narodowego Korpusu Języka Polskiego (www.nkjp.pl) i przeglądark Google (www.google.pl) oraz Monco (www.monco.pl).

⁶ Do przeprowadzenia ankiety wykorzystaliśmy serwis interankiety.pl oraz Formularze Google. Za pomoc dziękujemy Paniom mgr Agnieszce Kijak i mgr Magdzie Żyzie.

rekonstrukcja – na podstawie wyników owej ankiety – współczesnego wizerunku dzieciaka w świadomości użytkowników polszczyzny.

Na wstępie wypada zdefiniować z językoznawczego punktu widzenia pojęcie wizerunku. Za Elżbietą Laskowską przyjmujemy, że wizerunek to dynamiczny stereotyp, który „powstaje niekiedy pod wpływem jakiegoś wydarzenia [...]. Częściej jednak [...] kształtuje się przez wielokrotne powtarzanie treści. Takie powtarzanie może treść w świadomości jakiegoś kręgu kulturowego [...] utrwalić. Wydaje się, że pewną rolę w kształtowaniu się wizerunku [...] odgrywają media” (Laskowska 2006: 276). Stereotyp zaś – od lat budzący zainteresowanie nie tylko socjologów i psychologów, ale też językoznawców – najpełniej zdefiniowała Irena Szczepankowska, pisząc, że jest to „jednostka wiedzy o świecie, tj. skonwencjonalizowane, powszechnie podzielane w danej społeczności i względnie trwałe (przekazywane z pokolenia na pokolenia) wyobrażenie danego fragmentu rzeczywistości (obiektu, zjawiska), zakodowane w warstwie znaczeniowej znaków językowych, w postaci tzw. standardów semantycznych. Stereotypy poznawcze składają się na językowy obraz świata jednostki i społeczności [...]” (Szczepankowska 2011: 143). Jerzy Bartmiński i Jolanta Panasiuk natomiast zwracają uwagę na to, że składowymi stereotypu zazwyczaj nie są „cechy istotne, tzw. esencjalne (te przysługują wszystkim obiektom klasy), lecz tylko cechy typowe, przysługujące obiektom uznanym potocznie za normalne, zwyczajne, reprezentatywne. Zestawy takich cech, zorganizowane wewnątrznie w nieprzypadkowy sposób, tworzą językowo-kulturowe obrazy przedmiotów, które od czasu Lippmanna przyjęło się nazywać stereotypami” (Bartmiński, Panasiuk 2001: 371 – 372).

Wyniki przeprowadzonego przez nas badania ankietowego dają podstawy do rekonstrukcji nie statycznego, utrwalonego stereotypu osoby nazywanej *dzieciakiem*, lecz jedynie wizerunku obecnego w świadomości współczesnych Polaków.

Interesujący nas leksem wywołuje rozmaite skojarzenia, gdyż ankietowani wymienili aż **283 różne przymiotniki** z nim związane, z których jednak 132 podano tylko raz (przykładowo: *bezmyślny, dowcipny, kilkuletni, natrętny, przemiły, zarozumiały, zwinny*), a 31 dwukrotnie (np. *arogancki, bezinteresowny, inteligentny, nieporadny, samolubny, uciążliwy, wyjątkowy*). W dalszym ciągu rozważań bierzemy pod uwagę wyłącznie 120 nazw cech wskazanych w ankietach przynajmniej trzykrotnie, pomijając asocjacje indywidualne⁷.

⁷ W dalszej części artykułu przykłady przymiotników podajemy wybiórczo, natomiast pełną ich listę w układzie rangowym zamieszczamy na końcu tekstu.

Licznie (więcej niż przez 10 osób) wymienione zostały 42 leksemy. Ich lista rangowa przedstawia się następująco:

mały (99), *niegrzeczny* (92), *kochany* (63), *wesoły* (63), *słodki* (54), *głośny* (46), *nieznośny* (35), *uśmiechnięty* (34), *beztroski* (33), *rozwydrzony* (33), *zabawny* (33), *radosny* (32), *energiczny* (31), *niedojrzały* (29), *rozpieszczony* (27), *szczęśliwy* (27), *hałaśliwy* (26), *niesforny* (23), *miły* (22), *grzeczny* (20), *młody* (20), *dziecinny* (18), *głupi* (18), *nieodpowiedzialny* (17), *placziwy* (17), *duży* (16), *niewychowany* (16), *rozkapryszony* (16), *wredny* (16), *brudny* (15), *szczery* (15), *ruchliwy* (14), *fajny* (13), *rozbrykany* (13), *uparty* (13), *uroczy* (13), *złośliwy* (13), *bystry* (12), *mądry* (12), *śmieszny* (12), *irytujący* (11), *szalony* (11).

Jak widać, żadna z cech kojarzonych ze słowem *dzieciak* nie została wskazana nawet przez 50% respondentów. Dwie najczęściej wymieniane to *mały* i *niegrzeczny* – podane mniej więcej przez 1/4 ankietowanych. Cechę *mały* w znaczeniu ‘bardzo młody, niedorosły’⁸ lub ‘mający niewielkie rozmiary w porównaniu z takimi, które uważa się za przeciętne; nieduży’, uznać należy za esencjalną (centralną w strukturze semantycznej jednostki językowej), o czym implicytnie świadczą definicje słownikowe leksemu *dzieciak*⁹, zaś *niegrzeczny* to już wyraźnie stereotypowe wartościowanie ujemne. Kolejne trzy leksemy na liście rangowej – *kochany*, *wesoły*, *słodki* – wnoszą do owego stereotypu aspekt dodatni. Analiza wszystkich 42 najczęściej wymienianych przymiotników potwierdza wspomnianą na początku artykułu aksjologiczną ambiwalencję związaną ze słowem *dzieciak*. Poza kilkoma określeniami neutralnymi (*beztroski*, *duży*, *młody*) respondenci wskazywali przede wszystkim cechy wartościowane ujemnie (21 przymiotników) – od stosunkowo „łagodnych” typu: *niesforny*, *niewychowany*, *rozpieszczony*, po zdecydowanie deprecjonujące, np.: *głupi*, *nieznośny*, *rozwydrzony*, *wredny*. Jednak leksemy o przeciwnym, a więc dodatnim znaku wartościowania, też były dość liczne (16) – od ogólnych typu: *fajny*, *miły*, *uroczy*, po precyzyjniejsze semantycznie: *bystry*, *mądry*, *grzeczny*, *energiczny*, *szczery*, *radosny*, *uśmiechnięty*.

⁸ Cechę *młody*, jak widać na liście rangowej, również wymieniano dość często.

⁹ Definicje te mają zazwyczaj charakter synonimiczny (por. przykładowo: *pieszcz.* a. *lekcew.* «dziecko» (Dubisz red. 2003); Dzieciak to inaczej dziecko. Słowo potoczne, często wyrażające sympatię, lekceważenie lub niechęć (Bańko red. 2000)). *Dziecko* natomiast definiowane jest jako: «człowiek od urodzenia do wieku młodzieńczego; także: każdy, niezależnie od wieku, potomek w stosunku do rodziców, syn albo córka» (Dubisz red. 2003); Dziecko to człowiek od urodzenia do czasu, gdy staje się dorosły (Bańko red. 2000).

Przewaga kojarzonych ze słowem *dzieciak* cech ujemnych nad dodatnimi jest jeszcze wyraźniejsza, gdy weźmiemy pod uwagę pozostałe przymiotniki analizowane w tym artykule (przypomnijmy: wymieniane przynajmniej trzykrotnie). Aż 44 z nich konotują bowiem negatywny obraz dziecka nazywanego *dzieciakiem* (np. *humorzysty, marudny, niecierpliwy, nadpobudliwy, upierdliwy, pyskawy, bezczelny, krnąbrny, nieposłuszny, rozpuszczony, okropny, wulgarny, zły*), podczas gdy zaledwie 27 wywołuje skojarzenia pozytywne (np. *cudowny, rozkoszny, śliczny, wspaniały, odważny, zdolny, pogodny, dobry, żywy, żwawy*). Dla pełności obrazu dodać tu trzeba kilka przymiotników aksjologicznie neutralnych (np. *bezradny, niewinny, bezbronny, niedoświadczony*).

Wizerunek *dzieciaka* zrekonstruujemy, grupując poszczególne cechy (a dokładniej ich nazwy) wokół rozmaitych aspektów odnoszących się do obiektu (cech fizycznych, psychicznych, sposobu zachowania itp.). Potwierdzimy jednocześnie ambiwalencję aksjologiczną zawartą w tym wizerunku, pokazując, że te same aspekty łączą się często z przeciwstawnymi konotacjami.

Ze względu na **cechy fizyczne** *dzieciak* budzi wśród respondentów głównie pozytywne skojarzenia – estetyczne: *ładny, śliczny* i związane z kondycją: *zdrowy, szybki, żwawy, żywy, żywiołowy*. Negatywne asocjacje są znacznie rzadsze i dotyczą wyłącznie wyglądu: *brudny, umorusany, zasmarkany*.

Bogatszy repertuar środków leksykalnych, którymi ankietowani określali *dzieciaka*, dotyczy **sfery psychicznej**. Przymiotniki wartościujące dodatnio są tu tak samo liczne jak wartościujące ujemnie. Wizerunek *dzieciaka* tworzą nazwy odnoszące się do emocji, z jednej strony pozytywnych: *szczęśliwy, radosny, wesóły, pogodny*, z drugiej negatywnych: *smutny*. Kolejna grupa dotyczy dyspozycji intelektualnych – także pozytywnych: *mądry, zdolny, bystry, sprytny, pomysłowy* i negatywnych: *głupi, cwany*. Z psychiką związane są także cechy osobowościowe, wśród nich znów oceniane pozytywnie: *ufny, szczery, spontaniczny, odważny* i negatywnie: *infantylny, naiwny, dziecinny, ciekawski, nadpobudliwy, uparty, niecierpliwy, nieodpowiedzialny*.

Wiele cech psychicznych (rzadziej fizycznych) składających się na wizerunek *dzieciaka* przejawia się w **sposobie** jego **zachowania**, które może być oceniane dobrze lub źle. Ze zgromadzonego materiału wynika, że określenia pejoratywne zdecydowanie przeważają nad nielicznymi pozytywnymi: *grzeczny, aktywny, energiczny*. Wspomniane określenia pejoratywne dotyczą ogólnie braku grzeczności (*niegrzeczny, nieposłuszny, nieusłuchany, niewychowany*), niewłaściwej postawy życiowej

spowodowanej pobłażliwością otoczenia (*marudny, kapryśny, humorzasty, złośliwy*), a także nadpobudliwości ruchowej (*niesforny, rozbrykany*) i niestosownych zachowań mownych (*pyskaty, krzykliwy, hałaśliwy, bezczelny*).

Można wskazać jeszcze jedną grupę przymiotników wymienionych przez respondentów, wyróżnioną przez nas ze względu na przyjętą w tychże określeniach perspektywę **relacji między otoczeniem a dzieciakiem**. Podobnie jak w odniesieniu do cech psychicznych obserwujemy tu zrównoważoną ambiwalencję aksjologiczną. Dodatni znak wartościowania reprezentują leksemy: *fajny, miły, sympatyczny, kochany, rozkoszny, słodki, uroczy, cudowny, wspaniały, pocieszny, rozbrajający, zabawny, śmieszny*, zaś ujemny takie, jak: *niemiły, okropny, absorbujący, męczący, upierdliwy, denerwujący, irytujący*. Jak widać z zaprezentowanych przykładów, skala wartościowania obejmuje szerokie spektrum – od niskiego poziomu po wysoki poziom zabarwienia emocjonalnego (*fajny, miły – cudowny, wspaniały; niemiły – okropny; absorbujący – upierdliwy*).

Warto zaznaczyć, że spośród 360 respondentów aż 293 osoby na pięć przymiotników kojarzonych przez nie ze słowem *dzieciak* podały przykłady o różnym znaku wartościowania (typu: *wesoły, hałaśliwy, marudzący, kochany, nieznośny*), 48 wskazało wyłącznie określenia nacechowane ujemnie (typu: *wredny, irytujący, męczący, niemiły, uciążliwy*), a zaledwie 19 ankietowanych wymieniło leksemy tylko wartościujące dodatnio (np. *grzeczny, słodki, miłusiński, kochany, radosny*). Jest to kolejne potwierdzenie ambiwalencji wizerunku dzieciaka w świadomości współczesnych Polaków.

Porównanie wyników badania ankietowego według kryterium wieku (trzy grupy wiekowe: 1. – do 30 lat, 2. – od 31 do 55 lat, 3. – powyżej 55 lat) wykazało znaczne różnice pod względem wartościowania łączonego z interesującym nas tu leksemem. Najmłodsi respondenci (243 osoby) przypisują dzieciakowi znacznie częściej cechy ujemne niż dodatnie (przymiotniki o ujemnym znaku wartościowania wymienili oni 668 razy, a o dodatnim – 502 razy). Oznacza to, że z pięciu wymienianych przez nich przymiotników średnio trzy miały nacechowanie negatywne, a dwa – pozytywne. Wśród ankietowanych było znacznie mniej osób w wieku średnim (78) oraz starszych (39). W obu tych grupach stosunek łączonych ze słowem *dzieciak* przymiotników był odwrotny – trzy nacechowane melioratywnie na dwa pejoratywnie. Jak widać zatem, w oczach młodego

pokolenia Polek i Polaków¹⁰ wizerunek dzieciaka rysuje się w znacznie ciemniejszych barwach niż w oczach osób po 30. roku życia.

Interesującym problemem jest to, na ile stereotyp zależy od sposobu postrzegania obiektu, a na ile od sposobu nominacji. Innymi słowy: czy leksemy *dzieciak* i *dziecko* o wspólnej cesze esencjalnej ‘młody’ konotują podobne cechy typowe (stereotypowe)? Można się też zastanowić nad tym, czy podobne konotacje łączą się w świadomości użytkowników polszczyzny z interesującym nas leksemem zarówno w liczbie pojedynczej (*dzieciak*), jak i w liczbie mnogiej (*dzieciaki*). Są to jednak tematy na odrębne, kolejne opracowania.

LITERATURA

- Bańko 2006:** Bańko, M. *Słownik dobrego stylu czyli wyrazy które się lubią*. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 2006.
- Bańko, red. 2000:** *Inny słownik języka polskiego*. Red. M. Bańko. T. 1. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 2000.
- Bartmiński, Panasiuk 2001:** Bartmiński, J., Panasiuk, J. Stereotypy językowe. W: *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001, 371 – 395.
- Doroszewski, red. 1960:** *Słownik języka polskiego*. Red. W. Doroszewski. T. 2. Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna, 1960.
- Dubisz, red. 2003:** *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Red. S. Dubisz. T. 1. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 2003.
- Dunaj, red. 1996:** *Słownik współczesnego języka polskiego*. Red. B. Dunaj. Warszawa: Wydawnictwo Wilga, 1996.
- Geller, Dąbrówka 2007:** Geller, E., Dąbrówka, A. *Słownik stylistyczny języka polskiego. Ponad 100 000 wyrażen (idiomów, kolokacji i użyć)*. Warszawa: Wydawnictwo Świat Książki, 2007.
- Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki 1900:** Karłowicz, J., Kryński, A.A., Niedźwiedzki, W. *Słownik języka polskiego*. T. 1. Warszawa: W drukarni E. Lubowskiego i S-ki, 1900.
- Laskowska 2006:** Laskowska, E. Stereotypy Bydgoszczy w tekstach prasy lokalnej. W: *Miasto. Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*. Red. M. Świącicka. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2006, 275 – 282.

¹⁰ Wśród 360 respondentów było tylko 60 mężczyzn. Ze względu na ogromną dysproporcję liczby mężczyzn i liczby kobiet wypełniających ankietę w analizach nie wzięliśmy pod uwagę kryterium płci.

- Linde 1854:** Linde, S.B. *Słownik języka polskiego*. T. 1. Lwów: W drukarni Zakładu Ossolińskich, 1854.
- Narodowy Korpus Języka Polskiego:** WWW.nkjp.pl [dostęp: maj – czerwiec 2016].
- Piotrowicz, Witaszek-Samborska (w druku):** Piotrowicz, A., Witaszek-Samborska, M. O karierze dzieciaka w polszczyźnie. W druku.
- Szczepankowska 2011:** Szczepankowska, I. *Semantyka i pragmatyka językowa. Słownik podstawowych pojęć z zadaniami i literaturą przedmiotu*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2011.
- Szymczak, red. 1978:** *Słownik języka polskiego*. Red. M. Szymczak. T. 1. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 1978.
- Urbańczyk, Kucala, red. 1999:** *Encyklopedia języka polskiego*. Red. S. Urbańczyk, M. Kucala. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, wyd. 3. popr. i uzupeł., 1999.
- Zdanowicz i in. 1861:** Zdanowicz, A. i in. *Słownik języka polskiego*. Cz. 1. Wilno: Wydawnictwo Orgelbranda, 1861.
- Zgólkowa, red. 1997:** *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Red. H. Zgólkowa. T. 10. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1997.
- Żmigrodzki, red.:** *Wielki słownik języka polskiego PAN*. Red. P. Żmigrodzki. WWW.wsjp.pl [dostęp: 10.10.2016].

Lista rangowa analizowanych przymiotników (R – ranga, F – frekwencja w badaniu ankietowym)

R	Leksem	F		
			17.	hałaśliwy 26
			18.	niesforny 23
1.	mały	99	19.	miły 22
2.	niegrzeczny	92	20.	grzeczny 20
3.	kochany	63	21.	młody 20
4.	wesoły	63	22.	dziecinny 18
5.	słodki	54	23.	głupi 18
6.	głośny	46	24.	nieodpowiedzialny 17
7.	nieznośny	35	25.	płaczliwy 17
8.	uśmiechnięty	34	26.	duży 16
9.	beztroski	33	27.	niewychowany 16
10.	rozwydrzony	33	28.	rozkapryszony 16
11.	zabawny	33	29.	wredny 16
12.	radosny	32	30.	brudny 15
13.	energiczny	31	31.	szczerzy 15
14.	niedojrzały	29	32.	ruchliwy 14
15.	rozpieszczony	27	33.	fajny 13
16.	szczęśliwy	27	34.	rozbrykany 13

35.	uparty	13	81.	krzykliwy	4
36.	uroczy	13	82.	nadpobudliwy	4
37.	złośliwy	13	83.	niecierpliwy	4
38.	bystry	12	84.	niepoważny	4
39.	mądry	12	85.	odważny	4
40.	śmieszny	12	86.	pogodny	4
41.	irytujący	11	87.	psotliwy	4
42.	szalony	11	88.	rozbawiony	4
43.	kapryśny	10	89.	wymagający	4
44.	pyskaty	10	90.	zły	4
45.	ładny	9	91.	aktywny	3
46.	marudny	9	92.	behradny	3
47.	nieposłuszny	9	93.	biedny	3
48.	psotny	9	94.	cudowny	3
49.	roześmiany	9	95.	denerwujący	3
50.	sprytny	9	96.	humorzasty	3
51.	ciekawny	8	97.	kolorowy	3
52.	dobry	8	98.	marudzący	3
53.	krnąbrny	8	99.	niedobry	3
54.	pomysłowy	8	100.	niespokojny	3
55.	rozpuszczony	8	101.	okropny	3
56.	żywy	8	102.	placzący	3
57.	absorbujący	7	103.	pocieszny	3
58.	ciekawski	7	104.	problematyczny	3
59.	męczący	7	105.	rozbiegany	3
60.	umorusany	7	106.	rozbrajający	3
61.	bezczelny	6	107.	rozgadany	3
62.	niedoświadczony	6	108.	rozkoszny	3
63.	niemiły	6	109.	smarkaty	3
64.	nieusłuchany	6	110.	smutny	3
65.	niewinny	6	111.	sympatyczny	3
66.	roztrzępany	6	112.	śliczny	3
67.	rozwrzeszczany	6	113.	ufny	3
68.	spontaniczny	6	114.	wspaniały	3
69.	infantylny	5	115.	wulgarny	3
70.	naiwny	5	116.	zapłakany	3
71.	rozrabiający	5	117.	zasmarkany	3
72.	szybki	5	118.	zdrowy	3
73.	upierdliwy	5	119.	żwawy	3
74.	wrzeszczący	5	120.	żywiolowy	3
75.	zdolny	5	121.	agresywny	2
76.	zwariowany	5	122.	arogancki	2
77.	bezbronny	4	123.	bezinteresowny	2
78.	cwany	4	124.	bezpośredni	2
79.	gadatliwy	4	125.	czysty	2
80.	głodny	4	126.	durny	2

127.	inteligentny	2	173.	dziki	1
128.	kreatywny	2	174.	egoistyczny	1
129.	krzyczący	2	175.	elegancki	1
130.	lekkomyślny	2	176.	empatyczny	1
131.	lubiany	2	177.	figlarny	1
132.	malutki	2	178.	gaworzący	1
133.	małoletni	2	179.	głupolkowaty	1
134.	najważniejszy	2	180.	hałasujący	1
135.	niepokorny	2	181.	intrygujący	1
136.	nieporadny	2	182.	kilkuletni	1
137.	nieprzewidywalny	2	183.	kochający	1
138.	niesamodzielny	2	184.	koleżeński	1
139.	rozczochrany	2	185.	leniwy	1
140.	samolubny	2	186.	łagodny	1
141.	trudny	2	187.	łatwowierny	1
142.	uciążliwy	2	188.	łobuzerski	1
143.	urwisowaty	2	189.	łobuzowaty	1
144.	wkurzający	2	190.	marzycielski	1
145.	wolny	2	191.	milusiński	1
146.	wrażliwy	2	192.	milutki	1
147.	wstrętny	2	193.	naburmuszony	1
148.	wstydlivy	2	194.	nadęty	1
149.	wścibski	2	195.	namolny	1
150.	wyjątkowy	2	196.	narwany	1
151.	zadziorny	2	197.	natrętny	1
152.	angażujący	1	198.	niechciany	1
153.	autentyczny	1	199.	niedorośły	1
154.	bezmyślny	1	200.	nieduży	1
155.	bezwzględny	1	201.	nietajny	1
156.	bliski	1	202.	niekonsekwentny	1
157.	bogaty	1	203.	niekulturalny	1
158.	boski	1	204.	nienormalny	1
159.	buntowniczy	1	205.	nieobliczalny	1
160.	chamski	1	206.	nieogarnięty	1
161.	chory	1	207.	nieokiełznany	1
162.	chudy	1	208.	nieokrzesany	1
163.	cichy	1	209.	niepotrzebny	1
164.	cieplutki	1	210.	niepoukładany	1
165.	cool	1	211.	niesłuchający	1
166.	cudny	1	212.	niesympatyczny	1
167.	czuły	1	213.	nieśmiały	1
168.	dobroczynny	1	214.	nieświadomy	1
169.	dociekliwy	1	215.	nieuprzejmy	1
170.	dokuczliwy	1	216.	nieustępliwy	1
171.	dowcipny	1	217.	nieustraszony	1
172.	dynamiczny	1	218.	niewrażliwy	1

219.	niewykształcony	1	252.	śmiejący się	1
220.	niezdyscyplinowany	1	253.	towarzyski	1
221.	niezwykły	1	254.	uciekający	1
222.	niski	1	255.	uczciwy	1
223.	obraźalski	1	256.	uczuciowy	1
224.	obrażony	1	257.	uczynny	1
225.	oddany	1	258.	ułożony	1
226.	oryginalny	1	259.	upapwany	1
227.	otwarty	1	260.	upragniony	1
228.	parszywy	1	261.	uprzejmy	1
229.	paskudny	1	262.	uzależniony	1
230.	piegowaty	1	263.	ważny	1
231.	piękny	1	264.	wdzięczny	1
232.	pocziwy	1	265.	wnerwiający	1
233.	porywczy	1	266.	wybredny	1
234.	poukładany	1	267.	wybrudzony	1
235.	przebiegły	1	268.	wybuchowy	1
236.	przemięły	1	269.	wygadany	1
237.	przeszkadzający	1	270.	zaciekawiony	1
238.	przytulny	1	271.	zadowolony	1
239.	pytający	1	272.	zaniedbany	1
240.	rezolutny	1	273.	zarozumiały	1
241.	rozbestwiony	1	274.	zaskakujący	1
242.	rozdarty	1	275.	zaspany	1
243.	rozkrzyczany	1	276.	zawadiacki	1
244.	rozmarzony	1	277.	zbuntowany	1
245.	skoczny	1	278.	zdecydowany	1
246.	słaby	1	279.	zmęczony	1
247.	spokojny	1	280.	zuchwały	1
248.	super	1	281.	zwinny	1
249.	szcherbaty	1	282.	zwykły	1
250.	szkodliwy	1	283.	żywotny	1
251.	śmiały	1			

**ZAŁOŻENIA SEMANTYKI KONTRASTYWNO-LEKSYKALNEJ
NA PRZYKŁADZIE POL. – *DOM*, BUŁG. – *DOM/KĄŠTA*,
NIEM. – *HAUS*, ANG. – *HOUSE/HOME*¹**

Iwona Nowakowska-Kempna
Akademia im. J. Długosza w Częstochowie

**THE ASSUMPTIONS OF CONTRASTIVE LEXICAL SEMANTICS
FOR AN ANALYSIS OF THE POLISH *DOM*, THE BULGARIAN
DOM/KĄŠTA, THE GERMAN *HAUS*, AND THE ENGLISH
*HOUSE/HOME***

Iwona Nowakowska-Kempna
Jan Długosz University of Częstochowa

Lexicological studies require the analytical depth that is indispensable to the lexical semantic analysis, that is, the notion of conceptualisation in cognitive studies and the broad perspective that includes etymology and the semantic clustering model of a lexeme, and polysemy. A detailed analysis is provided by first contrasting data from two or more Slavic languages and then contrasting the data from Slavic languages with the data from Germanic and/or Romance languages. Although semantic similarities in all languages are connected with the axiological layer of *dom* as the good, and in consequence, as value, and with such elements of conceptualisation as ‘a building for living in, usually where people live’ and the polysemy of *dom*, semantic differences are to be found in its construal, cultural, social, and historical experiences ingrained in phraseology and proverbial expressions (paroemia), as well as in metaphorical lexis.

Key words: *cognitive studies, conceptualisation, conceptual domain, contrastive lexical semantics, polysemy, phraseology, axiology, house/home*

¹ W niniejszym artykule zostały wykorzystane niewielkie fragmenty tekstu B. Bierwiaczonka (2016) i H. Kaczmarek, E. Pawlikowskiej-Asendrych (2016) dotyczące wspólnych elementów analizy kontrastywnej leksemów *house*, *Haus* oraz bułgarskiego *dom/kąšta*.

1. Przedmiot i cel badań

Pojęcie *dom*, *kášta/dom* należy nie tylko do podstawowego zasobu słownictwa, lecz także do symboli ważnych w życiu człowieka. Wskazuje na bezpieczeństwo, intymność, prywatność człowieka jako miejsca, które daje ludziom schronienie, w którym żyją, zwykle w rodzinie. Dom daje poczucie spokoju i wolności, umożliwia wykonywanie wielu życiowych czynności, organizuje życie człowieka (Masłowa 2004: 70). Staje się miejscem odseparowanym od świata, od „otaczającego je chaosu, przestrzeni i zdarzeń” (Pazio-Wlazłowska Rotmistrowa 2014: 12). Dobrze służy swoim mieszkańcom.

Dom ma kilka znaczeń, należy do wyrażeń polisemicznych, co – uwzględniają słowniki. Definicje leksykograficzne dobrze odsłaniają elementy językowego obrazu świata (Bartmiński 1990, 2014, Chlebda 1993, 2000) i wskazują na utrwaloną dobrze w języku jego wieloznaczność.

Przykładowo w korpusie elektronicznym języka niemieckiego DWDS (2016) występują znaczenia:

- 1) aus Wänden und Dach errichtetes Gebäude für Menschen
 - a) zum Wohnen, Wohnhaus
 - b) öffentliches, zweckbestimmtes Gebäude
 - c) dort, dorthin, wo man ständig wohnt, heim
- 2) die Gesamtheit der zu 1 gehörenden Personen
 - a) alle Bewohner eines Hauses (pot.)
 - b) Familie
 - c) Dynastie
 - d) Zuhörerschaft (im Theater)
 - e) Volksvertretung, Ständevertretung, Parlament
- 3) Hauswesen, Wirtschaft einer Familie
- 4) Gehäuse der Schnecke (pot.)
- 5) ein fideler Mensch, alter Freund (salopp).

DUDEN (DUDEN 2007: 768 – 769) proponuje również pięć znaczeń:

- 1)
 - a. Gebäude, das Menschen zum Wohnen dient
 - b. Gebäude, das zu einem bestimmten Zweck errichtet wurde
 - c. Wohnung, Heim, in dem jemand ständig lebt
- 2) Gesamtheit der Hausbewohner (pot.)
 - a. Gesamtheit von Personen, die sich in einer bestimmten Funktion in einem bestimmten Haus aufhalten, dort tätig sind
 - b. Familie
 - c. Haushalt, Wirtschaft, Hauswesen einer Familie

- 3) Dynastie, [Herrscher]geschlecht
- 4) Person, Mensch (pot.)
- 5) a. Tierkreiszeichen in seiner Zuordnung zu einem Planeten (astrol.)
- b. einer der zwölf Abschnitte in die der Tierkreis eingeteilt ist (astrol.).

Propozycje zawarte w poszczególnych słownikach nieco się różnią, gdyż w słowniku DWDS występuje znaczenie czwarte `Gehäuse der Schnecke`, które nie jest ujęte w słowniku DUDENA. W DUDENIE natomiast pojawia się znaczenie piąte z obszaru astrologii, które nie występuje w korpusie elektronicznym DWDS.

Słownik języka niemieckiego PONS (PONS 2004: 596) przytacza cztery znaczenia:

- 1) ein aus Beton, Steinen, Ziegeln usw. gebautes Gebäude mit meist rechteckigem Grundriss, das in verschiedene Räume und Stockwerke aufgeteilt ist und das Menschen als Wohnung oder Arbeitsraum dient
- 2) ein Unternehmen, eine Institution oder Spielstätte
- 3) die Bewohner oder Besucher eines Hauses/ einer Spielstätte
- 4) Adelsfamilie.

Oznacza to, iż w powszechnie używanych słownikach języka niemieckiego powtarzają się cztery znaczenia leksemu Haus:

- a) budynek, który służy do mieszkania lub życia,
- b) grupa ludzi wspólnie mieszkająca i charakteryzująca się pewnymi cechami,
- c) instytucja, przedsiębiorstwo,
- d) dom jako osoba (pot.).

W języku polskim (Dunaj, red 1996: 185) wymienia się w podstawowym znaczeniu ogólnym zarówno

- 1) budynek- miejsce zamieszkania, jak również siedzibę instytucji, sklepów, zakładów pracy itp. Oprócz tego pojawiają się:
- 2) mieszkanie, lokal,
- 3) najbliższą rodzinę mieszkającą razem, domowników
- 4) sprawy rodzinne, zajęcia i obowiązki, gospodarstwo domowe;
- 5) dynastię, rodzinę, ród;
- 6) nazwę instytucji lub budynek, w którym instytucja się mieści.

W słowniku elektronicznym języka polskiego (WSJPPAN, 2016) wymienia się następujące kategorie:

- 1) budynek,
- 2) mieszkanie,
- 3) rodzina,

- 4) gospodarstwo,
- 5) dynastia, ród,
- 6) placówka
 - a. placówka różnego rodzaju, organizacje placówki opiekuńcze i kulturalne, stosunki, grupy i organizacje społeczne;
 - b. siedziba placówki,
- 7) instytucja
 - a. instytucja usługowa;
 - b. siedziba instytucji usługowej
- 8) ośrodek będący miejscem spotkań itp.

W języku bułgarskim (Dečeva 1997) w definicji *domu*||*kăšta* dwa określenia:

- 1) *kăšta* `budynek` oraz
- 2) apartament `mieszkanie` `żilište`. Dokładna definicja bułgarskiego *dom/kăšta* obejmuje (Dečeva 1997) 5 znaczeń.

W języku bułgarskim Dečeva (1997) podaje:

ДОМ, -ѲТ М – 1. Къща или апартамент за жилище на отделно семейство. *Тук е нашият дом.* 2. Покъщина, домакинство. *Сбирам дом и къща.* 3. Семейство, род. 4. Роден кът, родина. *Искам да се завърна у дома си.* 5. Учреждение или заведение за обществени нужди. *Детски дом. Почивен дом.*

W Słowniku BAN (Čolakova, red 1984: 253 – 254) znaczenia słowa DOM tworzą łańcuch polisemiczny wyznaczony przez 7 znaczeń:

- 1) *žilište* na odelno semejstvo (*kăšta* ili apartament);
- 2) *blizkite*, koito *živejat* zaedno v edno *žilište*, semejstvo;
- 3) *dăržavno*, *obštstveno* ili *tărgovsko* učreždenie s opredeleno pred na značenie, koeto obikn. zaema odelno pomeštenie ili sgrada;
- 4) *sgradata*, *kădeto* se pomeštava tova učreždenie;
- 5) dial. *pokăština*, *domakinstvo*;
- 6) ostar. *kniž. dinastija*, *rod*;
- 7) ostar. *kamara*, *narodno săbranie*, *parlament*.

Należy odnotować informację istotną dla owego łańcucha, czyli fakt, iż DOM należy do kategorii MIESZKANIE dla oddzielnej rodziny, a sprawą drugorzędną jest, czy to jest odrębny budynek czy mieszkanie w kamienicy, bloku itp. Pozostałe pięć znaczeń podzielane są z innymi słownikami, a w znaczeniu PARLAMENT należy do specyfiki bułgarskiej.

Słowo KĂŠTA (Čolakova, red. 1995: 180 – 181) należy w pierwszej kolejności do kategorii BUDYNEK/SGRADA będąc budynkiem zamieszkałym przez ludzi, a dzięki generalizacji CAŁOŚĆ za CZĘŚĆ oznacza także mieszkanie.

W ten sposób, chociaż leksemy *dom* i *kăšta* różnią się klasyfikacją generalną: *žilište* – sgrada i definicjami prototypowymi: DOM – *žilište* na odległość *semejstvo* wobec KĂŠTA – *sgrada* za *žilište* na odległość *semejstvo*, to w użyciu języka, zwłaszcza języka codziennej komunikacji, oba leksemy używane są najczęściej wymiennie – różnica dotyczy kolejnych znaczeń i zestawień z leksemem DOM.

Biorąc pod uwagę, iż w języku bułgarskim na określenie pojęcia DOM istnieją dwa leksemy *dom* i *kăšta* trzeba podkreślić, iż *dom* oznacza zwykle sgrada *'budynek'* i *žilište* *'mieszkanie'* i bywa tutaj używany wymiennie, to *kăšta* należy w pierwszym rzędzie do kategorii *'budynek/sgrada'*, oczywiście służący do zamieszkania przez ludzi. W podsumowaniu należy zaznaczyć, iż *kăšta* włącza przede wszystkim pojęcie budynku *'sgrada'*, w którym żyją ludzie, a *dom* – *'budynek|mieszkanie + rodzina'*. Tak wynika z przeprowadzonych ankiet i zebranego materiału językowego. W związku z tą repartycją, różne jest użycie tych wyrażen w frazeologii oraz systemie przydawek zawężających lub rozszerzających znaczeń, określeń uszczegóławiających czy charakteryzujących typy domów, działalności, siedzib itp. Różnią się więc zakresem hiponimów.

Szczegółową analizę tych zjawisk należy przedstawić w oddzielnym artykule, w niniejszym tekście zostaną one jedynie zasygnalizowane.

2. Onomazjologia

Autorzy słowników języków angielskiego i niemieckiego, polskiego i bułgarskiego są zgodni, że podstawowe znaczenie leksemu *Hause, Haus, dom, dom/kăšta* jest *'miejsce, w którym żyją i mieszkają ludzie'*. W języku angielskim jako nazwy hiperonimiczne występują: *hause, home, residence, dwelling, dwelling place, abode, household, home stead, domicile lodgings, quarters, building, edifice* (The Oxford Thesaurus 1991). W języku angielskim mamy tutaj dwa leksemy *house* i *home*, w języku bułgarskim *dom* i *kăšta*, których znaczenie i występowanie w znacznej mierze się pokrywają (oba leksemy mogą oznaczać *'budynek w którym żyją i mieszkają ludzie'* jak i *'mieszkanie, w którym żyją i mieszkają ludzie'*, gdzie *mieszkanie* bułg. *žilište/apartament* nie jest odrębnym budynkiem, tylko jego częścią, chociaż najczęściej *kăšta* oznacza *'budynek/sgrada'*, a *dom* łączy obie kategorie semantyczne por. uwagi poprzednie). Możliwe jest wszakże użycie metonimiczne uszczegóławiające *kăšta* w sensie *'mieszkanie'* a nie: *'budynek'* (CAŁOŚĆ za CZĘŚĆ).

W języku bułgarskim występują tutaj:

ЖИЛИЩЕ, дом, квартира, апартамент, къща.

Общо значение. Помещение за живеене.

жилище: едно или няколко помещения в сграда, в които някой живее постоянно или продължително време.

дом: жилището на едно семейство.

квартира: помещение за живеене, което обикновено се наема, състоящо се от една или няколко стаи.

апартамент: самостоятелно жилищно помещение в голяма сграда, състоящо се от една или повече стаи и сервизни помещения, разположени на една площ.

къща: самостоятелна сграда за жилище на едно или повече семейства.

Analiza semazjologiczna pozwoli lepiej i szerzej opisać repartycje obu wyrazów *dom* i *kāšta* oraz ich połączenia z innymi leksemami.

W języku bułgarskim najważniejsze leksemy o znaczeniu `budynek, w którym mieszkają ludzie` to: *kāšta*, *dom*, *koliba* `chata, chałupa`, *bliznak* `bliźniak`, *segment* `dom szeregowiec`, *vila*, *nebostrāgač* `wieżowiec|drapacz chmur`, *mravunjak* `mrówkowiec, duży blok`. Brak jest obiektów i określeń typu *czworaki* – desygnat ten można oddać jako *žilište za prislugata* lub *slugijsko žilište* `mieszkanie dla służby`. Wysokościowiec lub wieżowiec może zostać przetłumaczony jako *mногоетаžen blok* lub *mногоетаžna kooperacija* a blok z paneli jako *panelen blok*.

Analizując układ frekwentatywny podstawowych leksemów, można posłużyć się słownikiem Cvetanki Nikolovej (1987) poświęconym frekwencji podstawowego słownictwa potocznego bułgarszczyzny w odniesieniu do 100 000 słowoform. Oddaje go tabela nr 1. Frekwencja słów oznaczających *dom*.

Tabela nr 1. Frekwencja słów oznaczających *dom*

Leksem	Frekwencja według Słownika C. Nikolovej (1987)	Średnia frekwencja wg Słownika C. Nikolovej (1987) rankingowa
dom	26 050	20/4
kāšta	30 132	16/5
kooperacja	00 120	3/2
koliba	–	–
blok	30 125	19/4
vila	000 30	6/1
imение	00 100	1/1
rezidencja	–	–
nebostrāgač	–	–

Źródło: Nikolova 1987

Uderzająca jest bardzo duża frekwencja słów *kášta* – ponad 30 000, *dom* – ponad 26 000 oraz *blok* – ponad 30 000 słowoform. *Willa* występuje 30 razy, a posiadłość|dwór – *imение* aż 100 razy, natomiast brak jest poświadczeń słowa *kooperacija* `kamienica` i *koliba* `chata, chałupa`, które – być może jako związane z prywatną własnością w okresie socjalizmu (Nikolova 1987) nie były używane w rozmowach, prasie codziennej i literaturze popularnej minionego okresu, skąd pochodzą słowoformy.

3. Analiza semazjologiczna

Reprezentacja struktury semantycznej prototypowego znaczenia leksemów *kášta/dom* została zaproponowana jako matryca domen z wyszczególnionymi w domenach profilami i wartościami. Określając tę matrycę warto odwołać się do kapitalnej tezy R. Langackera, iż „Znaczenia kryją się w umysłach użytkowników języka, którzy produkują i rozumieją kolejne wyrażenia” (Langacker 2009: 48) oraz do zdefiniowania znaczenia jako treści pojęciowej, ujętej właśnie w matrycę domen oraz jako sposób obrazowania owej treści. Na treść składającą się domeny (Langacker 2009: 70 – 71) przywołane przez dany leksem. J. Taylor (Taylor 2007: 234) definiuje domenę jako „pewien obszar wiedzy stanowiący kontekst dla konceptualizacji danej jednostki semantycznej”. Interpretowane są one jako wskazanie wszelkiego rodzaju treści pojęciowej lub sfery doświadczenia. Profilowanie informacji związane ze sposobem obrazowania sceny: odsłania różne domeny użyte w różnych sytuacjach. Zadaniem naszym będzie zaproponowanie matrycy domen kognitywnych. Domeny, ich profile i wartości zostały ustalone na bazie stworzonego kwestionariusza dla naszych czterech języków oraz wypełnione przez rodzimych użytkowników języka bułgarskiego w liczbie 50 osób. Podobnymi badaniami zostali objęci Polacy, Niemcy i Anglicy.

Należy zaznaczyć, iż podejścia onomazjologiczne i semazjologiczne wykazują cechy wspólne, gdyż „stosując je napotykaemy podobne zjawiska w sferze efektów prototypowych, połączeń semantycznych czy nieostrości” (Geeraerts 2001: 70). Można je uznać w pewnej mierze za komplementarne.

Warto także zaznaczyć, że domeny nie stanowią obszarów wiedzy ostro odgraniczonych od siebie np. w przypadku leksemu *kášta* domena PRZESTRZEŃ rozumiana jako `wygląd domu` – obiektu trójwymiarowego zazębia się z domeną LOKALIZACJA rozumianą w kontekście – `wymiar przestrzenny domu`.

Matryca domen *kášta/dom* obejmuje – jak ustalono (Bierwiaczonek 2016) – następujące domeny, wraz z ich profilami i wartościami:

PRZESTRZEŃ (tj. wygląd domu jako obiektu trójwymiarowego), LOKALIZACJA (gdzie znajdują się domy) RELACJA CAŁOŚĆ-CZEŚĆ (A – części zewnętrzne; B – części wewnętrzne domu), MATERIAŁ, ZAWARTOŚĆ (A – rzeczy; B – ludzie), CZYNNOŚCI (A – w domu, gdzie [dom jako MIEJSCE] oraz B – „wobec” domu, gdzie [dom jako PATIENS]), WARTOŚĆ (przy czym ankietowani wskazywali jedynie na wartość emocjonalną). Profile zostały ustalone w oparciu o kwestionariusz, wypełniony przez 50 respondentów – nosicieli języka bułgarskiego, podobnie jak trzy pozostałe kwestionariusze. Ankieta zawierała 10 pytań o charakterze otwartym z jednoczesnym ograniczeniem ilości odpowiedzi, natomiast pytanie nr 11 zawierało prośbę o wskazanie 4 typowych domów bułgarskich przedstawionych na zdjęciach. Były wśród nich bogaty dom z Koprivšticy z okresu bułgarskiego Odrodzenia, dom z čardakiem z Płowdiwu, blokowisko i kamienica rogowa z Sofii (zdjęcia nr 4, 6, 15, 16). Mogło być wskazywane również zdjęcie z domkami – szeregowcami jako typowej zabudowy w naszych krajach (zdjęcie nr 20) oraz blok (zdjęcie nr 17).

A: ankieta АНКЕТА

Възраст: Пол:

Моля, изпълнете посочените по-долу задания.

1. Сграда за живеене е:
2. Как изглежда домът? Избройте максимално 5 елемента на дома, видени отвън.
3. От какви материали се строят домовете? Дайте поне 5 отговора.
4. Избройте максимално 5 помещения, които се намират в дома.
5. Какво обикновено се намира в дома? Избройте максимално 10 неща.
6. Кой обикновено живее в дома? Дайте максимално 7 отговора.
7. Къде обикновено се намира домът? Дайте максимално 5 отговора.
8. Какво обикновено се прави вкъщи? Дайте максимално 7 отговора.
9. Какво се прави с къщата? Дайте максимално 10 дейности.
10. С какви чувства свързвате дома? Избройте максимално 5 чувства.
11. Посочете 4 типични жилища.

Wstępna analiza tekstu ankiety pozwala już uchwycić pewne różnice semantyczne i pragmatyczne w stosowalności leksemów *dom* i *kăšta* w języku bułgarskim. Otóż *kăšta* jest częściej używana w sensie budynku, jego materialnej substancji i zewnętrznego wystroju, podczas gdy *dom* wiąże się z wystrojem wewnętrznym, rodziną go zamieszkującą, *atmosferą domu* i sferą *uczuć*. Określenie *vkăšti* oznacza *w domu*, a nie – `w budynku`.

Poniższe zestawienie prezentuje poszczególne domeny dla leksemów *dom* | *kăšta* oraz profile ustalone na podstawie odpowiedzi ankietowanych:

Domena: Profile i||lub wartości

PRZESTRZEŃ: zdjęcia: studenci wskazali zdjęcia nr 4, 6, 15, 16, 17 oraz 20

LOKALIZACJA²: v grada⁽⁴⁷⁾, na selo⁽⁴⁷⁾, v planina⁽²⁵⁾, v gora⁽²⁰⁾, do more⁽⁵⁾, na ostrova⁽¹⁾, na zemjata⁽²⁾, v stolicata⁽³⁾, v provincjata⁽³⁾, v blok⁽¹⁾, v kăšta⁽¹⁾.

RELACJA CAŁOŚĆ-CZĘŚĆ:

A: **Wygląd zewnętrzny domu:** prozorci⁽⁵⁰⁾, dvor⁽⁴⁹⁾, vrata⁽⁴⁴⁾, ograda⁽⁴⁵⁾, vhod|dvor⁽³⁰⁾, gradinka s ograda⁽¹⁵⁾, fronton⁽³⁾, arka⁽³⁾, prjaslo⁽²⁾, steni⁽¹⁶⁾, štori|perdeta⁽³⁾, terasi⁽³⁾, rastenija⁽³⁾, balkoni⁽¹⁰⁾, prane⁽²⁾, fasada⁽³⁾,

² Cyfry umieszczone w nawiasach wskazują liczbę respondentów spośród 50 osób, które podały (lub wskazały) daną odpowiedź.

komin⁽³⁾, dim⁽¹⁾, saksii⁽²⁾, pokriv⁽⁶⁾, svete se lampa⁽¹⁾, zavesi⁽¹⁾, svetlina⁽¹⁾, kuče⁽³⁾.

B: Wygląd wewnętrzny domu: dnevna⁽⁴⁵⁾, kuhinja⁽⁴⁹⁾, spalnja⁽⁴⁸⁾, detska⁽³⁵⁾, banja⁽³⁰⁾, trapezarija⁽²⁵⁾, kabinet⁽²⁾, koridor⁽⁴⁾, biblioteka⁽²⁾, drešnik⁽³⁾, sklad⁽¹⁾, hol⁽⁵⁾, toaletna⁽¹⁰⁾, vsekidnevna⁽⁴⁾, kiler⁽³⁾, meze⁽¹⁾, tavanski pomeštenija⁽¹⁾.

MATERIAŁ: tuhli⁽⁴⁸⁾, ciment⁽²⁰⁾, dārvo⁽²⁵⁾, keremidi⁽¹⁵⁾, kirpič⁽¹⁶⁾, var⁽²⁾, dārvesina⁽¹⁾, blokčeta za zidarija ot gazobeton⁽¹⁾, keramični tuhli⁽¹⁾, stomanena konstrukcija⁽²⁾, krāgli dārveni trupi⁽¹⁾, beton⁽²⁰⁾, panelni konstrukcii⁽⁵⁾, metal⁽⁶⁾, kamāk⁽¹⁾, željazo⁽²⁾, armatura⁽²⁾, gotovi paneli⁽³⁾, stāklo⁽³⁾, pjasāk⁽⁴⁾, pločki⁽²⁾, led⁽¹⁾, lamarina⁽¹⁾, palatki⁽¹⁾.

ZAWARTOŚĆ

A: rzeczy: semejno bogatstvo⁽¹⁾, knigi⁽³⁾, spomeni ot po-stari i segašni pokolenija⁽¹⁾, masa⁽²⁵⁾, stolove⁽³⁰⁾, garderob⁽¹⁰⁾, leglo⁽²⁶⁾, bitova tehnika⁽³⁾, bjuro⁽⁴⁾, škač⁽⁵⁾, biblioteka⁽⁵⁾, divan⁽²⁾, kilim⁽³⁾, pečka⁽⁴⁾, hladnilnik⁽¹⁵⁾, televizor⁽¹⁵⁾, kompjuter⁽¹⁵⁾, mebeli⁽²⁰⁾, paralnja⁽³⁾, snimki⁽¹⁾, spomeni⁽¹⁾ (wspomnienia), drehi⁽²⁾, tehnika⁽³⁾, hrana⁽¹⁾ (jedzenie), lični vešti⁽²⁾, cvetja⁽²⁾, električeski prisposoblenija i uredi⁽¹⁾, dekoracija (kartini)⁽¹⁾, toaletna pečka⁽²⁾, kanape⁽¹⁾, privori za hranene⁽¹⁾, gotvarska pečka⁽¹⁾, hljab⁽¹⁾, sapun⁽¹⁾, čaršafi⁽¹⁾, lampi⁽¹⁾, uredi⁽²⁾, metli⁽¹⁾, parcali⁽¹⁾, obuvki⁽¹⁾, drehi⁽²⁾.

B: ludzie (kto mieszka w domu): mama⁽⁴⁵⁾, baba⁽²⁸⁾, tati⁽⁴⁵⁾, djado⁽³⁰⁾, kaka⁽¹⁰⁾, roditeli i deca⁽¹⁵⁾, ponjakoga drugi členove na edno semejstvo: lelja, čičo, vujčo⁽²⁾ itp., maž i žena⁽²⁾, deca⁽¹⁵⁾, hora⁽²⁾, roditeli⁽¹⁵⁾, semejstvo⁽¹³⁾, pensjoneri⁽³⁾ (emeryci), bratja i sestri⁽³⁾, babi i djadovci⁽³⁾, sãprug i sãpruga⁽²⁾, majka⁽¹⁾, bašta⁽¹⁾.

C: zwierzęta: kuče⁽⁴⁵⁾, kotka⁽⁴⁴⁾, domašni ljubimci⁽³⁵⁾ (domowi ulubieńcy), ribki⁽¹⁾

CZYNNOŚCI: A: w domu jadene⁽⁴⁸⁾, spane⁽⁴⁵⁾, kãpane⁽³⁴⁾, četene⁽³²⁾, gotvene⁽³²⁾, govorene⁽²⁵⁾, sãbirane⁽²⁴⁾, hranene⁽⁴⁷⁾, počivane⁽²⁸⁾, čistene⁽²⁴⁾, igrane⁽¹⁸⁾, gledane (televizija), rabota⁽²⁸⁾, živene⁽¹⁰⁾, nauka⁽¹⁰⁾, srešta⁽²⁰⁾, prekãrvane vreme s prijateli i rodnini⁽²⁾, smeene, sãbirane sãs semejstvo⁽²⁾.

B: wobec domu: čistene⁽⁴⁵⁾, podreždane⁽²⁰⁾, poddãrżane⁽²⁰⁾, pazene⁽¹⁰⁾, remontirane⁽⁸⁾, zaključvane⁽⁷⁾, davane nazaem⁽²⁾, postroene⁽³⁾, obostroene⁽³⁾, kupuvane⁽¹⁰⁾, griżene za neja⁽⁸⁾, ukrasjava se⁽³⁾, prodavane⁽¹⁰⁾, sãzdavane ujut⁽³⁾, restavrirane⁽³⁾, otoplenie⁽⁴⁾, renovirane⁽²⁾, kanene gosti⁽²⁾.

WARTOŚĆ (głównie) **EMOCJONALNA:** spokojstvie⁽⁴⁹⁾, nostalgija⁽²⁵⁾, toplota⁽²⁷⁾, ljubov⁽³⁸⁾, vseotdajnost⁽²⁾, zadružnost⁽⁵⁾, zagriženost⁽⁸⁾, radost⁽⁷⁾, ujut⁽³⁾, štastie⁽¹⁵⁾, svoboda⁽²⁾, harmonija⁽³⁾, red⁽¹⁾,

komfort⁽³⁾, sigurnost⁽⁸⁾, bezopasnost⁽¹⁰⁾, privāzanosť⁽⁵⁾, gordnost⁽¹²⁾, smjah⁽³⁾, podkrepa⁽⁵⁾.

B: Taksonomia

W podsumowaniu wyników ankiety trzeba podkreślić dużą moc eksplanacyjną teorii prototypów, która w postępowaniu indukcyjnym umożliwia zbudowanie reprezentacji semantycznej poprzez odwołanie się do kapitalnego pojęcia reprezentatywności. Zgodnie z zasadą, iż częstość występowania danego egzemplarza w rzeczywistości pozajęzykowej prowadzi do przekonania o jego typowości wśród jednostek tworzących gatunek (Lakoff 1986, 1986a), to zaś stwarza możliwość użycia go w typowych kontekstach i kształtuje znaczenie kontekstowe, ważne przy eksploracji materiału językowego. Prowadzi do kształtowania znaczenia na podstawie frekwencywności `co jakie jest najczęściej`, a tym samym do sądu uogólniającego: `to, co jest najczęściej – jest typowe` a zarazem `standardowe` i `normalne`. Odwołuje się również przy określaniu standardu do przekonań kulturowych (Nowakowska-Kempna 1995: 67). Dają temu wyraz studenci, kształtując prototyp *domu* i reprezentację semantyczną na nim bazującą, poprzez przekonania odznaczające się dużą frekwencją cech charakteryzujących standardowy, normalny dom. Profile wyrażają się poprzez eksponowanie różnych elementów mebli lub wystroju pokoju np. *bjuro, biblioteka, knigi* dla przedmiotów znajdujących się w *gabinecie*.

Badania ankietowe posłużyły do ustalenia prototypowego znaczenia leksemu *dom/kāšta* w naszych czterech językach. Na ich podstawie można było zaproponować modyfikację pierwszej wersji prototypu i przyjąć ostatecznie, że *dom/kāšta* to `budynek, w którym żyją ludzie i wykonują różne czynności`. Prototyp obejmuje określenie `budynek dla rodziny` a więc ostatecznie: `budynek, w którym żyje rodzina i wykonuje różne czynności`.

Analiza taksonomiczna wykazała również istnienie dwóch znaczeń leksemów *dom/kāšta* używanych w określonych kontekstach o znaczeniu *dom/kāšta* `budynek mieszkalny` oraz `budynek niemieszkalny`. Przyporządkowania te nie zawsze są jednoznaczne, ponieważ domeny w niektórych przypadkach nakładają się na siebie np. *Sutshaus* `dwór rezydencja` czy *imение* `dwór, posiadłość`. Charakteryzując prototypowy dom posłużymy się wyrażeniami o największej frekwencji. Mówiąc o domu studenci bułgaryści i sławiści wskazali: *v grada, na selo* oraz *v planina*. Dom musi zawierać zewnętrznie *prozorci, dvor, vrata i ograda*. Wewnątrz znajdują się *dnevna, kuhnja, spalnja, detska i banja*. Najczęściej zbudowany jest z: *tuhli, ciment, dārvo, kirpič i beton*. Wśród ważnych

rzeczy występują tutaj: *leglo, masa, mebeli* oraz *televizor i kompjuter*. W domu mieszkają *mama i tati, deca, baba i djado*, co wskazuje jednoznacznie na funkcjonowanie w domach jednorodzinnych rodziny trójpokoleniowej: rodziców, dzieci i dziadków. Z rodziną mieszkają także zwykle *kuče i kotka* oraz inne zwierzęta określone jako *domašni ljubimci*. Ważne czynności wykonywane w domu to: *jadene, spane, kãpane, četene, gotvene, hranene* oraz *počivane, čistene, govorene, sãbirane i robotvane*. Istotny jest fakt, że oprócz czynności życiowych rodziny znalazły się także *četene* `czytanie`, *počivane* `odpoczywanie`, *govorene* `rozmowa` i *sãbirane* `zbieranie się`||spotkanie(-a). Czynności wobec domu to *čistene, podreždane, poddãrżane, pazene* a także *kupuvane i prodavane*.

Najważniejsze wartości emocjonalne związane z domem to: *spokojstvie, ljubov, nostalgija, toplota, štastie*. O ile *ljubov* `miłość` wymieniana jest zgodnie przez respondentów wypowiadających się w czterech wybranych językach, jak również *štastie* `szczęście` to dziwić może pozycja wartości *spokojstvie* `spokój, uspokojenie` oraz wartość percypowana dotykiem (temperatura)” *toplota* `ciepło`.

Dziwi również wysokie miejsce pojęcia *nostalgija* `nostalgia` oznaczająca tutaj tęsknotę za domem. Respondenci nie wymieniają wartości estetycznych i ekonomicznych. Warto zaznaczyć natomiast, że w ankietach pojawiają się właśnie wartości percypowane słuchem np. *spokój, cisza*, które pozwalają przyjąć, że dla nich dom to *oaza spokoju*, a także wartości użytkowe: *bezpieczeństwo, komfort, odpoczynek*. Wartości interpersonalne (*miłość, zaufanie*), indywidualne (*bezpieczeństwo, komfort, duma*||poczucie własnej wartości) mają swoją pozycję.

W porównaniu struktur semantycznych należy uwzględnić oba podejścia onomazjologiczne i semazjologiczne dla pełnego obrazu analizowanego pojęcia.

C: Główne metonimiczne rozszerzenia leksemów dom/kãšta

W językoznawstwie kognitywnym metonimię uważa się za proces poznawczy aktywizujący pojęcie A poprzez aktywizację pojęcia B, przy założeniu, że oba pojęcia pozostają wobec siebie w ścisłym związku funkcjonalnym (Radden, Kövecses 1999, Bierwiaczonek 2013, Barcelona 2002). Metonimia – zdaniem G. Lakoffa i M. Johnsona (Lakoff, Johnson 2010: 59) – „pełni głównie funkcję desygnacyjną, co pozwala nam używać pewnego pojęcia tak, aby zastąpiło inne”.

A. Wzdłuż osi pionowej taksonomii *budynków* (czyli osi relacji hiponimicznych)

A1. W języku angielskim i||lub bułgarskim

a) generalizacja `dom mieszkalny`>`budynek`

b) specjalizacja `budynek administracyjny`>`budynek władzy administracyjnej|izby reprezentantów (np. the House, *The Senate approved the bill but the House voted against it*)

c) specjalizacja sensu `miejsce prowadzenia działalności` np. *the house – brothel obštežitie, detski dom*

d) generalizacja nieoparta na taksonimii: *dom* `budynek, gdzie czuje się dobrze i bezpiecznie`>`miejsce, gdzie czuję się dobrze i bezpiecznie np. *domăt||internat||Bălgarija, v kojato se čuvstvuvam kato vkăšti*

tova e sgrada||kăšta||žilište||monastir v kojto dobre i sigurno se čuvstvuvam kato vkăšti||doma

B. Główne rozszerzenia sensu leksemów *dom||kăšta* wzdłuż osi poziomej taksonomii polegające na modyfikacji cech w językach angielskim i||lub bułgarskim

a) modyfikacja cech `dom mieszkalny`>`budynek administracyjny np. *Houses of Parliament* 1a: cechy w domenach: funkcja, części, wielkość, lokalizacja, mieszkańcy

b) modyfikacja cech `dom mieszkalny dla grup` np. *internat, dom na dominikancite, dom za počivka*

c) modyfikacja cech `dom mieszkalny`>`dom prowadzenia działalności` np. *turističeski dom, pensionat, počiven a. kurorten dom, hotel, motel, hiža, enorija, eparfija*

c1 cechy w domenach: funkcja, części

d) modyfikacja cech `dom mieszkalny dla ludzi`>`dla zwierząt np. *košer, gnezdo, konjušna, obor, kurnik, ovčarska koliba*

W czterech badanych językach występuje bogactwo konstrukcji metonimicznych dotyczących leksemu *dom* w języku bułgarskim – *dom*, rzadziej: *kăšta*.

a) DOM za arystokratyczną rodzinę np. *domăt na Jagelonite, dom Čartoryski*

b) DOM za mieszkanie lub pomieszczenie, w którym się mieszka np. *njamaše ja vkăšti/doma*

c) DOM za ludzi mieszkających lub przebywających w domu: *obrăštam celata kăšta nagore s krakata*

d) DOM za ogół spraw rodzinnych, gospodarskich: *čjalata kăšta e na glavata mi, zanimavam se s doma*

e) DOM za instytucję społeczną, handlową: *koncert za detskijat dom*

f) DOM za jednostkę przestrzeni w której dom się znajduje: *Bălgarija e mojă dom*.

Dom jako przydawka

Jako przydawka leksemy *dom*||*kăšta* modyfikują najczęściej rzeczowniki, ale występują też z innymi częściami mowy. Złożenia typu *house* + *rzeczownik* występują w języku angielskim np. *housebreaker*, *housemaster* (ludzie), *housecoat*, *houseboat* (artefakty) *houseroom*, *housetop* (część-całość) *house music* (produkty).

Zestawienia z leksemem *dom* w języku bułgarskim przedstawiają się następująco:

DOM jako podstawa zestawień w języku bułgarskim:

a) LUDZIE i Bóg np. *dom na kulturnite dejci*, *detski dom*, *dom majka i dete*, *Boži dom*|*hram*, *starčeskijaŭ dom*.

b) PLACÓWKA OPIEKUŃCZA: *dom na pensionera*, *dom za socialni griži*, *dom na tretata văzrast*, *dom za bežanci*, częściej: *bežanski lager*, *popraviteln dom*.

c) PLACÓWKA KULTURY: *dom na kulturnite dejci*.

d) HANDEL i USŁUGI: *aukcionna kăšta*, *bankerska kăšta*, *tărgovska kăšta*, *založna kăšta*, *pogrebalna agencija*, *kăšta za počivka*, *kăšta za gosti*, *izdatelska kăšta*, *modna kăšta* ale: *publičen dom*.

Zauważmy, iż handel i usługi obsługuje leksem *kăšta* o wyraźnej konotacji `budynek` a nie: `dom mieszkalny`

4. Rozszerzenia metaforyczne

Niezwykle bogate są rozszerzenia metaforyczne z leksemu *dom* dla czterech badanych języków. W języku bułgarskim wiąże się one z frazeologią oraz paremią (przysłowia, porzekadła, gnomy itp.) o charakterze metaforycznym, np. *Belijat dom*, *Avramov dom*, *vărtija dom* `zakładam rodzinę`, *njama da umra u doma si* `met. praca, która wymaga ciągle podróży i nie można umrzeć w swoim domu`, *domašno pile* `domator`, *domăt na njakogo e vinagi otvoren za njakogo*, *igralen dom*, *otvorena kăšta*, *domăt na upravljavaštija*, *dom na svobodnite nravi*, *vkăšti sâm si* `odkryłem coś, zrozumiałem`, *njakoj se čuvstva kato u doma si* `ktoś się czuje jak u siebie w domu` itp.

Ważne są również rozszerzenia metaftonimiczne zakładające podwójną relację metaforyczno-metonimiczną (Goosens 1990) np. *selski dom*, *gradski dom*|*kăšta*, *gotičeska kăšta*, *stekleni kăšti*, *modna kăšta* itp.

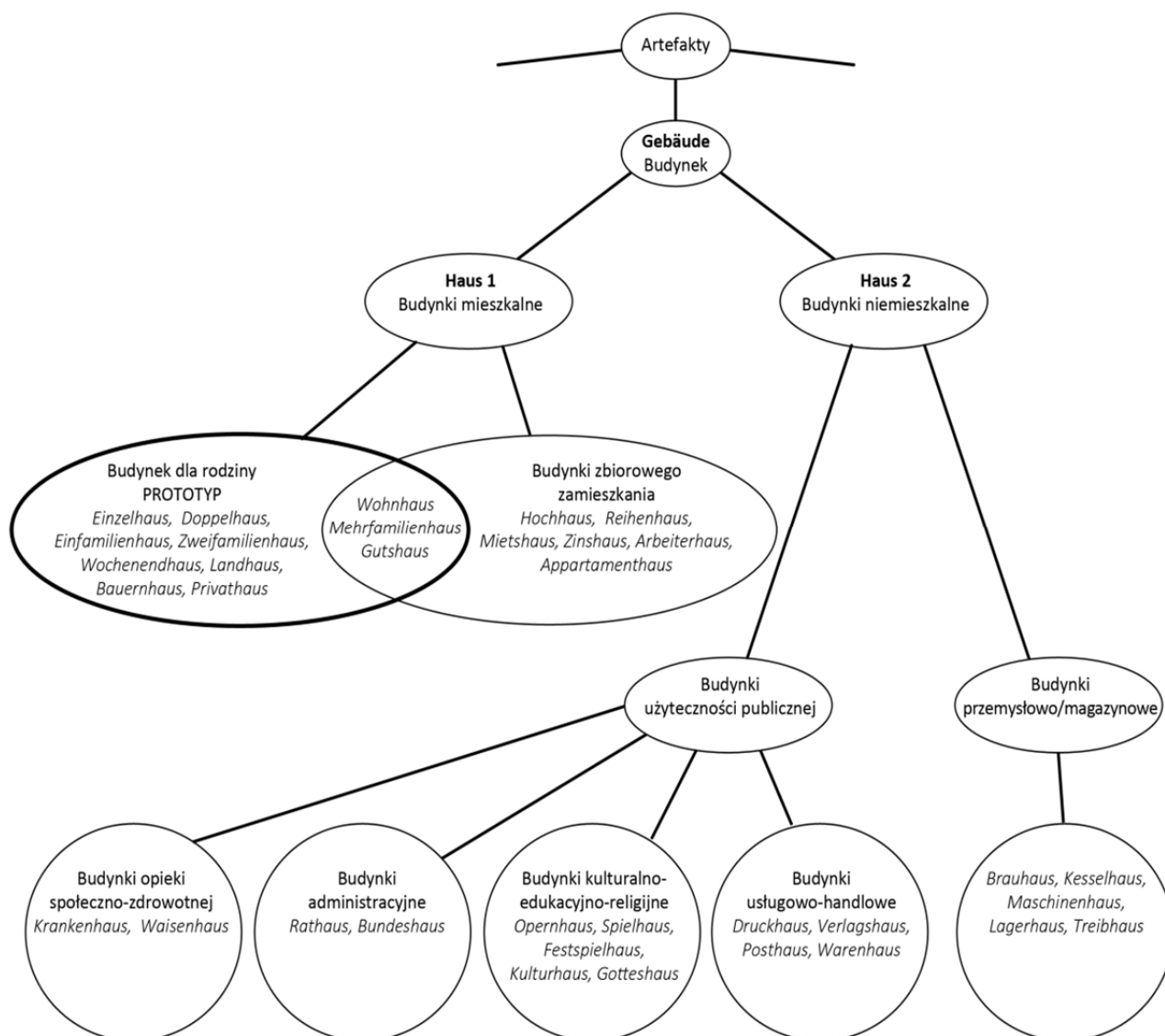
Wszechstronna analiza rozszerzeń metaforycznych i metaftonimicznych wymagałaby osobnego artykułu. W tym została jedynie zasygnalizowana.

Porównanie zawierające pełną analizę porównawczo-leksykalną dla języków słowiańskich (polski i bułgarski) oraz germańskich (angielski i

niemiecki) przerodzić się musi z konieczności w obszerne studium, być może w osobną monografię. Niniejszy artykuł przynosi jedynie wstępny szkic wspomnianej problematyki.

Dążąc do wyjaśnienia znaczenia jednostki semantycznej *dom||kǎšta* itd. zastosowano także analizę semazjologiczną, wychodząc od formy do znaczenia.

Łącuch polisemiczny³ wyrażenie dom ‘Haus’ z przykładami dla języka niemieckiego (jako przykładowo opracowana polisemia)

³ Opracowanie z artykułu H. Kaczmarek i E. Pawlikowskiej-Asendrych (2016)

LITERATURA

- Barcelona 2002:** Barcelona, A. Clarifying and Applying the Notions of Metaphor and Metonymy within Cognitive Linguistics. // *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast* (Cognitive Linguistics Research 20), red. R. Dirven, R. Pörings. Berlin: De Gruyter Mouton, 2002, s. 207 – 278.
- Bartmiński 1990:** Bartmiński, J. *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, w: *Językowy obraz świata*. red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin UMCS, 1990, s. 109 – 129.
- Bartmiński, Bielińska-Gardziel, Niebrzegowska-Bartmińska 2014:** Bartmiński, J., Bielińska-Gardziel, I., Niebrzegowska-Bartmińska, S. (red) *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. 2. Wokół europejskiej aksjofery*, Lublin: UMCS, 2014.
- Bierwiazonek 2013:** Bierwiazonek, B. *Metonymy in Language, Thought and Brain*. Sheffield: Equinox Publishing, 2013.
- Bierwiazonek 2016:** Bierwiazonek, B. *Cognitive Lexical Semantics: Hause – Intro*. “Cognitive Linguistics” [w druku, in press]
- Bułat Silva 2014:** Bułat Silva, Z. Portugalski DOM – badanie korpusowe. // *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 2. Wokół europejskiej aksjofery*, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska. Lublin: UMCS, 2014, s. 41 – 52.
- Chlebda 1993:** Chlebda, W. *Frazematyka* w: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. t. 2. Współczesny język polski. red. J. Bartmiński, Wrocław: Wiedza o kulturze, 1993, s. 327 – 334.
- Chlebda 2000:** Chlebda, W. *Płaszczyzny oglądu językowego obrazu świata w opisie semantycznym języka* w: *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich* Opole: Uniwersytet Opolski, 2000, s. 163 – 178.
- Geeraerts 2001:** Geeraerts, D. Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa. // *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, red. E. Tabakowska. Kraków: Universitas, 2001.
- Goosens 1990:** Goosens, L. *Metaphonymy: the Interaction of Metaphor and Metonymy in Expressions for Linguistic Action*, w: “Cognitive Linguistics”: 1990: 1 – 3, s. 323 – 340.
- Kaczmarek, Pawlikowska-Asendrych 2016:** Kaczmarek, H., Pawlikowska-Asendrych, E. *Struktura semantyczna pojęcia HAUS. Analiza w ujęciu kognitywnym*. // *Dociekania semantyczne*. red. A. Libura, D. Bębeniec, H. Kowalewski. Kraków: Universitas 2016, w druku.

- Kardela 1992:** Kardela, H. *Onomazjologiczny aspekt semantyki kognitywnej*. // *Język a Kultura, tom 8, Podstawy metodologiczne semantyki współczesnej*, red: I. Nowakowska-Kempna, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992.
- Lakoff 1986:** Lakoff, G. *Cognitive Semantics*, “Quaderni di Studi Semiotici: Meaning and Mental Representation”, red. U. Eco. Versus, 1986: 44/45, s. 119 – 155.
- Lakoff 1986a:** Lakoff, G. *Classifiers as a Reflection on Mind*. w: *Noun Classes and Categorization*. red: C. Craig, Amsterdam: Benjamins s. 12 – 51.
- Lakoff, Johnson 2010:** Lakoff, G., Johnson, M. *Metafory w naszym życiu*. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2010.
- Langacker 2009:** Langacker, R. *Gramatyka kognitywna*. Kraków: Universitas, 2009.
- Masłowa 2004:** Маслова, В. А. *Когнитивная лингвистика*. [Maslova, V. A. *Kognitiwnaya lingvistika*] Минск: ТетраСистемс, 2004.
- Nowakowska-Kempna 1995:** Nowakowska-Kempna, I. *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Prolegomena*. Warszawa: WSPTWP, 1995.
- Pazio-Wlazłowska, Rotmistrowa 2014:** Pazio-Wlazłowska, D., Rotmistrowa, O. W. DOM w aksjosferze współczesnych Rosjan. // *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 2. Wokół europejskiej aksjosfery*. red: J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2014, s. 11 – 27.
- Radden, Kövecses 1999:** Radden, G., Kövecses, Z., *Towards a Theory of Metonymy*. // *Metonymy in Language and Thought*, 1999, 4, s. 17 – 60.
- Taylor 2007:** Taylor, J. R. *Gramatyka kognitywna*. Kraków: Universitas, 2007.

DICTIONARY

- Čolakova, red. 1984:** *Rečnik na bałgarskija ezik*, t. 4. dejatelen – E, Sofija: Izdat. na BAN, 1984. [Cholakova (red) Rechnik na balgarskija ezik]
- Čolakova, red. 1995:** *Rečnik na bałgarskija ezik*, t. 8. koordinatograf – L. Sofija: Izdat. na BAN, 1990. [Cholakova (red) Rechnik na balgarskija ezik]
- Dečeva 1997:** Дечева, Д. *Тълковен речник с фразеологични съчетания*. [Decheva, D. Talkoven rechnik s frazeologichni sachetaniya] София: Атлантис – КЛ, 1997

- DUDEN 2007:** DUDEN, *Deutsches Universalwörterbuch*. Mannheim, 2007.
- Dunaj 1996:** Dunaj, B. (red). *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Wilga, 1986.
- DWDS 10.12.2016:** <https://www.dwds.de/wb/hausen>
- Nikolova 1987:** Николова, Цв. *Честотен речник на българската разговорна реч*. [Nikolova, Tsv. *Chestoten rechnik na balgarskata razgovorna rech*]. София: Наука и изкуство, 1987.
- Oxford Thesaurus 1991:** *The Oxford Thesaurus*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1991.
- Oxford Dictionary 2010:** *Oxford Dictionary of English*, 3. wyd. Oxford, 2010.
- PONS 2004:** PONS, *Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*. Stuttgart, 2004.
- Romaniuk 1994:** Romaniuk, K. *Słownik teologii biblijnej*. red: Xavier Leon-Dufour, Romaniuk K, Poznań: Pallotinum, s. 211 – 214.
- WSJPPAN 2016:** *Wielki słownik języka polskiego*. Kraków: PAN, 2016. <http://www.wsjp.pl/> 10.12.2016.

**ЛЕКСИКАЛНО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ ИЗРАЗНИ
СРЕДСТВА В БЪЛГАРСКАТА
И ПОЛСКАТА ЕЗИКОВА КАРТИНА НА БОЛЕСТИТЕ
(НА БАЗАТА НА ДЕАДЕКТИВНИ ДЕРИВАТИ)**

Жана Станчева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**LEXICAL AND DERIVATIONAL MEANS OF EXPRESSION
IN THE BULGARIAN AND POLISH LINGUISTIC PICTURE OF
DISEASE (BASED ON DERIVATIVES FROM ADJECTIVES)**

Zhana Stancheva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The article studies Bulgarian and Polish names of diseases and symptoms which are derivatives from adjectives or contain non-derived adjectives with the aim of comparing their formal and semantic structure. Borrowings from Latin are not included in the study. The formal analysis shows which derivational structures, formants and word genders are typical and most productive in both languages. The semantic analysis intends to group the terms by their profiles of meaning: appearance of the sick, morphological characteristics of disease like color, shape, structure, consistency of the pathological change, abstract nouns for qualities related to the ailing.

Key words: names of diseases, derivatives from adjectives, derivative structure, profiles of meaning

Обект на настоящото изследване са български и полски медицински термини (названия на болести и болестни симптоми), които са деадективни деривати или съдържат непроизводни прилагателни имена. Разглеждат се само термини, които имат домашни словообразователни основи и форманти. Извън обхвата на анализа остават заетите думи (*грип, туберкулоза, диабет*), както и аналитичните термини, които ги съдържат (*бял тумор, мокра екзема*). Диалектни названия също не се проучват, въпреки че ще бъдат споменати единични примери, показващи по-интересни специфики.

Цел на изследването е, от една страна, да се опише деривационната структура на така отделените термини, като се открият типът и продуктивността на формантите. Установените словообразователни специфики се съпоставят в двата близкородствени езика. От друга страна, термините се класифицират в зависимост от техните профили, като отново се търси конфронтация между българската и полската терминологична система, но на семантично равнище. Анализът завършва с преглед на подбрани двойки лексеми, които да подчертаят сходствата и различията между двата езика.

В полската езиковедска литература медицинската терминология е обект на многобройни и задълбочени изследвания. На нейното зараждане и развитие са посветени трудове на Ф. Висоцка (Висоцка 1980, 1994), Я. Масловски (Масловски 1977) и др. Състоянието ѝ по времето на Ренесанса изследва Л. Янковяк (Янковяк 2005). От синхронно гледище най-подробен и изчерпателен е трудът на К. Мушолек-Хоински (Мушолек-Хоински 1986), в който названията на болестите се разглеждат на различни езикови равнища: морфологично, лексикално, синтактично и семантично, а словообразователният анализ включва всички типове термини: прости и сложни, еднословни и многословни, деривирани и немотивирани. В съпоставителен план медицинската лексика в полски и немски проучва У. Кокот (Кокот 2007). Авторката анализира когнитивните модели в медицинската рамка и обръща специално внимание на профилите на названията.

В българската езиковедска литература медицинската терминология е далеч по-слабо засегната, като наличните речници и учебници са предназначени предимно за студентите по медицина. Терминообразуването през Възраждането е изследвано от Н. Николова (Николова 1995), а в синхронен план най-обширен е анализът на Св. Пачева-Карабова (Пачева-Карабова 2005), като акцентът е върху метафората в медицинската лексика и дискурс. В съпоставка с английския език анатомичната терминология е изследвана от И. Дагнев (2015) – отново с оглед на метафоричността.

Българската и полската медицинска лексика не са били обект на съпоставителен анализ¹, което предоставя широко изследователско поле. Преимущество в тази насока е и излезлият наскоро полско-български медицински речник (Денчева 2015). Настоящият текст принадлежи към серия търсения, които имат за цел да проучат терми-

¹ Изключение в това отношение правят докторската дисертация и предишни публикации на авторката (Станчева 2015).

нологията, свързана със здравната политика на ЕС, в двата близкородствени езика.

Статията не претендира за изчерпателност на проблематиката или материала. Разгледани са названията на над сто болести и симптоми, като за подбора им е ползван формален и семантичен критерий. За източник на ексцерпция служат основно специализирани медицински речници: многоезични (Арнаудов 1975, Злотницки 1971) и полско-българският (Денчева 2015). Тъй като обект на вниманието ни са само домашни лексеми, е необходимо да отбележим и една специфика за българския медицински дискурс: у нас лекарите си служат предимно със заетата латинска терминология, а славянските, народните названия се избягват, поради което могат да бъдат непознати на неспециалистите. Затова и част от българските примери са почерпани от трудове по народна медицина (Димков 2001, Георгиев 1999).

Започваме съпоставката от формалната страна, като първо описваме словообразователната структура на полските термини, тъй като те са повече и по-разнообразни. Корпусът включва названия с различна структура: еднословни – прости (*żółtaczka*) и сложни (*pełnokrwistość*), и многословни – с главен член деадективен дериват (*kurza ślepotą*), с подчинен член непроизводно прилагателно (*suchykaszel*) или деадективно прилагателно име (*łupieżrumieniowaty*). Повечето примери представляват синхронни деривати, но включваме и исторически, за които етимологичният анализ сочи прилагателна словообразователна основа.

Най-многобройна е групата на деадективните деривати от женски род. Най-продуктивен в формантът *-ość*, който е специализиран в образуването на *nomina essendi*²:

- *marskość* (цироза), *odporność* (имунитет), *niedokrwistość* (малокръвие), *nadkrwistość* (многокръвие), *pełnokrwistość* (пълнокръвие), *niepłodność* (безплодие), *nadwrażliwość* (свръхчувствителност), *bezsensność* (безсъние), *niestrawność* (лошо храносмилане), *nudność* (гадене), *kruchosćkości* (чупливост на костите).

Следващ по честота е формантът *-ica*:

- *sinica* (цианоза), *blednica* (хлоранемия), *czewienicaprawdziwa* (полицитемия вера), *bielnica* (кандидоза), *martwica* (некроза), *zinnica* (малария), *krzywica* (рахит).

² *Nomina essendi* или названия на качества представляват транспозиции от класа на прилагателните в класа на съществителните имена, нпр. *млад* – *младост*.

Той е един от най-типичните при образуване на медицински названия и се свързва както с именни, така и с глаголни основи (срв. *jodzica* ← *jod*, *plonica* ← *plonić się*).

Останалите форманти се срещат по-рядко:

- *-ota*: *niemota* (немота), *głuchota* (глухота), *ślepotą zmierzchowa/kurza ślepotą* (кокоша слепота);

- *-ka* и разширеният вариант *-aczka*: *gorączka* (треска), *czervenka* (дизентерия); *żółtaczka* (жълтеница), *czerniaczka* (меланоза), *białaczka* (левкемия);

- парадигматичен формант³: *jaskra* (зелена звезда), *purpura* (пурпура);

- *-ina* – само в едно название в корпуса⁴: *twardzina* (склеродермия).

Деадективните деривати от мъжки род са наполовина по-малко. Тук се откроява формантът *-ak*, за който, подобно на *-ica*, може да се твърди, че е специализиран в образуването на медицински термини и по-конкретно – названия на доброкачествени тумори⁵:

- *czerniak* (меланом), *żółtak* (ксантом), *siniak* (кръвонасядане), *zieleniak* (хлором), *obłak* (цилиндром), *martwak* (секвестър), *mięczakzakaźny* (контактни молуски).

Парадигматичен формант откриваме в историческия дериват *dur* (тиф), както и в лексемата *rumień* (еритем), която участва и като главен член в аналитични термини:

- *rumień lombardzki* (пелагра), *rumień świetlny* (соларен еритем), *rumień nagły* (внезапна екзантема), *rumień wielopostaciowy* (многоформена еритема).

- формант *-el* срещахме само в един пример: *twardziel* (склером).

Най-малко са полските деадективни деривати от среден род:

- формант *-stwo*: *białactwo* (албинизъм), *bielactwonabyte* (витилинго), *bielactworaznokci* (бели нокти);

- формант *-mo*: *bielmo* (бял ръбец);

³ Следваме дефиницията на Полската академична граматика, според която парадигматичен формант е този, при който разликата между деривата и неговата деривационна основа се състои в промяна на парадигмата без участието на афиксални форманти, нпр. *biały* – *biel*, *obronić* – *obrona*, *człowiek* – *człowieczy* (Гжегорчикова, ред. 1984: 312), в българския нпр. *коза* – *кози*, *отговоря* – *отговор*, *пет* – *пети*.

⁴ Формантът *-ina* се свързва най-често с вербални основи и образува названия на рани: *odmrozina* (рана от измръзване), *przestrzelina* (огнестрелна рана).

⁵ Повече за полските названия на тумори вж. Гурнич 1997.

- парадигматичен формант: *zimno* (стресница).

В отделна група обособяваме аналитичните названия, които съдържат непроизводни прилагателни имена⁶. Най-много са термините с подчинен член – прилагателно име за цвят:

- бял (блед): *białe upławy* (бяло течение), *guz biały* (бял тумор), *zapalenie białe płuc* (бяла пневмония), *zawał blady* (бял инфаркт);

- черен: *czarna ospa* (едра шарка), *czarna krosta* (синя пъпка), *żółtaczką czarna* (черна жълтеница), *czarna gorączka* (черна болест), *czarna choroba noworodków* (мелена у новородените);

- жълт: *żółta gorączka* (жълта треска), *kerpki żółte powiek* (ксантелазма);

- червен: *zawał czerwony* (червен инфаркт), *widzenie w kolorze czerwonym* (червено виждане);

- кафяв: *zanik serca brunatny* (атрофия на сърцето), *stwardnienie brunatne płuc* (кафява индурация на белите дробове).

В единични примери откриваме и други цветове:

- *cukrzyca brązowa* (бронзов диабет), *łupież różowy* (розов лишей), *choroba błękitna* (синя болест), *łupież pstry* (разноцветен лишей).

Ролята на подчинен член в аналитичните названия, макар и порядко, изпълняват и непроизводни прилагателни, назоваващи други физически характеристики:

- *suchy kaszel* (суха кашлица), *wrzód miękki* (мек шанкър), *wrzód twardy* (твърд шанкър), *ropień gorący* (горещ гнойник), *ropień zimny* (студен гнойник).

При аналитичните названия включваме и няколко примера, в които прилагателното е деадективно:

- *łupież rumieniowy* (еритразма), *toczeń rumieniowaty* (лупус еритематодес) ← *rumiany* – „румен“, *krosta złośliwa* (лоша пъпка) ← *zły* – „лош“.

В нашия корпус сложните полски термини са много малко (за разлика от българските). Тук отбелязваме тези, при които поне една от словообразователните основи е адекватна:

- *czarnomocz* (меланурия), *białkomocz* (протеинурия), *płaskostopie* (плоскостъпие).

Описанието на словообразователната структура на българските термини следва схемата, приложена за полските. Съответно разглеждаме прости и сложни деадективни деривати, аналитични названия с

⁶ Разглеждаме само примери, които имат за главен член домашна дума, а не заемка.

главен член – деадективен дериват, или с подчинен член – непроизводно или деадективно прилагателно.

Както в полския, така и в българския корпус най-много са названията от женски род. Липсва обаче формант с отчетливо изразена продуктивност:

- *-ица / -ница*: *грозница, жълтеница, синевица, живеница*;
- *-ота*: *немота, глухота, дневна/нощна/кокоша слепота*;
- *-ост*: *сврѣхчувствителност, чупливост на костите, яловост*;
- *-ка*: *шарка, синка, червенка*.

Само в по един пример от корпуса откриваме формант *-уха*: *краснуха*, и парадигматичен: *пурпура*.

Следващи по брой са названията от среден род. Характерно за тях е, че са образувани от префигирани или сложни прилагателни имена. Най-чест е парадигматичният формант:

• *безплодие, слабоумие, тѣпоумие, пълнокръвие, малокръвие, многокръвие, плоскостѣние*.

Суфикс *-ство* намираме само в един от разгледаните примери: *бездетство*.

В корпуса присъства само един дериват от мъжки род: *слепок*.

За разлика от полския материал в българския аналитичните названия са повече от дериватите. Сходството е, че и тук преобладават непроизводни прилагателни за цвят:

- бял: *бял рѣбец, бяло течение, бяла точка, бели нокти*;
- черен: *черни точки, черна сипаница, черна жълтеница, черна болест*;
- червен: *червен вятър, червено виждане*;
- жълт: *жълта треска, жълто виждане*;
- син: *синя пѣпка, синя болест*;
- зелен: *зелена звезда, зелено перде*;
- други цветове: *сиво перде, пурпурна треска, розов лишей*.

По-често, отколкото в полския, непроизводно прилагателно назовава друга физическа характеристика:

• *суха кашлица, мек шанкър, твърд шанкър, горещ гнойник, студен гнойник, крива шия, едра шарка, дребна шарка*.

Оценъчното прилагателното *лош* е подчинен член в няколко названия:

- *лоша кашлица, лоша пѣпка, лошо храносмилане, лошо гърло*.

Неговото полско съответствие не откриваме в нито един аналитичен термин.

В групата на многословните названия включваме и няколко примера, в които подчиненият член е сложно прилагателно с адективна основа:

- *черноводна треска, чернопикочна треска, разноцветен лишей.*

Проведеният анализ на словообразователната структура на медицинските названия в двата езика позволява да се изведат някои обобщения. Количествената съпоставка показва, че в полския език термините, които представляват или съдържат деадективни деривати или непроизводни прилагателни, са повече⁷. В съпоставителен план над половината от полските названия имат българско съответствие, което не принадлежи към разглежданите тук лексикални единици. Най-често българският термин е заемка⁸: *zieleniak* – *хлором*, *białaczka* – *левкемия*, или съдържа заемка: *zawał czerwony* – *червен инфаркт*, *guzbiaty* – *бял тумор*. В останалите случаи на деадективния полски термин отговаря девербален български: *nudność* – *гадене*, *gorączka* – *треска*, *zimno* – *стресница*. В обратна перспектива около една трета от българските термини имат полско съответствие, което не е деадективен дериват. Нито едно от тези названия обаче не е заемка. Най-често лексемите са десубстантивни: *червенка* – *różusa*, *бяла точка* – *prosak*, *лошо гърло* – *ślōnica*, или девербални: *лоша кашлица* – *krztusiec*, *сиво перде* – *zacią*, *пурпурна треска* – *ślōnica*.

От гледна точка на структурата на термините в полския език преобладават деадективните деривати (или аналитични названия с главен член – деадективен дериват), докато в българския превес имат многословните термини с непроизводно прилагателно в състава си. Сложните термини с прилагателна основа са сравнително чести в българския корпус⁹, докато в полския такъв е само един.

Що се отнася до рода на дериватите, и в двата езика преобладава женският. На второ място обаче в полския са названията от мъжки, а в българския – от среден род¹⁰.

След формалната страна следва да се анализира и семантичната структура на обособената група термини, като ги групираме според техните профили. Като главна съставка в семантиката на названието профилът показва коя характеристика на десигната е открояна като най-важна в процеса на номинацията. Изследвайки семантичната мо-

⁷ Около 90 полски и около 60 български термина в корпуса.

⁸ В 70% от случаите.

⁹ 25% от примерите.

¹⁰ Полски деривати: 60% – женски род, 30% – мъжки, 10% – среден; български деривати: 75% – женски род, 25% – среден.

тивация на полската медицинска терминология¹¹, К. Мушолек-Хоински отбелязва, че най-много названия са свързани с морфологични характеристики на патологичното изменение, като цвят, форма, големина, структура и консистенция, без да може да се открие ясна йерархия между тях (Мушолек-Хоински 1986: 115). Ползвайки когнитивен инструментариум, У. Кокот говори за профилирането в медицинските термини, при което наред с морфологичните характеристики отбелязва като чести профили външния вид и поведението на болния (Кокот 2007: 203). Разглежданите от нас термини, бидейки деактивни и базирани на характеристика, принадлежат следователно към семантично най-разпространения тип медицински названия. Разделяме ги най-общо в 4 групи, които описваме паралелно в двата езика.

Най-много са названията, при които е профилиран цветът на болестното образуване. Паралел в двата езика откриваме в примерите: бял ръбец – *bielmo*, бяло течение – *białeupławy*, черна сипаница – *czarnaospra*, пурпура – *purpura*, розов лишей – *łupież różowy*. В полския корпус термините с този профил са повече: *białaczka* (левкемия – увеличаване на белите кръвни телца), *bielnica* (кандидоза – един от симптомите е бяло течение), *czernowonka* (дизентерия – кръв в изпражненията), *siniak* (кръвонасядане – син цвят на кръвоизлива), *czarnomocz* (меланурия – черен пигмент в урината), *rogowaceniebiałe* (левкоплакия – бели плаки в устната кухина) и др. Специфичното оцветяване на туморните образувания се профилира в полските им названия: *czerniak* (меланом), *zieleniak* (хлором), *żółtak* (ксантом), *guzbiały* (бял тумор). Откриваме и примери, в които цветът на патологичното изменение е профилиран само в българския термин: бяла точка, черни точки, сиво перде, краснуха, червен вятър, червенка. Към тази група названия включваме и редица очни болести, при които е нарушено цветовото възприятие. Те имат подобна структура в двата сравнявани езика: *цветна слепота на зеления цвят* – *ślepotą barwyzielonej*, *червено виждане* – *widzenie wkolorzeczernonym*, *жълто виждане* – *widzenie wkolorzeżółtym*, *пълна цветна слепота* – *ślepotą barw* и др.

Освен цвета в названията на болестите/симптомите често е профилирана друга физическа характеристика на патологичното образуване, като форма, структура, консистенция, температура, и др.: *мек шанкър* – *wróżdmiękki*, *твърд шанкър* – *wróż/szankiertwardy*, *гопец гнойник* – *ropień gorący*, *студен гнойник* – *ropień zimny*, и др. И в тази група полските термини са повече: *twardzina* (склеродермия – втвърдя-

¹¹ Авторката не използва термина *профил*.

ване на кожата, от *twardy* – „твърд“), *krzywica* (рахит, *krzywy* – „крив“), *gorączka* (треска, от *gorący* – „горещ“). Отново отделяме названия на тумори: *oblak* (цилиндром, от *obły* – „объл“), *mięczakzakazny* (контактни молуски, от *miękki* – „мек“), *twardziel* (склером, от *twardy* – „твърд“). Специфични за българския са термините *едра шарка* и *дребна шарка*. Полските им съответствия също са аналитични: *ospa prawdziwa*, *ospa wietrzna*, но с главен член – девербално съществително, и десубстантивно определение. В тази група открояваме една формална разлика между езиците – всички български примери са аналитични, докато полските са колкото аналитични, толкова и синтетични.

В отделна трета група обединяваме названия, в които е профилиран външният вид на болния. Болестта се проявява в промяна на цвета на кожата, лигавицата или отделни части от тялото: *жълтеница* – *żółtaczką*, *жълта треска* – *żółta gorączka*, *бели нокти* – *bielactwopaznokci*, *синя болест* – *choroba błękitna* и др. С този профил са още полските термини: *czerniaczka* (меланоза, кожата и лигавиците потъмняват), *blednica* (хлоранемия: от *blady* – „блед“), *bielactwo* (албинизъм), *bielactwonabyte* (витилиго – бели петна по кожата), *sinica* (цианоза – синьо оцветяване на кожа, нокти, лигавица). Близък по структура и семантична мотивация на полската лексема *sinica* е дериватът *синевица*, който обаче назовава друго заболяване – *вроден порок на сърцето* (пол. *wadasercawrodzona*), при което устните, ушите и пръстите посиняват. В тази група включваме и термина *шарка* (от *шарен*). Интересно е да се отбележи, че подобно обобщено название липсва в полската медицинска терминология.

В последната група обединяваме названия на болести, при които профилираната характеристика е представена като абстрактно название на качество. Подчертаваме, че тези деривати са само формални *nomina essendi*. Заради допълнителната сема – „болестно състояние“, те представляват мутации, а не транспозиции. Носител на профилираната характеристика е болният или засегнатият орган. Тук паралелът между двата езика е най-голям: *немота* – *niemota*; *глухота* – *głuchota*; *нощна/кокоша слепота* – *ślepotą zmierzchową/kurzą ślepotą*; *безплодие, бездетство, яловост* – *niepłodność*; *свръхчувствителност* – *nadwrażliwość*; *чупливост на костите* – *kruchosćkości*; *пълнокръвие* – *pełnokrwistość*; *многокръвие* – *nadkrwistość*; *малокръвие* – *niedokrwistość*. С такава структура само в полския са: *marskość* (цироза), *odporność* (имунитет), *niestrawność* (лошо храносмилане), *nudność* (гадене), а само в българския: *слабоумие, тъпоумие*.

Семантичният анализ дава възможност да се направят някои изводи. И в двата сравнявани езика в названията на болести и симптоми, които са деадективни деривати или съдържат непроизводни прилагателни имена, най-често е профилирано цветово изменение. В преобладаващия процент от примерите за профил служи цветът на патологичното изменение¹², по-рядко промяната засяга общо външния вид на болния – изменя се цветът на кожата, лигавицата и др.¹³ Други характеристики на патологията, като форма, консистенция, температура, също се профилират в названията, но чувствително по-рядко.¹⁴ И в двата корпуса откриваме регулярно абстрактни названия на качества, при които за профил служи специфична за заболяването патологична характеристика на болния.¹⁵

В края на изследването ще разгледаме подбрани двойки названия на болести и симптоми, които показват интересни сходства и различия във формално и семантично отношение.

В названията на болестния симптом *жълтеница* – *żółtaczkа*, откриваме голяма степен на подобие между двата езика: профилът е общ (цветова промяна във външния вид на болния), от словообразователна гледна точна термините са прости, афиксални деривати от женски род. Разликата е единствено в суфиксите: *-ница* : *-aczka*. Сходен профил откриваме и при названията *бял ръбец* – *bielmo* (цвет на патологичното образувание). Структурни сходства обаче липсват: българският термин е аналитичен, с главен член десубстантивно съществително, формален деминутив, и подчинен – непроизводно прилагателно име; полският е деадективен дериват. Оказва се, че в изследвания корпус не се срещат двойки названия с еднаква семантична и словообразователна структура. Изключение правят едва четири термина от групата на формалните транспозиции: *немота* – *niemota*; *глухота* – *głuchota*, *кокоша слепота* – *kurza ślepota*, *плоскостъпие* – *plaskostopie*.

Смисловото и структурното несъответствие невинаги вървят ръка за ръка. Интересен е например случаят с народните названия на болестта *антракс* : *синя пъпка* – *czarna krostа* (букв. черна пъпка). Формално термините са еднакви, профилът също съвпада – цвет на патологичното изменение. Избран е обаче различен участък от обра-

¹² 45% от полските и 25% от българските названия в корпуса.

¹³ 15% от българските и 10% от полските примери.

¹⁴ Над 10% в двата езика.

¹⁵ Около 20% в двата корпуса.

зуванието¹⁶. Отчасти подобна ситуация срещаме при славянските названия на глаукомата: *зелено перде/зелена звезда* – *jaskra* (от *jaskrawy* – „ярък“). Освен че е профилиран различен цвят/оттенък, тук виждаме и формално различие: характерното за българската терминология аналитично название съответства на полски деадективен дериват. В основата на народните названия на еризипелоида: *червенка* – *różuca* (от *róża* – „роза“), е червеното кожно възпаление. Структурата на лексемите също е сходна – суфиксални деривати от женски род. Само българският термин обаче е деадективен, докато полският е десубстантивен; формантите също са различни: *-ка* : *-ica*. Изцяло различни са названията на комедоните в двата езика: *черни точки* – *zaskórnik* (от *zaskóra* – „зад кожата“). В българския са профилирани цветът и формата на образуването, а в полския – мястото му на поява. Структурната също е различна: аналитично название (бълг.) и дериват от предложен израз (пол.). Последният пример, който ще разгледаме, е симптомът *треска*. Полският термин е деадективен: *gorączka* ← *gorący* – „горещ“, профилирана е повишената телесна температура на болния. Българското название е девербално (← *треса*), профил е поведението на болния, който трепери заради субективното чувство за студ. Въпреки голямата смислова разлика формално лексемите си приличат, като суфиксът е дори един и същ: *-ка/-ka*. В корпуса откриваме само още един пример, в който формантите съвпадат при различни профили: *грозница* – *zimnica* (← *zimny* – „студен“).

Формалният и семантичният анализ на обособената група названия в двата близкородствени езика дава основания за редица заключения, които могат да послужат като прогноза при последващи търсения. На първо място, в процеса на терминообразуване в полската лексикална система се предпочита употребата на домашни основи и форманти, докато в българската чувствително преобладават заемките. На второ място, в случаите, при които и в двата езика са избрани славянски названия, в полския преобладават дериватите, а в българския – аналитичните названия. Употребата на сложни деривати обаче е предпочитана в българската терминология. При рода на лексемите откриваме някои сходства: и в двата езика те са преобладаващо в женски род, общи са и най-честите форманти: *-ост/-ość*, *-ица/-ica*, *-ота/-ota*, *-ка/-ka*. Различията са при другите родове: названия от среден род с парадигматичен формант са характерни за българската сис-

¹⁶ Болестта протича с поява на гноен мехур, който се пука и образува черна кора; около нея избиват малки мехурчета, които са жълтозеленикави; целият кожен обрив има синкава уплътнена основа.

тема, а от мъжки род – за полската, като формантът *-ak* е специализиран в образуването на названия на тумори. От гледна точка на профилите на названията приликите са повече: и в двата езика най-често се профилира патологична промяна на цвета (на патологичното образуване или във външния вид на болния); следващи по количество са абстрактните названия на качества.

Направените наблюдения посочват единствено тенденции в терминообразуването на названия на болести в двата славянски езика. Необходимо е да се анализират и конфронтират по-широк кръг лексикални единици, включително десубстантивни, девербални¹⁷, непроизводни, частично заети, както и от други медицински сфери (анатомия, лечение), за да се направят по-обосновани заключения и прогнози.

ЛИТЕРАТУРА

- Арнаулов 1975:** Арнаулов, Г. *Медицинска терминология на шест езика*. [Arnaudov, G. *Medicsinska terminologiya na shest ezika*.] София: Медицина и физкултура, 1975.
- Висоцка 1980:** Wysocka, F. *Polska terminologia lekarska do roku 1838, t. I. Anatomia. Prosteprymarne nazwywone*. Wrocław: PAN, 1980.
- Висоцка 1994:** Wysocka, F. *Polska terminologia lekarska do roku 1838, t. II. Anatomia. Jednowyrazowe nazwy motywowane*. Kraków: PAN, 1994.
- Георгиев 1999:** Георгиев, М. *Енциклопедия на българската народна медицина*. [Georgiev, M. *Entsiklopediya na balgarskata narodna meditsina*.] София: ИК „Петър Берон“, 1999.
- Гурнич 1997:** Górnicz, M. *Nazwa nowotworu a stopień jego złośliwości*. // *Poradnik językowy*, z. 3. Warszawa, 1997, 36 – 43.
- Дагнев 2015:** Дагнев, Ив. Анализ на образносхематичния характер на анатомичните термини в български и английски език с оглед на метафоричността. [Dagnev, Iv. *Analiz na obraznoshematiczniya harakter na anatomichnite termini v balgarski i angliyski s ogled na metaforichnostta*.] // *Научни трудове*. 2015, том 53, кн. 1, сб. А, 506 – 517.
- Денчева 2015:** Денчева, Д. *Полско-български медицински речник (с латинските термини)*. [Dencheva, D. *Polsko-balgarski meditsinski rechnik*.] София: Лектура, 2015.

¹⁷ Девербалните названия са били обект на предишно, но непубликувано изследване.

- Димков 2001:** Димков, П. *Болести, профилактика и лечение на жената и детето. Българска народна медицина.* [Dimkov, P. *Bolesti, profilaktika i lechenie na zhenata i deteto. Balgarska narodna meditsina.*] София: Астрала, 2001.
- Злотници 1971:** Złotnicki, W. *Lexicon medicum.* Warszawa: PZWL, 1971.
- Кокот 2007:** Kokot, U. *Medyczna leksyka specjalistyczna w kognitywnej analizie kontrastywnej niemiecko-polskiej i metodyce nauczania języka obcego.* Bielsko-Biała: ATH, 2007.
- Масловски 1977:** Masłowski, J. *Polskie słownictwo lekarskie.* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: PAN, 1977.
- Мушолек-Хоински 1986:** Musiołek-Choinski, K. *Polskie nazwy chorób. Studium z terminologii medycznej.* Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1986.
- Николова 1995:** Николова, Н. Метафоризацията при терминообразуването през Възраждането (Върху материал от анатомичната терминология). [Nikolova, N. *Metaforizatsiya pri terminoobrazuvaneto prez Vazrazhdaneto (Varhu material ot anatomichnata terminologiya.)*] // *Език и литература*, кн. 3. София, 1995, 114 – 123.
- Пачева-Карабова 2005:** Пачева-Карабова, Св. *Метафоричният език на съвременната българска академична медицина.* [Pacheva-Karabova, Sv. *Metaforichniyat ezik na savremennata balgarska akademichna meditsina.*] Докторска дисертация. Пловдив: МУ – Пловдив, 2005.
- Станчева 2015:** Станчева, Ж. Български и полски народни названия на болести (мотивирани от названия на растения и животни). [Stancheva, Zh. *Balgarski i polski nazvaniya na bolesti (motivirani ot nazvaniya na rasteniya i zhivotni.)*] // *Славистиката – пътища и перспективи.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2015, 171 – 179.
- Янковяк 2005:** Jankowiak, L. *Słownictwo medyczne Stefana Filmowa, t. I, Początki polskiej renesansowej terminologii medycznej.* Warszawa: SOW, 2005.

**БИЛИНГВАЛНАТА ЕЗИКОВА ЛИЧНОСТ
И ИНТЕРФЕРЕНЦИЯТА
(ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА КОГНИТИВНИЯ ПОДХОД)**

Вехбие Балиева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

**BILINGUAL LINGUISTIC IDENTITY AND INTERFERENCE
(FROM THE COGNITIVE APPROACH VIEWPOINT)**

Vehbie Balieva

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

The article presents the results of an eclectic research of the bilingual linguistic identities of children in Bulgaria aged 5-6 years who are of Turkish descent from a cognitive approach viewpoint. The example has been derived from the sociolinguistic study of children's speech and a free associative experiment. It is the author's belief that the linguistic identity of the bilingual child can be presented as a three-level structure. Processes of linguistic, cognitive and frame interference occur at each respective level. Examples of each type of interference are presented.

Key words: bilingual linguistic identity, association, concept, frame, linguistic interference, cognitive interference, frame interference

Въведение в проблема

Билингвизмът на децата от етническите малцинства в България е сложно явление както в обществен план, така и на личностно равнище. Антропоцентричната парадигма, учението за езиковата личност като нейно приложение и когнитивният подход намират своето естествено място в съвременните лингвистични изследвания, посветени на билингвизма.

След първите изследвания на Юрий Караулов теорията за езиковата личност се разработва в рамките на различни подходи, с помощта на разнообразни методи на изследване, чрез на разглеждането на отделни аспекти от проблема, на основата на избора на различни обекти за наблюдение (вж. Караулов 2010). Всички те поставят в центъра на

изследванията езиковата личност с нейните когнитивни способности, комуникативни потребности и речева дейност и я разглеждат като сложно многостранно явление, изискващо задълбочен анализ и всестранно наблюдение. Изследователите след Караулов акцентират върху различен набор от компоненти, влизащи в структурата на езиковата личност. В. Маслова откроява три компонента, изпълващи съдържанието ѝ: ценностен (мирогледен), културологичен и личностен (Маслова 2001: 119). Вл. Карасик предлага също три аспекта за изучаване на езиковата личност: ценностен, познавателен, поведенчески (Карасик 2002: 476). В. И. Тхорик и Н. Ю. Фанян отделят в цялостната речева организация на езиковата личност езиковата способност, комуникативната потребност, комуникативната компетенция, езиковото съзнание и речевото поведение (Тхорик, Фанян 2006: 258 – 259).

Когнитивният подход е избран като най-подходящ според нас, защото обединява знанията от всяка приложнолингвистична дисциплина в едно цялостно познание за всички страни на езиковата личност. Неслучайно Ал. Кравченко казва: „Новите хоризонти на познанието, които открива когнитивният подход към езика като уникално свойство на живия човешки организъм, са мощен стимулиращ фактор в преосмислянето на теоретичния багаж, натрупан от лингвистиката през последните 200 години“ (Кравченко 2004: 37). С когнитивния подход е свързано не толкова разглеждането в нова светлина на различни езикови процеси, категории и единици, колкото новото разбиране за езика като такъв. Той предполага наличието и употребата не само на чисто езиковите, но и на екстралингвистичните знания. В основата на новите модели на езика лежат тезисите за взаимодействието на различните типове знания, от което следва, че лингвистиката не е единствен монополист, по думите на Е. Кубрякова, при построяването на общите модели на езика (Кубрякова 2004: 45). Когнитивният подход дава възможност знанията от различни направления на психологията (когнитивна, възрастова, детска и т.н.) да бъдат използвани ползотворно в разработваните лингвистични изследвания.

Изграждането на цялостна теория за билингвалната езикова личност на 5 – 6-годишното дете може да се осъществи по пътя на задълбочения анализ на различни страни от нейното съдържание и чрез използването на широк спектър от методи, похвати и средства за изследване на езиковия материал. В това именно се проявява незаменимостта на когнитивния подход при изследването ѝ – той дава възможност всяка проява на детето билингва да се разглежда детайлно като предмет на социолингвистично изследване, на психоллингвистичен експеримент,

на лингвокултурологичен анализ, но едновременно с това и като част от една по-голяма система. Най-важен се оказва комуникативният принцип, т.е. наблюденията от гледна точка на това дали детето успява да реализира успешна комуникация – независимо от грешките, които допуска, и от затрудненията, които изпитва, – или не успява. Когнитивният подход позволява да видим детската езикова личност в нейната цялост, да я видим като функционираща система, изградена от отделни елементи, които са свързани помежду си. И ако един от компонентите не функционира в пълния си капацитет, то това нарушава работата и на останалите компоненти, и на цялото.

Интерференцията е проблем за детето, което усвоява втори език, и води до редица грешки, които то допуска в речта си. Но езиковите грешки са само видимата част на айсберга. Невидимата, скритата част е по-страшна, защото е трудна за откриване и сложна за въздействие и за корекция. Затова считаме, че моделът, който се предлага тук, е удачен, за да се улови и скритата интерференция. В тази статия са представени процесите на интерференция, които протичат на всяко едно от трите равнища на билингвалната езикова личност при усвояването на втория език.

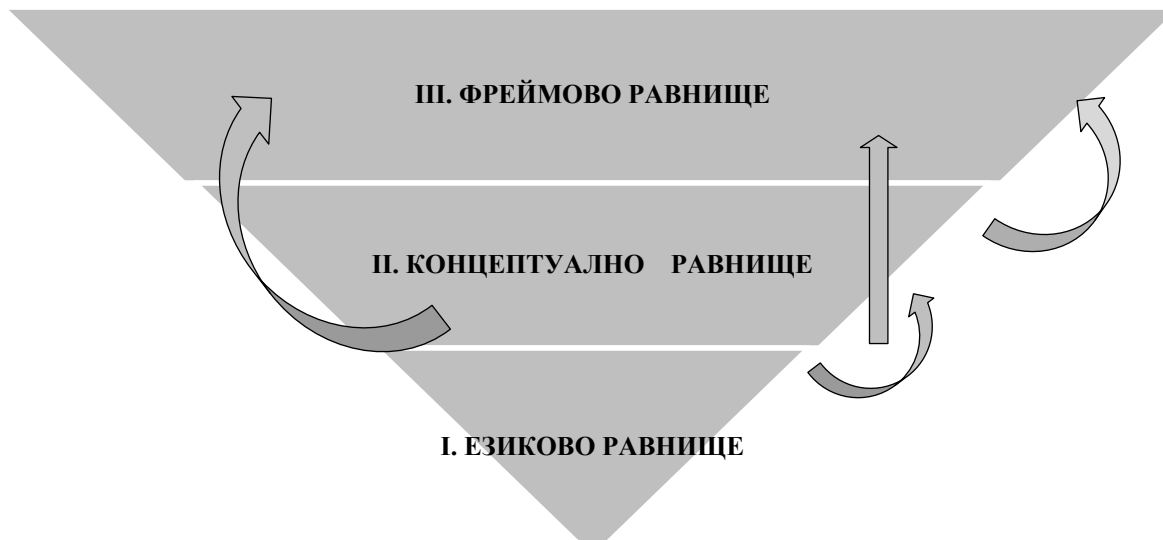
Структура на билингвалната езикова личност

Моделът на билингвалната езикова личност е структуриран на базата на когнитивния подход към езика и предполага анализ на лингвистичните факти във връзката им с организацията на понятийната система, а самото мислене се разглежда като осъществяващо се с помощта на концепти и фреймове, които са „глобални кванти на добре структурираното знание“, както ги нарича В. Маслова (Маслова 2008: 22).

Езиковите структури се разглеждат през призмата на общите знания на човека за света, на натрупания от него опит чрез взаимодействието със заобикалящата го среда и в тясна връзка с психологическите, културните и комуникативните фактори. Лингвистичният анализ от гледна точка на когнитивния подход отчита не само езиковото поведение като такова, а и психичните процеси, диктуващи съответното поведение. При това най-голямо внимание се отделя на проявата, описанието и обяснението на вътрешната когнитивна структура, базисна за говорещия и слушащия, но в динамиката на неговата реч (вж. по-подр. Скрещцова 2000: 5 – 6).

Според Ю. Караулов езиковата личност има трикомпонентна структура, която се състои от вербално-семантично, когнитивно и мотивационно-действио равнище (Караулов 2010: 55 – 56). Опирайки се

на структурата на Караулов, бихме могли да предложим следната структура на билингвалната езикова личност.

Фигура 1. Структура на билингвална езикова личност

I. Езиково равнище, в което влизат думите и техните значения.

II. Концептуално равнище, в чийто състав освен думите, термините и понятията влизат и социалните познания и опитът на личността. Т.е. това е индивидуалният компонент, който всеки човек припознава в дадените думи, термини и понятия. Тук влизат емоциите, свързани с усвояването на дадена дума; отношенията към обектите; образите, които стоят зад думите; ценностите; асоциациите (не само вербални), които прави езиковата личност и т.н. Основна градивна единица на това равнище е *концептът*.

III. Фреймово равнище, което се отнася до дейностната насоченост на личността. Езиковата личност усвоява езика, пречупвайки го през индивидуалния си опит. Индивидуалният опит е отражение на социокултурната ситуация на развитие, която съдържа в смет вид социолингвистичната ситуация и лингвокултурната информация. Езиковата личност е активен носител на езика чрез своята реч. Билингвалната езикова личност реализира речта си в определени комуникативно-речеви ситуации с помощта на определен набор от *фреймове*, които ѝ помагат да се справи по-лесно в процеса на комуникация.

1. Билингвалната езикова личност и интерференцията

Предлаганата структура на билингвалната езикова личност е изградена на базата на емпирично изследване на 5 – 6-годишни деца с

първи език турски. Тъй като децата растат и се развиват в условия на езиков контакт с всичките му аспекти (социолингвистичен, психолингвистичен и лингвокултурологичен), последиците от контакта трябва да се разглеждат като интерференция, протичаща на трите равнища на билингвалната езикова личност. Затова може да се говори за три вида интерференция: *езикова*, *когнитивна* и *фреймова*.

1.1. Езикова интерференция

Под езикова интерференция се разбират интерферентните процеси на фонетично, морфологично и синтактично равнище (обобщени, анализирани и систематизирани на базата на записи на детска реч¹), които протичат на първото (езиковото) равнище на билингвалната езикова личност. Така се установява, че децата допускат типични грешки, характерни за контакт между турския и българския език.

а) фонетични грешки

- вмъкване на тесни вокали при струпани съгласни в думата: [и**стра**х], [у**сло**н];
- изговор на твърди консонанти в краесловие като меки: [го**во**рил'], [уче**ни**к'];
- затруднения при изговора на консонанта [x], когато се намира в началото или в средата на думата: [о**ра**], [те**й**ните];
- проблеми с учленяването на [ц] и [ш]: [с**вя**т], [ча**с**ка] и др.

б) морфологични грешки

- категорията **род** създава проблеми при съгласуването на прилагателните и съществителните имена [ж**ъл**то чадър], [ма**лк**а куче], както и на местоименията и съществителните [мо**й**то майка], на числителните и съществителните [ед**н**о жена];
- това рефлектира и върху съгласуването по **число** [че**р**вено ботуши], [го**л**еми ухо], както и върху членуването [ро**к**лято], [ку**ч**ите] и др.

в) синтактични грешки

- грешки в словореда;

Бабата прозореца затвори (вм. *Бабата затвори прозореца*).

¹ Изследвани са 20 деца на възраст 5 – 6 години от турския етнос (10 момчета и 10 момичета). Половината от децата са на 5-годишна възраст и не са посещавали детска градина, а другата половина са 6-годишни и посещават детска градина или подготвителна група в училище.

Детето филмче гледа (вм. Детето гледа филмче).

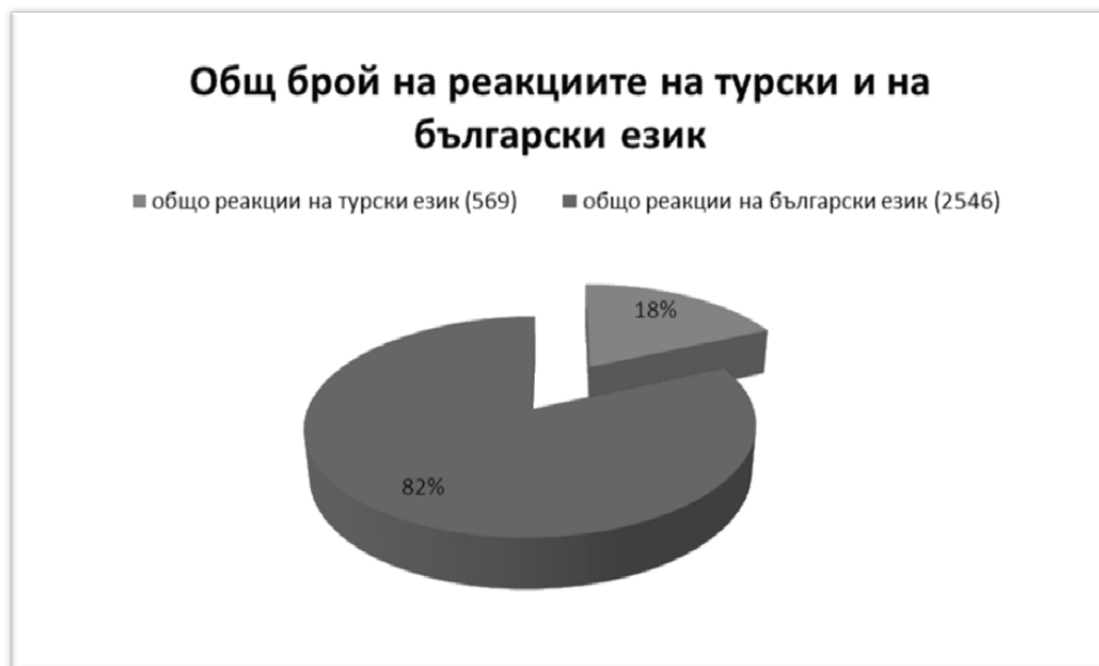
- изпускане или неправилна употреба на предлози и др.

Детето котката говори (вм. Детето говори на котката).

Котката гледа с прозореца (вм. Котката гледа през прозореца).

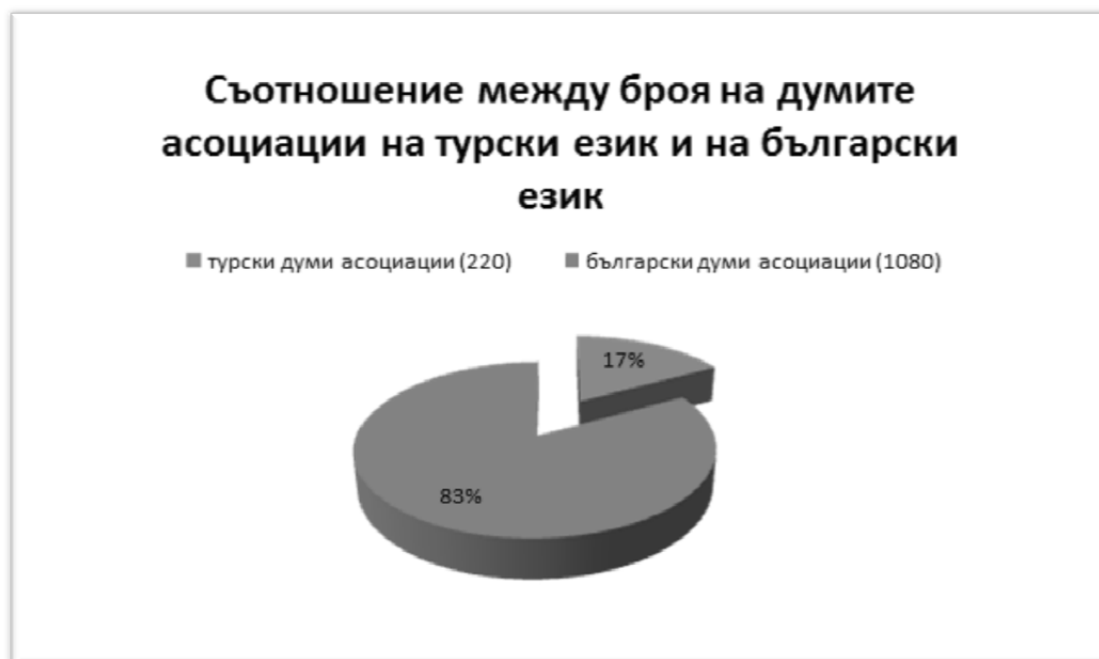
1.2. Когнитивна интерференция

Когнитивната интерференция се изразява в грешки, които децата допускат, говорейки на български език. Те „излизат на повърхността“ чрез речта, т.е. уловими са чрез лексикални грешки, но отразяват неясноти и непълноти, които затрудняват познавателния процес на децата билингви. С помощта на резултати от изследване на словесните асоциации² се доказва познавателната интерференция между първия и втория език, която протича в съзнанието на детето билингва. Тя се изразява в появата на асоциации на първия език (E1), макар думите стимули да са на втория език (E2).

Фигура 2. Разпределение на реакциите от САЕ на думи стимули на E2

² Проведен бе свободен асоциативен експеримент с 40 деца на възраст 5 – 6 години. Думите стимули са съобразени с възрастта на децата. Списъкът с думите стимули е съставен на базата на БНСА (вж. Герганов, ред. 1984), изследването на 6-годишни български деца, проведено от Велка Попова (вж. Попова 1999, 2004) и на изследването на двуезични деца от Уфа, Република Башкирия, Русия, проведено от Елвина Салихова (вж. Салихова 1999, 2012).

Фигура 3. Асоциации на думи стимули на E2

На Фиг. 2 са дадени процентното съотношение и броят на думите реакции на турски език (E1) и на български език (E2) при думи стимули на български език. 18% от общия брой на реакциите на децата са на E1, а 17% от асоциациите им също са на E1 независимо от факта, че стимулите са на български език (Фиг. 3).

Лексикалните грешки, които допускат децата (използването на думи от E1 при конструкции на E2), говорят за когнитивна интерференция, защото думите, които използват обикновено, са преводните еквиваленти на българските думи. С експеримента е установено, че преводният еквивалент е част от доминантните асоциации на детето³ (Фиг. 4).

ЧЕРВЕН		
Брой на думите асоциации	Дума реакция	Брой на реакциите
1.	шапчица	10
2.	KIRMIZI / червен	6
3.	ÇİÇEK / цвете	5
4.	ябълка	4
5.	домат	3
6.	мотор	3
7.	флумастер	3

³ Доминантни са петте асоциации с най-голяма честота.

8.	кола	2			
9.	къща	2			
10.	молив	2			
11.	телефон	2			
12.	топка	2			
13.	чушка	2			
14.	шапка	2			
15.	аз	1			
16.	ALMA/ябълка	1			
17.	ATEŞ/огън	1			
18.	бебе	1			
19.	гланц	1			
20.	КИТАР/книга	1			
21.	компютър	1			
22.	кукла	1			
23.	лош	1			
24.	нокти	1			
25.	пипер	1			
26.	пръчици	1			
27.	тениска	1			
28.	ферари	1			
29.	цвете	1			
30.	червило	1			
31.	чехли	1			
32.	шал	1			
33.	ягода	1			
34.	яйце	1			
Общо: 34 думи асоциации		7 доминантни асоциации	Общо: 68 реакции		
<i>5 на ТЕ</i>	<i>29 на БЕ</i>	<i>2 на ТЕ</i>	<i>5 на БЕ</i>	<i>14 реакции на ТЕ</i>	<i>54 реакции на БЕ</i>

Фигура 4. Асоциативно поле на думата **ЧЕРВЕН** при 5 – 6-годишни деца билингви с Е1 турски

Като показател за протичащата в езиковото съзнание на детето билингва когнитивна интерференция могат да служат лексикалните замени. В следния пример (сравнително често срещан в изказванията на изследваните деца билингви):

Шапката kırmızı (вм. *Шапката е червена*), е използван преводният еквивалент на думата стимул **ЧЕРВЕН**, който е част от доминан-

тните ѝ асоциации (това се вижда във Фиг. 4, където думата **KIRMIZI** е втората по честота асоциация на **ЧЕРВЕН**).

Друга особеност при лексикалните грешки, които допускат децата билингви, е, че всяка една част на речта (съществително име, прилагателно име, глагол и т.н.) може да бъде заменяна с еквивалента ѝ на турски език. Няма значение и каква е синтактичната функция, която изпълнява конкретната част на речта в изречението.

Kurt (вълк) яке облича.

Кумчо Вълчо яке giydi (облече).

Вълкът ceket (яке) облича.

1.3. Фреймова интерференция

На третото (фреймовото) равнище на билингвалната езикова личност е уловена друг вид интерференция – фреймова (по същество лингвокултурна и социокултурна, свързана с межкултурното общуване). Тя се изразява в неуместното (или непонятно) от гледна точка на конкретната комуникативно-речева ситуация поведение. Например при постъпване в детската градина децата билингви известно време не общуват с учителя, защото смятат, че той „не разбира“. Те често използват стратегията на мълчанието, след като са опитали да разговарят, но не са постигнали желанния ефект. Разбира се, те говорят на първия си език – до този момент в повечето случаи единствения език, който знаят. Учителят не ги разбира и комуникативен процес не се осъществява. Изходът на този етап е детето да смени комуникативната си стратегия: да използва невербални средства за комуникация и определено поведение, което да кара събеседника също да търси начини, за да „разговаря“ с него (с нагледни опори, жестове, мимики, чрез посредници и др.).

Има редица случаи, в които поведението и стратегията, използвани от детето, са съвършено непонятни за учителя, защото са обусловени от определени религиозни вярвания, от културни стереотипи или от конкретни социокултурни специфики на средата, в която то расте и се развива. Например момчетата от турския етнос от ранна възраст са научени, че не бива да гледат право в очите събеседника си (особено ако е от мъжки пол) и да спазват „прилична дистанция“, която при разговор с момче е по-голяма, отколкото с момиче. Неадекватното използване на езикови средства за целите на комуникацията често също е последица от определени културни предразсъдъци, освен от незнание. Всяка една от тези специфики в межкултурното общуване може да доведе до неразбиране и неприемане на събеседника. Всичко това се определя като фреймова интерференция, която може да бъде наблюда-

вана и да бъдат фиксирани нейни прояви в поведението на деца билингви в конкретни комуникативноречеви ситуации. Най-често фреймовата интерференция в тази възраст се проявява по два начина:

а) чрез определен тип поведение:

- нежелание на детето да говори;
- избягване на публични изяви;
- използване на повече невербални средства по време на комуникация;
- непосещаване на учебното заведение и др. под.

б) чрез промени в потребностно-мотивационната и личностната сфера:

- детето губи интерес към игрите и учебните дейности, защото се чувства некомпетентно;
- често е потиснато и се държи асоциално или агресивно;
- избягва детския колектив и учителя в детската градина;
- не вижда смисъл да посещава учебното заведение;
- не успява да се приспособи към микроклимата в детския колектив и др.

2. Заключение думи

Проблемите с интерференцията при усвояването на втори език могат да бъдат преодолени, ако се разглеждат в тяхната цялост. Изброените видове интерференция са присъщи на едно цяло – билингвалната езикова личност. За да има успех усвояването на българския език от 5 – 6-годишните деца билингви, което е необходимо условие за успешната им социализация и интеграция в българската образователна система и в обществото, трябва да се работи целенасочено, настойчиво и компактно за цялостното развитие на билингвалната езикова личност. Т.е. работата да бъде насочена едновременно и към повишаване на езиковите знания и компетенции на втория език, и към попълване на познавателните пропуски на детето, и към разширяване на житейския му опит и приемането на различието в разбиранията и в поведението на различните етнокултурни общности, за да се преодолее по-бързо културното различие.

Отчитайки протичащите интерферентни процеси на всяко равнище на билингвалната езикова личност, учителят: 1) може лесно да предвиди езиковите грешки, които би допуснало детето, и да конфигурира учебния материал и да организира учебната ситуация така, че да работи върху тях; 2) да е наясно с факта, че детето често заменя български лек-

семи с турски, защото речниковият му запас на български е малък и тъй като все още не прави разлика между двата езика, употребява думата, която знае (обикновено е преводният еквивалент или първата хрумнала му асоциация); 3) някои особености в поведението и мотивацията на детето билингва, които учителят трудно може да разбере и да приеме, са напълно обясними и приемливи, ако се отчете социокултурната специфика на средата, в която расте и се развива то.

Съобразяването със специфичните интерферентни процеси, които протичат в съзнанието на децата и се отразяват в речта и в поведението им, могат да облекчат значително процеса на усвояване на втория език и социализацията им в българското общество, а така също и дейността на учителите, работещи с тях.

ЛИТЕРАТУРА

- Герганов, ред. 1984:** *Български норми на словесни асоциации.* [Balgarski normi na slovesni asotsiatsii.] Ред. Е. Герганов. София: Наука и изкуство, 1984.
- Карасик 2002:** Карасик, В. И. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс.* [Karasik, V. I. Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs.] Волгоград: Перемена, 2002.
- Караулов 2010:** Караулов, Ю. Н. *Русский язык и языковая личность, 7-е издание.* [Karaulov, J. N. Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'.] // Москва: ЛКИ, 2010.
- Кравченко 2004:** Кравченко, А. В. Когнитивная лингвистика сегодня: интеграционные процессы и проблема метода. [Kravchenko, A. V. Kognitivnaya lingvistika segodnya: integratsionnye processy i problema metoda.] // *Вопросы когнитивной лингвистики.* 2004, № 1, 37 – 52.
- Кубрякова 2004:** Кубрякова, Е. С. *Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира.* [Kubryakova, E. S. Yazyk i znanie. Na puti polucheniya znaniy o yazyke: chasty rechi s kognitivnoy tochki zreniya. Rol' yazyka v roznanii mira.] // Москва: РАН, 2004.
- Маслова 2001:** Маслова, В. А. *Лингвокультурология.* [Maslova, V. A. Lingvokul'turologiya.] // Москва: Академия, 2001.
- Маслова 2008:** Маслова, В. А. *Когнитивная лингвистика: учебное пособие. 3-е перераб. и доп. издание.* [Maslova, V. A. Kognitivnaya lingvistika: uchebnoe posobie, 3-e izdanie.] // Минск: ТетраСистемс, 2008.
- Попова 1999:** Попова, В. Экспериментално изследване на свободните словесни асоциации на сто български деца. [Popova, V. Eksperimentalno

izsledvane na svobodnite slovesni asotsiatsii na sto balgarski deca.] // *Съпоставително езикознание*. 1999, № 4, 105 – 116.

Попова 2004: Попова, В. Детските словесни асоциации. [Popova, V. Detskite slovesni asotsiatsii.] // *LiterNet*, 2004, (януари – април). <http://litenet.bg/publish10/velka_popova/asociacii.htm> (29.08.2014)

Салихова 1999: Салихова, Э. А. *Структура ассоциативных полей лексических единиц при детском билингвизме: автореферат*. [Salihova, E. A. Struktura assotsiativnyh poley leksicheskikh edinits pri detskom bilingvizme: avtoreferat.] // Уфа, 1999.

Салихова 2012: Салихова, Э. А. *Моделирование процессов овладения и пользования психологической структурой значения слова при билингвизме*. [Salihova, E. A. Modelirovanie processov ovladeniya i pol'zovaniya psihologicheskoy strukturoy znacheniya slova pri bilingvizme.] // Уфа: Чурагул, 2012.

Скребцова 2000: Скребцова, Т. Г. *Американская школа когнитивной лингвистики*. [Skrebtsova, T. G. Amerikanskaya shkola kognitivnoy lingvistiki.] // Санкт-Петербург: РАН, 2000.

Тхорик, Фанян 2006: Тхорик, В. И., Н. Ю. Фанян. *Лингвокультурология и межкультурная коммуникация*. [Thorik, V. I., N. Y. Fanyan. Lingvokul'turologiya i mezhkul'turnaya kommunikatsiya.] // Москва: ГИС, 2006.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРЕДАВАНЕТО НА КОНОТАТИВНИТЕ ЗНАЧЕНИЯ НА СОБСТВЕНИТЕ ИМЕНА ПРИ ПРЕВОДА

Анна Баранова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

TOWARD THE PROBLEM OF CONVEYING CONNOTATIVE MEANINGS OF PROPER NOUNS IN TRANSLATION

Anna Baranova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The subject of this paper is the matter of conveying culture-specific connotative meanings of Russian proper nouns (more specifically precedential names) in translating a text. Various examples of translation of literary texts, containing connotative proper names, are observed. A conclusion is made that the number of the possible translation strategies in such cases depends on the dominating pragmatic function (axiological or emotive) of the name in the context.

Key words: *cultural connotation, translation, proper nouns, precedential phenomena, precedential names*

Адекватното предаване на националноспецифичните конотативни значения на лексикалните единици, използвани в художествено-литературния дискурс, е проблем, с който преводачът често се сблъсква. Съхраняването на тези значения в текста на превода (ПТ) е особено важно в случаите, когато те са носители на прагматичното въздействие на текста върху читателя. Сред конотативно маркираните лексеми изключително интересни в това отношение са собствените имена. От една страна, тяхното означаемо се намира извън пределите на езиковата семантика (Ратникова 2001: 141). Това рязко ограничава възможността за реноминация при превода. От друга страна, акумулираните в конотативното значение смисли отправят единицата обратно в семантичната и образната парадигматика и те следва да бъдат адекватно експлицирани със средствата на езика на превода (ПЕ).

Предмет на настоящата статия са начините за предаване на културните конотации на руски оними (топоними и антропоними) при превод на художествен текст.

Под културна конотация ще разбираме несъществените диференциални признаци на означаемото, които асоциативно се извеждат от културноспецифичните фонові знания и се съотнасят с морално-етичните норми и емотивните нагласи на представителите на даден езиков колектив, като последователно предизвикват в съзнанието им определена когнитивна, аксиологична или емоционална реакция.

Разглежданите номинации са предизвикателство за участника в интеркултурната комуникация, тъй като зад тях стои готов образ (познавателно и емоционално значимо единство от диференциални признаци), принадлежащ към когнитивната база на представителите на дадена лингвокултура и отсъстващ в съзнанието на носителите на друга лингвокултура. Преводачът често е принуден да се лиши от обрзността и/или прагматичния потенциал на текста заради невъзможността да се пресъздаде връзката между предметно-логическия и асоциативния аспект на контекста. Според нашите наблюдения преводаческото решение в подобни случаи зависи от приоритетната функция (информативно-оценъчна или емотивна) на лексикалната единица в рамките на този контекст.

I. Когато използването на името цели по-ефективно предаване на мисълта, тъй като съобщава „унифицирана“ от гледна точка на разбирането информация (Зубкова 2008: 173) и предизвиква определено отношение на читателя към номинирания обект, преводачът има избор – или да запази изходната единица (препоръчително е това да е съпроводено със семантизация под линия), или да потърси еквивалентно в информативно-прагматично отношение решение със средствата на ПЕ.

Пример за конотативно маркиран антропоним с информативно-оценъчна функция е прецедентното име **Илья Муромец** в следния контекст:

р. Стасик стоял рядом, тяжело навалясь подмышкой на костыль, от чего тот уходил резиновым наконечником в мягкую травянистую землю холма, **как конь под Ильей Муромцем...**(Д. Рубина, „На солнечной стороне улицы“).

б. Стасик стоеше до нея, тежко опрял подмишница на патерицата си, която затъваше с гумения си накрайник в меката трева на хълма, **както конят – под Иля Муромец...**(Д. Рубина, „По слънчевата страна на улицата“, прев. Т. Балова).

Според И. В. Захаренко, В. В. Красних, Д. Б. Гудков и Д. В. Багаева precedentните имена (наред с останалите precedentни феномени) са сред основните компоненти на когнитивната база, те принадлежат на езиковото съзнание, а стоящите зад тях представи – на когнитивното (Захаренко, Красних, Гудков, Багаева 1997: 82). За разлика от останалите антропоними, които сами по себе си нямат реално значение и се превръщат в собствени имена с индивидуализираща функция само когато се съотнасят с конкретен носител, т.е. техните денотати и конотати имат ситуативен, „отсоциумен характер“ (Чумаченко 2008), денотатите и конотатите на precedentните имена (ПИ) са неизменни и винаги в пряка зависимост от конкретна личност. Следователно използването на такава единица актуализира в съзнанието на средния представител на даден езиков колектив общи културно детерминирани представи. Това ги сближава с нарицателните имена, което обяснява по-широкия им конотативен потенциал в сравнение с обикновените собствени имена. Според Д. Б. Гудков и А. С. Рассказов именно способността последователно да се употребява конотативно превръща собственото име в precedentно (Гудков, Рассказов 2010: 62).

ПИ са концентрирано, образно обозначение на редица диференциални признаци, дори на цели еталонни ситуации от фолклорния, художественолитературния, библейския, историческия или социално-битовия дискурс. Апелирайки чрез образа към фоновите знания на носителите на езика, те изразяват оценката на езиковата общност за номинирания обект и неговите характеристики. Оценката, кодирана конотативно в името, често е недостъпна за читателите на ПТ, което неизменно редуцира (а в редица случаи и неутрализира) неговия съдържателен, прагматичен и експресивен потенциал. Това с особена сила важи за ПИ с фолклорно-митологичен произход, тъй като техните денотати са свързани не с обективната, а със субективната реалност – те са изцяло проекция на народния мироглед.

Сравнението в посочения откъс се основава на конотациите на ПИ *Илья Муромец* (герой от руския фолклорен епос): *K1* – „положителен герой“, *K2* – „неограничена физическа сила“ и *неразривно свързаната с нея в рускоезичното съзнание K3* – „мъжка красота“. Неслучайно денотатът на нарицателното име *богатырь* е еталон за отлична физическа форма. Всички тези асоциации участват непосредствено в изграждането на характеристиката на героя на романа. Затова е важно те да бъдат предадени в ТП.

Като функционален еквивалент на номинацията в българския език би могло да служи ПИ *Крали Марко*, което се характеризира със

същия конотативен потенциал (срв. фолклорното битуване на образа, сходните диференциални признаци, обусловени от фононите знания и формираната въз основа на тях силно положителна оценка). Обаче замяната на образа в превода на художествен текст може да доведе до излишно „побългаряване“ на ПТ при изцяло съхранена експресивна натовареност. Ограничения върху начините за реноминация налага и фактът, че образността в дадения случай се поддържа и от въведеното по-рано описание на героя, което не съответства изцяло на представата на българина за Крали Марко: *здоровенный, былинно-русой красоты парень, добрый молодец из сказки*.

Според нас изборът на преводачката да съхрани в ПТ антропонима от изходния текст (ИТ) като дума еталон в състава на сравнението, без да го семантизира допълнително, обеднява прагматично образа на героя, тъй като името е неинформативно извън рамките на руската лингвокултура. Най-близка в това отношение до изходната единица е номинацията (*руски*) *богатыр*, тъй като тя е заемка в БЕ от РЕ, компенсирателна понятийната лакунарност и предизвикваща сходни асоциации в българското езиково съзнание (срв. посочените в синонимния речник единици: *герой, юнак, храбрец*). Затова при превода на анализирания контекст по-подходяща би била **генерализацията** на образа с допълнителна **експликация на основанието за сравнение**, например:

б. ...*както конят под тежестта на руски богатыр*...

Понякога конотацията на ПИ, използвано с цел да се постигне информативно-оценъчна пълнота с минимално количество езикови средства, остава неразбрана от преводача. С пълна загуба в ПТ на конотативното съдържание на ИТ се сблъскваме при следния превод:

р. Самому Линдту на такие глупости, как собственная смерть, было наплевать – он был однозначный атеист, убежденный ревнитель **базаровского лопуха**. И, как ни странно, именно ощущение безусловной смертности, конечности земного существования дарило ему то же самое ровное и радостное бесстрашие, которым горели первохристианские мученики, пожираемые на аренах самую чуточку мультипликационными львами. (М. Степнова, „Женщины Лазаря“)

б. Самият Линдт плюеше на такива глупости като собствената си смърт – той беше абсолютен атеист, убеден привърженик на **Базаровия глупак**. И колкото и да е странно, именно усещането за собствената си смъртност, за сигурния завършек на земното съществуване му даряваше онова равно и радостно безстрашие, което пламтеше и в първохристиянските мъченици, изяждани на арената от сякаш анимирани лъвове. (М. Степнова, „Жените на Лазар“, прев. А. Григорова)

Неуспехът на преводаческото решение следва да се търси в първия етап на преводаческия процес – извличането на информация от ИТ чрез съпоставяне на лингвистичния и ситуативния контекст на превеждания фрагмент. Според В. Н. Комисаров тази дейност се различава при преводача и „обикновения“ реципиент на оригинала: докато вторият често може да се задоволи с приблизително разбиране на отделните елементи на текста, първият е длъжен точно да определи какво съдържание ще предаде в ПТ (Комисаров 1990: 189). Преводачът е заложил на грешния лексико-семантичен вариант на лексемата *лопух* (което концептуално не съответства на оригинала) и не е уловил йерархията на денотативните и конотативните значения на компонентите на микроконтекста. Смеслоопределяща за даденото словосъчетание е конотацията на антропонима *Базаров* и на производното от него прилагателно *базаровский*: *К4* – „*комуто са присъщи нихилистични убеждения*“, а не на фитонима *лопух*, който в приведенния контекст не е фитоморфно обозначение (употребява се в прякото си значение: „*плевел от семейството на сложноцветните с широки листа и бодли, репей*“, а не в конотативно мотивираното преносно: „*глухак, наивник, блейка*“) и няма статус на опорна единица. Конотацията на антропонима е културно-енциклопедична и е достатъчно стабилна в съзнанието на носителя на РЕ, тъй като съдържа препратка към нихилистичните възгледи на героя от един от емблематичните руски романи на XIX в. – „Бащи и деца“ на И. С. Тургенев, част от задължителната учебна програма в съвременна Русия. В дадения случай се визира фразата „Умрешь – лопух вырастет“, която използва Базаров, за да представи интерпретацията си на знаковия за руската философска мисъл въпрос за смисъла на човешкия живот и за безсмъртието на душата: в света не съществува нищо друго освен материя. Словосъчетанието често се използва като прецедентно и е знак за придържане към нихилистичната философска позиция, например в следния цитат:

В загробную жизнь не верил, абсолютно чужд религии, базаровский „лопух“ был для него логическим завершением физического конца. (Андрей Седых, „Далекие, близкие. Воспоминания“)

Въпреки че конкретното значение на фразата и прецедентната ситуация, стояща зад нея, са значими предимно за познавачите на творчеството на Тургенев и на морално-етичните търсения на съвременниците му, нейното съдържание е достъпно за всеки руски читател благодарение на узуалността на конотацията на относителното прилагателно *базаровский*. Тази конотация е основен носител на кон-

цептуалното съдържание на изходната единица и затова именно тя трябва да бъде приоритетно транслирана на чуждоезичния реципиент. Тъй като образът на Базаров не може да се разглежда като културен знак за българоезичната аудитория и антропонимът е неинформативен за нея, имплицитният смисъл на изходното словосъчетание е лакунарен за българската образна система и се нуждае от експликация. Това може да се постигне чрез **смислова модулация**, придружена с **експликация** на смисъла, например:

б. ...убеден привърженик на **базаровския нихилизъм**...

Подобна трансформация предава информативно-прагматичния потенциал на ИТ и запазва интертекстуалната препратка, съдържаща се в оригинала, но по този начин се понижава нивото на експресивност на ПТ, тъй като се неутрализира образността.

Алтернативно, макар и по-малко адаптирано към възприятието на българоезичната аудитория преводаческо решение може да бъде **генерализацията** на образа на словосъчетанието: *базаровския бурен*, придружено от **семантизацията му с бележка под линия**. Генерализацията е необходима, тъй като за българското езиково съзнание смисълът *безполезен, малоценен* на р. *лопух* се съдържа в родовото обозначение.

II. По-ограничени са възможностите за реноминация в ПТ на антропоними, целящи да предизвикат конкретно емоционално състояние у реципиента, тъй като емоциогенността на образа е по-висока от тази на дескрипцията. Такъв е случаят със следния контекст:

р. Да когда же это кончится, Господи? Когда прервется эта жуткая череда?

Господь промолчал, словно спрятался за пыльную радиотарелку (внутри места не нашлось бы даже Ему – уж слишком огромен был голос **Левитана**, слишком страшны сводки советского информбюро)... (М. Степнова, „Женщины Лазаря“)

б. Кога ще свърши всичко това, Господи? Кога ще секне тази ужасяваща върволица?

Господ премълча, сякаш се бе скрил зад прашната радиоточка (вътре дори за него не би имало място – прекалено огромен бе гласът на **Левитан**, прекалено страшни бяха сводките на съветското Информбюро)... (М. Степнова, „Жените на Лазар“, прев. А. Григорова)

Конотациите на антропонима *Левитан* са свързани с две знакови за руската култура личности: художника пейзажист Исак Илич Левитан и човека глас Юрий Борисович Левитан. Следователно те са контекстуално зависими. Но докато руското езиково съзнание е в състояние еднозначно да определи скрития смисъл на конкретната упот-

реба на някой от омонимите, за реципиента на превода той е трудно достъпен.

Гласът на Ю. Б. Левитан получава определението „глась на руската история“, тъй като по време на цялата Отечествена война е озвучавал по радиото новините за хода на военните действия – от обявяването на началото на войната до оповестяването на края ѝ¹, а впоследствие – за всички важни за държавата събития и постижения. При всяка актуализация на антропонима в съзнанието на рускоговорещия звучат конкретни фрази с точно определено темброво и интонационно оформление: „*Говорит Москва!*“ и „*От Советското Информбюро...*“. Конотативното му поле включва такива противоположни емотивно маркирани семи, като: *К5* – „*тревожност и мрачни предчувствия*“, *К6* – „*отчаяна надежда за положителна развързка на безизходната ситуация*“, и *К7* – „*тържествен, съдбовен момент*“. Номинацията апелира към фоните знания на лингвокултурната общност, а конотациите ѝ възникват въз основа на съотнасяне на описвания фрагмент от действителността с еталонна в емотивно отношение ситуация.

В приведения фрагмент антропонимът има преди всичко емоционално-експресивна функция – тя образно надгражда прагматичното съдържание, експлицитно представено във фразата „...*слишком страшны сводки советского информбюро*“. Това налага необходимостта от намиране на образ в ПТ, който предизвиква сходна емоционална реакция у читателя. Безспорно фамилията *Левитан* е позната на част от българската аудитория с по-широки културно-исторически познания, но дори в съзнанието на подобни реципиенти на превода тя се свързва предимно с личността на художника.² За по-ниско образования читател името е изцяло лишено от съдържание. Затова със запазването на антропонима в българския текст преводачът рискува да събуди погрешни асоциации у читателя му или напълно да го лиши от асоциации, което ще доведе до разрушаване на образното ядро на микроконтекста. Дори семантизирането на образа с бележка под линия не може да компенсира емоционалния заряд на изходната единица, защото зад нея не стои прецедентната ситуация, чийто атрибут е гласът на Левитан. За да се преодолее конотативната многозначност

¹ За лингвокултурната значимост на антропонима свидетелства и фактът, че той се среща и в анекдотичния дискурс: *Попитали Сталин кога ще свърши войната, а той отговорил: „Когато обяви Левитан“*.

² Дори в българоезичната Уикипедия има статия, посветена на художника И. И. Левитан, но не и на радиоводещия Ю. Б. Левитан.

на изходната единица в ПТ, може да се прибегне до **генерализация на значението**, например:

б. ...прекалено огромен бе гласът в апарата..., като К5 се предава чрез контекстно активизираните потенциални семи „анонимен, тържествен, страшен“ на лексемата глас.

Според В. Н. Телия културната интерпретация на образното осъществяване на езиковата единица (т.е. на вътрешната ѝ форма) е източник на културната конотация (Телия 1996: 214). За микропонимите, за разлика от повечето от останалите единици на ономастиката, които са склонни към деетимологизация, наличието на вътрешна форма е необходимо условие за съществуване (Ратникова 2001: 141). Ето защо те са ниша в топонимиката за реализация на различни конотативни значения. Такъв е случаят с топонима *Пискаръовско гробище* (разг. – *Пискаръовка*). Културната значимост на лексемата се реализира и в денотативния, и в конотативния компонент на значението: в първия чрез културно-енциклопедичния характер на означаваното, а във втория – чрез образно семантизираните асоциативни препратки към него. От микропоним с локална значимост *Пискаръовка* се превръща в културен концепт за представителите на руската лингвокултура във връзка с почти тригодишната хитлеристка блокада на Ленинград. Тогава на Пискаръовското гробище са погребани близо половин милион жители на града. Концептуалният статус на прецедентната единица обуславя широкия спектър от асоциации, които тя реализира (исторически, географски, философско-етични, художественолитературни, емоционално-оценъчни). При всяка отделна нейна употреба К8 – „*всеобща трагедия*“, може да актуализира поредица от концепти: блокада, война, Ленинград, невинни жертви, глад, смърт, братска могила, нечовешка борба за оцеляване, споделена беда, несломим дух, историческа памет. Чрез тях в текста се реализира основната функция на единицата – емотивната. Точно тази функция следва да се запази в ПТ. Например:

р. Нет, дружок, и живот от тебя унесу, и оберу, и заложу весь твой гадюшник... Я от бабушки ушел, я от дедушки ушел, от **могили на Пискаревке**... от подвала эвакогоспиталя... А от тебя, сука семипалая, подавно уйду... (Д. Рубина, „На солнечной стороне улицы“)

б. Не, приятелче, и корема си ще отнеса, и ще те обера, и ще заложу целия ти змиярник... Аз от баба избягах, аз от дядо избягах, от **гроба на Пискаръовка**... от подземиято на евакуационната болница... Камо ли от теб, куче седмопръсто... (Д. Рубина, „По слънчевата страна на улицата“, прев. Т. Балова)

В този откъс преводачът е избрал буквалния превод на словосъчетанието с транскрипция на топонима, очевидно разчитайки на наличието на достатъчно висока интеркултурна компетентност у по-голямата част от българските читатели. Действително читателите, родени преди 1980 година, са повече или по-малко запознати с културно-енциклопедичните и културно-символичните конотации на микротопонима *Пискаръовско гробище*. Следва обаче да се отчете далеч по-широкия възрастов диапазон на читателската аудитория на романа на една от най-популярните съвременни руски писателки. За младото поколение словосъчетанието е абсолютно лишено от културен фон, а това в още по-голяма степен се отнася до разговорния му вариант *Пискаръовка*, където концептът гробище е маскиран под названието на населеното място. Прагматичният потенциал на ИТ, очертан от конотативно представените смисли „борба за оцеляване, несломим дух“ на разглеждания микротопоним, е частично компенсирани в ПТ чрез **преразпределение на семите** в рамките на цялото изказване. Той е маркиран от семантичната структура на лексемата *гроб*, която поема и функцията на основен носител на образа. За да обвърже по-тясно образа в ПТ с образа на ИТ (и по този начин да повиши нивото на прагматична и експресивна еквивалентност между тях), преводачът би могъл да прибегне до **конкретизация на значението** на изходната единица *могила* чрез експликация, напр. вместо *гроб* да се използват разчленените номинации *братска могила*, която е конотативно свързана с топонима *Пискаръовка*, или *общ гроб*, която пък стилистично се вписва по-добре в речта на героинята.

Максимално близкото предаване на конотациите на разглежданата единица в дадения контекст е особено важно от гледна точка на спазването на текстовата кохерентност. Те се съотнасят с ретроспективния разказ за блокадното детство на героинята, за гибелта на семейството ѝ в обсадения град.

И така, информативният обем на собствените имена се определя не от семантизираните (и затова подлежащи на реноминация) характеристики на клас обекти, а от тези на конкретен референт, придобил статуса на емоционално-оценъчен еталон в рамките на лингвокултурната общност. Това ги превръща в крайтъгълен камък за преводача. Анализът на примерите показва, че възможностите за адекватното им предаване зависят от основната функция на името в съответния контекст. Затова преводът на изходната единица следва да започне с анализ на функционалните параметри на конкретната ѝ употреба.

ЛИТЕРАТУРА

- Гудков, Рассказов 2010:** Гудков, Д. Б., Рассказов, А. С. Динамика русского лингвокультурного пространства (на примере прецедентного имени). [Gudkov, D., Rasskazov, A. Dinamika Russkogo lingvokul'turnogo prostranstva (na primere pretsedentnogo imeni).] // *Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей*. Под ред. Н. В. Уфимцевой, В. В. Красных, А. И. Изотова, Вып. 40. Москва: МАКС Пресс, 2010, 61 – 67.
- Захаренко, Красних, Гудков, Багаева 1997:** Захаренко, И. В., Красных, В. В., Гудков, Д. Б., Багаева, Д. В. Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов. [Zakharenko, I., Krasnyh, V., Gudkov, D., Bagaeva, D. Pretsedentnoe imya i pretsedentnyh. vyskazyvanie kak simvolyy pretsedentnyh fenomenov.] // *Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей*. Под ред. В. В. Красных, А. И. Изотов, № 1. Москва: Филология, 1997, 82 – 103.
- Зубкова 2008:** Зубкова, Л. И. Культурогенный потенциал прецедентных имен и фамилий русской культуры (по произведениям „деревенской“ прозы второй половины XX в.). [Zubkova, L. I. Kul'turogennyj potentsial pretsedentnyh imen i familiy russkoy kul'tury.] // *Вестник ТГУ. Серия: Гуманитарные науки*, № 1 (57), 2008, 171 – 177.
- Комиссаров 1990:** Комиссаров, В. Н. *Теория перевода (лингвистические аспекты)*. [Komissarov, V. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty).] Москва: Высш. шк., 1990.
- Ратникова 2001:** Ратникова, И. Христианская модель ономастической харизмы в русском языке и культуре XX века. [Ratnikova, I. Hristianskaya model' onomasticheskoy harizmy v russkom yazyke i kul'ture XX veka.] // *STUDIA ROSSICA POSNANIENSIA*, vol. XXIX, *Poznań: Adam Mickiewicz University Press*, 2001, 139 –146.
- Телия 1996:** Телия, В. Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. [Teliya, V. Russkaya frazeologiya. Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokul'turologicheskii aspektu.] Москва: Языки русской культуры, 1996.
- Чумаченко 2008:** Чумаченко О. В. Культурная коннотация антропонимов. [Chumachenko, O. Kul'turnaya konnotatsiya antroponimov.] // *Вестник КАСУ* № 2, 2008. 08.08.2016 <<http://www.vestnik-kafu.info/journal/14/529/>>.

SVJESNOST INOJEZIČNIH GOVORNIKA HRVATSKOG JEZIKA O ODSUPANJIMA U IZGOVORU VOKALA

Ivančica Banković-Mandić
Sveučilište u Zagrebu

THE AWARENESS OF SPEAKERS OF CROATIAN AS L2 OF VARIATIONS IN THE PRONUNCIATION OF VOWELS

Ivančica Banković-Mandić
University of Zagreb

Sociophonetic researches of differences in the pronunciation of vowels often stress the greater importance of adequacy in public speech than on other levels, i.e. stress is placed on the suprasegmental level of accents. In addition, native speakers of Croatian tend to appreciate generously those non-native speakers of Croatian who tend to make mistakes in their realization of Croatian accents; nonetheless they appear to be very strict in evaluating the pronunciation of vowels. The results of this research show that the speakers of Croatian as L2 are aware of their deviations in the pronunciation of vowels. Perceptive analysis indicates that the biggest problem is the pronunciation of the vowels o and u.

Key words: awareness of variations, vowels, Croatian as L2

Istraživanja o (ne)prihvatljivom izgovoru vokala

Odstupanja govornika od standardnoga izgovora dovode do stvaranja uglavnom nepovoljnih stereotipa o njemu. Slušači uz određene govorne osobine vezuju određene osobine govornika. Regionalno obilježen govor ne procjenjuje se u svim sredinama i u svim razdobljima kao pokazatelj nižega društvenoga statusa. U Velikoj Britaniji prihvaćeni izgovor (engl. *Received Pronunciation*) nije više statusni simbol, već izgovor mladih i obrazovanih ljudi poprima obilježja lokalnih govora (Kalogjera 2003). U Francuskoj se obrazovanim ljudima ne može prepoznati regionalno porijeklo (Desnica-Žerjavić 2006). U SAD-u nijedan regionalni govor ne izaziva stereotipnu reakciju (Davis 1970), ali izgovor etničkih zajednica izaziva, naročito ako njihov govor asocira na niži socioekonomski status. N. Jakovčević (1988) zaključila je da ispitanici prednost daju hrvatskomu

standardnomu govoru u javnomu području, a u privatnomu su tolerantni prema svim varijetetima. V. Mildner (1998) u istraživanju tolerancije hrvatskih varijeteta zaključuje da su ispitanici najkritičniji prema upotrebi varijeteta hrvatskoga jezika u elektroničkim medijima, govoru nastavnika i liječnika.

Budući da neka sociofonetska istraživanja pokazuju kako odstupanja u izgovoru vokala više određuju izgovor kao neprihvatljiv nego pogrešni naglasci (Varošanec-Škarić, Kišiček 2009; Varošanec-Škarić 2010) htjelo se istražiti kakvu svijest o izgovoru vokala imaju govornici hrvatskog kao inog jezika. Inijezik je nadređeni pojam za sve jezike koje jedan govornik govori i podrazumijeva i govornikov strani jezik (a može mu biti prvi, drugi, treći i sl.) ili drugi jezik (ako je to jezik koji se službeno govori u sredini u kojoj govornik živi, a nije njegov materinski jezik) te također nasljedni (kada govornik govori često nestandardnu verziju jednog jezika kojim govore i njegovi preci). U istraživanju procjene izgovora inojezičnih govornika hrvatskog jezika (Banković-Mandić 2012) uočeno je da izvorni govornici hrvatskog jezika visokim ocjenama procjenjuju izgovor neizvornih govornika kada griješe u mjestu naglasaka dok prema izgovoru glasova nisu tako tolerantni.

Cilj i hipoteze istraživanja

U istraživanju se htjelo pokazati koliko su govornici inojezičnog hrvatskog svjesni svojih odstupanja u izgovoru vokala. Pretpostavka je bila da inojezični govornici hrvatskog jezika uglavnom nisu svjesni svojih odstupanja u izgovoru vokala. Pretpostavka se temeljila na činjenici da inojezični govornici početnih razina najčešće kao izgovorne probleme navode nemogućnost razlikovne realizacije glasova *č*, *ć*, *dž* i *đ*, a inojezični govornici viših razina navode još i nemogućnost prepoznavanja i realizacije naglasaka u hrvatskom jeziku.

Materijali i metode

Za istraživanje su prikupljene ankete o samoprocjeni izgovora 81 neizvornog govornika različitih razina poznavanja hrvatskog jezika i različitih materinskih jezika. Svi su govornici bili polaznici izbornog kolegija *Govorne vježbe* na Croaticumovom sveučilišnom modulu *Hrvatski kao drugi i strani jezik* Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Razine njihova poznavanja hrvatskog jezika određene su inicijalnim testom. Najviše je bilo govornika početne razine poznavanja hrvatskog jezika (N = 38). To su apsolutni početnici i oni koji govore hrvatski na A2+ razini (višoj početnoj razini) prema Zajedničkom europskom referentnom okviru (ZEROJ-u)

(Vijeće Europe 2005). U tablici 1 navedeni su govornici svih razina koji su bili obuhvaćeni ovim istraživanjem.

Od jezika najzastupljeniji su španjolski (N = 21), engleski (N = 10), poljski (N = 8), arapski (N = 6), kineski (N = 5) i talijanski jezik (N = 5).

Ostali jezici u korpusu prema navodima samih ispitanika su: korejski (N = 4), njemački (N = 4), danski (N = 3), albanski (2), bugarski (2), turski (2), portugalski (2), makedonski (1), ruski (1), rumunjski (1), švedski (1), yoruba (1), nizozemski (1) i hrvatski jezik (1). Hrvatski govornik u ovom korpusu je zapravo nasljedni govornik hrvatskog jezika, ali hrvatski ipak ne poznaje dovoljno dobro.

Tablica 1: Broj ispitanika prema razinama poznavanja hrvatskog jezika

Razina poznavanja hrvatskog jezika prema ZEROJ-u	Broj govornika
početnici	38
A2+	19
B1	9
B1+	3
B2	10
B2+	2

Rezultati istraživanja

Od 81 ispitanika, 32 govornika misli kako su im potrebne fonetske vježbe korekcije vokala kao što se može vidjeti u tablici 2. U tablici su odvojeni podaci jezika koji su zastupljeni sa samo jednim ili dvoje govornika i za njih nisu navedeni postoci.

Tablica 2: Jezici i svijest o korekciji

Jezici	Ukupno govornika (n = 81)	Broj govornika koji smatraju da trebaju korigirati izgovor svojih vokala (n = 32)	Postotak
španjolski	21	8	38%
engleski	10	7	70%
poljski	8	3	38%
arapski	6	3	50%
kineski	5	4	80%
talijanski	5	3	60%

bugarski	2	1
ruski	1	1
švedski	1	1
hrvatski	1	1

Najkritičniji prema svojem izgovoru vokala su govornici kineskog i engleskog jezika. Govornici jezika koji smatraju da ne trebaju korigirati izgovor svojih vokala su govornici korejskog jezika (N = 4), njemačkog (N = 4), danskog (N = 3), albanskog (2), turskog (2), portugalskog (2), makedonskog (1), rumunjskog (1), yoruba (1) i nizozemskog (1).

U tablici 3 navode se podaci o povezanosti svjesnosti potrebe korekcije vokala u odnosu na razinu poznavanja hrvatskog jezika. U tablici su izdvojeni ispitanici onih razina koje su zastupljene s malim brojem govornika.

Tablica 3: Razina poznavanja hrvatskog jezika i svijest o korekciji

Razina poznavanja hrvatskog jezika prema ZEROJ-u	Broj govornika	Broj govornika koji smatraju da trebaju korigirati izgovor svojih vokala	Postotak
početnici	38	17	45%
A2+	19	7	37%
B1	9	1	11%
B2	10	4	40%
B1+	3	2	67%
B2+	2	1	50%

Iz podataka možemo zaključiti da veću svijest o važnosti korekcije vokala svojeg izgovora imaju govornici početnih razina poznavanja jezika prema ZEROJ-u (apsolutni početnici i govornici više početne razine A2+), nego tzv. samostalni govornici (govornici razine B1). Na višoj srednjoj razini (B2) svijest o korekciji opet je više prisutna u odnosu na nižu srednju razinu (B1) na kojoj samo jedan govornik misli da mu je potrebna fonetska korekcija vokala. S obzirom na mali broj govornika B1+ i B2+ razine ne može se svijest govornika tih razina o potrebnoj korekciji statistički značajnije komentirati.

Obilježja izgovora hrvatskih vokala

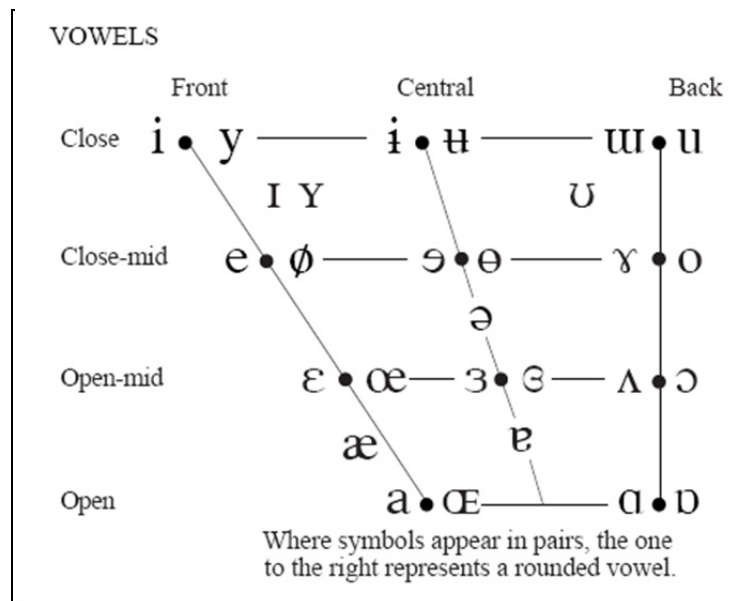
Vokali se prema smjeru jezika dijele na prednje, središnje i stražnje. Hrvatski su prednji vokali: *i*, *e*, *ie*, stražnji su *o*, *u*, središnji je *a*. Neki autori, a i većina hrvatskih gramatika ne navode refleks glasa jata pri opisu vokala kao poseban vokal. Jelaska (2004) pak navodi i još govori i o središnjem otvorniku (vokalu) *šva* koji je neutralni središnji otvornik, a naziv dolazi od njemačkog naziva za središnji hebrejski otvornik. U hrvatskom se jeziku naziva i poluglasom. Prikaz hrvatskog vokalskog prostora donosimo na slici 1.

Slika 1: Hrvatski vokalski prostor

Vokali se najčešće prikazuju trapezom, tzv. glavnim ili kardinalnim otvornicima (Jones 1970) gdje je visina jezika prikazana na okomitoj osi, a prednji središnji i stražnji dio jezika na vodoravnoj osi. Kad se vokali pojavljuju u paru, desni je zaobljen. Prednji su prototipni vokali nezaobljeni, a stražnji zaobljeni. Vokali mogu biti napeti ako su oblikovani u krajnjim položajima, a opušteni ako su bliži središtu usne šupljine. Ako jezik ima tri visine, vokali se prikazuju vokalskim trokutima. Jednostavnim se vokalima ne mijenja zvuk tijekom izgovora. Ako se vokalima mijenja zvuk tijekom izgovora, onda su to složeni vokali ili dvoglasnici i troglasnici. Jelaska (2004, 2016) govori o hrvatskom *ie* kao dvoglasniku dok drugi autori dvoglasni izgovor glasa jata ne smatraju prihvaćenim izgovorom već samo prihvatljivim (Škarić 2001). Na slici 2 donosimo prikaz vokala prema Međunarodnom fonetskom udruženju (IPA-i).

**Slika 2: Vokalski sustav prema IPA-i
(Handbook of the International Phonetic Association, 1999)**

Vokalski su prostori zapravo shematizirani prikazi vrijednosti formanata. Formanti su rezonantne frekvencije koje proizlaze iz akustičkih zakona (Škarić 2009: 43). Na slici 3 donosimo vrijednosti prvog i drugog formanta prema Škariću (Škarić 1991, 2009). Donosimo samo vrijednosti prvog i drugog formanta jer one najviše određuju percepciju vokala.

Slika 3: Prosječne vrijednosti formanata hrvatskih standardnih vokala

	F1	F2
I	360	2200
E	500	1800
A	700	1400
O	450	1150
U	380	750

Prvi je formant vokala viši što su oni izgovorno niži – imaju veći obujam i otvor (Škarić 1991:187). Drugi je formant viši ukoliko je izgovor prednjiji. Iz te činjenice mogu se definirati izgovori tzv. zatvorenih vokala: [ɛ] [ø] [i] [ɯ] [ɑ] i otvorenih: [e] [o] [ɨ] [u] [a]. Tako se može reći da je zatvoreno *e* izgovorom između *e* i *i*, tj. da je prvi formant nešto viši od onog u *i* te nešto niži od onog u *e*. Drugi formant zatvorenog *e* je također između vrijednosti *i* i *e*. Otvoreni *e* ima formante između *e* i *a*. Nadalje,

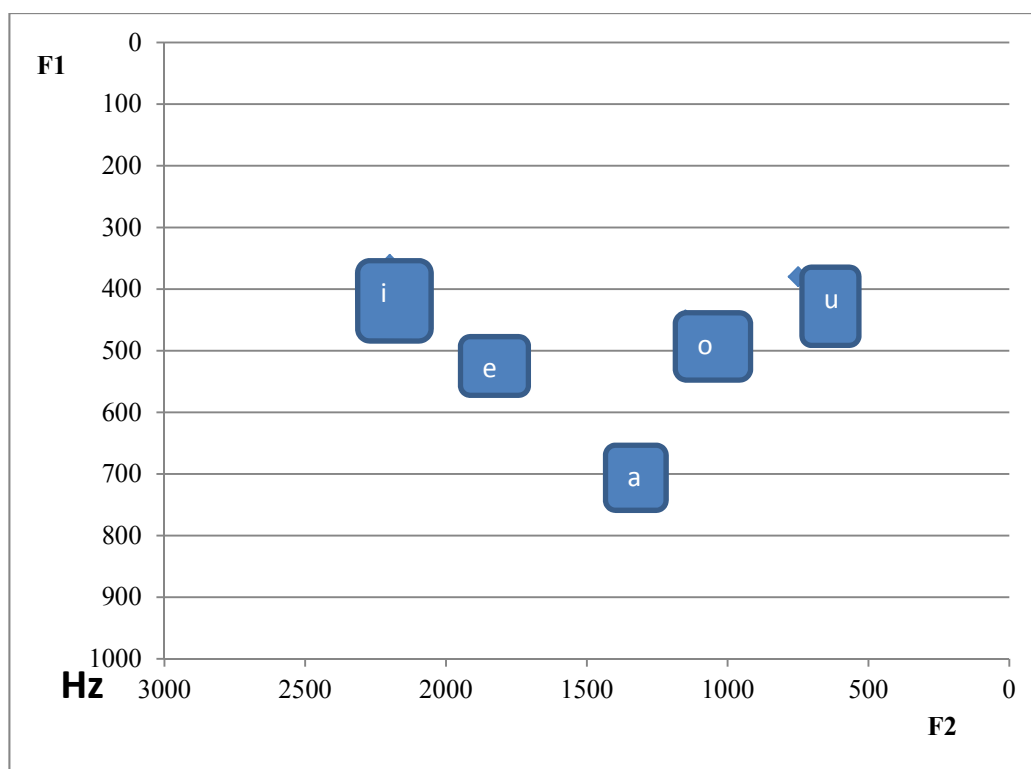
može se reći da zatvoreno *o* ima formante između *o* i *u*, a otvoreno *o* između *o* i *a* itd.

Zvučnim se kriterijima određuju razlikovna obilježja vokala (Škarić 1991: 189): difuznost/kompaktnost položajem prvog formanta, a akutnost/gravisnost položajem drugog. Vokal je difuzan ako mu je prvi formant niži od 350 Hz (vrijednosti za muškarce) ili 450 Hz (vrijednost za žene), a kompaktan ako mu je prvi formant viši od 650 Hz (vrijednosti za muškarce) ili 750 Hz (vrijednost za žene). U hrvatskom su *i* i *u* difuzni, *a* je kompaktan, *e* i *o* nedifuzni i nekompaktni. Ako je drugi formant viši od 1500 Hz, samoglasnik je akutan (*i*, *e*), a ako je niži od 1200 gravisan (*o*, *u*). Ako je između tih vrijednosti, nije ni akutan ni gravisan (vokal *a* u hrvatskom jeziku).

Ako se vrijednosti formanata upišu u dijagram tako da ordinata označava prve formante kojima prema dolje vrijednost raste, a ako apscisa označava vrijednosti drugih formanata kojima vrijednost raste s desna na lijevo, dobije se vokalski lik, tzv. vokalski trokut.

Škarić (1991: 190) navodi da je Hellwag još 1781. opisao boje vokala: svjetlinu i zvonkost gdje svjetlina ide nizom *i-e-a-o-u*, a zvonkost od *a*, preko *e*, *o* do *i* i *u*. Hellwagov trokut odgovara liku koji se dobiva upisivanjem prvih dvaju formanata jer je prvi formant u suodnosu sa zvonkošću, a drugi sa svjetlinom. Na dnu njegova trokuta su najmanje zvonki otvornici *i* i *u*. Otvornik je zvonkiji ako mu je prvi formant viši, a svjetliji ako mu je drugi formant viši. To ne znači nužno i perceptivni oslonac. Poslije su slušne dimenzije prikazane izgovornim pa je vrh postavljen dolje kako bi dijagram uputio na izgovornu visinu – uzdignuće jezika i takav je model prikaza vokala danas uobičajeniji.

Na slici 4 donosimo prikaz hrvatskog vokalskog trokuta u koordinatnom sustavu s vrijednostima formanata.

Slika 4: Vokalski prostor hrvatskih vokala (Banković-Mandić 2013)

Odnos samoprocjene i perceptivne analize izgovora vokala

U tablici 4 donose se rezultati samoprocjene s perceptivnom analizom izgovora vokala. Riječ je o govornicima koji smatraju da su im potrebne fonetske vježbe korekcije izgovora vokala. Za vokale koji odstupaju od standardnog izgovora donose se obilježja njihova izgovora. Uglavnom je riječ o zatvorenijem izgovoru od standardnoga. Jedino je vokal *e* kod talijanskog govornika primijećen kao otvoreniji.

Tablica 4: Svijest o korekciji i odstupanja

JEZICI	BROJ GOVORNIKA	RAZINE	VOKALI				
			A	E	I	O	U
kineski	3	početnici		zatv.		zatv.	
engleski	1	A2+	zatv.				
engleski	3	početnici		zatv.		zatv.	zatv.
arapski	3	početnici				zatv.	
bugarski	1	B2	zatv.				zatv.
talijanski	1	početnici		otvor.			

U tablici 5 donose se rezultati samoprocjene u odnosu na perceptivnu analizu izgovora vokala za govornike koji smatraju da im nisu potrebne fonetske vježbe korekcije izgovora vokala. Za poljske je govornike uočeno da duge vokale izražajnije skraćuju.

Tablica 5: *Govornici koji trebaju korekciju vokala, a nisu svjesni svojih odstupanja*

JEZICI	BROJ GOVORNIKA	RAZINE	VOKALI				
			A	E	I	O	U
korejski	1	A2+					zatv.
korejski	2	početnici	zatv.				zatv.
engleski	3	A2+		zatv.			zatv.
talijanski	1	početnici	zatv.				
arapski	2	početnici					zatv.
arapski	1	A2+					zatv.
poljski *	1	B2					zatv.
poljski*	2	B2					otvor.
portugalski	1	početnici		otvor.			
španjolski	1	početnici					zatv.
turski	1	početnici	zatv.				
njemački	1	B2				zatv.	zatv.

*poljski jezik – kraćenje dugih vokala kod svih troje govornika

Interpretacija rezultata

Više od trećine anketiranih govornika inojezičnog hrvatskog (N = 32) smatra da treba korigirati izgovor svojih vokala. Od toga njih 12, kako potvrđuje perceptivna analiza, ima odstupanja u izgovoru vokala. Dakle, trećina ispitanika je svjesna svojih odstupanja, ali od tog ukupnog broja 38% govornika doista i ima odstupanja u izgovoru vokala što govori da su neizvorni govornici hrvatskog jezika vrlo strogi u samoprocjeni svojeg izgovora. Od 81 govornika njih 17 smatra da ne treba fonetske vježbe za vokale, ali su im u izgovoru prisutna odstupanja. U postocima to znači da 21% govornika nije svjesno svojih odstupanja. Stoga možemo reći da pretpostavka kako neizvorni govornici hrvatskog jezika nisu svjesni svojih odstupanja nije sasvim potvrđena.

Najviše govornika koji trebaju korekciju vokala su govornici početne razine poznavanja hrvatskog jezika. Najčešća su odstupanja u izgovoru vokala *u*, *o*. Najmanje poteškoća govornici imaju s izgovorom vokala *i*. Kao vrsta odstupanja više je uočeno zatvorenije izgovaranje vokala. Samo se ponekad *e* i *o* u govoru neizvornih govornika čuju kao otvoreniji.

U korpusu su najzastupljeniji govornici španjolskog kao prvog jezika, ali samo su kod jednog govornika uočena odstupanja i to zatvoreniji izgovor vokala *u*. To ne čudi s obzirom na činjenicu da od svih zastupljenih jezika u ovom istraživanju vokalski prostor španjolskih govornika najbliži je hrvatskom.

Govornici korejskog jezika izgovaraju zatvorenije vokale *u*, *a*, *o*. Engleski govornici izgovaraju zatvorenije sve vokale osim *i*. Arapski govornici izgovaraju zatvorenije vokal *o*.

Jedan bugarski govornik zatvorenije *a*. Jedan talijanski govornik zatvorenije *a*, drugi otvorenije *e*. Jedan poljski govornik izgovara zatvorenije *o*, drugo dvoje govornika otvorenije *o*. Trebalo bi istražiti govore li oni iste varijante poljskog jezika. Portugalski govornik izgovara otvorenije *e*. Turski govornik izgovara zatvorenije *a*. Njemački govornik izgovara zatvorenije vokale *i* i *u*.

Zaključak

U inojezičnom hrvatskom uočeno je da su odstupanja u izgovoru vokala prisutna i do više srednje razine prema ZEROJ-u (B2), ali je, očekivano, najviše govornika s odstupanjima u izgovoru na početnoj razini. Inojezični su govornici hrvatskog jezika strogi prema svojem izgovoru (što se tiče vokala). Gotovo 40% ispitanika misli da trebaju raditi na svojim vokalima, a od njih samo trećina ima odstupanja u izgovoru vokala. Samo 20% govornika inojezičnog hrvatskog nije svjesno svojih odstupanja u izgovoru vokala. U prikupljenom korpusu ukupno 36% govornika treba korekciju izgovora vokala.

Svakako je nužno korigirati sustavna fonološka odstupanja u izgovoru vokala, dakle ona koja ometaju razumijevanje, a s obzirom na činjenicu da su izvorni govornici vrlo strogi procjenitelji izgovora, posebno odstupanja u izgovoru vokala neizvornih govornika u nekim prijašnjim istraživanjima, ni fonetska odstupanja ne bi trebalo zanemariti.

Sljedeći je korak ovog istraživanja dopuniti perceptivnu analizu akustičkom, tj. izmjeriti vrijednosti formanta onih vokala za koje je perceptivnom analizom navedeno da su zatvoreniji ili otvoreniji od standardnih hrvatskih vokala te proširiti istraživanje na veći broj govornika.

LITERATURA

Banković-Mandić 2012: Banković-Mandić, I. *Izgovorna obilježja učenika hrvatskoga kao drugoga i stranoga jezika na različitim stupnjevima znanja*, neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2012.

- Banković-Mandić 2013:** Banković-Mandić, I. Izgovorna kompetencija, u A. Grgić, M. Gulešić Machata, I. Nazalević Čučević (ur.) *Hrvatski B1: opisni okvir referentne razine B1*, Zagreb: FF press, 2013, 233 – 241.
- Davis 1970:** Davis, L. M. Social dialectology in America: A critical survey, *Journal of English Linguistics* 1970, br. 4, 46 – 56.
- Desnica-Žerjavić 2006:** Desnica-Žerjavić, N. *Strani accent*, Zagreb: FF press, 2006.
- Handbook of the International Phonetic Association 1999:** Handbook of the International Phonetic Association Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Jakovčević 1988:** Jakovčević, N. Jedno istraživanje stavova o jezičnim varijetetima, *Govor* 1988, V/1, 43 – 61.
- Jelaska 2004:** Jelaska, Z. *Fonološki opisi hrvatskoga jezika: glasovi, slogovi, naglasci*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2004.
- Jelaska 2016:** Jelaska, Z. *Basic Croatian Grammar, Sounds, Forms, Word Classes: Part 1*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 2016.
- Jones 1970:** Jones, D. *Outline of English Phonetics* (8th ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Kalogjera 2003:** Kalogjera, D. Prihvaćeni izgovor vs Received Pronunciation, *Govor* 2003, XX, 1 – 2, 181 – 190.
- Mildner 1998:** Mildner, V. Stavovi prema hrvatskim govornim varijetetima, u L. Badurina, B. Pritchard, D. Stolac, (ur.) *Jezična norma i varijeteti*, *Zbornik HDPL-a*, 1998, 349 – 365.
- Škarić 1991:** Škarić, I. Fonetika hrvatskog književnog jezika, U *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, ur. Katičić, R., Zagreb: HAZU – Globus, 1991, 61–337.
- Škarić 2009:** Škarić, I. *Hrvatski izgovor*. Zagreb: Globus, 2009.
- Varošanec-Škarić 2010:** Varošanec-Škarić, G. *Fonetska njega glasa i izgovora*. Zagreb: FF press, 2010.
- Varošanec-Škarić, Kišiček 2009:** Varošanec-Škarić, G., Kišiček, G. Izvanjske indeksikalne osobine govornika varaždinskoga i osječkoga govora. *Suvremena lingvistika*, 2009, 1, 67, 109 – 125.
- Vijeće Europe 2005:** Vijeće Europe. *Zajednički referentni europski okvir za jezike*, Zagreb: Školska knjiga.

Posebna zahvala studentu Denisu Grünselu na pomoći pri snimanju govornika i obradi podataka.

УЛОГА КУЛТУРЕ У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Дарка Хербез
Пловдивски универзитет „Паусиј Хилендарски“

THE ROLE OF CULTURE IN TEACHING SERBIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Darka Herbez
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The role of culture in teaching Serbian as a foreign language is discussed in this paper. The research is focused on cultural orientation, resulting in the adoption of national culture when students learn a foreign language. The impact of culture on language is reflected in the phraseology, proverbs, verbal associations, songs, movies, etc. Serbian language lecturers should have cultural competence, which makes teaching process better.

Key words: Serbian as a foreign language, culture

1. Увод

У оквиру овог рада разматрана је настава српског као страног језика на Катедри за славистику Пловдивског универзитета „Пајсије Хиландарски“ са посебним освртом на увођење елемената културе у наставу. Иако је дуго времена настава страног језика укључивала тек површно обрађене елементе културе, новија истраживања посвећују пажњу лингвокултуролошким садржајима и усвајању националне културе приликом учења страног језика. Рајна Драгићевић наводи да је задатак лингвокултурологије, према Масловој, да одговори на неколико важних питања: 1) како култура учествује у образовању језичких концепата; 2) у којој се значењској компоненти језичког знака чувају културални наноси; 3) да ли говорник и саговорник уводе те културалне наносе у своју комуникацију и како то утиче на комуникациону стратегију; 4) постоји ли културално-језичка компетенција говорника (Драгићевић 2010: 11). Утицај културе на језик огледа се у фразеологији, народним пословицама, вербалним

асоцијацијама, као и у пјесмама, филмовима, рекламама итд. За усвајање српског језика веома је важно да се студенти упознају са начином живота, обичајима и вјеровањима народа чији језик уче. Лектори српског језика требало би да посједују културолошке компетенције, што омогућава успјешнији и квалитетнији наставни процес. Иако су међу теоретичарима још увијек подијељена мишљења о увођењу културе у наставу, сматрамо да би елементе културе свакако требало увести у наставу језика још на почетном нивоу. Наум Димитријевић истиче да ће се ученик, уз образовање, постепено уводити у један нови свијет; учиће се разумијевању нових обичаја и начина живота, развијаће толеранцију према нечему што је друкчије од оног на шта је навикнут (Димитријевић 1984: 64). Говорећи о предности увођења елемената културе у наставу српског као страног језика, не смијемо изоставити и мотивацију студената. Наше искуство на часовима српског као страног језика показало је да увођење ових елемената омогућава бољу мотивацију студената и усвајање језика на занимљив начин. Марко Палекчић скреће нам пажњу на Роџерсово становиште у којем је наглашена важност мотивације, а посебно мотивације за учењем. Управо зато његови курсеви образовања заснивају се на ученичкој радозналости и њиховој жељи да уче (Палекчић 1985: 46). Дакле, елементи културе приликом учења страног језика могу послужити као извор мотивације. Наравно, то не значи да је за лекторе страног језика укључивање елемената културе у наставу лак задатак. Наум Димитријевић истиче како писци уџбеника страног језика запостављају наставу културе или је често тумаче веома поједностављено. Тако се настава културе своди на историју и географију стране земље или обавјештења о националним достигнућима те земље или великим људима те земље (Димитријевић 1984: 63). Долазимо до закључка да се сва тежина овог задатка препушта способности лектора страног језика да елементе културе укључи у наставни процес и пронађе адекватна рјешења, водећи рачуна о години коју похађају студенти и нивоу језичког знања којим владају.

Како бисмо што боље обрадили тему овог рада, потребно је дати неколико уводних напомена о појмовима „језик“ и „култура“. Ранко Бугарски издваја три значења језика:

1. Језик као човјеку својствену способност друштвеног општења путем артикуласног система вербалних знакова који омогућује обликовање мисаоних садржаја и њихово преношење у виду сувислих говорних порука,

2. Језик као сваки конвенционални систем знакова који припада одређеној заједници задовољавајући њене потребе у комуникацији и стваралаштву,

3. Скуп језичких средстава карактеристичан за поједине друштвене групе, епохе, професије и жанрове, као и појединце (Бугарски 2005: 10).

Кад је ријеч о култури издваја три значења: антрополошко, које се односи на начин живота, цивилизацијско, које се усредсређује на физички и умни рад и бихејвиорално, које обраћа пажњу на обрасце понашања (Бугарски 2005: 13). Можемо закључити да су језик и култура повезани, те да учење српског као страног језика не би било потпуно без подучавања културе. Дакле, језик и култура су у сталној интеракцији јер „сва је култура створена захваљујући језику, кроз језик, а у великој мери и у језику; а како нас опомиње Едвард Сапир, врата сваке културе отварају се кључем њеног језика“ (Бугарски 2005: 17).

2. Елементи културе у наставном процесу

У наставку излагања осврнућемо се на неколико елемената културе које обрађујемо у настави српског као страног језика. На почетном нивоу требало би посветити пажњу различитим ситуацијама у којим се може наћи странац у страног земљи, као и на сусрете странца са изворним говорником језика који учи. Часови конверзације дају нам простора за усвајање српског језика кроз комуникативну методу. Наше искуство показује да није довољно само владати граматичким правилима неког језика, него је потребно поставити студенте у различите ситуације у којима се могу наћи у иностранству. Методичари наставе страног језика сматрају да знати страни језик значи знати се понашати у одређеним ситуацијама онако како би то учинио изворни говорник (Тановић 1978: 6). У току наставе српског као страног језика требало би обратити пажњу на говорне чинове: поздрављање, захваљивање, изјаве саучешћа итд. Оно што су бугарски студенти српског језика примијетили приликом свог боравка у Србији односи се на начин поздрављања међу пријатељима. Наиме, било им је необично што се Срби пољубе приликом сваког виђења, што није карактеристично за Бугаре. Говорницима бугарског језика требало је обратити пажњу и на поздрав *ђао*, који на српском језику значи и *здроаво* и *довиђења*, док се у бугарском користи само у значењу *довиђења*. Важно је истаћи и да гестикулација често може довести до неразумијевања, која је карактеристична за свако друштво. Разговарајући са бугарским студентима о њиховом боравку у Србији,

сазнали смо да је долазило до неразумијевања приликом гестикулације која се односи на покрет главе за *да* или *не*. Наиме, Бугари климају главом за *не*, а одмахују главом за *да*, што је у супротности са гестикулацијом код Срба. Како би студенти што боље савладали српски језик и како би се што боље снашли на српском говорном подручју, корисно је описати и одређене ситуације које се тичу остављања бакшиша у ресторанима или понашања у таксију или аутобусу. Такође је корисно да студенти науче како се честитају одређени празници. Култура сваког народа намеће одређене обрасце понашања са којим се студент страног језика мора упознати. Културни обрасци су разноврсни и то долази до изражаја у комуникацији. Често се студенти ослањају на матерњи језик, што се понекад не подудара са обрасцима понашања народа чији се језик учи. Ранко Бугарски наглашава да „укупни обим вербалне продукције варира од једне културе до друге; негде се уобичајено говори гласније а другде тише; за неке заједнице карактеристичан је сразмерно директан говор, а за друге обилазан, уз опширне уводе и бројне дигресије; при томе о разним стварима није пристојно говорити“ (Бугарски 2005: 35). За становнике различитих земаља различито је и физичко растојање приликом разговора, па неки становници одређено растојање доживљавају превише интимно, а неки исто то растојање тумаче као дистанцирање. Непознавање ових културних посебности може довести до негативних посљедица. Дакле, веома је важно за говорну компетенцију студената да науче да се понашају у различитим ситуацијама у страниој земљи. Чак и ако студенти савршено владају граматиком и лексиком, непознавање образаца понашања у страниој земљи може довести до неразумијевања. Управо због тога важно је посветити пажњу међукултуралној комуникацији у настави српског као страног језика. Тановић закључује да „ако желимо да усвојимо страни говор – не смијемо га одвајати од његове природне околине, из опште културне баштине из које је поникао. Културна баштина је битна ознака сваке изворне ситуације и она даје основни печат сваком аутентичном вербалном понашању“ (Тановић 1978: 6).

Познато је да се често сусрећемо са ставовима, предрасудама и стереотипима о различитим језицима, културама и народима. Према Бугарском, ставови имају три главне компоненте: когнитивну, која се тиче мишљења и сазнања; афективну, која се односи на осјећања; и бихејвиоралну, која утиче на понашање (Бугарски 2005: 45). У склопу ставова о језику налазе се стереотипи. Приликом предавања српског као страног језика важно је разбити одређене стереотипе као, на

примјер, да се Срби и Хрвати мрзе или да су Срби највећи кривци за грађански рат. Како би студенти српског језика што боље упознали народ чији језик уче, потребно је разбити негативне стереотипе. Потребно је студенте упознати и са конотацијом која се односи на одређене етнике. Када смо студентима рекли да је неко *прави Црногорац* или *прави Пироћанац*, нису разумјели шта желимо да кажемо. Овдје се мора појаснити да се мисли на лијеног или шкртог човјека. Бугарским студентима српског језика поставили смо анкету у којој требало да опишу Србе. Резултати су углавном били позитивни и Срби су окарактерисани као гостољубиви, веселаци, високи. Такође, студенти сматрају да су Срби и Бугари слични. Ова анкета показала је да су најчешће асоцијације на Србе ракија и ћевапи. Видјели смо да су студенти добро упознати са српском музиком и кинематографијом, док су нешто слабију информисаност показали у вези са географијом Србије и Републике Српске.

За што боље усвајање српског језика пожељно је студенте виших нивоа упознати са прецедентним текстовима, тј. фразеологизмима, пословицама, општепознатим репликама из филмова, бајкама итд. У овим текстовима се најбоље види спој језика и културе. Када смо питали бугарске студенте да објасне значење одређених фразема и пословица, нису могли препознати смисао пословице *образ му је као ђон* или поредбене фраземе *пијан као мајка*. Дакле, како би странац схватио на шта мисли изворни носилац језика веома је важно објаснити језичке наносе његове културе и у наставу унијети лингвокултуролошке садржаје. Драгићевић истиче да су Срби и Бугари имали слично друштвено-политичко искуство, што је условило и сличности у погледу на свијет. Међутим, то су ипак различити културни обрасци, што је оставило трага и у колективној експресији (Драгићевић 2010: 126). Важно је посветити пажњу и вербалним асоцијацијама јер се често у два језика не поклапају значења лексичких еквивалената. Рајна Драгићевић зато препоручује употребу *Асоцијативног речника српског језика* на часовима српског као страног језика. Осим тога, скреће нам пажњу и на упознавање студената са прецедентним именима, као што су Милош Обилић, Мајка Југовића или Свети Сава. На основу њих су се формирали различити прототипи са којима би требало упознати стране студенте (Драгићевић 2012: 195 – 198). У настави српског као страног језика пожељно је обрадити и општепознате реплике из филмова које су постале дио свакодневног говора Срба. Тако имамо реплике као што су, на примјер, *љуби га мајка* из серије *Жикина династија* или *Лаки је*

мало нервозан из филма *Маратонци трче почасни круг*. О предностима филма у настави српског као страног језика говорили смо у једном ранијем раду и нећемо се детаљније задржавати на томе. Само ћемо се подсјетити да су филмови веома погодни за вјежбање граматике и лексике, као и за упознавање културе народа чији се језик учи. Тако смо раније запазили да за усвајање говорних ситуација може послужити серија *Андреја и Анђелка*, а филм *Ивкова слава* послужио је за упознавање са српским обичајима и традицијом, симболиком вина или славског колача. Осврнули смо се и на филм *Гуча* који је погодан за упознавање студената са традиционалним српским сабором трубача. Осим тога, он је послужио и као увертира за конверзацијску тему у којој се говорило и о другим значајним српским манифестацијама у Србији и Републици Српској (Егзит, Демофест). Филм *Свети Георгије убива аждаху* пружа нам историјске податке, а филм је утолико занимљивији јер су неке сцене снимане у Пловдиву. Подсјетићемо се и филма *Шешир професора Косте Вујића*, гдје студенти могу да науче нешто о знаменитим српским личностима као што су Јован Цвијић, Михаило Петровић Алас, Павле Поповић и др. Филмови су често екранизације књижевних дјела и пројекције нам дају могућност упознавања студената и са књижевношћу. За овај задатак су погодни филмови *Убиство с предумишљајем*, *Петријин вијенац*, *Ивкова слава*, *Зона Замфирова* (Хербез 2016: 36 – 38). Додали бисмо да учење језика кроз књижевност има вишеструке предности јер је у питању спој језика и културе. Наравно, требало би водити рачуна о нивоу језичког знања студената, те сматрамо да је увођење књижевности погодније за више нивое. И на крају, филмови су непресушна ризница жаргонизама и пословица, што нам може послужити у извођењу наставе и планирању задатака за студенте.

Не мање важно је студенте упознати и са српском музиком. Употреба пјесама у настави може се искористити за усвајање лексике и граматике, као и за упознавање са српском културом. Показало се да је укључивање аудио-визуелних материјала у којима се појављују аспекти културе стране земље занимљиво и корисно. На тај начин се повећава мотивација студената и обезбјеђује опуштенија атмосфера за рад. На нашим часовима користимо пјесме чије текстове можемо искористити за усвајање нових ријечи и граматичке вјежбе. У једном ранијем раду навели смо неколико пјесама које смо користили за усвајање основног лексичког фонда и вјежбање глаголских облика и доказали како се музика може успјешно искористити у наставне сврхе

(Хербез 2015: 110 – 111). Употреба музике у настави показала се корисним наставним средством које омогућава студентима да усвајају градиво на креативан и занимљив начин.

За крај овог рада споменућемо и методу екскурзије. У нашој пракси показало се да се на тај начин студенти упознају са географским обиљежјима стране земље и туристичким знаменитостима, као и да имају прилику да вјежбају и усавршавају српски језик на говорном подручју. Екскурзија студентима пружа могућност да посјете манастире, задужбине, библиотеке, спомен-музеје итд. С обзиром на то да су Бугарска и Србија сусједне земље, организација екскурзија не захтијева превелике напоре. У Нишу, Београду, Новом Саду или Сремским Карловцима студентима се пружа могућност упознавања културних установа, мјеста у којима су живјели и стварали српски писци итд. Наравно, пожељно је студентима унапријед предочити циљ екскурзије и усмјерити им пажњу на важне појединости. Сматрамо да је метода екскурзије посебно пожељна у настави српског као страног језика јер на инвентиван и истраживачки начин доприноси успјешнијој настави.

3. Закључак

У овом раду покушали смо указати на предност увођења елемената културе у наставу српског као страног језика. Иако је ријеч о сложеној грађи, спој наставе културе и наставе језика показали су се као најуспјешнија комбинација. Не смијемо заборавити да је овај вид наставе извор мотивације студената, што је итекако важно за успјешнији наставни процес. И на крају, „успемо ли, користећи се разноврсним наставним материјалом, а примењујући адекватну наставну методологију, да код својих ученика развијемо толеранцију према представницима других култура, начину њиховог мишљења и веровања која се разликују од нашег, научимо ли их системима образаца културе другог народа, изградимо ли код ученика опрез у доношењу судова о народу кога не познају довољно добро, заинтересујемо ли их за културу народа чији језик уче тако да јој приђу без предрасуда (...), успемо ли све ово да остваримо – моћи ћемо слободно да кажемо да смо постигли један значајан циљ у настави страног језика“ (Димитријевић 1984: 179).

ЛИТЕРАТУРА

- Бугарски 2005:** Бугарски, Р. *Језик и култура*. [Bugarski, R. *Yezik i kultura.*] Београд: Библиотека XX век, 2005.
- Димитријевић 1984:** Димитријевић, Н. *Заблуде у настави страних језика*. [Dimitrijević, N. *Zablude u nastavi stranih jezika.*] Сарајево: Свјетлост, 1984.
- Драгићевић 2010:** Драгићевић, Р. *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. [Dragićević, R. *Verbalne asotsiyatsie kroz srpski yezik i kulturu.*] Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2010.
- Драгићевић 2012:** Драгићевић, Р. *Лексикологија и граматика у школи*. [Dragićević, R. *Leksikologija i gramatika u školi.*] Београд: Учитељски факултет Универзитет у Београду, 2012.
- Палекчић 1985:** Палекчић, М. *Унутрашња мотивација и школско учење*. [Palekčić, M. *Unutrašnja motivacija i školsko učenje.*] Сарајево: Свјетлост, 1985.
- Тановић 1978:** Тановић, М. *Савремена настава страних језика у теорији и пракси*. [Tanović, M. *Savremena nastava stranih jezika u teoriju i praksi.*] Сарајево: Свјетлост, 1978.
- Хербез 2015:** Хербез, Д. Улога електронских медија у настави српског језика као страног. // *Глобални медији и друштвено одговорно пословање*. Ур. Светлана Душанић Гачић. [Herbez, D. *Uloga elektronskih medija u nastavi srpskog jezika kao stranog. // Globalni mediji i društveno odgovorno poslovanje.* Ur. Svetlana Dušanić] Бања Лука: Бесједа, 2015, 110 – 111.
- Хербез 2016:** Хербез, Д. Филм као наставно средство у настави српског као страног језика. // *Етика у медијима и пословању*. Ур. Светлана Душанић Гачић. [Herbez, D. *Film kao nastavno sredstvo u nastavi srpskog kao stranog jezika. // Etika u medijima i poslovanju.* Ur. Svetlana Dušanić] Бања Лука: Бесједа, 2016, 36 – 38.

ЛИТЕРАТУРОВЕДСКА СЛАВИСТИКА

**БОЛГАРСКИЙ СЛЕД ОДНОЙ РУССКОЙ СКАЗКИ
(А. ВЕЛЬТМАН «ТРОЯН И АНГЕЛИЦА.
ПОВЕСТЬ, РАССКАЗАННАЯ СВЕТЛОЙ ДЕННИЦЕЙ
ЯСНОМУ МЕСЯЦУ», 1846)**

Ольга Тиманова

Гимназия с преподаване на английски език „Гео Милев“, Бургас

**THE BULGARIAN TRACE OF A RUSSIAN FAIRY TALE
("TROYAN AND ANGELITSA"
by ALEXANDER WELTMAN, 1846)**

Olga Timanova

Geo Milev English Language High School in Burgas

In this paper I explore the circumstances of the publication of one of the literary fairy tales by the Russian writer Alexander Veltman in *Balgarski knizhici* ("Bulgarian booklet") in 1858. The tale, based on Slavic folklore, was inscribed in the national liberation process which took place during the period of the National Revival. It played an important role in the intercultural communication between Russia and Bulgaria.

Key words: intercultural communication, cultural traditions, a writer's literary background, Alexander Veltman, Stefan Izvorsky, national identity, folklorism, Pan-Slavism, Balgarski knizhici ("Bulgarian booklet")

В мировой науке последних десятилетий активизировались исследования межкультурной коммуникации, что в целом обусловлено процессом глобализации, охватывающим, в том числе, и сферу культуры. В связи с этим вырабатывается новое понимание книжной культуры как основы социогуманитарного варианта информатизации общества, совершенствуется представление о литературе как факторе стабилизации культурных традиций.

В русле данной тенденции оказывается изучение творчества русского писателя Александра Фомича Вельтмана (1800 – 1870), в настоящее время переживающего свое второе «читательское» рождение. Сочетание романтизма и реализма, свойственное художествен-

ной манере Вельтмана, характерно и для литературных сказок писателя. Им в науке пока уделено недостаточно места, но они нуждаются в изучении, как вообще в современной истории книжной культуры назрела необходимость углубленного исследования фактов так называемого литературного фона, поскольку, не принадлежа к пласту «высокой» литературы, подобные явления зачастую как раз наиболее выпукло отражают существенные тенденции культурно-художественного развития.

На новой жанровой основе, в соединении баллады, сказки, легенды, поэмы и повести, в 1846 году Вельтман создает стихотворную сказку «Троян и Ангелица. Повесть, рассказанная светлой Денницей ясному Месяцу» (Вельтман 1846). Помимо синтетической художественной основы, своеобразие произведения заключается и в его фабуле. Сказка построена на мотивах балкано-славянского фольклора, что для европейской культуры середины – второй половины XIX века, для научных и художественных исканий того времени в области истории, философии, этнографии и лингвистики, включавших в себя серьезный этнографо-фольклористический компонент, стало явлением знаковым. В литературно-книжной культуре эпохи произведение Вельтмана предстало составляющей народоведческого процесса. Будучи сказкой-стилизацией, подражательность которой осознается автором и читателем, «Троян и Ангелица» явила собой одну из тех форм народной культуры, которые ведущим современным российским теоретиком фольклора Кириллом Чистовым характеризуются как «вторичные», в отличие от «первичных» форм, вышедших непосредственно из архаической традиции (Чистов 1986). Для возникновения «фольклоризма» как явления письменной литературы исторически необходимо, чтобы его носители оторвались от архаической бытовой традиции, а затем снова оценили ее с хронологической, культурной или социальной дистанции. Для широкой отечественной читательской аудитории произведение Вельтмана представило интерес именно в этом своем качестве: как звено движения к познанию старины, как одно из общественно-художественных свидетельств подъема национального самосознания, в эти годы устремившегося к постижению собственных истоков.

Фольклоризм сказки Вельтмана одновременно явился и фактором межкультурного диалога «Россия – славянская Европа – Болгария». Своеобразной формой проявления литературных связей стал мотив «проклятой» любви между родными братом и сестрой, привнесенный в произведение. В русской устной словесности подобный сю-

жет практически не разработан, но он распространен в фольклоре некоторых славянских народов (болгарском, словенском и сербском). В литературном произведении Вельтмана как в оригинальной авторской версии содержится иная, в сравнении с народным творчеством, интерпретация темы. По сюжету «Повести, рассказанной светлой Денницей ясному Месяцу» Троян и Ангелица – кровные брат и сестра, которые, однако, не знают об этом. Как наследники царствующей династии, против их воли вовлеченные в борьбу за власть, юноша и девушка разлучены еще в детстве и в конечном итоге становятся жертвами обстоятельств. Случайная встреча героев порождает между ними чувства, влечение друг к другу, в представлении молодых людей, – любовное, в истолковании автора, – подсознательную тягу родственных душ, изначально свойственную членам семейства. По законам детерминизма, на которых зиждется миф, античная трагедия и «сказка о людях» (народная сказка), «незаконность» чувства, пусть даже и романтического, предопределяет трагический исход судеб героев. В сказке Вельтмана мотив судьбы берегается: Троян и Ангелица в конце дематериализуются, как бы растворяются в окружающем мире, при этом так и не узнают истины о себе, о своей семье. Таким образом, в сравнении с устными версиями в произведении Вельтмана акценты смещены, «опасный» сюжет о любви двух «обреченных» получает романтически-возвышенное, а не сенсационно-бытовое истолкование; подчеркивается роковое качество «нелегитимных» чувств влюбленных. Одновременно идейно-художественная концепция литературной сказки, ее образная система сохраняет генетическую связанность с пантеистическими представлениями, специфичными для целостной славянской культуры. Через всю «Повесть, рассказанную светлой Денницей ясному Месяцу» проводится представление об антиномичности «светлого» и «темного» как основополагающем законе строения Вселенной, воплощается взгляд на «человеческое» и «природное» как параллельные, фундаментально единые формы существования всего живого, формы бытия, имеющие параллельные характеристики. Природные явления в «Трояне и Ангелице» олицетворены и персонифицированы, что обнаруживается уже и в подзаголовке произведения: печально-светлая повесть-сказка рассказывается «светлой Денницей» (метафора утренней зари) «ясному Месяцу» (символ ночи).

Отсылка к традиционным мотивам и образам произведение Вельтмана связывает и с панславистской теорией. Как общественно-политическая и историко-культурная доктрина панславистское уче-

ние разрабатывалось во второй половине XIX – в начале XX века (русские писатели и общественные деятели Иван и Константин Аксаковы, Михаил Погодин, Алексей Хомяков, Николай Данилевский, Владимир Ламанский; исследователь литературы и языка, серб Вук Караджич; хорватский богослов, философ, писатель-энциклопедист, лингвист, историк, этнограф и публицист Юрий Крижанич; поэт-просветитель, лингвист, хорват Людевит Гай; словацкий и чешский славист, поэт Павел Йозеф Шафарик; словацкий политик, поэт, философ, родоначальник панславизма в поэзии Ян Коллар; чешский филолог, историк и просветитель Йозеф Добровский; чешский археолог, этнограф, историк-славист и антрополог, Любор Нидерле и др.). Концепция панславизма основывается на репрезентируемой через реконструкцию славянских древностей идее культурно-исторического единства славянских народов. Идея научного и художественного воспроизведения славянской старины органична и для Александра Вельтмана – не только собственно писателя, но и ученого-историка, лингвиста и археолога (Вельтман 1828, 1834, 1840, 1843). В литературно-художественной культуре времени Вельтман стал родоначальником жанра исторического фэнтези, одним из первых в мировой литературе применил прием путешествия во времени. Писатель был также редактором и одним из авторов «Древностей Российского государства», переводчиком «Слова о полку Игореве» (Вельтман, перев., 1866). В годы до и после написания «Трояна и Ангелицы» Вельтманом создан целый ряд сочинений на фольклорной основе: сказочный роман «Кощей Бессмертный. Былина старого времени» (Вельтман 1833), историко-легендарный роман «Светославич, вражий питомец. Диво времен Красного Солнца Владимира» (Вельтман 1837), «волшебная» опера на героический сюжет «Ратибор Холмоградский» (Вельтман 1841), художественная реконструкция древней русско-болгарской истории в повести «Райна, королева болгарская» (Вельтман 1843а), произведение о современности, но в своем названии актуализирующее мотивы русских народных сказок «Новый Емеля, или Превращения» (Вельтман 1845), вариация на темы чешского фольклора «Златый и Бела, чешская сказка в стихах» (Вельтман 1850).

Создавая произведения в русле праславянской тенденции, Вельтман апеллировал к мифологической составляющей устной словесности. Не случайно в качестве персонального имени героя-человека в «Повести, рассказанной светлой Денницей ясному Месяцу» писатель избирает имя *Троян/Траян*, имеющее множественные отголоски в разветвленной славянской культуре. Так, в древнерусском

«Слове о полку Игореве» упоминается «тропа Трояна». В широко распространенных героических преданиях о короле Марко (Крали Марко), известных у южных и западных славян, также действует персонаж по имени Троян. В болгарском песенном фольклоре и топонимике фигурируют село Трояново, Троян касабa, Троян манастир в Троянова гора, Троянска планина, Троянска пътека, Троянска могила, момче троенче. Помимо содержащихся в наименованиях этого ряда мифопоэтических аллюзиях, соответствующие образы и представления отсылают к конкретным географическим и историческим явлениям. В частности, адресуют к имеющей богатое историко-культурное прошлое местности в Болгарии, расположенной к югу от Ловеча, на реке Бели Осам, в Коджа-Балкане, у Троянского (Траянского) горного прохода, имеющего высоту 1651 м и ведущего на Карлово. Как свидетельствуют историки, через Троянский перевал проходили древние торговые и военные пути из Пловдивской долины (Восточная Румелия) в западную (Средецкую) Болгарию с центром в Софии. В VII веке через Трояновы ворота в Ромейскую державу вторглись древние славяне. В XII – XIII веке во время Третьего крестового похода перевал с большим трудом преодолели крестоносцы. В XV – XIX веках в оборонительных целях проход использовали пришедшие с востока турки-османы. Весь этот комплекс историко-культурных значений в «свернутом» виде присутствует в сказке Вельтмана.

В соответствии с замыслом автора, по мере развертывания сюжета в произведении актуализируется языческое прошлое славянства. Троян – персонаж мифологии ранних индоевропейцев и палеобалканской мифологической традиции, имеющий троичную природу и особый статус третьего среди богов Преисподней (Калоянов 2002: 110). Данной семантикой имени объясняется, почему в народной этимологии болгар прозвище Троян переосмыслено на основе греко-латинской огласовки имени (в варианте Траян) и ассоциируется с идеей божественной тройственности, увязывается с образом одного из пяти так называемых «хороших» римских императоров – Траяна. Император Траян из династии Антонинов правил в 98 – 117 годах и был известен своими масштабными завоеваниями, за что получил прозвание Последнего Великого Завоевателя, а период его правления Тацит окрестил «счастливейшим веком». Подобного рода «династическая» составляющая «мерцает» и в имени героя русской сказки Вельтмана.

Говоря о мировидении и философии древнего славянства, невозможно не сказать также о том, что сложный синтез верований, умозаключений, соображений, соотносимый с именем Трояна/Траяна,

нашел отражение в целостной структуре славяно-болгарского языческого пантеона, «следы» которого при детальном рассмотрении обнаруживаются и в произведении русского автора. В болгарской мифопоэтической традиции божественный статус *Трояна* закреплен посредством его включения в список четырех главных богов – творцов Вселенной: Трояна, Хорса, Велеса и Перуна. Будучи самой высокой степенью антропоморфизации болгарского язычества, в «природном» варианте эти божества персонифицируют «солнце, месяц, землю, воду, зверей и гадов»: Хорс (болг. *Хърс*) символизирует солнце и месяц, *Велес* – стихии наземного и подводного мира, *Перун* является властителем и защитником зверей и гадов, а *Троян* объединяет функции всех этих божеств и совместно с ними участвует в творении Мира (Калоянов 2002: 110). В сказке Вельтмана *Месяц* выступает в роли своеобразного alter ego *Трояна*: подобно древнему божеству-демиургу (Трояну), *Месяц* «растворен» в этом мире, он все видит и все знает: он «бог во всем», «всеобщий бог» (греч. παν пан – «все, всякий» и θεός теос – «Бог, божество»).

Любопытно, что в болгарском фольклоре существует и собственно сказочное воплощение образа Трояна. В болгарской народной сказке «Цар Троян има кози уши» («Царь Троян – козлиные уши») образ венценосного героя получает, однако, не романтико-трагедийную (как у Вельтмана), а сатирико-бытовую трактовку. Болгарская сказка-притча повествует о том, как царь Троян, имевший козлиные уши, не желал, чтобы об этом знали его подданные, а потому казнил одного за другим брадобреев, по долгу службы ненароком обнаруживших страшный секрет правителя. Так продолжалось до тех пор, пока вмешательство самой матушки природы не помогло Трояну понять, что никакую тайну на свете сохранить невозможно. Тогда царь простил брадобрея, случайно разгласившего всему свету его тайну, и перестал прятать свои уши под шапкой. Природа не только сильнее человека, она мудрее его – эта пантеистическая идея сближает болгарский фольклорный текст и текст русской литературной сказки. При имеющихся различиях обе сказки – инварианты единой славянской культуры, поскольку воспроизводят народную традицию комплексно, целостно.

Понятно отсюда, почему сказка Вельтмана привлекла внимание прославянски настроенных общественных деятелей и писателей. В 1858 году сказку перевел на болгарский язык известный деятель Болгарского возрождения Стефан Изворски (1815 – 1875). При этом в своем переводе Изворски акцентировал художественную информа-

цию, с его точки зрения, актуальную именно для болгарского читателя: связанные с отношениями юных героев «опасные» моменты в переводе Изворского «затушеваны», в то время как мифопоэтические мотивы, наоборот, выдвинуты на первый план; текст Вельтмана значительно сокращен, а стилистика и ритмическая организация русского первоисточника максимально приближены к поэтике болгарской фольклорной песни, чем подчеркивается единство культурных истоков – славянских.

Изворски учился в Духовной академии в Петербурге, где принял священство; там сформировались прорусские симпатии поэта и педагога. В Болгарии Изворски заведовал ланкастерскими школами, опыт которых, вероятно, также перенял в России, где училища с взаимным обучением существовали в Санкт-Петербурге с середины XIX века и были предназначены в первую очередь для детей из бедных семейств. Программное название носило первое стихотворение поэта «Признаки возрождения болгарской литературы», напечатанное в «Цареградском вестнике» в 1849 году (Мирски 1896). В 1850 году, также в просветительских целях, Изворски подготовил перевод основных положений «Наказа Екатерины II для Комиссии Императорской Академии наук» (1770). Свое сочинение Изворски приспособил к нуждам болгарского образования и назвал его «Огледало за болгарските училища или правила заради възпитанието на децата» (Изворски 1850).

В переводе Изворского сказка Вельтмана была напечатана в «Болгарских книжцах» в 1858 году («Български книжици», 1858: № 1, с. 66 – 69; № 2, с. 66 – 68; № 3, с. 102 – 106; № 4, с. 133 – 136). Журнал «Български книжици» (1858 – 1862) был трибуной болгарской интеллигенции, от имени всего народа заявлявшей о стремлении к европейскому просвещению, новой культуре и церковной независимости как одной из важнейших форм национального суверенитета. В журнале публиковались выдержки из оригинальных и переводных учебников и методических пособий для болгарских училищ, опыты в области создания «Лексикологического словаря» и «Грамматики» современного болгарского языка, переведенные на болгарский язык иностранные произведения, годные для воспитания и обучения детей (Тодорова 2010). В одном из номеров этого периодического издания эпохи Болгарского возрождения в обращении к читателям от имени редакции говорилось: «Слава и благодарение богу! И у нас теперь появился журнал с назначением быть постоянным распространителем (букв. *разливател* – О. Т.) света и познания в нашем темном и бедном отечестве [...] событие для нас великое и утешительное; ибо оно

есть знак того, что мы уже начали познавать пользу наук и их благотворное влияние на умственные и нравственные силы человеческие; оно показывает, что и мы наконец начинаем понимать, насколько народ бедствует и удален от своего великого и высокого предназначения, когда он лишен наук, образования и просвещения» (перевод наш – О. Т.) (Дигитална колекция 2013: 1 – 2).

Произведение Вельтмана в выпусках журнала предстало в окружении текстов, освещавших самые различные стороны науки, литературы и просвещения. Так, в первом номере «Болгарских книжиц» было напечатано «Житие и исповедь, а также повествование о некоторых чудесах Святого отца нашего, Климента-архиепископа болгарского, написанное святейшим и славнейшим архиепископом всей Болгарии Феофилактом Первым Юстинианом, мастером Константинопольских риториков» (Дигитална колекция 2013: 6 – 14). Из номера в номер в журнале публиковались самобытные научно-познавательные статьи, как, например, статья «Метеорологические явления», содержащая не только извлечения из ученых трудов (а именно из учебника по физике в переводе Найдена Герова), но и отрывки из литературно-художественных произведений. Стремясь к популяризации, к наглядной подаче знаний, рассказ о дожде и ветре авторы публикации оживлялся примерами из Шекспира, данными на английском (*For the rain it raineth every day / With hey, ho, the wind and the rain*) и болгарском языках (*И дъждь-тъ вали всѣкий день, / Айде и съ дъждь и съ вѣтърь*) (Дигитална колекция 2013: 19), подкрепляя соответствующие характеристики выдержками из латинских источников. Содержание и название статей («Раздумья о болгарском языке», «Современная летопись: политический дневник, торговый дневник, литературный дневник, общий дневник», «Современное состояние банков в Европе и Северной Америке», «Последние страницы болгарской истории» и др.) указывало на основательность общественно-политических и просветительских процессов, происходивших в Болгарии второй половины XIX века. И сказка русского писателя органично вписалась в эту проблематику – как выражение славянофильской тенденции.

В свете проблематики настоящего исследования следует особенно подчеркнуть прогрессивный характер славянофильства в описываемых социально-исторических условиях. Славянофилы стремились к одной большой, территориально локализованной, славянской общности, к идейно-политическому сплочению славян, к установлению тесных культурных связей между всеми славянскими народами,

населяющими Европу. В частности, русские славянофилы при поддержке российских официальных кругов, располагавших для этого необходимым финансовым и организационным средствами, способствовали тому, что значительная часть болгар, представителей интеллигенции, получила доступ в русские учебные заведения в Одессе, Санкт-Петербурге, Москве, а, следовательно, и болгарская интеллигенция снискала реальную возможность претворить в жизнь свои просветительские, культурные и религиозные инициативы. Сильное воздействие на укрепление духовных и культурных связей России с Болгарией оказал и труд русского историка Юрия Венелина «Древние и нынешние болгары в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам» (1829), в котором проводилась идея славянского происхождения болгарского народа. На болгарский язык книга Венелина была переведена Б. Петковым и Н. Даскаловым. Положительную роль в духовном возрождении Болгарии сыграла также работа русского историка Дмитрия Иловайского «За славянского происхождения на дунавските българи», переведенная на болгарский язык в 1875 году Христо Ботевым. Российская империя пользовалась особым авторитетом у болгарских будителей, поскольку была единственным в Европе того времени суверенным славянским государством. Отсюда – проблематика исследований Василя Априлова («Българските книжици или на кое славянско племе принадлежи кириловската азбука», 1841), Марина Дринова («Поглед върху произхождението на българския народ и началото на българската история», 1869; «Заселването на Балканския полуостров от славяните», 1871) и других деятелей Болгарского просвещения. Болгарская литература второй половины XIX века в значительной степени испытывала влияние русской литературы (Шишманов 1899, Велчев 1974, Колев 1983, Минкова 1989, 1998, Вацуру 2004).

Закономерно поэтому, что переведенная на болгарский язык и опубликованная в Болгарии в середине XIX-го столетия сказка русского писателя своим «фольклоризмом», проекцией мифа на систему письменной литературы удостоверила общность славянской культуры, в яркой художественной форме продемонстрировала взаимное тяготение славянских народов. Произведение Вельтмана стало тем фактором стабилизации культурных традиций, в котором нашли отражение действительно существенные тенденции культурно-художественного развития славянского мира.

ЛИТЕРАТУРА

- Вацуро 2004:** Вацуро, В. Э. Болгарские темы и мотивы в русской литературе 1820 – 1840-х годов (Этюды и разыскания). [Vatsuro, V. Bolgarskie temu i motivy v russkoj literature 1820 – 1840 godov (Etyudy i razyskaniya).] // В. Э. Вацуро. *Избранные труды*. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 556 – 596.
- Велчев 1974:** Велчев, В. *Българо-руски литературни взаимоотношения през XIX – XX в.* [Velchev, V. Balgaro-ruski literaturni vzaimootnosheniya prez XIX – XX v.] София: Изкуство, 1974, 179 – 199.
- Вельтман 1828:** Вельтман, А. Ф. *Начертание древней истории Бессарабии. С присовокуплением исторических выписок и карты.* [Vel'tman, A. Nachertanie drevnej istorii Bessarabii. S prisovokupleniem istoricheskikh vypisok i karty.] Москва: Селивановский, 1828.
- Вельтман 1833:** Вельтман, А. Ф. *Кощей Бессмертный. Былина старого времени.* [Vel'tman, A. Koshshey Bessmertnyj. Bylina starogo vremeni.] В 3 частях. Москва: Семен, 1833.
- Вельтман 1834:** Вельтман, А. Ф. *О Господине Новгороде Великом. С прил. вида Новгорода в 12 столетии и плана окрестностей.* [Vel'tman, A. O gospodine Novgorode Velikom. S pril. vida Novgoroda v 12 stoletii i plana okrestnostej.] Москва: Селивановский, 1834.
- Вельтман 1837:** Вельтман, А. Ф. *Светославич, вражий питомец. Диво времен Красного Солнца Владимира.* [Vel'tman, A. Svetoslavich, vrazhiy pitomets. Divo vremyon Krasnogo Solnca Vladimira.] Москва: Семен, 1837.
- Вельтман 1840:** Вельтман, А. Ф. *Древние славянские собственные имена.* [Vel'tman, A. Drevnie slavyanskie sobstvennyye imena.] Москва: Степанов, 1840.
- Вельтман 1841:** Вельтман, А. Ф. *Ратибор Холмоградский.* [Vel'tman, A. Ratibor Holmogradskiy.] Москва: Степанов, 1841.
- Вельтман 1843:** Вельтман, А. Ф. *Достопамятности Московского Кремля.* [Vel'tman, A. Dostopamyatnosti Moskovskogo Kreml'a.] 1-е изд. Москва: Степанов, 1843.
- Вельтман 1843 а:** Вельтман, А. Ф. *Райна, королевна болгарская.* [Vel'tman, A. Rayna, korolevna bolgarskaya.] Москва: Степанов, 1843.
- Вельтман 1844:** Вельтман, А. Ф. *Московская оружейная палата.* [Vel'tman, A. Moskovskaya oruzheynaya palata.] 1-е изд. Москва, 1844. 2-е изд. Москва: Бахметев, 1860.

- Вельтман 1845:** Вельтман, А. Ф. *Новый Емеля, или Превращения.* [Vel'tman, A. Novyj Emelya, ili Prevrashcheniya.] Москва: Степанов, 1845.
- Вельтман 1846:** Вельтман, А. Ф. *Троян и Ангелица. Повесть, рассказанная светлой Денницей ясному Месяцу.* [Vel'tman, A. Troyan i Angelitsa. Povest', rasskazannaya svetloj Dennitsey yasnomu Mes'acu.] Москва: Николай Степанов, 1846.
- Вельтман 1850:** Вельтман, А. Ф. *Златый и Бела: чеш. сказка [в стихах].* [Vel'tman, A. Zlatyy i Bela: chesh. skazka v stihah.] Москва: Полицейская типография, 1850. (Из Альманаха на 1850 г., изд. при журн. *Москвитянин*.)
- Вельтман, перев. 1866:** *Слово об ополчении Игоря Святославича, князя Новгород-Северского, на половцев, в 1185 году.* [Vel'tman, A. Slovo ob opolchenii Igorya Svyatoslavicha, kn'azyа Novgorod-Severskogo, na polovcev, v 1185 godu.] 2-е изд. Москва: Шуман и Глушков, 1866.
- Изворски 1850:** Изворски, С. *Огледало за болгарските училища или правила заради възпитанието на децата, извадени от книга, която се нарича «Наказ ея императорскаго величества Екатерины втория самодержци всероссийския данний Комисии о сочинении проекта новаго уложения в Санкт-Петербурге при Императорской академии наук 1770», на четири язици росийски, латински, немски и французски. А сега преписани от суцата книга и преведени на наш язык и болгарски от Стефана П. Николов Изворски, котлянец, който и за по-голямо изяснение сочинил и приложил от себе си и доволни стихове да сочат кам состоянието и книжничната и възпитанието на болгарите сос суцото намерение, каквото и вишеречените правила в полза на единородните си.* [Izvorski, St. Ogledalo za bolgarskite uchilishta ...] Цариград: книгопечатницата на Тадеа Дивитчиана, 1850.
- Дигитална колекция 2013:** *Дигитална колекция „Българско възраждане“* [Digitalna kolektsiya „Balgarsko vazrazhdane“] // http://bgv.unibit.bg/records.php?cat_id=1 (Дата обращения 24.10.2013)
- Калоянов 2002:** Калоянов, А. *Император Траян или Троян в името на град Троян? (С оглед на култовото средище от езическата епоха в подножието на Маторие гори).* [Kaloyanov, A. Imperator Trayan ili Troyan v imeto na grad Troyan? S ogled na kultovoto sredishte ot ezicheskata epoha v podnozhiето na Matorie gori.] Изда-

телство LiterNet, 06. 11. 2002 // <http://litenet.bg/publish/akaloianov/-stb/traian.htm> (Дата обращения 30.10 2016).

Колев 1983: Колев, Н. Интересът на руските учени през XIX в. към проблемите на българската народна култура. // *Историко-филологически изследвания*. [Kolev, N. Interesat na ruskite ucheni prez XIX v. kam problemite na balgarskata narodna kultura. Istoriko-philologicheski izsledvaniya.] Велико Търново: Великотърновски университет „Кирил и Методий“, 1983, 17 – 30.

Минкова 1989: Минкова, Л. Повестта на А. Ф. Велтман „Райна, королевна болгарская“ в преводната литература на Българското възраждане и историята на превода в България [Minkova, L. Povestta na A. Ph. Veltman „Rayna, korolevna bolgarskaya“ v prevodnata literatura na Balgarskoto vazrazhdane i istoriyata na prevoda v Bulgariya.] // *Лит. мисъл*, 1989, № 1, 101 – 111.

Минкова 1998: Минкова, Л. Москва като българско духовно средище през Възраждането [Minkova, L. Moskva kato balgarsko duhovno sredishte prez Vazrazhdaneto.] // *Бълг. ез. и лит.*, 1998, № 5 – 6, 24 – 35.

Мирски 1896: Мирски, Ир. С. Н. Изворски, учител и писател преди 50 години [Mirski, Ir. S. N. Izvorski, uchitel i pisatel predi 50 godini.] // *Бълг. сбирка*, III, 1896. № 2, с. 136 – 146; № 3, 243 – 251.

Тодорова 2010: Тодорова, Т. *Списание „Български книжици“ (1858 – 1862) на прага на новото време*. [Todorova, T. Spisanie „Balgarski knizhitsi“ (1858 – 1862) na praga na novoto vreme.] С база данни на компактдиск. София: За буквите – О писменехъ, 2010.

Чистов 1986: Чистов, К. В. *Народные традиции и фольклор: Очерки теории*. [Chistov, K. Narodnye traditsii i fol'klor: Ocherki teorii.] Ленинград: Наука, 1986.

Шишманов 1899: Шишманов, Ив. Наченки от руско влияние [Shishmanov, Iv. Nachenki ot rusko vliyanie.] // *Български преглед*, 1899, кн. 9 – 10, 113 – 178.

**ДРАМАТА „ХАДЖИ ДИМИТЪР ЯСЕНОВ“
ОТ ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ И „ДРАМАТА“ НА НЕЙНАТА
СЦЕНИЧНА РЕАЛИЗАЦИЯ**

Елена Гетова

Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**THE DRAMA “HADZHI DIMITAR YASENOV”
BY LYUBEN KARAVELOV AND “THE DRAMA”
OF ITS THEATER PERFORMANCE**

Elena Getova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This paper traces the challenges posed by Lyuben Karavelov’s play, dedicated to Hadzhi Dimitar. It highlights the response provoked by the performance and the process of the work getting attributed the specificity of a text meant for the stage. Also a matter of consideration is the bulk of historicising materials such as memoirs, documents, documentary prose, periodicals, and academic publications. The study draws upon obscure sources of the history of theatre studies in Plovdiv and in Sliven. Conclusions are based on comparative and contrastive analysis.

Key words: Hadzhi Dimitar, documents, documentary prose, periodicals, history of theatre studies in Plovdiv and in Sliven

Така формулиран като заглавие, разглежданият тук проблем звучи твърде предизвикателно. Неговата история, публичните, литературните и театралните събития, вписали се и сътворили тази вълнуваща поредица, станаха обект на настоящото изследване. Още в началото е редно да уточним, че не ще правим опити за аналитично детерминиране и оценностяване на Каравеловата драма. Обстойният преглед на литературните обзори, статии, студии, рецензии, критически бележки, епизодични констатации или целенасочени систематизации, третиращи въпроса за Каравеловата драма, само потвърди вече известното – всички са единодушни, че „тая драма е едно от най-слабите литературни произведения, които е написал Каравелов. В нея отсъства всяко

знание за сценичното изкуство. Тя не притежава ни едно от качества, които правят от драмата едно живо и психически вярно действие. Вместо драматичност, вместо художествено възпроизведени картини и характери, вместо вярно анализирани страсти, намираш вечни нескончаеми тиради против тираните и чорбаджиите“ (Величков 1914: 52). Въпреки твърде детайлната оценка на Константин Величков тя няма за цел да формулира всичко, свързано със социо-културното осмисляне на Каравеловата драма. Ето защо се налага да се представи в конспективен вид направеното от учените в тази посока.

Опитите за характеристика на „Хаджи Димитър Ясенев“ могат да се обобщят в няколко тематични аналizationsонни посоки. Едни от тях (на А. Т.-Балан, Божан Ангелов, Б. Пенев, М. Арнаудов) се заемат да впишат тази драма в литературното наследство на Каравелов, давайки си ясна сметка за рисковете на подобна процедура – всички наблюдения обобщават нейните слабости и отсъствието на някакво нейно значение за развоя на Каравелов като творец. Забележителното е, че частични позитивни нагласи и оценки се появяват най-вече в друг аналizationsонен регистър – в обзори на изследователи, занимаващи се с теми, свързани с развоя на българския театър и драма. Така например са сравнително щедри на аналizationsонни разслоявания на текста на драмата публикации от авторите на истории на българския театър – П. Пенев, Ст. Каракостов, В. Стефанов, Г. Саев. Трети тип изследвания са епизодичните завръщания към сюжета за неуспешната Каравелова драма и някои от тях се вписват напълно в категоричността на отрицателните конфигурации (Пенчо Славейков, К. Величков), четвърти – доста убедително, се оттласкват от тази матрица и се опитват да прогледнат за скрити послания на текста и отгук – за неконстатирани предимства. Такива са едни от първите публикации в пресата, коментиращи драмата. Още през 1923 година се появява статия, която за разлика от изброените по-горе наблюдения се концентрира върху „гражданските добродетели на жената“ и защитата на правото ѝ „да бъде повече от една добра домакиня“, възплътени като послания в поведението и образа на драматургичната героиня Стояна. В същата публикация откриваме и ясна формулировка за целта на създаването на драмата – „Л. Каравелов пръв прави опит да драматизира събития, свързани непосредствено с чувствата и копнежите на народа, с подвизи, на които и той, и публиката са съвременници. Целта му обаче съвсем не е да ги драматизира, а да ги използва чрез театъра за национална пропаганда, за духовно и политическо съзнание“ (Баев 1923: 4). Втора тенденция в така споменатата група позитивни статии

предоставя текстът на Р. Чолаков от 1937 година. Тук е направен опит да се изведе тезисно, но без позиция и без доказателствена част възможността за генеалогическа връзка между Каравеловата драма и Ботевата балада „Хаджи Димитър“ (Чолаков 1937: 421 – 430). Всъщност тази наложена изследователска перспектива заслужава самостоятелно изследване, защото в редица случаи попадаме на извеждането на преден план като единствено преимущество на драмата способността ѝ да генерира връзки с вдъхновеното перо на Ботев (за създаването на образите на самодивите в баладата „Хаджи Димитър“) и на Вазов (за пълнокръвния обхват на типологията на хъша в „Немили-недраги“ и драмата „Хъшове“). С нагласата да се изведат: „съществени страни на художественото изображение със средствата на драмата, че тя илюстрира посвоему, въпреки скромните си сценични и идейно-естетически качества сложната картина на естетическия ни развой през последните десетилетия на Възраждането“, се заема и едно друго по-актуално като времепоява изследване. Цитатът е от текст на И. Радев от 1980 година, в който задълбочено се проследяват възможностите за жанрови заемания и влияния между Каравеловото творение и европейската и славянската традиция в романтичната драма: „Но прибъгването до нагласена и измислена интрига около главния герой, съществен момент в цялостния строй на идеите и конфликта в „Хаджи Димитър“, е следствие именно от въздействието на романтичната драма. Знае се, че романтиците, автори на драматургични творби за исторически личности (например в някои от драмите на Ал. Дюма, В. Юго, Ал. дьо Мюсе), са използвали възможностите на фиктивната любовна интрига, която трябва да стане двигател на действието, да подложи на изпитание личните и гражданските добродетели на героя, да го изправи пред дилеми от гражданско и нравствено-етично естество, за да прояви той своите качества“ (Радев 1980: 211 – 224). Тук се лансира и идеята за интерпретация на образа на Апостола – „като че ли имаме основание да виждаме в образа на дядо Никола опит за първо вграждане чертите на Васил Левски в нашата литература“ (Радев 1980: 211 – 224). Като че ли най-прицелени в търсенето на прагматичната мисия на Каравеловата драма през Възраждането и нейното театрално (социо-културно) битие – проблем, който ни интересува в настоящата статия, са изследванията, посветени на забележителния с многочислеността си списък от спомоществователи (1074), сред тях такива от Манчестър и Ню Йорк (Капралова 2016), както и архивни документи, свидетелстващи за конкретното предназначение на драмата. (Възвзова-Каратеодорова 1990: 199 – 207).

В този забързан „списък“ на научните приноси може би вниманието ни пропуска нещо твърде съществено, когато става дума за събитията от 1868 година. Истината е, че са множество изследванията, посветени на подвига на малката чета от млади момчета, тръгнали на сигурна смърт, за да останат в историята. Тук обаче няма да се спираме на тези библиографски ресурси, въпреки че тяхното използване ни беше полезно и отпрати настоящия текст в определена изследователска посока. По-важно ни е да отговорим на въпроса какво се случва с драматургичната съдба и реализация на Каравеловата творба. Може би ще е необходимо да се припомним някои факти около нейното създаване. Драмата е публикувана през юли 1872 година в Букурещ, в печатницата на в. „Свобода“. Известно е, че Каравелов полага сериозни усилия да предизвести и рекламира тази поява – факт са три анонса във вестника му, които целят да спечелят вниманието на читателите – от 15 януари, от 22 януари и от 8 юли 1872 година. Архивни документи свидетелстват и за писма до редакцията, в които определени личности искат да закупят 2 или 5 броя от книгата (Възвъзова-Каратеодорова 1990: 203). Но въпреки тази активна разгласа се оказва, че драмата трудно би била поставена на сцена, а още по-малко би се радвала на зрителски интерес. Каква е причината за това предизвикателство пред автора и дали той си е давал сметка за това? Интересно е да се запитаме и дали можем да допуснем вероятността тази драма да няма нищо общо с драматургичните представи, които имаме за сценична реализация на един текст, и дали не е още в самия си проект замислена като брошура, която има съвсем друга мисия.

Вече проследихме, че не е една оценката, която квалифицира драмата на Каравелов като неуспешна, но в едни от първите наблюдения попадаме на изключително точната констатация за това, че „в развитието на нашето театрално изкуство тя не е играла никаква роля може би защото сам авторът не е претендирал за това или пък защото самата пиеса е криела в себе си интереси и домогвания, невъзможни за тогавашната сцена“ (Баев 1923: 4). От това сравнително ранно наблюдение (1923) можем да заключим, че драмата просто не е замислена като потенциал за сцената, не е разпознавана като възможност да намери своята реална сценична версия и интерпретация¹. Често изследователите споменават за книгата, за нейния тираж, абонати, начини на разпространение и мисия, но да подчертаем – именно като кни-

¹ Съществуват твърдения, че все пак Каравеловата драма е била представена пред възрожденска публика. Основателността на тези твърдения предстои да бъде обстойно проучена.

га, като преносима малка брошура, която ще изпълнява агитационна мисия в нелегалната дейност за бъдещата революция. Историците на театъра в своите наблюдения се концентрират върху сюжет, ход на действието, композиция, конструкция на отделните детайли и действия, конфигурация на явленията и техния баланс, но никога не споменават за хоризонтите на сценичното осъществяване на този драматургичен текст. Ако се позовем на историческата фактология, ще трябва да споменем, че Ст. Каракостов приема за „извор на тази пиеса“ публикувания откъс от книгата на Ангелаки Савич „Българските въстанници на 1868. Под войводството на Хаджи Димитра и Стефана Караджа“. Текстът е издаден на български език (оригиналът на книгата „Българските въстанници“, Браила, 1871 година, е на румънски) в три последователни броя на в. „Дума на българските емигранти“ в периода юли – август 1871 година. Споменаваме това съвпадение на публикации или по-скоро съвпадение на интереси към сюжета за Хаджи Димитър и Стефан Караджа не защото споделяме идеята за „извор“, а защото ни е важна една жанрова квалификация. Брошурата на Ангелаки Савич има особена жанрова природа – тя е компилация между исторически обзор, наблюдения, изводи, портретни характеристики, но и диалози между основните исторически персонажи. Към този широк формат на съвместимости се добавя собственото жанрово маркиране от страна на автора – тя е наречена „народна историческа разбойна драма“ и по-нататък в текста става ясно, че под това определение се разбира военна, бойна, занимаваща се с бойно снаряжение и муниции² творба.

Пред светлината наоколо виждаше се едно доволно количество оръжие и разбойни уреди (муниции) – оръжието може да смяташе до 140 – 150 само разбойни пушки, освен револвери, саби и пр., а разбойните уряди и провизията до едно количество за 300 – 400 души войскари (Ботев 1950: 38).

² „Доде излезе из под печат на брошура тая народна историческа разбойна драма, в коя Българските въстанници под храбрите войводи Хаджи Димитра и Стефана Караджата показаха преди три години, че не всичко е убито у народа, ний мислим за добро да гудим като за уценение пред читателите няколко отломъка от нея с надежда, че тя не само ще възбуди народното чувство, но още и с радост ще се посрещне от всеки Българин като спомен на нашите мъченици за свободата на злочестото ни отечество.“ Цитираният абзац е бележка на редактора Христо Ботев, който я публикува под линия към споменатата поредица от извадки от брошурата на А. Савич (Ботев 1950: 37).

От посочените позовавания става ясно, че с драма се назовава брошура, която е твърде близка с романизираната биография или новела, а заедно с това на преден план са изведени връзките ѝ с арсенала на бойната чета. Бихме могли да направим аналогия или да потърсим асоциативна нишка между „разбойната драма“ на Ангелаки Савич и Каравеловата драма. Това не означава да обявим първата за първоизточник на втората, а по-скоро да се вгледаме във вариативните възможности, които предлага жанровото обозначаване през Възраждането. И така, ако Каравеловата драма е разбойна драма, то тогава би трябвало да я мислим и четем като такава, а не като произведение, търсещо сценично осъществяване. А в подобен план може да се разбира и замисълът, и мисията на това Каравелово предизвикателство. Логиката в този случай подсказва, че е съвсем естествено тази драма да не бъде поставяна на сцена – и не защото, ако бъде изиграна, с посланията си ще разклати устоите на една империя, т.е. тя е невъзможна за реализиране в границите на османската държава (което не изключва възможността да се представи пред емигрантска публика), а защото има съвсем друг смисъл.

Въпреки предложената теза все пак съществува реалната възможност „Хаджи Димитър Ясенов“ да е била поставяна на сцена както през Възраждането, така и след Освобождението. Към илюстрация на подобно предположение ни отведе книгата на Н. Ферманджиев „Родови хроники“, където четем:

Разказват, че преди години в Сливен представяли Любен-Каравеловата пиеса „Хаджи Димитър Ясенов“. На представлението присъствала и майката на войводата. Ролята на Хаджи Димитър се изпълнявала от артиста Стефан Попов. Майката гледала различните сцени с умиление. Но когато „синът“ ѝ на сцената бил смъртно ранен и извикал „Ох, майко, умирам!“, майчиното сърце не изтраяло и хаджи Маринка паднала в несвес... След свършването на представлението, за да я утеши, артистът застанал пред нея и докато от старческите очи се стичали сълзи, той ѝ издекламирал „Жив е той, жив е!“ (Ферманджиев 1975: 123).

В действителност авторът в библиографска бележка препраща към друг източник – книгата на Илия С. Бобчев „По кървавите дири на славния подвиг, 1868“. В този формат обаче разказаното събитие придобива малко по-различни акценти и измерения.

Ето как изглежда сцената, която ни интересува, в написаното от Ил. Бобчев:

Разказват и писаха, че при представянето на „Хаджи Димитър Ясенев“ в Сливен преди години присъствувала и Хаджи-Димитровата майка. Тя дълго гледала с чувство на недоумение и на умиление своето чедо на сцената, представено от стария артист Стефан Попов. Но когато на край време вижда син си смъртно ранен да умира с вика: „Ох, майко, умирам!“, майчиното сърце не изтрайва и майката пада в несвят... Когато се свършва представлението, артистът отива да се извини пред майката на хероя и за да я утеши, издекламира ѝ: „Жив е той, жив е!“... Коя друга майка на велик човек е преживявала такива чудни, необикновени, сладки чувства за своето чедо като Хаджи-Димитровата майка? Вечна ѝ памет, че е отгледала такъв син! (Бобчев 1928: 218 – 219).

Тук обаче Илия Бобчев не е цитирал източника на своето позоваване. И така възниква въпросът кога, при какви обстоятелства и пред кого е била поставяна драмата от Любен Каравелов. Направените обстояни проучвания в репертоара на Пловдивския театър, както и във всички изследвания на история на българския театър показваха, че „Хаджи Димитър Ясенев“ не е била поставяна на сцена и не фигурира в нито един от обгледаните прегледи. В такъв случай – къде е истината за този така драматичен и впечатляващ с въздействието си епизод от историята на Каравеловия текст. В действителност и пресата в Пловдив, както тази в Сливен от периода 1883 – 1885 година не отбелязват подобно събитие. Годините не са произволни, а са свързани с основаването на първата държавно субсидирана Театрална трупа в Пловдив, която в кратката си история организира активен театрален живот, като поставя на сцена десетки оригинални и преводни пиеси, както и като предприема пътувания в целия регион на Източна Румелия, за да представя своя репертоар и пред провинциалната публика. Единственото наблюдение над театралното дело, което тематизира публичния живот на Каравеловата драма, по-скоро предопределя усъмняване в нейното театрално битие, отколкото да потвърди възможността да е имала живот на сцената.

Като се има предвид тази чувствителност (на турската цензура – бел. моя, Е. Г.) към всяка съмнителна волност, трябва да се гледа с известни резерви на твърденията, че в Свищов, „въпреки непрекъснатата бдителност на турската власт, самодейците успели да представят без разрешение няколко пъти революционната пиеса „Хаджи Димитър Ясенев“ от Любен Каравелов“ (История 1997: 221; Казански 1956: 238).

В цитираната „История на българския театър“ (1997) попадаме на още един случай на позоваване на драмата на Каравелов, когато се споменава, че нейното поставяне се подготвя от ученическото дружество в Габрово през 1884 година (История 1997: 38). Всички тези следи отвеждат към въпроса коя пиеса е била поставена на сцена, така че твърденията за присъствието на майката на героя да не се окажат измислица.

Единственият сливенски вестник, който се публикува в изследвания от нас период, е хумористичният седмичник „Смешлю“. Издател и отговорник на вестника е Иван Дочков, а самото издание продължава от 1883 до 1885 година. Тъй като става дума за малко популярна периодика, при това с локален характер, въпреки че непрекъснато коментира ставащото на политическата сцена в Княжеството и в Източна Румелия и нейната столица, тук ще си позволим да цитираме няколко извадки от публикации, засягащи нашата тема:

Сливен, 24 юни, 1883 г. Българска театрална труппа.

След дълго лежение измъти се най-сетне и изкудкудяка батканата и очакваната Българска народна театрална труппа. Тя изкудкудяка за пръв път в Пловдива града голяма... („Смешлю“, 25 юни 1883, № 50).

Театралната труппа, миналата, както и през тази седмица представи трагедията „Ижиния“, драмата „Иванку убиецът на Асеня“, драмата „Райна Княгиня“. Смешлю не е присъствал по време на представленията, затова не може да каже ни черно, ни бяло за актьорите („Смешлю“, 14 юли 1884, № 112).

Миналата неделя в събота българската народна труппа представи драмата „Цеко, или освобождението на българския народ“. Господа актьорите и госпожи и госпожиците актьориците тъй добре и сполучливо си играли ролите, щото крайно се задоволи многочислената публика; особено внимание привлече на публиката: Цено, Саид Тотю, Смаил, Ксенофонт, Хаим и Славка („Смешлю“, 20 юли 1884, № 114).

От цитираните публикации става ясно, че никъде не се споменава за театрална постановка на „Хаджи Димитър Ясенов“. Ако продължим обгледа на публичния резонанс на гастролите на народната театрална труппа, но през отразеното в пловдивските централни вестници „Марица“ и „Народний глас“, ще констатираме, че тук също отсъства какъвто и да било коментар на представяне на драмата „Хаджи Димитър Ясенов“ от Каравелов. Едва две кратки бележки в рубрики

за делнични новини и събития споменават факти, свързани с театрална дейност. Ето тази, която ни е важна:

Завчера се представи в международний театър драмата *Стефан Караджата*. Актьорите доста хубаво играха ролите си, но пиесата бе тъй лошо написана, щото за един развит човек ставаше несносно грубите и хиляди пъти повтаряните изражения. Няма мисъл, няма красота на стила. Ние сме убедени, че ако трупата, за която областта изразходва толкова пари, продължава да избира такива пиеси, тя ще изгуби и малката репутация, която има“ („Марица“, 25 октомври 1883, № 535) (курс. авт.).

И все пак, ако за Каравеловата драма почти не са изказани положителни оценки като драматургическо постижение, то за творението на Годор Хаджистанчев „Стефан Караджа“ (1879) критиката е още поубийствена. Фактологията обаче подсказва, че директорът на народната трупа Стефан Попов се е насочил именно към тази драма, а не към Каравеловата. В подкрепа на подобна констатация можем да прибавим спомените на самия Попов, които свидетелстват както за нагласите на трупата към режисьорските и сценографските възможности на трупата, така и за сценичните успехи на Годор-Хаджистанчевата драма. Трудно е да се определи жанрово т.нар. „Мемоар“ от Стефан Попов, изпратен от възрастния артист до министъра на народното просвещение през 1905 година. В съпроводителното писмо, подписано от Ст. Попов, който се представя като „бивший основател и управител на бившата първа Румелийска субсидирана театрална трупа“, се споменават аргументите за този жест – да остане като свидетелство за поколенията направеното от първите театрални деятели за историята на българския театър:

Господине Министре, Преди да бъда повикан във вечността и преди да настане последният ми час, който ще тури край на нещастния ми живот, належаща нужда ме принуди да извлека от биографията си няколко необходими бележки, касаещи се по основаването на първата българска театрална трупа, като Ви поднасям във вид на мемоар битността по българското театрално дело (Попов 1999: 15).

Този мемоар всъщност би трябвало да се чете и като история на първите стъпки на българския държавен театър, и като спомени за конкретната театрална дейност на пловдивската трупа. Самото заглавие, дадено от автора, красноречиво определя някои жанрови параметри – „МЕМОАР или MEMORANDUM. Кога и как се е основала първата българска драматическа театрална трупа. Кратки извлечения от биографията ми по българското театрално дело, начиная от 1882 до

1893 година³. Като имаме предвид особената мемоарно-документална, а и отчетно-документална характеристика на цитирания спомен, ще се наложи с особено внимание да проследим споделеното в него. Не защото би трябвало по презумпция да се усъмним в свидетелския разказ от първо лице, а защото може би именно той и неговата популярност са продуцирали „фактите“ около случая с постановката на Каравеловата драма. И така, оказва се, че този меморандум е единственият текст, в който директно се разказва за представление в Сливен, на което присъства Хаджи-Димитровата майка, и се споделят наблюдения над нейните естествени човешки емоции.

Подир два дни дойде ред да представим многошумната народна драма „Стефан Караджата“[...] Вечерта на това представление Дружеството беше поканило и старата майка на Хаджи Димитра. Тя стоеше на най-първите места близо до сцената. Понеже аз играех ролята на Хаджи Димитра, то се потрудах нея вечер да гримирам лицето си да прилича на самаго Хаджи Димитра. Настана минутата за сражение с турците. Хаджи Димитър пада убит на сцената от многото повторителни залпове от турска страна. В паданието си, без да помисля, че същата Хаджи-Димитрова майка се намираще срещу мен, аз съм извикал с треперящ глас: „О, майко! Отидох!“ Тия две думи произведоха голям ефект на публиката, но сърцето на същата Хаджи-Димитрова майка беше като раздробено на части!!! Някои господа до нея, близостоящи, угадиха, че тя ще падне в несвяст и веднага я заведоха под ръка на бюфета, за да я утешат. Щом се закри завесата, аз се завтекох бързо в бюфета от задната врата, та целунах ръката на старата Хаджи-Димитрова майка. „Едно чадо – каза ми тя – съм родила, та загина юнашки в битката, ти го съживи тази вечер пред очите ми! Дай синко, вместо него тебе да целуна!“ Като изговори тия думи с разтреперан глас, старата Хаджи-Димитрова майка ме целуна няколко пъти по челото. Аз насърчих с кратки думи тази добродушна майка, като я поканих вежливо да присъствува в салона, за да чуе нещо за юначните опълченци. Тя се съгласи и аз издекламирах от сцената стихотворението на Ивана Вазова „Опълченците на Шипка“. Като свърших, едни почнаха да ръкоплящят, други да тропат, всичко беше тропот, шум, пляскане, викове „бис“! Аз се видях принуден да повтора и да потрета същата декламация, но шумът и виковете „бис“ не преставаха: докато най-после известих чрез други лица

³ „Стефан Попов след Освобождението редактира хумористичния вестник „Кукуригу“ в Пловдив. Дебютира като актьор в любителски представления, организирани от Печатарското дружество в града – „Стоян войвода“ и „Завистта на Барбуйе“ (1881). Впоследствие става организатор и ръководител на първата държавно субсидирана Българска театрална трупа в Пловдив (1883 – 1885). През 1886 организира любителски трупи, а в периода 1886 – 1892 живее в Цариград и в Енио (Гърция). За кратък период (1892 – 1893) работи в театър „Сълза и смях“ (Енциклопедия 2008: 367).

публиката да престане шума, за да довършим представлението (Попов 1999: 42 – 43).

Предложеното изобилие от цитатни позовавания няма за цел да обремени читателя. Този диктат на цитатността всъщност се опитва да се справи с противоречивите твърдения в разнообразните по формат, цели, смисъл, времепоява, културна насоченост и мисия писмени източници. В усилията да потърсим потвърждение на възможността Каравеловата драма да е била поставяна на сцена, попаднахме на редица спомени, журналистически публикации и претендиращи за достоверност изследвания, които отправиха в съвсем различна посока предприетите търсения. В крайна сметка се оказа, че:

1) В първоначалния вариант на позоваване на спомен за възможна среща между пиесата „Хаджи Димитър Ясенов“ и майката на героя се поражда едно фактологическо разминаване – майката, оказва се от мемоара на Стефан Попов, не е присъствала на спектакъла по Каравеловата драма, а на Тодор-Хаджистанчевия „Стефан Караджа“. Тъй като и в двете драми главни действащи лица са Хаджи Димитър и Стефан Караджа, то подмяната би могла да бъде лесно разбираема. Известно е също така, че Каравеловият текст не описва смъртта на юнака и той въобще не произнася многократно цитирана тук предсмъртна фраза. Би трябвало да се има предвид, че за констатираното несъответствие спомага и настояването, че нещо се е разказвало (Н. Ферманджиев) или разказвало и писало (Илия Бобчев), но без да се цитира нито един благонадежден източник – а защо не дори пресата например от този период. 2) Става ясно и друго – в книгите на двамата изследователи на подвига на българските войводи спасителната рецитация след падането в несвяст на съкрушената майка е Ботевата балада „Хаджи Димитър“, а според произнеслия я пред публика артист това е Вазовото стихотворение „Опълченците на Шипка“. 3) Още по-озадачаващо е обстоятелството, че подобно вълнуващо събитие – като присъствието на Хаджи-Димитровата майка, не е било отразено нито в сливенската, нито в пловдивската преса, а на практика, както показват и хронологически посочените цитати по-горе, и двете публични среди – в Пловдив и в Сливен – са били последователно и прилежно информирани за театралния живот на първата българска държавна трупа.

В такъв случай как можем да си обясним тази мултиплицираща своите несъответствия поредица от текстове, свързващи съдбата на една драма и драмата на една лична човешка съдба. Настоящото изследване въпреки направените усилия не може да цитира документ,

който безпрекословно да доказва случилото се на сливенската сцена и с майката на героя. По-скоро мелодраматичният разказ на актьора в „Мемоара“, съпроводен с множество подробности от битов и интимен характер, резюмирането на епизодичните спорове и разногласия в състава на трупата и между нейните членове и т.н. биха ни накарали да се усъмним в категоричността на спомена. Да не забравяме и факта, че той е заявен както като документ, така и като извадки от биографичен текст. Допълнителна доза скептицизъм внася и очевидното от цитираните публикации в пловдивската преса (в. „Марица“) разминаване между самопреценката на актьора за постиженията на трупата и реакцията на широката публика именно по повод на спектакъла „Стефан Караджа“. В другия източник (на Илия Бобчев) се забелязва и още едно допълнително противоречие – Стефан Попов е обявен за „стария артист“, а той по това време е на 38 години. И въпреки всичко все пак ще се опитаме да предложим една хипотеза, която се основава на някои възможни аналогии и културни трансфери на митотворящото съзнание на българина. Към тази паралелна перспектива – да съвместим „факти“ от различен порядък по логиката на съседството на публикуването им – ни насочиха две кратки бележки в сливения вестник „Смешлю“, появили се в един и същи брой в рубриката „Пресни новини“. Едната вече беше цитирана по-горе („Миналата неделя в събота българската народна трупа представи драмата „Цеко, или освобождението на българския народ...“), а другата е следната:

Учим ся, че градското ни кметство ще изпрати депутация, състояща се от г-на градския кмет и от г-на учителя Д. Кавалджиев, за да присъстват на панихидата, която ще се отслужи на Бузлуджа в памет на блаженопочившия български герой Хаджи Димитър. Депутацията ще заведе със себе си и майката на Хаджи Димитър („Смешлю“, 20 юли 1884, № 114).

В „Родови хроники“ също се съвместяват двете събития – честването и панихидата на Бузлуджа и присъствието на майката – „Поканена била (годината е 1884-та) и хаджи Маринка, която била носена на ръце по билото на планината от почитателите на сина ѝ герой... Паметно ще остане чествуването през 1885 г. На него отново присъствувала майката на Хаджи Димитър, придружена от група сливенски младежи, облечени в хъшовски дрехи“ (Ферманджиев 1975: 122). Повече подробности за подготовката на това първо масово и може да се каже – всенародно – честване на гибелта на българските юнаци от 1868 година срещаме в две поредни публикации във в. „Марица“. Тъй като описаното в тях изключително напомня вече представената сце-

нична ритуалност, ще си позволим да цитираме части от тях, след което ще направим някои заключения:

Казанлък, 21 юлий, 1884 г.

[...] Часът беше шест, когато всички ученици на брой 130 души, предшествувани от тукашната банда, наредени по четири на ред, излязоха шумно из помещението. Трина души по-възрастнички бяха облечени с бунтовническа форма; двама от тези препасани с черна лента и красни венци имаха по средата си знаменосеца, препасан само с черна лента. Знамето е черно и е с надпис: „в память на Хаджи Димитра и неговата Дружина“, а отгоре на върха на знамето трицветна кордела.

На голямата площад – Александровска, се спря множеството. Бандата продължаваше да свири, а с това заедно от всички краища на града населението се стичаше; събра се едно множество от около 3000 души. Облечени с форма двама ученици взеха под мишница старата майка на славния герой Хаджи Димитър и я донесоха посред натрупаната публика до самото знаме. Запяха учениците песните: „Хаджи Димитър тоз юнак...“ и пр.; старата майка не можеше да удържа сълзите си като слушаше името на сина си; тя плачеше, а с нея заедно и присъстващите. Силно се трогна майката, тя изрече няколко думи, целуна и с горещи сълзи обля троицата облечени. След това изпяха „Жив е той, жив е...“, заведоха майката в дома гдето беше слязла и церемониалът през града се отправи за балкана с песни и музика. От това време до сега постоянно гражданите отиват. Среднощ е вече, а пътниците не се свършват. Навярно докато се съмне, все ще има да отиват („Марица“, 24 юли 1884, № 634).

Дописки на в. „Марица“, Казанлък, 22 юлий, 1884 г.

Цялата нощ, па и днес часа до 9 по европейски, постоянно се събираше народ при гробищата на Бузлуджа, където са погребани Хаджи Димитър и останалата част от четата му, избити след нечуто съпротивление от едно стократно множество турски низами, черкези, татари и башибозуци... Майката на славний и примерний борец присъстваше и се придружаваше от г. Сливенский градски кмет и учителя из същия град Кавалджиевслед произнасяне на речи един ученик декламира стихотворения от Вазов... („Марица“, 31 юли 1884, № 636).

Стихотворението от Вазов не е посочено. Всъщност никъде – с изключение на биографията на Стефан Попов, не се споменава за присъствието на Хаджи-Димитровата майка на театрален спектакъл. Освен това този спомен е претърпял своеобразна трансформация в книгите на Бобчев и Ферманджиев и вече драмата, на която е свидетел майката на героя, не е „Стефан Караджа“, а е „Хаджи Димитър Ясенев“. Двете биографични книги също така се позовават на спомени и разкази за поведението на трогнатата майка, но тези преразкази

удивително напомнят на публикуваното в журналистическите дописки от Казанлък по повод на всенародното честване на смъртта на героите от Бузлуджа. Оказва се, че непрекъснато се подменят или допълват: **местата** на случилото се – Бузлуджа, площадът, сцената, празникът (в пресата, мемоара на артиста и книгите на Бобчев и Ферманджиев), подменя се **драматургичният текст** (този на Любен Каравелов с този на Тодор Хаджистанчев), не съвпада отразеното в **журналистическите издания** от 1883 – 1885 г. със споделеното от организатора на първата народна театрална труппа в Пловдив Ст. Попов. Подменят се и поетическите текстове („Хаджи Димитър“ от Ботев и „Опълченците на Шипка“ от Вазов), които „съпровождат“ събитията – за да се облекчат майчините страдания, за да се възхвали подвигът на героите, за да се направят паралели с едно друго сражение, останало също така незабравимо в поетическата памет – това на връх Шипка. Оказва се, че паралелно протичат два митотворчески процеса в *текстовете* за и в *паметта* за 1868 година – процеси, които подпомагат подвижността на границите между автори (Каравелов – Хаджи Станчев), между поетически рефлексии и съпроводи (Ботев – Вазов, а в един от случаите и други творения), между исторически върхове, свързани с ехото на българските места (Бузлуджа – Шипка), между драматургична реализация от професионална театрална труппа и драматизация на събитията от ученици в четнически униформи. Елементът, който непрестанно се повтаря във всички варианти, е присъствието на „старата майка на героя“. Може би все пак майката е присъствала както на спектакъла, и на площада, така и на изкачването на Бузлуджа. А може да допуснем, че един важен елемент за съграждането на безсмъртния образ на героя – неговата страдаща майка, се оказва вплетен във важни исторически свидетелства, които имат определена цел – първооснователството на театъра, биографичните книги за войводите (които се позовават една на друга) и може би сравнително безпристрастните дописки от мястото на събитието (всенародното честване на юбилея на Бузлуджа) в следосвобожденската преса. Струва ни се невъзможно да отговорим по категоричен начин кой от кого заема и дописва тази достатъчно наситена с национални послания история. Въпреки това нейното проследяване добавя нови щрихи към сюжета за безсмъртието на юнака – там, на Балкана. Онова безсмъртие, което започва да се пише от възрожденските издания, които твърдят години след 1868-а, че „Хаджи Димитър е жив“, от продължилите и неразрешени спорове за лобното място на войводата, преминава през десетките поетически текстове, посветени на този безп-

примерен подвиг, и включва съмненията около сценичната реализация след Освобождението на драмата от Любен Каравелов „Хаджи Димитър Ясенов“.

ЛИТЕРАТУРА

Баев 1923: Баев, Д. Литературна седмица. Петдесет години от една забравена драма. [Baev, D. Literaturna sedmitsa. Petdeset godini ot edna zabravena drama.] // *Слово*, 1923, № 389, 3 септември 1923, с. 4.

Бобчев 1928: Бобчев, И. С. *По кървавите дири на славния подвиг. 1868.* [Po karvavite diri na slavninya podvig. 1868.] София: Кооперативна печатница „Напредък“, 1928, 218 – 219.

Ботев 1950: Ботев, Хр. *Съчинения.* Автентично издание. Т. I. [Hristo Botev. Sachineniya. Avtenticno izdanie. T. I.] София: Институт „Христо Ботев“, 1950.

Величков 1914: Величков, К. *Съчинения.* Т. VIII. [Velichkov, K. Sachineniya. T. VIII.] София: Царска придворна печатница на Ив. Кадела, 1914.

Възвъзова-Каратеодорова 1990: Възвъзова-Каратеодорова, К. Към въпроса за предназначението и разпространението на драмата „Хаджи Димитър Ясенов“ от Любен Каравелов. [Vazvazova-Karateodorova, K. Kam vaproso za prednaznachenieto i razprostraneniето na dramata „Hadzhi Dimitar Yasenov“ ot Lyuben Karavelov.] // *Любен Каравелов. 150 години от рождението му.* София: Изд. на БАН, 1990, 199 – 207.

Енциклопедия 2008: *Енциклопедия на българския театър.* [Entsiklopediya na balgarskiya teatar.] София: ИК „Труд“, 2008.

История 1997: *История на българския театър.* Т. I – II [Istoriya na balgarskiya teatar. T. I – II.] София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1997.

Казански 1956: Казански, Р. Развитие на театралното дело в Свищов. [Kazanski, R. Razvitie na teatralното delo v Svishtov.] // *Сто години народно четалище в Свищов. Юбилеен сборник. 1856 – 1956.* Свищов, 1956.

Капралова 2016: Капралова, Н. *Спомоществователите на Любен Каравелов.* [Kaprалova, N. Spomoshtestvovatelite na Lyuben Karavelov.] <abcdar.com/pubs/Karavelov.doc> (10.10.2016).

Попов 1999: Попов, Ст. До Господина Министъра на Народното просвещение, София. [Popov, St. Do Gospodina Ministara na Narodното prosveshchenie, Sofia.] // *Българският театър. Документални материали (1880 – 1900).* Т. I. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1999.

- Попов 1999:** Попов, Ст. MEMOAR или MEMORANDUM. Кога и как се е основала първата българска драматическа театрална труппа. Кратки извлечения от биографията ми по българското театрално дело, начинаей от 1882 до 1893 година. [Popov, St. MEMOAR ili MEMORANDUM. Koga i kak se e osnovala parvata balgarska dramaticheska teatralna trupa. Kratki izvlecheniya ot biografiyata mi po balgarskoto teatralno delo, nachinaya ot 1882 do 1893 godina.] // *Българският театър. Документални материали (1880 – 1900)*. Т. I. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1999, 42 – 43.
- Радев 1980:** Радев, И. „Хаджи Димитър Ясенов“ в развоая на възрожденската ни драма. [Radev, I. „Hadzhi Dimitar Yassenov“ v razvoaya na vazrozhdenskata ni drama.] // *Българска възрожденска литература*. София: Наука и изкуство, 1980, 211 – 224.
- Ферманджиев 1975:** Ферманджиев, Н. *Родови хроники*. [Femandzhiev, N. Rodovi hroniki.] София: Изд. на ОФ, 1975.
- Чолаков 1937:** Чолаков, Р. „Хаджи Димитар Ясенов“ и „Жив е той, жив е...“. [Cholakov, R. „Hadzhi Dimitar Yassenov“ i „Zhiv e toy, zhiv e...“.] // *Българска мисъл*, 1937, № 7, 421 – 430.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Марица, 1883 – 1885.** Издава Христо Г. Данов. Печатница: „Христо Г. Данов“, Пловдив, първо издание – 1878 г.
- Народний глас, 1883 – 1885.** Издател и притежател: Драган В. Манчов. Печатница: „Драган Манчов“, Пловдив, първо издание – 1878 г.
- Смешлю, 1883 – 1885.** Вестник хумористически, сатерически и литературний. Редактор: Иван Дочков. Печатница: „Българско знаме“, Сливен, първо издание – 1882 г.

**ФРАНТИШЕК РУТ ТИХИ (ЗДЕНЕК БРОМАН) –
ПЪРВИЯТ ПРЕВОДАЧ И ПРОПАГАНДАТОР
НА ЯВОРОВОТО ТВОРЧЕСТВО В ЧЕХИЯ***

Марцел Черни

Институт по славистика към ЧАН, Прага

**FRANTIŠEK RUT TICHÝ (ZDENĚK BROMAN) – THE FIRST
TRANSLATOR AND POPULARIZER OF YAVOROV’S WORKS
IN BOHEMIA**

Marcel Černý

Institute of Slavonic Studies of the CAS, Prague

The contribution focuses on some hitherto unknown aspects in the Czech reception of the Bulgarian poet and dramatist Peyo K. Yavorov (1878–1914), related to the work of the literary historian, translator and publicist František Rut Tichý (pseudonym Zdeněk Broman; 1886–1968). Tichý’s translations of Yavorov’s works and literary-critical studies published in the revue *Slovanský přehled* are carefully analyzed. Moreover, in the contribution appear for the first time archival documents reflecting the Czech reception of Yavorov’s poetry (letters of Adolf Černý to Tichý) and perception of his dramatic destiny (the letter of Lora Karavelova-Yavorova to Tichý).

Key words: *Czech-Bulgarian literary contacts, translatology, Slavonic studies, literary reception, Bulgarian poetry, Peyo K. Yavorov, Lora Karavelova, Adolf Černý, František Rut Tichý (Zdeněk Broman)*

Публикацията има за цел да насочи вниманието към някои неизвестни до този момент аспекти на чешко-българските литературни контакти, и по-конкретно към първоначалната фаза на чешката рецепция на творбите на П. К. Яворов, свързана с дейността на преводача и публициста Франтишек Рут Тихи, публикувал също така и под псевдонима Зденек Броман (1886 – 1968).¹

¹ Кръстен е в католическа църква на името на Св. Франциск Серафимски, но през 1919 г. преминава към евангелистката църква и започва да се подписва като

Тихи не е професионален българист. През годините от 1905-а до 1909-а той изучава в чешкия Философски факултет на Карловия университет дисциплини от областта на германистиката и френската филология, допълнени от бохемистични и славистични предмети. През летния семестър на 1909 г. Ф. Тихи се обучава в Лайпцигския университет, който избира, тъй като по онова време в него преподава изключителният славист, един от основателите на школата на младограматиците – немският професор Август Лескин (1840 – 1916), под чието ръководство се развива и българистиката, привлякла интереса на Ф. Тихи.²

За първите си преводачески опити Ф. Тихи си спомня в своята автобиография. Още като гимназист той си купува от един антикварен търговец първата стихосбирка на Александър Блок – *Стихи о прекрасной даме*. По-късно, когато научава руски език, превежда няколко откъса от нея и ги изпраща на Адолф Черни (1864 – 1952), предлагайки му да ги отпечата в сп. „Slovanský přehled“. А. Черни, самият той поет и преводач, се изказва благосклонно за преводите на младия си колега. Въпреки това предпочита да спечели този амбициозен любител на поезията за идеята да превежда стихове от български език и така Тихи-Броман става един от най-съвестните сътрудници на сп. „Slovanský přehled“. През 1912 г. обаче, когато след победата над Турция „българите нерицарски нападат братята сърби“³, обещаващият българист постепенно се преориентира към украинистиката, като същевременно интересът му е трайно привлечен и от германистиката,

Франтишек; след 1945 г. допълва името си, променяйки го на Франтишек Рут Тихи. С псевдонима Зденек Броман се подписва от 1903 г. предимно под собствените си поетични творби и под преводите си (срв. Щрохсова 2008).

² През този период в пражкия Философски факултет българистиката не съществува като самостоятелна специалност, с някои българистични въпроси се занимават само Иржи Поливка (който обаче не е преподавал на Ф. Тихи) и Франтишек Пастърнек (според архива на Философския факултет на Чешкия университет Ф. Тихи посещава няколко палеославистични лекции на Ф. Пастърнек). С други думи, Ф. Тихи най-вероятно е изучавал живия български език самостоятелно, като същевременно е общувал и с българи, живеещи в Чехия – в чешкото издание на Ботевата поезия той изказва специална благодарност за помощта, оказана му от двама български студенти от Пражкия технически университет – Александър Янков и Стефан Ц. Вакавчиев (Ботьов 1913: 73).

³ В оригинала: „Vulhaři nerytířsky napadli bratry Srby“. Вж. F. Tichý: *Curriculum vitae*, машинописно копие, вероятно от м. септември 1945 г., от засега необработения личен архив на автора, фонд *Tichý František*, Литературен архив на Музея на националната книжнина (Literární archiv Památníku národního písemnictví), Прага (по-нататък – фонд *Tихи*).

както и от пренебрегваната в Чехословакия през периода между двете световни войни беларуска литература (срв. Черни 2016а).

През този начален „авторски“ етап от съществуването на сп. „Slovanský přehled“ (1898 – 1914), отразяващ предимно нагласите на самия А. Черни, се налага възприетата от него, най-общо казано, обективистка концепция за славизма, кореняща се в обичта му към Полша (по този въпрос вж. Черни 2013: 70 – 77), както и в критичната му нагласа към безрезервното и възторжено русофилство, която обаче никога не преминава границите на допустимото. На страниците на списанието си А. Черни се стреми да отдели място и за българистиката.

Благодарение на широките си познанства запаленият редактор винаги знае към кого да се обърне – молбата си за материал в списанието той винаги отправя в лично писмо и до конкретен специалист, както е и в случая с първата българистична статия на страниците на сп. „Slovanský přehled“ – прегледа на най-значимите събития в литературния живот на България през 1898 г. (Балан 1899) от перото на чешкия възпитаник А. Теодоров-Балан.⁴ Като се има предвид, че по същото време П. К. Яворов тепърва прохожда в литературата, не е странно, че в текста на А. Теодоров-Балан не се споменава за него. Името на младия български модернист се появява за пръв път в чешкия периодичен печат едва в статия от м. април 1902 г., озаглавена „Bulharská literatura r. 1901“ („Българската литература през 1901 г.“, Бойко 1902). Тази обзорна публикация, подписана с псевдонима Н. Бойко, зад който се крие П. Ю. Тодоров⁵, става причина за едно не особено съществено българо-чешко литературно недоразумение, във връзка с което ще дадем поне кратко обяснение⁶.

В основата му е математикът и преводач от български език Владислав Шак (1860 – 1941). През февруари 1902 г., подтикнат от възторга си от новоизлязлата книга на своя колега от Софийската мъжка гимназия Никола Начов – „Дядо Генко Севдата в София“, той пише на А. Черни писмо, в което му съобщава, че е привлякъл „този добър литера-

⁴ Писмото на А. Черни до А. Т.-Балан от 11.X.1898 г. вече е публикувано (вж. Черни 2015: 633 – 634; срв. също така Мелихарова 2005).

⁵ За Н. Даскалов (Даскалов 1996: 189) идентичността на Н. Бойко остава неясна. Освен това изследователят грешно посочва бр. 4 на списанието, макар всъщност да става дума за бр. 8. П. Ю. Тодоров дава името Бойко на главния герой в идилията си *Несретник*, по същия начин той подписва и някои свои публикации, излезли в българския печат (Константинова 1982: 456).

⁶ Проблемата, възникнал около публикацията на Н. Бойко, разглеждам по-подробно на друго място (Черни 2015: 634 – 639), тук представям само ядрото на спора.

тор“ като подходящ сътрудник за рубриката с литературни прегледи на сп. „Slovanský přehled“⁷, като най-вероятно по същото време му изпраща и обзор на Н. Начов за литературните събития в България през 1901 г. Не на последно място В. Шак подготвя за публикуване и текст за прозата на Н. Начов, подчертавайки връзката на разказвача с Л. Н. Толстой, както и човешката дълбочина и моралната изключителност на българския писател (Шак 1902). А. Черни обаче не отпечатва ревюто на Н. Начов, което, за съжаление, не е и запазено, а предпочита написаното от вече споменатия Н. Бойко. В. Шак не остава никак доволен от този факт, тъй като се оказва в неловка ситуация пред Н. Начов – не само че ревюто на приятеля му е отхвърлено от А. Черни без никакъв коментар, но и в текста си Бойко упреква Н. Начов, че „не проявява достатъчно творческа сила“ (Бойко 1902: 378), която да придаде на произведението му по-голяма художествена стойност.

Засегнат от статията на Бойко, В. Шак решава, че е необходимо да осветли пражкия редактор по въпросите за софийския литературен живот, изтъкван от нездравии междуособици и интриги, в които главни участници са младите антивазовски настроени бунтари Кирил Христов и П. Ю. Тодоров, основателно подозирайки, че последният от тях се крие зад псевдонима Н. Бойко. Това свое мнение В. Шак изказва в писмо от 8.V. (25.IV.) 1902 г., посочвайки, че статията на Бойко е твърде едностранчива и вероятно е дело или на П. Ю. Тодоров, или на друг приближен на К. Христов, тъй като тя отразява негативното отношение към И. Вазов и сподвижниците му:

Г-н Начов винаги остава встрани. Винаги запазва почтеност! Винаги почита Вазов! И който не обича Вазов, не изпитва симпатии и към Начов!⁸

Макар винаги да е смятал за свой дълг да служи всеотдайно на сп. „Slovanský přehled“, В. Шак си дава сметка, че рязкото му противопоставяне на Н. Бойко ще събуди у А. Черни дълбоко недоверие към един от тях. В края на цитираното писмо той моли от името на Н. Начов да му бъде върнат ръкописът на колегата му, както и за това

⁷ Писмо на В. Шак до А. Черни от 13.II./31.I.1902 г.; Институт на Т. Г. Масарик и Архив при АН на РЧ, Архив на АН на ЧР в Прага (Masarykův ústav AV ČR, v. v. i. a Archiv AV ČR, Archiv AV ČR), фонд *Adolf Černý*, сигн. II. b) 1., картон 33, папка В. Шак (по-нататък фонд *Черни*).

⁸ В оригинала: „Pan Načov vždy stojí stranou. Vždy je poctivým! Vždy je ctitelem Vazova! A kdo nemá rád Vazova, Načova v lásce nechová!“. Писмо на В. Шак до А. Черни от 8.V./25.IV.1902 г. (фонд *Черни*).

да бъде запознат с всички обстоятелства, накарали А. Черни да публикува текста на Бойко.

За съжаление, писмата на А. Черни до В. Шак не са запазени, така че дори не е сигурно дали главният редактор е знаел кой всъщност се крие зад името Н. Бойко.

Този литературен спор има продължение и в българския печат, по-конкретно във в-к „Пряпорец“: Най-напред Бойко (т.е. П. Ю. Тодоров) отпечатва в него българския вариант на статията си за сп. „Slovanský přehled“ (Бойко 1902), като заявява, че е „превод от чешки“(!), въпреки че очевидно става дума за мистификация, тъй като първоначалният вариант е бил написан на български и именно в него при превода си на чешки език А. Черни (макар да не е напълно сигурно, че А. Черни е превел статията) нанася поправки, правейки поумерени най-острите нападки. След това както Бойко, така и един анонимен автор в бележката „Пишат ни от града...“ (Аноним 1902), а и самият Пенчо Славейков (Славейков 1902) дават напълно противоположна оценка за съжденията на В. Шак за съвременната българска литература и за творчеството на Н. Начов, публикувани в сп. „Slovanský přehled“ (Шак 1902).

За всички описани дотук събития В. Шак информира А. Черни в писмо от м. септември 1902 г. В него той без колебание приписва авторството на анонимната бележка, в която е наречен луд, невежа и шарлатанин⁹, на К. Христов и на подвизаващия се в България чех със съмнителна репутация – Карел Махан. Автор на втория отговор е подписаният с името си Пенчо Славейков, който, противно на анонима, „превъзнася Шак до Бога“¹⁰. В края на писмото си В. Шак призовава за „голяма

⁹ Писмо на В. Шак до А. Черни от 6.IX./24.VIII. 1902 (фонд *Черни*). „Иронията на автора (доста е вероятно той наистина да е К. Христов) е предизвикана от твърде високата оценка, която В. Шак дава на Константин Величков като поет, и преди всичко на неадекватното сравняване на Н. Начов с Л. Н. Толстой: „Знае ли г. Шак каква бездънна глупост е изтърсил в тия последни няколко думи? Да сравняваш един най-обикновен, един полуграмотен хроникьор на анекдоти с най-великия славянски романист Толстой! Това може да направи само или *един луд*, или *един кръгъл невежа*, или най-сетне *един велик шарлатан*. Жал само, че тия сведения не се дават на някой хумористически вестник, а се дават на едно от най-сериозните чешки [в посочената форма прилагателното фигурира и в други публицистични текстове; бел. М. Ч.] списания“ (аноним 1902: 4, курс. м.; М. Ч.).

¹⁰ В оригинала: „do nebes vynášel“. Писмо на В. Шак до А. Черни от 6.IX./24.VIII. 1902 г. (фонд *Черни*). П. Славейков наистина дава твърде висока оценка на преводаческия талант на В. Шак: „Той от цял ред години превозда на чешки произведенията на българските поети и неговите безбройни преводи го препоръчват

предпазливост, когато става дума за тукашните представители на литературните среди¹¹, за да не стане сп. „Slovanský přehled“ жертва на междуособиците им, и дава ясно да се разбере, че е разочарован, тъй като Славейков публикува във в-к „Пряпорец“ българския литературен преглед на Бойко, без да вземе предвид поправките на А. Черни¹².

Чрез съпоставка на представляващите за нас най-голям интерес характеристики на П. К. Яворов и К. Христов, направени им от Бойко в чешкия и в българския вариант на статията, можем да илюстрираме подхода, избран от дипломатичния по природа А. Черни при нанасянето на поправките по текста за сп. „Slovanský přehled“. В чешкия вариант за двамата поети се казва:

Като достойни ученици на най-силния съвременен български поет П. Славейков се явяват младите лирици Кирил Христов и П. К. Яворов. Неотдавна „Книжовно дружество“ в София издаде новата стихосбирка „На кръстопът“ на К. Христов, в която младият автор е тих и меланхоличен, а „светият девиз: жени и вино, вино и жени“, *който така често се явяваше в предишните му стихосбирки*, сега е забравен напълно. *В нови, нежни земи се е зареяла неговата сякаш изнурена душа, и не може да се предположи дали и накъде ще поеме...* П. К. Яворов, който неотдавна издаде първата си стихосбирка, ни се вижда по-определен: в стихотворенията му звучи тъжният, но не сантиментален акорд на младия човек, който е почувствал цялата мизерия на времето си¹³ (Бойко 1902: 378; курс. мой – М. Ч.).

Българският вариант на същия откъс е по-обстоен и критичен:

Като достойни ученици на най-мощния съвременен поет Славейкова се явяват по-младите лирици К. Христов и П. К. Яворов. Недавно кни-

като поет-преводач от първа ръка, и като майстор на формата. Само една грешка имат неговите чески преводи – те са много по-хубави от българските оригинали! Но за тая грешка българските поети няма защо да се сърдят на г. Шак: той е оплевил техните произведения от грубостите и дивашкия им изглед, и ги е възпроизвел във форма за пред очите на чуждия свят“ (Славейков 1902: 2).

¹¹ В оригинала: „veliké opatrnosti, má-li člověk co dělat se zdejšími literáty“.

¹² Писмо на В. Шак до А. Черни от 6.IX./24.VIII. 1902 г. (фонд *Черни*).

¹³ В оригинала: „Důstojnými žáky nejsilnějšího současného básníka bulharského, P. Slavejkova, jeví se býti mladí lyrikové Kyril Christov a P. K. Javorov. Nedávno ‚Knižovno družestvo‘ v Sofii vydalo novou sbírku básní ‚Na rozcestí‘ (‚На кръстопът‘) od K. Christova, v níž mladý autor jest velmi tichý a melancholický, kdežto na ‚svaté heslo: ženy a víno, víno a ženy‘, *které tak často se ozývalo v jeho dřívějších sbírkách*, nyní téměř úplně zapomněl. *V nové, něžné krajiny zabloudila jeho jaksí znavená duše, i nelze předpověděti, zdali a kam vyjde...* P. K. Javorov, který vydal teprve první sbírku básní, jeví se nám určitějším: v jeho básních zvučí smutný, ale ne sentimentální akord mladého člověka, který procítil veškerou bídu své doby“.

жовното Друж[ество] в София издаде нова сбирка стихотворения, „На Кръстопът“, от К. Христов, в които младия автор е вече и по-тих и меленхоличен [!] и светия девиз: „жени и вино, вино и жени“, *който тъй башибозушки бодеше очите на нашия читател*, сега е почти на забравяние. *Поета се вее сега, с недотам сигурен полет, из мъгливата сфера на символа, където свободно летят само мощнокрили орли. Ще ми се да вярвам, че той няма да остане назад от тях...* П. К. Яворов, който издава за първи път сбирка стихове, е много по-определен: в неговите стихове звучи тъжния, несантиментален акорд на един младеж, който е почувствал всичката мизерия на времето си. *За жалост поета се е увлякъл на последне в една деятелност, в която всеки който е влязъл, е принасял напразна жертва своя талант и живот*“ (Бойко 1902: 2 – 3, курс. мой – М. Ч.).

Различаващите се помежду си откъси, означени в текста, показват, че като редактор А. Черни е притъпил острието на Бойко-Тодоровото перо, насочено срещу К. Христов, и че умишлено е изпуснал допълнението, изразяващо отношението му към „напразната деятелност“ на П. К. Яворов в последно време, каквато без съмнение според автора е ангажираността на поета в македонското националноосвободително и антитурско движение в ролята му на активен участник в борбата и на член на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО). Препратката със сигурност е била ясна на А. Черни и той вероятно е изтрил посочената част от изречението поради нежелателния политически оттенък в иначе чисто литературния преглед.

С времето интересът към Яворовата поезия в Чехия се задълбочава, което отново ни връща към името на Франтишек Тихи. Негов българистичен дебют стават преводите на няколко стихотворения на Кирил Христов (Христов 1906) и на П. К. Яворов, публикувани в бр. 1, год. IX (октомври 1906 г.) на сп. „Slovanský přehled“¹⁴.

За тези първи чешки преводи на Яворовата поезия, по-конкретно това са стихотворенията „Посвещение“, „Недей се връща“ „Въздишка“, „Две хубави очи“ и „Ела!“¹⁵ (Яворов 1906), към които преводачът добавя и стихотворенията от цикъла „Хайдушки песни“ (Яворов 1907; бр. 5, год. IX от 1907 г. на същото списание), започва да

¹⁴ Годишнините на списанието са излизали от есента на предходната календарна година до лятото на следващата, което нерядко води до появата на грешна информация относно това, че преводите са отпечатани едва през 1907 г.

¹⁵ Както забелязва още Д. Хронкова, с оглед на общото заглавие на разглежданите пет стихотворения – „Z deníku“, а и с оглед на факта, че „Хайдушки песни“ са посветени на Гоце Делчев, може със сигурност да се каже, че З. Броман е превеждал „направо от сп. „Мисъл“, в чиято XVII годишнина, кн. 6 – 7, се намират стихотворенията от този цикъл“ (Трифоновна 2016: 11).

се пише сравнително интензивно. В аналитичната си студия „Първите преводи на Яворов на чешки език“ Николай Даскалов (Даскалов 1996: 189 – 204) високо оценява интереса на преводача към представителите на българския модернизъм (освен К. Христов и П. К. Яворов той превежда и няколко произведения на П. Славейков, като през двайсетте години на ХХ в. замисля и издаването на избраните му творби, което, за съжаление, така и не се случва¹⁶), както и високо целесъобразния и представителен подбор на Яворовите стихотворения, предназначени за чешките читатели¹⁷:

[П]одборът на преведените стихотворения от Яворов не е конципиран естетически еднозначно – до скиталеца на мисълта и на духа от „Посвещение“, „Недей се връща“, „Въздишка“ стои и абсолютният пленник на красотата и доброто от „Две хубави очи“, и волният харамия-мъстител от „Хайдушки песни“. Този факт сам по себе си говори, че в своя избор преводачът се ръководи от стремежа да представи, макар и само в няколко стихотворения, сложния – многолик и единен – поетически свят на Яворов (Даскалов 1996: 190 – 191).

Българският учен се изказва положително и за качествата на преведените стихове (според него преводачът „е съумял сполучливо да пресъздаде характерната духовна атмосфера на подбраните за превода творби“, Даскалов 1996: 204). Той оценява и творческата инвенция на З. Броман при интерпретацията на Яворовите художествени образи, при търсенето на римни двойки и усилието му да запази ритмично-прозодичните и интонационните качества на оригинала. Наред с това Н. Даскалов детайлно се спира и на допуснатите от него грешки, свързани с недостатъчното познаване на българския език, както и на невинаги сполучливите начини да бъде компенсирана фолклорната образност (върху материал от „Хайдушки песни“), в които се отразяват трудностите на адекватното пресъздаване на българските реалии и на стилистичните средства, характерни за народните песни:

Тези компенсации са естествени предвид невъзможността да се намерят пълни и точни съответствия в битово-разговорната лексика на двата езика, а освен това авторът проявява висока стихова култура, която му

¹⁶ За рецепцията на произведенията на П. Славейков пиша по-подробно на друго място (вж. Черни 2016б).

¹⁷ Както вече беше отбелязано, З. Броман не е правил специален подбор на тези стихотворения, а е превеждал направо от първото издание на Яворовия цикъл „Дневник“, публикуван през 1906 г. в сп. „Мисъл“ (срв. също така Найденова-Стоилова 1986: 280).

позволява да следва точно ритмиката и римомелодиката на Яворовия стих (Даскалов 1996: 202).

Известната българска бохемистка, преводачка и изтъкната специалистка по теоретичните проблеми на българо-чешкия и чешко-българския превод Йорданка Трифонова се занимава с разглежданите въпроси още от деветдесетте години на ХХ в. (срв. Трифонова 2000: 576), като напълно завършен вид разработките ѝ по темата придобиват в последната ѝ монография *...от своя зов аз слушам ек. Чешки и словашки прочити на Яворовата лирика* (Трифонова 2016). Приносът на книгата ѝ се съдържа в комплексното разработване на проблематиката и в прилагането на интердисциплинарен транслатологичен лингво-литературен подход. Качествата и недостатъците на Бромановите преводи на Яворовата поезия са разгледани в съпоставка с всички останали досегашни чешки преводи на поезията му, благодарение на което пионерското дело на преводача е представено в необходимия контекст, като чрез този по-широк *tertium comparationis* стават възможни и по-обобщаващите изводи, релевантни за историята на вече стогодишната рецепция на поезията на П. К. Яворов в Чехия (при това оставяме настрана словакистичните аспекти от изследването на Й. Трифонова). Съвсем логично авторката се насочва преди всичко към местата, особено трудни за превод, посочва какви са транслатологичните похвати, избрани от отделните преводачи след 1945 г. (ще посочим поне имената на Ярмила Урбанкова, ползвала подстрочниците на Дана Хронкова, както и това на Людмила Кроужилова). Й. Трифонова отдава на преводите на З. Броман преди всичко историческа и развойна значимост, но независимо от относителната им лексикална точност („можем да оценим преводите на Зденек Броман като лексикално добри“, Трифонова 2016: 12) тя ги оценява като до известна степен несполучливи:

Броман не успява да постигне в преводите си художественото въздействие на Яворовите стихове. Това се отнася особено до любовните стихотворения, които звучат сантиментално и маниерно при сравнение с оригинала (вероятно влияние е оказала и чешката поетическа традиция от началото на века). [...] Необходимо е също да посочим, че Зденек Броман се отнася твърде произволно към сложната интонационна и зрително-графична структура на „Хайдушки песни“ [...] (Трифонова 2016: 12 – 13).

В книгата си изследователката предлага и хипотезата (срв. Трифонова 2016: 48), че Броман е работил върху преводите си в сътруд-

ничество с по-опитния от него В. Шак, на когото е посветена цялата рубрика „Z bulharské poezie“ („Из българската поезия“), съдържаща освен цикъла „Хайдушки песни“ (Яворов 1907) също така и стихотворението „Trojice“ (в оригинала „Харамии – 2“) на Пенчо Славейков (Славейков 1907). Изглежда обаче – въз основа на установеното от мен, – че това не е много вероятно – ако това действително беше така, щяха да бъдат избегнати напр. грешките, дължащи се на замяната на значенията на омонимните и близки по значение лексеми (напр. в случаите, когато частицата „море“ е преведена като „моје“). Освен това е запазено и писмо на В. Шак до Ф. Тихи от февруари 1907 г., от което без съмнение става ясно, че авторът му няма нищо общо с въпросния превод.¹⁸

Но дори и този документ да не беше запазен, как другояче можем да обясним съвета, отправен от А. Черни към Ф. Тихи, когото той без съмнение поддържа и подкрепя. В писмо до него той му препоръчва за в бъдеще да ползва помощта на някого, който владее добре български език.

Именно писмата на А. Черни до Ф. Тихи са следващият досега неизползван архивен източник по темата „Яворов и Чехия“. Към него се отнасят преди всичко двете най-стари писма от тази кореспонденция. На 15.I.1907 г. А. Черни съобщава на Ф. Тихи, че е включил част от изпратените му преводи в новия брой, като същевременно му връща „2 превода на Яворов и 1 на Славейков“¹⁹ – като се има предвид датата, става ясно, че А. Черни има предвид преводите на Яворовите „Хайдушки песни“ (приетите преводи), както и други два и досега не-публикувани превода на Яворови стихотворения (превода на Славейков оставяме настрана), за които обаче не може да се каже нищо по-конкретно, тъй като върнатият ръкопис, първоначално приложен към писмото, не е запазен в архива на Ф. Тихи. Освен това авторът се проявява и като внимателен редактор на първите преводачески опити на колегата си – обръща му внимание на всички свои поправки и му посочва местата, върху които се налага да се поработи още:

¹⁸ В него между другото е посочено следното: „[N]enalezl jsem dosud příležitosti poděkovat Vám za česť, jíž jste mi věnováním překladu některých básní Javorova projevili. Nad některým nedostatkem překladu 1. básničky se nerozčilujte – ten vyplývá jen z neznalosti bulharštiny. Jinak práce Vaše ukazuje na pozoruhodný talent. Předvídám Vám velké úspěchy. Trvám na svém úsudku, že Hajducké písně Javorova jsou nepřeložitelný – to pro osobitost řeči“. Писмо на В. Шак до Ф. Тихи от 13./26.II.1907 г. (фонд *Тихи*).

¹⁹ В оригинала: „2 ukázky z Javorova a 1 ze Slavejkova“.

Моля някак да промените стиховете (стихотворение I.):

„nectím zlého – měrou stejnou míra,
uctím ctného – víra, zase víra.“

Читателят вероятно няма да разбере тези думи.

Самият аз си позволих да направя някои формални промени, с които, сигурен съм, ще се съгласите: в два стиха от последното стихотворение замених с друга дума неправилната форма *kráčí* (вместо *kráčejí*) – промених и нестройния стих „druh na druha pohlédne bledý“ с: „druh na soudruha vzhlédne bledý“.

И още нещо: в стихотворение III. ме смущава това „*ach ouvej*“, твърде вулгарно е. Не знам как е в оригинала – погледнете дали няма възможност според оригинала да се каже „*ó běda*“, „*ach běda*“ или нещо подобно и го променете в коректурата²⁰ [курсивът е на А. Ч.].

Подчертаните от А. Черни места в I част на *Хайдушки песни* (в оригинал двустихието звучи по следния начин: „С враг врагувам – мяра според мяра, / с благ благувам – вяра зарад вяра“) Ф. Тихи наистина променя в интерес на това преводът да стане по-разбираем:

Nectím zlého – pomsta za mstou chodí,
uctím ctného – víra víru plodí (Яворов 1907: 193).

Приема също така и предложението да замени разговорното „*ouvej*“ с по-книжното „*běda*“.

Второто писмо на А. Черни от 6.II.1907 г. съдържа още една подробна критика на грешките на преводача, която обаче е по същество и е добронамерена, като въпреки посочените в нея пропуски в крайна сметка звучи по-скоро мотивиращо. Този интересен документ също така потвърждава, че З. Броман е превел Яворовите стихове самостоятелно, както и че евентуалната помощ на В. Шак му е предложена едва от А. Черни.

²⁰ В оригинала: „Račte nějak změnití verše (báseň I.):

„nectím zlého – měrou stejnou míra,
uctím ctného – víra, zase víra.“

Čtenáři nebyla by ta slova jasna.

Sám dovolil jsem si malé formální změny, s nimiž budete dozajista souhlasit: nesprávný tvar *kráčí* (m[ísto] *kráčejí*) jsem ve dvou verších poslední básně nahradil jiným slovem – a kulhavý verš „druh na druha pohlédne bledý“ jsem změnil: „druh na soudruha vzhlédne bledý.“

A ještě jednu věc: ve III. básni vadí mně to „*ach ouvej*“, tuze vulgární. Nevím, jak to je v originálu – podívejte se, nedá-li se podle orig[inálu] říci „*ó běda*“, „*ach běda*“ nebo pod[obně], a opravte to v korektuře“. Писмо на А. Черни до Ф. Тихи от 15.I.1907 г. (фонд *Тихи*).

Slovanský přehled
Redaktor
Adolf Černý
Praha-Král. Vinohrady,
Chodská ulice č. 22

Уважаеми господине!

Г-н К. Дрож²¹ тъкмо ми обръща внимание на фаталните места в превода Ви на „I. Хайдушки песни“ – стихотворението, за чието преработване Ви помолих. Той преписва за мен оригиналното звучене на тези места – и забелязвам, че за съжаление, не сте превеждали правилно. „Леле моя“ не е „běda mně“, а „Dívko má“ (мила моя, любима моя) – „планина“ не е равнина, а възвишение – по-нататък чета: „Море черно, Цариградско вино“, а Вие превеждате: „Moře s černým sařhradským vínem“ – „С враг врагувам“ не е предадено точно чрез превода „něstím zlého“ – а пък „Море люта / Одринска ракия“ вече съвсем не е „Moře, bouřná z Odry vodo živá!“ Одрин е градът Дринопол или Адрианопол [на чешки; М. Ч.]!

Много съжалявам – и се упреквам, че не поисках да ми изпратите оригинала.

Но не губете кураж – това само ще Ви покаже колко трудна е работата на преводача, както и че ако някое място не ни е ясно, в никакъв случай не бива да го превеждаме само въз основа на предположения. По-добре винаги преди да дадете нещо за печат, се посъветвайте с някой българин – и при всяко положение винаги заедно с превода си ми изпращайте и оригинала.

Още веднъж: не се обезкуражавайте – продължавайте въпреки трудностите!

Поздрави, Ваш

Ад. Черни

6. 2. 1907

Добре би било да напишете на г-н Шак и да му опишете трудностите, с които се срещате в работата си. (Вл. Шак, преподавател в София, гр. София). Г-н Дрож, известният пътешественик и автор на пътеписи, живее в Пилзен.²²

²¹ Карел Дрож (1858–1928) – бележит просветител и преподавател в различни малцинствени чешки училища, намиращи се в смесените чешко-немски райони на Северна Чехия (т.нар. Судети), от 1888 г. работи в Пилзен и след обявяването на републиката е училищен инспектор в Подкарпатска Русия. Автор е на редица пътеписи от България, Румъния, Словакия, Азия и Северна Африка, негово дело е също така например първият сборник с избрани разкази на Елин Пелин *Bulharské povídky (Български разкази, 1909)* [бел. М. Ч.].

²² В оригинала:
„Vážený pane!

Преводачът никога повече не се връща към поправките на младежките си преводи на Яворовата поезия, дори нещо повече – тези несъвършени преводи са отпечатани отново в пионерската антология *Z bulharského Parnasu* (*Из българския Парнас*, Рудолф, съст. 1909: 116 – 121), съставена по инициатива на забравения предвоенен българофил, пропагандатор на стенографията и адвокат Алфред Рудолф (1858 – 1914; за него вж. Птачек 2007). Доста възможно е обаче Ф. Тихи дори и да не е подозирал за това литературно начинание, тъй като по време на подготовката на книгата е на студентски стаж в университета в Лайпциг (вж. по-горе), т.е. може да е научил за излизането на антологията едва след завръщането си, а коректурите да са били направени без неговото участие.

Ф. Тихи пише за П. К. Яворов и в прегледите за българската литература, публикувани в сп. „Slovanský přehled“. В статията си за литературните събития от 1907 г., компилирана въз основа на публикацията на Никола Атанасов и Алберт Гечев, дописникът цитира сполучливото сравнение на П. К. Яворов и П. Славейков от перото на Б. Пенев: „Тонът на Славейковата лирика се отличава с мекота, елегичност и замечтаност [...] припомня песните на Шуберт. Основният тон на Яворовата лирика често бива погълщан от остри вагнеровски

Právě mne upozorňuje p[an] K. Drož na fatální místa Vašeho překladu I. Hajducké písňě – té, o jejíž přepracování jsem Vás žádal. Opisuje mi originální znění těch míst – a tu vidím, že ovšem jste nepřekládal správně. ‚Леле моя‘ není ‚бѣда мнѣ‘, нýбрž ‚Дívko má‘ (milá moje, milenko má) – ‚планина‘ není pláň, нýбрž vysočina – дále čtu: ‚Море черно, Цариградско вино‘, а Vy překládáte: ‚Moře s černým cařihradským vínem‘ – ‚С враг врагувам‘ není vystiženo překladem ‚nectím zlého‘ – ale ‚Море люта / Одринска ракия‘ už dokonce není ‚Moře, bouřná z Odry vodo živá!‘ Odrin jest město Drinopol neb Adrianopol!

Mrzí mne to velmi – a vyčítám si, že jsem Vás nepožádal, abyste mi poslal originál. Nedejte se tím však odstrašit – vidíte z toho jen, jak jest překladatelská práce těžká a že nikdy, když jest nám nějaké místo nejasno, nesmíme překládati jen z dohadu. Raději se vždy poraďte s nějakým Bulharem, než dáte něco do tisku – a rozhodně mně vždy s překladem předložte i originál.

Ještě jednou: nedejte se odstrašit – дále přes překážky!

S pozdravem Váš

Ad. Černý

6. 2. 1907

Bylo by dobře, kdybyste p[anu] Šakovi dopsal a vylíčil mu obtíže, s nimiž jste se při práci své setkával. (Vl. Šak, profesor v Sofii, София.) Pan Drož, známý cestovatel a cestopisec, bydlí v Plzni.“

Писмо на А. Черни до Ф. Тихи от 6.ІІ.1907 г. (фонд *Тихи*).

дисонанси и най-различни модуляции на лирическото чувство²³. Ф. Тихи сам се опитва да сравни поезията на двамата автори от гледна точка на формата: докато при Славейков открива простотата на същинската народна песен, Яворов за него е по-сложен и формално по-рафиниран, тъй като „облича стиховете си с прекрасни, богато и тежко извезани одежди“²⁴ (двата цитата са от Броман 1908: 447).

По същество полемична е реакцията на З. Броман, отнасяща се до статията на Вегнерович за развитието на българската литература в периода 1906 – 1910 г. Дописникът от полски произход, за когото нямаме по-подробни сведения, не заявява това открито, но парафразира мнението на вече споменатия критик с по-скоро консервативни нагласи – Никола Атанасов, и при това допуска множество фактически грешки и неточности, преднамерено надценявайки значението на народната школа на И. Вазов, отхвърляйки символистите (според него те са „псевдоиндивидуалисти“²⁵) и вярвайки в изцяло грешната представа, че през разглеждания период в българската литература „най-слабо застъпено е поетичното творчество; излизат сравнително малко книжни издания, а и в списанията е налице недостатъчно количество лирически произведения“²⁶ (Вегнерович 1911 – 1912: 109). Относно П. К. Яворов Вегнерович не се изказва с предубеденост, освен Славейков той вижда и него като един от водещите представители на българския модернизъм, чиито творби се открояват с ярка художествена изразителност:

²³ В оригинала: „Tón Slavejkovovy lyriky vyznačuje se měkkostí, elegičností a zasněností [...] připomíná Schubertovy písně. Základní tón Javorovy lyriky často bývá pohlčován ostrými wagnerovskými disonancemi a nejrozmanitějšími modulacemi lyrického cítění“.

²⁴ В оригинала: „odívá své básně skvělým, bohatě a těžce protkávaným šatem“.

²⁵ Очевидно за Вегнерович П. Славейков и П. К. Яворов са индивидуалисти, като това означение е по-скоро неутрално, докато поети като Т. Траянов (посочва грешно името му като Троянов) или Т. Кунев според него са псевдоиндивидуалисти, т.е. само декадентни конструктори на външно ефектни стихове: „Z plejády modernistů uvádíme tzv. pseudo-individualisty. Individualism Slavejkova a Javorova spočívá na veliké duševní kultuře, jest prismatem, jímž procházejí nejtajnější záchvěvy reflexí vlastních i duše národa a člověčenstva vůbec. Jinak u těch, pro které individualismus jest určitým stanoviskem, dogmatickou formulí k chápání života. Zde jmenujme Trojanova [!], jenž před několika lety básnicky vystoupil a je typickým dekadentem, hledajícím smysl ne ve vnitřní myšlence, nýbrž v zevnitřní konstrukci“ (Вегнерович 1911 – 1912: 110).

²⁶ В оригинала: „nejslaběji je zapsáno básnictví; knih vyšlo průměrně dosti málo, i v časopisech pozorujeme nedostatek básnických prací“.

Модернизмът, съдържащ се във виртуозността и богатството на художествения стил, в съчетание с народността на таланта му създават неоромантичния характер на творбите му. Влиянието на Метерлинк, и като цяло на символистите, Яворов успява да приложи на собствена почва – затова у него няма подражание на чужди образци и течения. Създава собствена философия на изкуството, потапя се в света на собствения си дух и творческа сила. [...] Основно звучи песимизъм, който отеква и от най-ясните тонове и настроения²⁷ (Вегнерович 1911 – 1912: 110).

Несъгласието на З. Броман с текста на Вегнерович е породено предимно от това, че авторът не заявява открито ползвания от него източник, както и от факта, че статията е белязана от непрофесионално аматьорство и недостатъчно разбиране на най-новите литературни течения. Затова основният му упрек към Вегнерович е, че „донякъде изопачава действителния образ на българската литература“²⁸. З. Броман също така според собствените си представи допълва образа на П. Славейков и коригира редица фрапиращи грешки и конфузни твърдения на Вегнерович. Относно характеристиката на П. К. Яворов добавя следния коментар:

Втората гордост на модерната поезия, П. К. Яворов, също е несполучливо представена; за неговото значение и развитие не е достатъчно да се каже, че „в последните му стихотворения е налице доста голяма (!) промяна“. Авторът не посочва стихосбирката *Безсъници* от 1908 г., а от това, което казва за книгата *Подир сенките на облаците* (1910), става ясно, че изобщо не я е чел: говори за нея като за книга с нови творби, макар в действителност това да е антология на собственото творчество на поета²⁹ (Броман 1912а: 280).

²⁷ В оригинала: „Tento modernismus, spočívající ve virtuozitě a bohatství krásného stylu, ve spojení s lidovostí jeho talentu tvoří novoromantický ráz jeho tvorby. Vliv Maeterlinckův a symbolistů vůbec dovede Javorov zužitkovati na vlastní půdě – proto není u něho napodobení cizích vzorů a směrů. Tvoří vlastní filozofii umění, noří se v svět vlastního ducha a tvůrčí síly. [...] Hlavním zvukem je pesimismus, jenž zní i z nejjasnějších tónů a nálad“.

²⁸ В оригинала: „poněkud skresluje skutečný obraz bulharské literatury“.

²⁹ В оригинала: „Druhá pýcha moderní poezie, P. K. Javorov, přišel rovněž zkrátka; o básníku jeho významu a jeho vývoje nestačí říci, že ‚v posledních jeho básních jest patrná dosti (!) veliká změna‘. Autor nejmenuje sbírky *Bezsnici* z r. 1908, a z toho, co praví o knize *Podir sěnkite na oblacite* (1910), vyplývá, že této sbírky nečetl: mluví o ní jako o knize nových čísel, kdežto ve skutečnosti je to vlastní antologie z básníkovy tvorby“.

През същата година З. Броман още веднъж се изявява като буден критик, излагайки задълбочено литературните събития в българската литература през периода от 1910 до 1911 г. и давайки оценка на Яворовата книга *Подир сенките на облаците*, както и на драмата му *В полите на Витоша*. В случая със стихосбирката се спира само на частта, съдържаща нови творби, озаглавена „Прозрения“, и констатира, че в последно време на П. К. Яворов не му достига вътрешна топлина и непосредственост, че модерността му остава тясно свързана само с формата, остава на повърхността и губи някогашната си мелодичност:

И още нещо е изгубила Яворовата лирика: изгубила е дара на песента; накъдето и да погледнеш, има само тежка рефлексивност, хладен мраморен стих. Поетът може би иска да покаже чрез антологията си, че слага край на един период от развитието си. Или може би чрез ясновидското си око усеща, че пресъхват лирическите му извори?³⁰ (Броман 1912б: 324)

При драмата подчертава Метерлинковото вдъхновение на Яворов и полираната външна форма, но иначе е разочарован от баналното разрешаване на конфликта:

Мила не иска да изостави любовта си, избягва от брат си и по съвсем необясним начин попада под колелата на трамвая. Ако допуснем, че това е трагичен инцидент, срутва се и цялата трагедия³¹ (Броман 1912б: 324 – 325).

В последния си преглед (за 1912 г.) авторът за последно говори за Яворов, и по-конкретно за втората му пиеса – *Когато гръм удари*. Тя събужда възхищението му и той вижда в нея „безспорен възход в художествения път на поета“³² – отличава се с външно и вътрешно съвършенство на формата и авторът ѝ е определен като толкова дъл-

³⁰ В оригинала: „A ještě něčeho ztratila Javorovova lyrika: ztratila dar písňě; kam hlédneš, samá těžká reflexe, chladný mramorový verš. Básník svoji antologií snad chtěl naznačit, že uzavírá periodu svého vývoje. Cítil snad svým jasnovidským okem, že vysychají jeho lyrické zdroje?“

³¹ В оригинала: „Míla nechce od své lásky upustit, utíká od bratra a padá pod kola tramvaje způsobem nevysvětlitelným. Připustíme-li, že nešťastnou náhodou, celá tragédie padá“

³² В оригинала: „nesporný vzestup na umělecké dráze básníkově“

гоочаквания български драматург, „съзнаващ целта си и изпитващ художествена отговорност в най-висока степен“³³ (Броман 1913: 391).

Последните години от живота на П. К. Яворов без съмнение са периодът, в който кулминира интересът на Ф. Тихи към поетичното и драматургичното му творчество. В пражкия архив на Ф. Тихи е запазено писмо до преводача, написано от Лора Петкова Каравелова (1886 – 1913) малко след сватбата ѝ (на 19.IX.1912 г.) с П. К. Яворов (подписала се е като Лора П. Яворова). Писмото не само е свидетелство за невероятната дълбочина на чувствата на дъщерята на Петко Каравелов към известния писател и запаления борец за освобождението на Македония от османско владичество (Яворов участва в общо три похода – през 1902, 1903 и 1912 г.), но също така е и ценно доказателство за досега неизвестни обстоятелства, свързани с рецепцията на Яворовите произведения в чешка среда – преди всичко за решението на Ф. Тихи да преведе на чешки език Яворовата пиеса *Когато гръм удари* с перспективата тя да бъде поставена на чешка сцена. По-нататък отпечатваме текста на писмото за първи път, като по този начин го правим достояние на българските изследователи.

София 26 септ. 1912

Уважаемий Господин Tichy,

Моят мъж П. Яворов ме натовари да Ви предам неговите искрени благодарения за писмото.³⁴ Той Ви благодари също за грижата, която вземате с превеждането на новата му пиеса. В нашият театър вървяха вече репетициите на пиесата „Когато гръм удари“. За нещастие правителството

³³ В оригинала: „vědomým svého cíle a pocitujícím v plné míře uměleckou zodpovědnost“.

³⁴ За съжаление, до момента не съм имал възможност да проуча архива на П. К. Яворов в музея му в София, нито в родния му Чирпан (възможно е писмото да е запазено там заедно с останалата кореспонденция, адресирана до него); Лора цитира откъс от него в писмо, изпратено до Яворов в Дедеагач (днес Александруполис) през 1913 г.: пише, че Боян Пенев се страхува за Яворов и се ядосва, че не е останал вкъщи, където можело да е по-полезен, след което допълва: „И той е сигурно прав... Но аз мисля, че още по-прав е професорът чех [т. е. Тихи; М. Ч.], който благодари за книгите с въсторжено писмо за тебе. Той пише: „възхищавам се от мъжът Ви – като от поет – и след писмото Ви – изблик от очудване ме обзе за него – като към човек. Той е герой, казвам герой – такъв, за каквито ний на запад само четем. Чакам с нетърпение известие за неговите успехи“. Писмото му не ти пращам – за да не се изгуби и то в случай, че и моето не те намери. Пазя го тук като спомен от това необикновено време“ (Найденова-Стоилова 1986: 568). За този източник благодаря от сърце на Дана Хронкова [бел. М. Ч.].

обяви мобилизация в денят на първата генерална репетиция и представлението остана недовършено.

Тук ще дават тази година поне – и то, разбира се, след свършването на войната – само „Когато гръм удари“. Яворов не дочека щото епилога да е турнат на сцената. Епилога, повече епически – навярно би отслабил ефекта на пиесата.

Моят мъж не Ви пише сам, защото от няколко дена не е в София.³⁵ Днес той е вече в Македония – като воевода на една чета. Тук е настанало много тревожно време – всеки ден очакваме избухването на войната... Рискът, на който мъжът ми е изложен, ме ужасява и аз съм тъй смущена, щото не мога да си спомна поръчките, които той ми направи. Пращам Ви книгите, които той ми остави за Вас. Но какво друго ли поръча той относително Вас? Простете моето несвързано писмо, защото аз съм дълбоко огорчена и изплашена за съдбата на моят скъп другар, който в тая минута се намира – с една малка чета – в сред враждебната дива сган...

Искрен привет

Лора П. Яворова³⁶

Още на 19.III.1913 г. Ф. Тихи обещава на А. Черни да подготви за сп. „Slovanský přehled“ портретен очерк за П. К. Яворов, като при това дори споменава за плановете си да направи и нови преводи: „[...] ако успея, ще превода и откъси. Не знам дали ще смогна с всичко, тъй като съм се ангажирал до 1 юли да превода за Народния театър трагедията на Верхарен Филип II., написана във великолепно, нежни и мелодични стихове“³⁷. Към любимия си автор той обаче не се връща – Лора се самоубива на 30.XI. 1913 г., през 1914 г. сп. „Slovanský přehled“ престава да излиза за повече от десетилетие, а Пейо Яворов умира на 29.X. същата година.

Предполагам, че Ф. Тихи е бил повлиян от негативния образ на Яворов в българския (а чрез него и в чешкия) печат от онова време и може би това е един от основните фактори, накарали младия преводач да изостави идеята си за нови преводи на българския „прокълнат“ поет. Показателен пример за казаното е следният текст. На 4.I.1914 г. (т.е. приблизително с едномесечно закъснение) в популярния всекидневник

³⁵ Яворов заминава на македонския фронт от София на 22.IX.1912 г. [бел. М. Ч.].

³⁶ Писмо на Л. Петкова Яворова до Ф. Тихи от 26.IX.1912 г. (фонд *Тихи*).

³⁷ В оригинала: „[...] budu-li moci, přeložím i ukázky. Nevím, stačím-li na vše, ježto jsem se zavázal přeložit Národnímu divadlu do 1. července Verhaerenovu tragédii Filip II., básněnou ve velkolepých, jemných a hudebních verších“. Писмо на Ф. Тихи до А. Черни от 19.III.1913 г. (фонд *Черни*). Драмата на пишещия на френски език белгиец Емил Верхарен (1855 – 1916) *Филип II*, излязла три пъти в превод на Ф. Тихи (Прага, 1921, 1956 и 1962).

„Národní politika“ излиза статията „Mezi dvěma manžely“ („Между двама съпрузи“), не само подробно запознаваща със съпружеската криза, но дори съдържаща предположението на анонимния автор, че е възможно истинският убиец на Лора да е самият Яворов. Ще представим един по-пространен цитат от този днес напълно забравен текст:

До нас от София достигна новината, че там по трагичен начин е загинала дъщерята на някогашния български държавник Каравелов. Първоначално не е било ясно дали става дума за самоубийство или за това, че тя е убита от собствения си съпруг, но сега вече нещата започват постепенно да се изясняват. Красивата госпожа Лора става жертва на колебанието между двама съпрузи. Най-напред Лора Каравелова, умна и страстна девойка, се омъжва за доктор Дренков. Малко след това се развежда с него и се омъжва повторно за поета Яворов. Яворов е млад, много даровит поет, чиито многобройни лирически и някои драматични творения са високо ценени. [...] През съдбовната нощ Яворов и Лора се прибрали вкъщи [...] от гостуване при приятелско семейство. Малко след завръщането им тяхната слугиня чула изстрел и изтичала, след което съзряла господарката си да лежи на земята и да издава предсмъртни хрипове. Яворов стоял до нея и викал: „Лора, не мога да живея без теб!“, след което, залитайки, се отправил към съседната стая, където след малко го намерили да лежи също така прострелян. Той обаче останал жив и когато се съвзел, разказал, че Лора се е застреляла сама. Според показанията на очевидци обаче изглежда, че Яворов я е застрелял от ревност, защото щял да я загуби. В последно време Лора отново се била сближила с първия си мъж, Дренков, с когото се срещала тайно в апартамента на овдовялата си майка, госпожа Каравелова³⁸. По същото време Лора е подготвяла и заминаването си при своята сестра в Париж, омъжена там за член на българското представителство. Казват, че това пътуване е било само претекст за раздялата на Лора с Яворов, при когото тя вече не искала да се върне. Искала да се разведе с втория си съпруг и отново да се омъжи за първия си мъж, доктор Дренков. Откровена, каквато е била, вероятно без увъртания е казала това на Яворов, който в отговор натиснал спусъка на револвера, с който я заплашвал. Погребението ѝ тръгнало от църквата Св. Георги, някогашната турска „розова джамия“ Голджами, в която първият княз Александър Батенберг си е направил мавзолей. Носили я в отворен ковчег, който девойките и младите мъже засипвали с цветя. Заради процесията спряло движението на трамваите. Яворов ще оздравее, но ще остане сляп с едното око. Нещастният поет най-вероятно ще запази за себе си тайната на онази ужасна нощ³⁹ (Аноним 1914: 2).

³⁸ Екатерина Каравелова сама разпространява мълвата, че Лора си е наумила да се върне при първия си съпруг (Дренков), с цел да навреди на Яворов. Въпросът е отнесен и до съда.

³⁹ В оригинала: „Zaznamenali jsme již zprávu ze Sofie, že tam tragickým způsobem zahynula dcera po někdejších bulharském státníku Karavelovovi. Nevědělo se zprvu,

Яворов е напълно реабилитиран десетилетия след смъртта си благодарение на монографията на юриста Никола Гайдаров *Житейската драма на Яворов. Правни и психологически изследвания* (Гайдаров 1979), получила отзвук и в чешкия специализиран печат (Кршиж 1980), която става основа за сценария на филма *Дело 205/1913*, проектиран и в тогавашна Чехословакия⁴⁰. Макар че този епилог прекраща хронологичната рамка на статията ни, той значимо модифицира чешката рецепция на Яворов, дотук разглеждан и интерпретиран предимно като поет и творец.

Можем без преувеличение да наречем Франтишек Рут Тихи пропагандатор на българския модернизъм в чешка среда от началото на ХХ век, негов най-добър познавач и поддръжник. Въпреки че представите му не се осъществяват напълно и че реализира само една малка част от амбициозните си планове, той остава една от забележителните, макар и недооценени, личности на чешката българистика, заслужаващи специално внимание. Може би и наследството му някога

jde-li o sebevraždu, či zavraždil-li ji vlastní manžel její, nyní teprve se věc poněkud vyjasnila. Krásná paní Lora se stala obětí svého kolísání mezi dvěma manžely. Poprvé vdala se Lora Karavelovova, chytrá vášnivá dívka, za doktora Drenkova. Záhy dala se s ním rozvésti a vdala se podruhé za básníka Javorova. Javorov je mladý, velmi nadaný spisovatel, jehož mnohé lyrické a některé dramatické plody velice jsou ceněny. [...] Osudné noci vrátili se Javorov a Lora domů [...] ze společnosti u spřátelené rodiny. Krátce po jejich návratu zaslechla služebná třesknout ránu a přispěchavši, spatřila svou paní ležeti smrtelně chroptící na zemi. Javorov stál vedle ní a volal: „Loro, nemohu bez tebe žít!“, načež se vypoťoval do druhého pokoje, kde ho pak našli rovněž ležeti postřeleného. Zůstal však naživu, a když se vzpamatoval, vypravoval, že Lora se zastřelila sama. Dle výpovědí svědků však se zdá, že Javorov ji zastřelil ze žárlivosti, protože ji měl ztratiti. V poslední době Lora se opět sblížila se svým prvním mužem, Drenkovem, s nímž se potají scházela v bytu své ovdovělé matky, paní Karavelovové. Zároveň chystala se Lora v té době odjeti ku své sestře do Paříže, provdané tam za člena bulharského vyslanectva. Cesta tato měla prý býti jen záminkou pro odloučení se Lory od Javorova, k němuž nechtěla se již vrátiti. Chtěla prý se dáti rozvésti od svého druhého muže a vzíti si znovu svého prvního muže, doktora Drenkova. Upřímná, jaká byla, řekla to as přímo Javorovu, který na to spustil revolver, jímž jí hrozil. Její pohřeb konal se za ohromné účasti z kostelíka svatého Jiří, někdejší turecké „růžové mešity“ Goldžami, v níž si první kníže Alexandr Batte[m]berský zřídil mauzoleum. Nesli ji v otevřené rakvi, kterou dívky a mladí mužové zasypali kvítím. Tramvaj musila přestat jezdit, když průvod šel. Javorov se uzdraví, ale oslepne na jedno oko. Tajemství oné hrozné noci ponechá si asi nešťastný básník pro sebe“.

⁴⁰ Филмът на К. Коларов *Дело 205/1913 П. К. Яворов* (1984) е представен за пръв път в Чехословакия през 1985 г. със заглавието *Případ 205/1913* (срв. рецензията на Копаневова 1985). Откъси от сценария са преведени от Вл. Кршиж (Дечев, Коларов 1984).

ще бъде описано, преоткрито и оценено по достойнство от модерната славистика и българистика на ХХІ век.

Превод от чешки: **Божана Нишева**

ЛИТЕРАТУРА

- Аноним 1902:** Пишат ни от града... [Pishat ni ot grada...] // *Пряпорец*, V, № 7, 29. V. 1902, 4.
- Аноним 1914:** Mezi dvěma manžely. // *Národní politika*, XXXII, № 4, 4. I. 1914, 2. příloha, 2.
- Бойко 1902:** Бойко, Н. [= Тодоров, П. Ю.] Българската литература през 1901 г. [Balgarskata literatura prez 1901 g.] // *Пряпорец*, V, № 7, 29. V. 1902, 2 – 3.
- Бойко 1902:** Bojko, N. [= Todorov, P. J.] Bulharská literatura r. 1901. // *Slovanský přehled*, IV, 1901/1902, č. 8 (květen 1902), 376 – 379.
- Ботьов 1913:** Botjov, Ch. *Básně*. Přel. Zdeněk Broman. Předmluvu Úvod (s. 7 – 20) napsal Z. Broman. Praha: J. Otto, 1913.
- Броман 1908:** Z. B. [= Broman, Z.] Bulharská literatura v roce 1907. // *Slovanský přehled*, X, 1907/1908, č. 10 (červenec 1908), 446 – 449.
- Броман 1912а:** Broman, Z. K článku „Bulharská literatura v posledním pětiletí“. // *Slovanský přehled*, XIV, 1911/1912, č. 6 (březen 1912), 280 – 281.
- Броман 1912б:** Broman, Z. Bulharské písemnictví v letech 1910 a 1911. // *Slovanský přehled*, XIV, 1911/1912, č. 7/8 (duben/květen 1912), 321 – 327.
- Броман 1913:** Broman, Z. Bulharské písemnictví v roce 1912. // *Slovanský přehled*, XV, 1912/1913, č. 9 (červen 1913), 389 – 391.
- Вегнерович 1911–1912:** Wegnerowicz, W. R. Bulharská literatura v posledním pětiletí (1906 – 1910). // *Slovanský přehled*, XIV, 1911/1912, č. 3 (prosinec 1911), 108 – 111; č. 4 (leden 1912), 165 – 169.
- Гайдаров 1979:** Гайдаров, Н. *Житейската драма на Яворов. Правни и психологически изследвания*. [Zhiteyskata drama na Yavorov. Pravni i psihologicheski izsledvaniya.] София: БАН, 1979.
- Даскалов 1996:** Даскалов, Н. Първите преводи на Яворов на чешки език. [Pervite prevodi na Yavorov na cheshki ezik.] // *Как ехото не глъхне. Нов сборник с изследвания за П. К. Яворов*. Съст. Д. Михайлов, А. Бенбасат. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, Фондация „Яворов“, 1996, 189 – 204.

- Дечев, Коларов 1984:** Dečev, I., Kolarov, K. Případ číslo 205/1913. Ukázky z literárního scénáře. Přel. Vladimír Kříž. // *Film a doba*, XXX, 1984, č. 4, 190 – 197.
- Константинова 1982:** [= Константинова, Е.] Тодоров, Петко Юрданов. [Todorov, Petko Yurdanov.] // *Речник на българската литература. Том III. П–Я*. Гл. ред. Г. Цанев. София: Издателство на БАН, 1982, 454 – 457.
- Копаневова 1985:** [= Kopaněvová, G.] Případ 205/1913. // *Filmový přehled*, XLVI, 1985, č. 3, 27 – 28.
- Кршиж 1980:** Kříž, V. Literárněvědná biografie z jiné stránky. // *Česká literatura*, XXVIII, 1980, č. 2, 189 – 191.
- Мелихарова 2005:** Melicharová, A. *Obraz Bulharska, zvláště kultury, ve Slovanském přehledu Adolfa Černého (v letech 1899–1925)*. Diplomová práce. Ved. Dana Hronková. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2005.
- Найденова-Стоилова 1986:** Найденова-Стоилова, Г. П. К. Яворов *Letopis za života i tvorcestvoto mu*. [P. K. Yavorov. Letopis za zhivota i tvorchestvoto mu.] София: БАН, 1986.
- Птачек 2007:** Ptáček, J. Dobrušský rodák, bulharofil, těsnopisec a královéhradecký advokát JUDr. Alfréd Rudolf. // *Královéhradecko. Historický sborník pro poučenou veřejnost*, IV [číslo věnované PhDr. Jaroslavu Šulovi, CSc. k jeho sedmdesátým narozeninám], 2007, 359 – 366.
- Рудолф, съст. 1909:** *Z bulharského Parnasu (Ukázky novodobé poesie bulharské) I*. Uspořádal, úvody opatřil a na památku obnovení bulharského carstva vydal dr. Alfréd Rudolf. Praha: Nákladem spisovatelovým, 1909.
- Славейков 1902:** Славейков, П. Писма до редакцията. [Pisma do redakciyata.] // *Пряпорец*, V, № 8, 1. VI. 1902, 2.
- Славейков 1907:** Slavejkov, P. Trojice. Přel. Zdeněk Broman. // *Slovanský přehled*, IX, 1906/1907, č. 5 (únor 1907), 195 – 196.
- Теодоров-Балан 1899:** Teodorov-Balan, A. T. Bulharská literatura r. 1898. // *Slovanský přehled*, I, 1898/1899, č. 8 (květen 1899), 393 – 395.
- Теодоров-Балан 1900:** Teodorov-Balan, A. T. Bulharská [literatura r. 1899]. // *Slovanský přehled*, II, 1899/1900, č. 6 (březen 1900), 300 – 302.
- Теодоров-Балан 1904:** Teodorov-Balan, A. T. Ljuben Karavelov. // *Slovanský přehled*, VII, 1904/1905, č. 1 (říjen 1904), 18 – 21; č. 2 (listopad 1904), 66 – 73.
- Трифопова 2000:** Трифопова, Й. Чешки и словашки преводи на поезията на П. К. Яворов. [Cheshki i slovashki prevodi na poeziyata na P. K.

- Yavorov.] // *120 години Пејо Яворов. 1878 – 1998*. Ред. Т. Жечев. София: Международна фондация „Европейски форум“, 2000, 575 – 607.
- Трифонова 2016:** Трифонова, Й. ...от своя зов аз слушам ек. Чешки и словашки прочити на Яворовата лирика. [...ot svoya zov az slusham ek. Cheshki i slovashki prochiti na Yavorovata lirika.] София: Книгоиздателска къща „Труд“, 2016.
- Фонд Тихи:** *Tichý, František*. Literární archiv Památníku národního písemnictví, Praha..
- Фонд Черни:** *Černý, Adolf*. Masarykův ústav AV ČR, v. v. i. a Archiv AV ČR, Archiv AV ČR), Praha..
- Христов 1906:** Christov, K. Písňe z chat I–V. – Serenada. – Podzimní motiv. Přel. Zdeněk Broman. // *Slovanský přehled*, IX, 1906/1907, č. 1 (říjen 1906), 1 – 2.
- Черни 2013:** Černý, M. Adolf Černý jako první český překladatel novodobé běloruské literatury. // *Slavia*, LXXXII, 2013, č. 1/2, 69 – 111.
- Черни 2015:** Černý, M. Význam Slovanského přehledu pro českou (zejména literárněvědnou) bulharistiku. // *Slovanský přehled*, CI, 2015, č. 3, 627 – 671.
- Черни 2016а:** Черны, М. Франтишек Рут Тихий – выдающийся пропагандист белорусского языка и литературы межвоенного времени в Чехословакии. [Frantisek Rut Tihi – vydayushchiysya propagandist belorusskogo yazyka i literatury mezhvoennogo vremeni v Chehoslovakii.] // *Białorutenistyka Białostocka*, 2016, т. 8, 81 – 130. Също електронно: <http://pbc.biaman.pl/dlibra/docmetadata?id=-49309&from=&dirids=1&ver_id=&lp=5&QI=> [on-line 06-06-2017].
- Черни 2016б:** Черни, М. Пенчо Славейков и Чехия (Щтрихи към рецепцията му през периода 1897 – 1929 г.). [Pencho Slaveykov i Chehiya (Shtrihi kam reserciyata mu prez perioda 1897 – 1929 g.).] // *Сборник с доклади на конференцията за 150-годишнината на Пенчо Славейков*. Ред. Миряна Янакиева. София: БАН, 2016 (под печат).
- Шак 1902:** Š. [= Šak, V.]. N. Načov... // *Slovanský přehled*, IV, 1901/1902, č. 7 (duben 1902), 341.
- Щросова 2008:** [= Strohsová E.] František Tichý. // *Lexikon české literatury 4/I. S–T*. Ved. red. L. Merhaut. Praha: Academia, 2008, 915 – 917.
- Яворов 1906:** Javorov, P. K. Z deníku. 1. Posvěcení. – 2. Nevracej se! – 3. Vzdech. – 4. Dvě krásné oči. – 5. Pojd'. Přel. Zdeněk Broman. // *Slovanský přehled*, IX, 1906/1907, č. 1 (říjen 1906), 2 – 4.
- Яворов 1907:** Javorov, P. K. Hajducké písňe I–IV. Přel. Zdeněk Broman. // *Slovanský přehled*, IX, 1906/1907, č. 5 (únor 1907), 193 – 195.

**ПОСЉЕДИЦЕ РАТНИХ ЗБИВАЊА У БОСНИ
И ХЕРЦЕГОВИНИ НА ПРИМЈЕРУ ЈЕДНОГ САВРЕМЕНОГ
КЊИЖЕВНОГ ДЈЕЛА**

Мирјана Арџина
Универзитет у Бањалуци

**CONSEQUENCES OF WAR EVENTS IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA
ON THE EXAMPLE OF ONE CONTEMPORARY LITERARY
WORK**

Mirjana Arežina
University of Banja Luka

The difficult situation that people experienced during the civil war in Bosnia and Herzegovina (1992–1995) inspired many of them to describe events in which they participated or witnessed. A literary work written as a consequence of the war is *Kraj*. Its author brings in his own experience of the war, describing his getting wounded, as well as struggle for life. His narration is interrupted by short reminiscences, which have a certain function: they prove the author's *humanitas*, suspicions, re-considerations and wishes. Although the described situation is connected with the war, one cannot feel any hatred. While describing events, the author names no specific towns or persons: such anonymity gives a contemporary and universal value to the book. The member of a certain nation does not lose anything, while loser, and winner, at the same time, is man.

Key words: *war, Mladen Mičić, Kraj, christianity*

Тешка ситуација кроз коју су људи прошли у току грађанског рата у Босни и Херцеговини (1992 – 1995) инспирисала је многе да опишу догађаје чији су били свједоци или непосредни учесници. Једно од дјела које је настало као посљедица ратних збивања у Босни и Херцеговини јесте *Крај* Младена Мићића¹. Аутор овог дјела

¹ Младен Мићић рођен је у Мркоњић Граду (Република Српска) 12. августа 1964. године. Доктор је медицине. Тешко је рањен у ратним дејствима у родном граду када је имао 31 годину. *Крај* је написао у 48. години живота.

доживио је тешко рањавање у родном граду током његовог гранатирања. Након што је био на самој ивици живота, у свом књижевном остварењу описује овај догађај и властиту борбу за живот, односно жељу да преживи.

Крај се састоји од три дијела: *Бајка о љубави и смрти*, *Плави ходник* и *Повратак*. У првом дијелу, између осталог, аутор је описао рањавање, у другом клиничку смрт, док трећи доноси побједу над смрћу и, захваљујући Божијој милости, повратак животу.

Иако је описана ситуација везана за рат, „погубу људске нарави“, ни у једном тренутку не осјећа се одиозитет. Описујући догађаје, аутор не именује ниједан град, ниједно мјесто, ниједну особу и та безименост, такође, даје књизи велику вриједност, свевременост и универзалност. Овдје не губи представник неког одређеног народа, губи, односно добија човјек. Читајући, можемо се транспоновати у било који ареал, добиће се исти ефекат.

Запањујућа је *свеприсутна* разборитост. Тако се, и поред тешког рањавања, са минуциозношћу описују догађаји. Причање је прекидано краћим реминисценцијама, које имају одређену функцију, доказују хуманитас ауторов, његове сумње, преиспитивања, жеље. Искрена размишљања одају и доктора који је положио Хипократову заклетву, али и човјека обичног у његовој обичности, без лажног моралисања.

Важан дио књиге, можда и најважнији, јесте ауторов однос према Богу. Направљен је један видан прелаз од површности у вјери до дубоке, најискреније побожности. Када се аутор прекрстио први пут као да није било искрено, а ако је и било, као да није потпуно предано. Међутим, када се нашао у невољи, силна жеља за животом довела га је до најискреније вјере и молитве:

Молим се...

Молим се потпуно искрено, потпуно предано, свим својим бићем. Сав мој садржај, сва моја пуноћа, моли се Богу. Молим се за живот. Молим се да останем бар у том зрну живота, у коме се сад налазим, па макар то трајало цијелу вјечност... Само да тамо не одем. Тамо је смрт, тамо не желим... (Мићић 2013: 80)

Тада и открива снагу молитве, као и свој однос према Богу:

Сад знам моћ молитве. И до сада сам се повремено молио Богу. То је било ријетко и увијек везано за неку невољу и молитва је увијек била услишена. Све те невоље до сада биле су ситне и безначајне у поређењу са овом сад. Сад се невоља зове смрт, то је круна свих невоља.

Нисам учен да вјерујем у Бога, али и поред тога у свим тим пријашњим невољама, кад бих остао без других могућности за помоћ, сама од себе, јављала се молитва. Нисам се питао откуд сад молитва, како се створила, ко ми је послао, коме иде? То ме није интересовало, молитва је дошла, ја сам је прихватио, прослиједио даље и добио помоћ. Послије, кад невоља прође, све бих заборавио и настављао по старом, без Бога и без молитве. Сад сам се сјетио и Бога и молитве и схватио њихов значај.

До сада је молитва увијек била мој посљедњи избор, а сад знам да је молитва требало да буде мој први избор. Све је требало почињати молитвом. То сад знам, а сад је можда касно... (Мићић 2013: 80)

Није било касно, молитва је била услишена, али, за разлику од раније, услишеност није заборављена и неће бити никада. Захвалност Богу остаће најјачи утисак, чак јачи и од жеље за животом.

Иначе, „хришћанско“ је доминантно у дјелу. Нико се овдје не спомиње у негативном контексту, чак ни „ти тамо“ који су испаливали гранате. Ниједна оптужба, погрдан назив. Аутор се сјећа само људи који су му помогли. Сигурно постоји неко ко није показао људскост прије, у току или послије несреће, а у том негативном контексту могао се поменути и остати као такав запамћен. (То и јесте моћ књижевности, појединац или група могу бити обиљежени, како год.) У овом случају, осим смрти, нема негативаца. Тако је спознавање Бога кључно у *Крају*. Свима је све опроштено (ако има шта да се опрости, а сигурно има), никоме се ништа не замјера.

Аутора заокупљају различите теме: абортус, стрепње, предосјећаји... Понекад умије да их представи, као на примјер када са мало ријечи успијева да објасни неизвјесност послије испалене гранате, коју пореди са звуком отварања шампањца:

Почиње!

Звук отварања двије боце шампањца, у даљини, преко планине...

Гледамо један другог...

Препознали смо тај звук. То је звук испаливања граната.

Гдје ће пасти?

Чула се изоштравају...“ (Мићић 2013: 14)

Најуспјешнији је када своја размишљања поткријепи неким примјером из свакодневног живота. Тако је, на примјер, када је жеља да се сачува властити живот потиснула бригу о туђем, испричао необичну, али животну причу, као потврду да је властити живот најпречи, али и потврду да је у рату све дозвољено. Наиме, аутор се сјетио догађаја са почетка рата када је санитар требало да оде по

групу рањеника на непријатељској територији. Возач санитета намјерно је заглавио возило у блату, а радио-везом јавио је да та екипа није у могућности да помогне рањеницима. Умјесто њих, послата је друга санитетска екипа, која је успјешно обавила задатак, док „заглављени“ нису изазвали никакву сумњу:

Када сам чуо праву истину, разбио сам своје заблуде о правилима и њиховом поштовању. Схватио сам да постоје они који безрезервно поштују постављена правила, без обзира на то колико их то може коштати и они који размотре свој положај у свему томе прије одлуке поштовати или не поштовати наметнута правила. Они себе воле више од самих правила и од оних који их приморавају да поштују та правила. (Мићић 2013: 34)

Понекад пак површно износи своја размишљања, не успијева да разради мисао, па се неуспјела контемплација своди на једноставност, чак и банализацију. Међутим, све то не умањује вриједност дјела.

Нимало не изненађује чињеница да је професија доста присутна у дјелу. И у најтежим тренуцима аутор размишља као доктор. Он тачно зна коју му врсту помоћи могу пружити у мјесту несреће. Зна чим располажу. То и не изненађује с обзиром на чињеницу да је радио као доктор у мјесној болници. Међутим, изненађујуће је како агонија не инхибира познавање струке, па у најтежим тренуцима зна тачно кроз које му је дијелове тијела прошао гелер, коју штету може да направи и колика му је шанса за опоравак.

Доктор на проби такође је мотив који је присутан у Мићићевом дјелу. То је доктор који је свјестан положене Хипократове заклетве, али који није могао претпоставити да ће некада изговорене ријечи пасти у искушење. Он најискреније пожели да није доктор и да нема ту врсту одговорности, да не треба излазити из сигурног склоништа и угрозити властити живот да би спасио туђи. Одговорност је ипак превладала. Побједила је Хипократова заклетва, побједио је доктор, али и, усудили бисмо се да додамо, још неидентификован хришћански осјећај за помоћ другом у невољи.

Већ изнесен став да писац има моћ да негативно или позитивно обиљежи поједине особе, може се примијетити у дјелу. Тако аутор са великим симпатијама описује докторицу неурохирургињу која га је оперисала:

Прилази ми докторица неурохирург, препознајем је. У вријеме студија она је била асистенткиња на неурохирургији. Тад сам се питао

откуд жена на неурохирургији? Жене на хирургији су ријеткост, а поготово на неурохирургији.

Али, видјевши како свој посао ради предано и са љубављу, схватио сам да је она права особа на правом мјесту и да ће пацијент, који дође у њене руке, сигурно добити највише што медицина може да пружи у датим околностима. Схватио сам још тада да је она добар доктор, а такав ми данас треба. Желио сам доброг доктора и добио сам га [...]

То појачава моју наду и вјеру у успјех операције која слиједи. Сад знам да идем у руке особе која, и може, и зна, и жели да помогне. (Мићић 2013: 82 – 83)

Без обзира на чињеницу да су све личности анонимне, ако неко буде хтио и за неколико стотина година да провјери ко је била та докторица, лако ће доћи до архивског податка који је неумољив. Она ће остати запамћена, због кратке, али ефектне сцене која је остала у ауторовом памћењу, као добар доктор, добар хирург, али и добар човјек:

У овом одговору запажам да ми се обратила не само као пацијенту, већ и као колеги доктору и да води рачуна не само о мом здрављу, већ и о мом достојанству. Значи да не жури, да узима све у обзир, да се труди да не направи ни најмању грешку. Мјерим и анализирам њен одговор, као ниједан до сада, јер знам шта значи таква операција. Можда смрт, можда преживим са лакшим или тежим посљедицама, можда останем тежак инвалид, можда останем на нивоу биљке...

„Шта ће бити послјије?“ – питам.

„Послјије идемо на кафу.“ (Мићић 2013: 85)

И то помињање „заједничке кафе“, која је у том тренутку изгледала неизводиво, допринијело је карактеризацији докторице, као и позитивном утицају на пацијента.

Аутор објашњава и како досадна свакодневица и некада предосадно у кризним тренуцима могу бити немјерљива срећа. Подрум у који се сакрио од граната некада је био остава за дрва. Може се само претпоставити како су људи нерадо у зимским данима силазили по дрва, а тада су, како каже аутор, сви жељели да су у том подруму по старој потреби. Тада нису знали колико су били срећни.

Свјестан је и да је живот пун неизвјесности. Тако се у тренутку падања граната пита шта ради ту, зашто није на мору. Транспонује се у, за њега у том тренутку, идеално мјесто. Али, са већ довољно искуства, схвата да не треба никоме да завиди јер нико није сигуран, па можда тог неког тамо у мору чека ајкула и прође горе од људи

изложених ратним дејствима, и у Гундулићевом маниру да *чоек се роди, мријет почина* објашњава свој став:

Смрт је уз њега, као и уз мене. Само је мени то објављено и ја гледам да је избјегнем. Док ја знам за своје гранате, он не види своју ајкулу. Можда је њему његова ајкула ближа него ли мени моја граната?“ (Мићић 2013: 17)

Језив је опис „плавог ходника“ кроз који пролази и људи које тамо среће:

Сједим у плавом ходнику. Поред мене са лијеве и десне стране сједи људи, а између нас, као на покретној траци, пролазе људи, мушкарци и жене.

Ходник почиње лијево од мене, тамо је улаз. Од тамо, из једне тачке, избијају сви ови људи, сврстани у колону по четворо у једном реду, која попут ријеке непрекидно пролази кроз плави ходник.

Сви они изгледају слично, плавичасте, прозирни. У истој су животној доби, исто обучени, плави и прозирни.

Десно од мене налази се крај ходника. Колико је ходник дуг, то се не може одредити. Тамо гдје се ходник завршава, ови људи нестају у некој свјетлости. (Мићић 2013: 91)

Описује их као људе са којима није могуће остварити никакав контакт и који немају своју вољу, за разлику од њега самог. Језиво је и када описује особу преко пута себе која такође покушава да оствари контакт са људима и која има властиту вољу. Нада нестаје када се и та особа придружи колони и „постаје попут њих, укочена погледа, одузете воље и заједно са њима одлази према крају ходника, према оној свјетлости и нестаје у њој...“ (Мићић 2013: 93)

Још језивији и напетији дио јесте када и њега нешто подиже, када је и он у ријечи људи и када пролази кроз плави ходник према свјетлости:

Бијело и свијетло.

Испред је вјечност... Иза је живот...

Могу да бирам....

Напријед, из смрти у вјечност или назад, из смрти у живот [...]

Ово је највећа и најрјеђа милост коју Бог може дати човјеку. Ово је прилика да се вратим из смрти у живот.

Бог ми даје нови живот. Нема већег дара, нема веће среће, нема веће милости... (Мићић 2013: 96)

Коначно се враћа кроз ријеку људи, пролази кроз „завјесу“ од плаве свјетлости и буди се на клиници. Срећан што је жив, панично

тражи крст, жели да захвали Богу и да остане захвалан. Док остали мисле да бунца, његова друга половина пружиља му је на длану крст од изрезаног папира. Сада када има крст, више се ничега не боји, а она је ту да му употпуни срећу:

Сад смо опет заједно... Ја, мој крст и моја љубав. Трудићу се да их више никада не изгубим.

Морамо остати заједно. Заувјек, и у времену, и у вјечности...

Бог је милостив. (Мићић 2013: 100)

Књига *Крај* Младена Мићића својеврсна је ода животу. Без имало патетике, она заиста представља побједу живота над смрћу или, боље речено, побједу жеље за животом, у чему и јесте њена највећа вриједност.

Крај је и својеврсна поема о пређеном путу. Тај пређени пут од блеска пред очима, који није најавио ништа добро, до крста од папира на њеној руци, представља право чудо, мали роман, један живот, једно страдање и једно избављење, које укључује и спознавање вриједности живота, снагу молитве, Божије величине и моћи љубави, због које је и вриједјело издржати.

И на крају, доживљено је, проживљено и сада пред нама да нас изнова подсјети како је танка граница између битисања и одласка, те ће сигурно наћи пут до читалаца, који ће се дивити једној побједи и проласку кроз „завјесу“ од плаве свјетлости, повратку животу. Самим тим, адекватније је да књига понесе назив *Повратак*.

ЛИТЕРАТУРА

Мићић 2013: Мићић, М. *Крај*. [Мићић, М. Крај.] Бањалука: Арт принт, 2013.

**РИЈЕЧ КРАЈИШНИЧКА ГАВРЕ ВУЧКОВИЋА КРАЈИШНИКА –
ТЕМАТСКО-ИДЕЈНЕ И СТИЛСКЕ ОСОБИНЕ ДЈЕЛА**

Данијела Јелић
Универзитет у Бањој Луци

**RIJEC KRAJISNICKA BY GAVRO VUCKOVIC KRAJISNIK:
THEMES, IDEAS AND STYLISTIC FEATURES OF THE WORK**

Danijela Jelić
University of Banja Luka

The paper deals with the *Rijec krajisnicka*, a polemic literary text by Gavro Vuckovic Krajisnik, a writer and a cultural and political figure in Bosnia and Herzegovina of the second half of the 19th century, whose oeuvre has never been fully studied and critically valued.

Krajisnik belongs to the literary tradition of the 19th-century Bosnia and Herzegovina, which originated and developed away from the mainstream Serbian literary circles. This tradition has never been systematically approached, with only partial descriptions of certain periods and writers. With this in mind, the author analytically discusses Krajisnik's first piece, *Rijec krajisnicka*, viewing it in a broader literary history, socio-political and cultural milieu, treating it not only as a literary text but an important testament to social changes in Bosnia and Herzegovina of that period.

Key words: *Rijec krajisnicka, Gavro Vuckovic Krajisnik, literary tradition of 19th-century Bosnia and Herzegovina, themes, ideas, stylistic features*

1. Увод

1.1. У раду је истраживачка пажња усмјерена на дјело *Ријеч крајишничка* Гавре Вучковића Крајишника, писца, културног и политичког посленика друге половине 19. вијека у Босни и Херцеговини, чија су дјела до сада само дјелимично проучена.

Гавро Вучковић Крајишник припада књижевној традицији 19. вијека у Босни и Херцеговини, која се развијала изван матичних центара српске књижевности и која до данас није у потпуности истражена. Покушаји систематизације углавном су се сводили на

парцијалне описе појединих књижевних раздобља или писаца. Да би се ова традиција темељније освијетлила и систематизовала, потребно је проучити писце који су остали скрајнути с главних књижевних токова, а којима су се књижевни историчари и критичари бавили успутно и дјелимично, као што је то случај с Гавром Вучковићем.

У свјетлу наведених чињеница настао је и овај рад у чијем фокусу се нашао један недовољно истражен и занемарен сегмент српске књижевне традиције у БиХ, која чини неизоставан и значајан дио корпуса српске књижевности. У раду је аналитички сагледано прво дјело Гавре Вучковића Крајишника – *Ријеч крајишничка*¹, објављено 1866. године. Дјело је критички самјеравано у ширем књижевноисторијском, али и друштвено-политичком и културном контексту и вредновано не само као књижевни текст већ и као значајан документ о друштвеним кретањима у Босни и Херцеговини у другој половини 19. вијека.

1.2. Први написи о Вучковићевим дјелима јављају се у тадашњим штампаним гласилима убрзо по њиховом објављивању. Тако је у *Босанском вјестнику* 1866. објављена биљешка о првој Крајишничковој књизи – *Ријечи крајишничкој*, чији је аутор вјероватно уредник листа, а која пружа информацију о штампању дјела, али и кратак критички осврт на његов карактер и садржај:

(Ријеч Крајишничка.) Под тијем насловом изашла је у Сопроновој печатњи у Земуну књига једна, коју је написао Гавро Вучковић у своју обрану против нападаја на његову личност у некијем новинама. При свем том, што се у тој књизи налазе многијех интересантнијех података школскијех и црквенијех одношаја у Босни, ипак се иста не може сматрати као продукт литерарног значаја, и види се, да је писцу једино за тијем било стало, да се правда пред свијетом против нападаја на своју личност, почем му уредништва не хтедоше – као што писац вели, допустити простора да се правда у њиховим листовима (Аноним 1866: 4).

Оцјена у *Босанском вјестнику*, иако изречена овлашно и успутно, пратиће Вучковићева дјела добрим дијелом до нашег времена.

¹ Вучковићев стваралачки опус невелик је, обухвата *Ријеч крајишничку* (1866), прву и другу свеску *Робства у слободи или Огледала правде у Босни* (1872), те *Црно путовање за Цариград* (1910) и *Долазак и пребивање у Бејруту* (1910), два фрагмента треће свеске *Робства у слободи или Огледала правде у Босни*, објављена након пишчеве смрти.

Осим кратких написа о њиховом објављивању у тадашњим листовима, правог интересовања за Крајишникову дјела готово да и није било. „Кочић се међу првима код нас живо заинтересовао за живот и дело Гавре Вучковића у лето 1909, у оквиру антропогеографских испитивања Змијања по препоруци и методу Ј. Цвијића“ (Вулин 1981: 68). Привучен Вучковићевим бурним животом и јавним дјеловањем, у којем је вјероватно препознао нешто и од властитог животног усуда, Петар Кочић о писцу *Робства у слободи* примјећује да „поред великог смисла за стваран и смишљен рад, имао је [...] и нечег специјално крајишничког у себи, нечег делијског, јуначког, поетског“ (Кочић 2002: 339). „Најсјајније доба босанске историје под Турцима без сумње је вријеме везировања старог Топал-паше и јавног дјеловања Гавре Вучковића Крајишника“, пише даље Кочић поводом *цариградског депутирца* (Кочић 2002: 339). Уредник *Развитка* у првом броју свог часописа објавио је *полетни* текст о Вучковићу „[...] уз одломак из хронике *Змијање* у коме представници Раткова са нескривеним поносом одговарају кнезу Михаилу у Београду да врло добро знају 'шта је и ко је Гавро'“ (Вулин 1981: 69). Недуго потом у *Развитку* објављује и дијелове рукописа необјављене треће свеске *Робства у слободи*, који му уступио Петар Мирковић.

Нарочито интересовање за Гавру Вучковића показаће Иво Андрић који 1930. године у једном чланку у *Политици* пише о *заборављеном босанском политичару и памфлетисти*. Андрићева пажња била је, као и у његовим доцнијим радовима о Крајишнику, првенствено усмјерена на необичну и занимљиву личност *посланика опуномоћеног*, који у својим дјелима освјетљава један важан сегмент босанске историје. Будући да је и сам био веома заинтересован за босанску историју, Андрићу је Вучковићев обимом невелик корпус био веома драгоцен, прије свега као ризница података о Босни седамдесетих година 19. вијека, њеним политичким, друштвеним и културним приликама. Он је у писцу *Ријечи крајишничке* препознао двојника „Кочићевих класичних типова, нарочито оних код којих урођене особине прелазе у гротескност и сликовиту комику“ (Андрић 1976б: 156).

Књижевни историчари и критичари који су се занимали за Крајишников живот и дјело углавном су се бавили његовом несвакидашњом културноисторијском појавом, а мало или готово никако његовим књигама. Уколико су се дотицали његовог књижевног опуса, оцјене су биле површне и успутне и њима су углавном понављани већ изречени судови (Јелић 2016б: 162).

Тако је за Јована Кршића аутор *Робства у слободи* „интересантнији као човек него као писац“, па је стога у фокусу његовог интересовања личност писца, а не дјела (Кршић 1952: 251). С друге стране, Војислав Максимовић је сматрао да су Крајишникова дјела, иако има *довољно разлога* да се ревидира њихов значај, „неуједначен, лоше компонован и недовршен зборник аутобиографских казивања и исповијести, у коме има свашта – од фактографије, преко етнологије до зрнацади чисте поезије“ (Максимовић 1970: 144).

Проучавању Вучковићевог корпуса озбиљније је приступио Миодраг М. Вулин, и сам родом Крајишник, који је радио на објављивању сабраних дјела овог писца, али своју замисао, нажалост, није успио да реализује. Попут Андрића и Вулин у Вучковићевим дјелима види зачетак „оних ненадмашних Кочићевих страница посвећених гомионичким јунацима Симеуну Ђаку и оцу Партенији насталих тридесет и неколико година доцније“ (Вулин 1981: 66 – 67). Он подвлачи да „публицистички текстови Гавре Вучковића нису само својеврсно сведочанство о времену у коме је живео и деловао него су и поуздани зачеци наше приповедачке прозе у Босни, на коју су делимично указали Кочић, Андрић и Кршић“ (Вулин 1981: 71).

Међу досадашњим проучаваоцима Гавре Вучковића издваја се Бранко Летић који је истраживачку пажњу усмјерио на поетику дјела овог писца. Летић запажа да остварења аутора *Ријечи крајишничке* својим садржајем и поетиком премашују оквире памфлетских текстова, што им се најчешће замјерало. Свјестан мањкавости судова о Вучковићевим дјелима, сувисло напомиње да „такође треба имати у виду да његове књиге нису механички збир већ објављених новинских обрачуна, него да су ти чланци тек један, може се рећи мањи део свеукупног текста који се никако не може оквалификовати као само ’упорно причање о својим невољама и страдањима’. Тим више што се ’тачка гледишта’ помера с личних на друштвена питања гранајући се често у неопходне ’епизоде’ због којих се извињава читаоцима и враћа на ’предмет казивања’ остварујући тако и нехотице амбициознију прозу, неку врсту ’друштвеног романа’ оног доба [...]“ (Летић 1992: 338).

Летићевим критичким текстом о Вучковићу уједно се исцрпљује списак књижевних критичара и историчара који су се озбиљније бавили дјелом Гавре Вучковића Крајишника.

2. Од како уобште постоје правни појмови, и од како су људи навикли, да по овима своје пресуде изричу, утврђено је, да се онај, ког с чега гођ окривљују, може бранити, ово човеку уређено право, не може му се ни под којим начином одузети, па било оптужење приватне или јавне природе, ма се поднело пред обичне судије или пред јавност² (Вучковић 1866: 3).

2.1. У књигопечатњи И. К. Сопрона у Земуну објављено је 1866. године прво дјело Гавре Вучковића Крајишника – *Ријеч крајишничка*. Поменуто Вучковићева књига писана је превасходно као одговор на *опадања* и клевете које су на пишчев рачун објављивање у тадашњим штампаним гласилима у региону³, у конкретном случају у загребачким *Народним новинама* и новосадском *Напредку*⁴. Премда конципирана као одговор на негативне написе у тадашњој штампи, који уредници тих истих гласила нису жељели или нису смјели да објаве – књига својим садржајем, обимом и реторичким особеностима премашује оквире обичне одбране на нападе анонимног Крајишничковог непријатеља. Кроз мноштво појединости и информација из пишчевог приватног живота, у којима се јасно оцртава шири друштвени и политички контекст од Крајине преко Посавине и Сарајева па све до Стамбола – дјело постепено прераста у обимну и исцрпну расправу о политичким, друштвеним и просвјетним реалијама, којом писац захвата и анализира многе актуелне проблеме српског народа у Босни почетком друге половине 19. вијека. Крајишник у дјелу води полемику са, како тврди, неистинама и клеветама о његовом животу и раду изнијетим у дописима анонимног противника – чији је идентитет познат писцу, али не и читаоцима – настојећи да докаже своју невиност и нетачност оптужби.

² У оригиналу текст је писан старом ортографијом и садржи старе графеме љ, њ, њ, ја, е, њ, ју. Ради усклађивања с осталим Вучковићевим дјелима, у којима је кориштена Вукова реформисана азбука, али и како би се онима који буду читали овај рад олакшало праћење примјера – наведене графеме су замијењене одговарајућим из савременог српског језика, при чему се водило рачуна о њиховој гласовној вриједности, али и о томе да је ријеч о говорнику с ијекавског говорног простора. Тамо гдје је писац, односно његов писар користио екавске облике ријечи – они су сачувани ради вјеродостојности. Текст, осим наведених графема, пренесен је у потпуности као што стоји у оригиналу, осим у случају спојеног писања негације и глагола, као и у случајевима гдје је било очито да се ради о пропусту, нпр. о изостављеном слову.

³ Напади на Вучковића, иако упућени из Сарајева, објављивани су у Загребу и Новом Саду, јер Сарајево у то вријеме још увијек нема своје штампано гласило.

⁴ Ово дописи су, по Крајишничковим наводима, објављени у *Народним новинама*, броју 260, 262. и 262, те у *Напредку*, број 87.

Језички вјешто и убједљиво срочену одбрану писац аргументује богатом преписком са савременицима, дотичући се различитих тема које се у највећој мјери тичу његове готово шестогодишње мисије у Цариграду, гдје је као представник православног народа у Босни учествовао у раду општеправославног сабора у Турској царевини, одржаног у Цариградској патријаршији. Писац с противником полемише реторски повишеним тоном, језиком пуних реченичних инверзија, реторских понављања, јетке ироније, довитљивих поређења и метафора, а све то у духу препознатљивог босанског менталитета и с примјесима кратких фолклорних форми и живописне народне лексике.

Само наслов књиге, осим што упућује на пишчево поријекло и мјесто рођења, садржи метафоричку поруку. Наиме, Крајина је – за Вучковића, а и иначе у то вријеме – у цијелој Босни била *на гласу* као крај који је давао најбоље јунаке, најпоштеније и најчеститије људе, чврстог карактера и ватреног темперамента. Стога је ријеч Крајишника – ријеч поуздана, непорецива, вјеродостојна, али и отресита и бритка.

Вучковић у књизи о којој је ријеч, јединој од укупно три обајвљене за пишчево живота која је писана старом ортографијом коришћеном прије Вукове реформе азбуке и правописа – најприје у једној врсти пролегомене подсјећа читаоце да је право сваког човјека да се, уколико је нападнут, брани, истичући уједно и разлоге који су га подстакли да се лати писања књиге:

Мени који сам жестоко а неправедно нападнут у више наших листова, одречен је пријем и обнародовање моје одбране од стране уредништва истих листова, па с тог сам принуђен, да исту одбрану овим путем пред свијет изнесем, тим више кад су опадања бивала без подписа, дакле тајна (Вучковић 1866: 4).

Писац се одмах на уводним страницама ограђује од књижевног карактера дјела, извињавајући се читаоцима уколико им се не допадне његов *начин писања*, будући да се он као *прост* и *неук* човјек не умије служити углађеним и *двозначећим* ријечима. Овом аутопоетичком напоменом Вучковић јасно ставља до знања да његова амбиција и сврха писања нису литерарне природе:

Предајући у руке браћи ово неколико ријечи моје одбране, молим их, нека ми не замјере, ако им се не би допао начин мога писања, ако не би био како ваља књижеван правилан и углађен; јер ја сам прости и нешколовани крајишник, па се не умијем послуживати са углађеним и двозначећим ријечима, него зборим и пишем оно, што ми је на срцу, а знам да ће ме

сваки поштени брат, који чест и срећу свога рода љуби и поштује, разумјети, па надам се – и за право ми дати (Вучковић 1866: 4 – 5).

Књига својом структуром и предметом потврђује наведену пишчеву констатацију, али је стилском умјешношћу с којом је писана – у извјесној мјери истовремено и оповргава. Премда најслабија литерарна карика међу Крајишниковим дјелима, посматрано у цјелини *Ријеч крајишничка* садржи упечатљиве партије у којима се, што потврђују и сљедећи редови, изванредним метафорама обогаћује текст и разбија монотонија причања.

Наш је народ, истина, осиротио, то се не може одрећи; болесника, који је од толико времена тешко боловао, кога је множина лекара лечило, и своје му отровне лекарије давало, мучно је од једном излечити, ма како вјешт и искусан лечник био. То иде полако својим током (Вучковић 1866: 20).

Вучковићев стил између осталог карактерише незаобилазна иронија која ће у другим дјелима постати његов изражајни печат и синоним за многобројне реторске бравуре. Ова стилска карактеристика нарочито се интензивира приликом обраћања противнику⁵:

А за мој златни сат са ланцем, лагиране кундуре, свилену огрлицу, и за другу лијепу обуку, као бијеле панталоне, рукавице, то мој драги људесници као што је Гавро треба, ја да зашто Гавро тражи оно неколико стотина хиљада гроша Гаврије, по твојему казивању, жао ми је што си ми изоставио штап и мачку, немој други пут заборавити [...] (Вучковић 1866: 118).

Иронија је присутна и у сваком његовом обраћању анонимном дописнику: „поштени дописниче“, „добри мој дописниче“, „врли мој родољубе“. Крајишникове реченице на моменте прерастају у изразиту комику: „та није Гавро крадена кобила па да се крије“ (Вучковић 1866: 88). А када се свему томе придода Вучковићев крајишки инат, онда добијамо сљедеће редове⁶:

⁵ Сличан је и сљедећи примјер: „[...] зашто мој родољуб свагда по врх свију људи горе у небеса гледа и звијезде броји, или њешто ваљда од Астрономије врача, а кад би гледао као и остало људство, онда би требала једна торба сиротињски суза из времена његова закупства и метнути му исту на врат, да му врат у вјечба, те да онда гледа као и остало људство“ (Вучковић 1866: 103 – 104).

⁶ Неријетко срећемо спрегу ироније и хумора: „Мој родољубиви дописник сироме, смиловао се и на Симета Вучковића, за кога вели да ми је стриц, и брине

Ово писање ваше књиге кад сам читао, чудно сам се, смејао сам се, а и сада се чудим, коме пишете, и шта пишете? Управ да вам кажем, ја нисам могао то шта значи извадити, а мрско ми било кога другога питати⁷ (Вучковић 1866: 61).

Нарочит ефекат писац постиже реторским питањима на почетку реченице, што се види и из сљедећег примјера, чија се градација постиже низом паралелизама, а завршава пословичним исказима:

Зар је улудно једног гледати ће кука јадикује набраја, а други код њега да се подругује и смеје?

Зар је поштено сузу у ближњег свог оку гледати, а други према њему као уз пркос да појјева?

Зар је лијепо брата свога, са свим нага гледати, а други код њега, као племић богато обучен, и да њега пљује?

Зар је севап (задушбина) гледати брата ће издише, а други код њега да чашу испија?

Зар је християнски брата гледати ће тоне на дно воде, и хоће да се удави, и обје руке сиромаш пружа, да му се помогне те да се спасе, и мјесто по дужности браћа да га спасу, а они га турају да што прије иде на дно?

Зар је братински и совјестно свога ближњег жлицом (кашиком) пуном нудити, и он сиромаш само што је окусио, а још није прогутао, а овај окреће од жлице држак, те му очи копа? Оно казали су у једној малој пословици, која вели – сит гладну не разумије, и ко је за свијет плакао, очи је сам своје изплакао (Вучковић 1866: 122 – 123).

Када говори о себи, Вучковић то неријетко чини у трећем лицу, појачавајући овим поступком значај и смисао изреченог. У дјелу такође наилазимо и на архаизме одавно ишчезле из савремене језичке употребе, као што је глагол „укабулити“.

Писац *Ријечи крајишничке* често наводи и пословице којима поентира и поткрепљује своје излагање. Тако, на примјер, када описује с колико се стрпљења и упорности обраћао *високој власти* у Цариграду, молећи за ослобађање својих сународника заточених у цариградским тамницама – Крајишник не пропушта нагласити да „[...] лијепа ријеч гвоздена врата отвара, умиљато јагње двије матере сиса

се да ли је жив. Еј мој дописниче, да је Симета чекао твоје милости, ни гавран му кости не би извадио [...]“ (Вучковић 1866: 101).

⁷ Сличан је и сљедећи примјер: „Сад ћу ја молити господу читатеље, нека замоле мојега доброга родољуба, зашто да га ја питам и молим, мене неће послушати, зашто и за какву заслугу доби он на дар царски Ферман и Берат, у Станболу 1853. године, да му не може сваки судија судити, осим кога он хоће, и да може сабљу пасати?“ (Вучковић 1866: 103).

[...]“ (Вучковић 1866: 85). На другом пак мјесту, дотичући се питања замршеног односа браће *једноплемените крви* у Босни, своје излагање закључује *простом* пословицом „[...] која вели, са киме је вијек вјековати, није са оним вражства враговати“ (Вучковић 1866: 119). Сличним поступцима писац се служи и на другим мјестима у *Ријечи крајишничкој*, али и у осталим својим дјелима.

2.2. Када је у питању садржај књиге, анонимни дописи на које Крајишник одговара дотичу се различитих аспеката његовог живота и рада, почевши од цариградске мисије, па све до тренутка када пише *Ријеч крајишничку*. Аутор се у највећој мјери фокусира на свој шестогодишњи боравак у Цариграду и недаће које ће тај догађај проузроковати у његовом животу. Доспјевши у Цариград у којем је требало да остане свега шест мјесеци, бива приморан да остане пет и по година, јер посао због којег је дошао није почео на вријеме, а висока власт у Цариграду није му разрјешавала да се врати кући прије окончаног задатка. Његов незавидан положај још више је усложњавала чињеница да је након шест мјесеци престао да прима уговорену плату из Босне. Уговор о плати, који је потписао с православним представницима свих кајмакамлука у Босни, важио је шест мјесеци и истекао је прије него што је сабор почео своје засједање. Забринут и у беспарици, Вучковић резигнирано пише српској православној општини у Сарајеву⁸:

Ја сам фала Богу здраво, али у великој мисли, и пуно ми се досадило. [...] Ја се не би кабулио овуда скитати и потуцати и за мојом кућом мислити и чезнути ни за три плате, које ми плаћате, па Бог нам дао свако добро (Вучковић 1866: 46 – 48).

Своју одбрану и цариградско страдање Крајишник опширно описује у дјелу, поткрепљујући га доказима, углавном писмима из

⁸ Крајишник им, између осталог, пише и сљедеће: „Зар ви заборављате, да се по личности и карактеру вашег посланика, карактер свију вас цијени и оцјењује, и да оцјену најбољу не добија – јер се зна, да сам се због вашег небрижења и што ми се новци уредно, и управо никако не шаљу, задужио? – Зар ви не знате да ћете све оно, што се ја због вашег небрижења и немарности задужим, морати платити? – Ах жалосноме и тужноме мени!!! Зар немате људског и християнског сожалења, на моју дјecu и старе родитеље, којима је пропаст моје одсуствије а смртни удар моје задуживање. [...] Драга браћо моја! Ја нисам овамо послат да се с вама као новинар с новинаром надписујем, или као адвокат са адвокатом парнички и тужи, него да вас од наши религиозни изјелица и дерача колико је могућно браним, кумим вас и по сто пута братимим!“ (Вучковић 1866: 66 – 67).

преписке с православном општином у Сарајеву. Из поменуте преписке дâ се наслутити немарност и несолидарност сарајевске општине, иначе најутицајније и најбогатије међу православним хришћанима у Босни, која је показивала незаинтересованост за незавидан положај у којем се писац нашао. Вучковићев случај попримио је такве размјере да је и сам патријарх цариградски морао да се умијеша и изравно нареди да се Гаври, *који трпи велику оскудицу*, исплате заостале плате које му се дугују из Босне:

Начин овај ваш и ово неподобно владање ваше против поменутога преставника вашег привлачи праведно и мржњу свакога човјека против вама, и доноси љагу на целу ову округ од које је наређен и послат овде поменути (Вучковић 1866: 57).

Куриозитет је да Вучковић никада није успио да сакупи поменути новац који је – по уговору који је потписао прије одласка у Цариград, био разрезан на све кајмакамлуке у Босни – и по свом повратку у Босну годинама ће потраживати речену плату, у народу по њему прозвану *гаврија*.

Једна од најтежих оптужби, с којом се Вучковић обрачунава одмах на почетку дјела, била је та да је доушник тадашњег босанског везира Топал Осман-паше, те да је по његовом налогу и с циљем шпијунирања путовао чак у Беч. Писац на те клевете одговара аргументима, али и крајишким пркосом и инатом⁹ у којима се препознаје његова обдареност за јасну и бритку мисао, реторички спретно обликовану:

У здрављу честитог г. О. Паше добро знам да сабљу пашем, добра ата јашем, а ђогата у поводу водам, коме је драго нек му срце цвати, коме је мрско, нек преда се гледи¹⁰ (Вучковић 1866: 8).

⁹ „У одбрани морао сам неизбјежно навести и оно што сам радио за род и за поједину браћу у отачеству и туђинству, може когођ помислити да се тим хвалим, али не душе ми, хваљење је далеко од мене, а и што би се хвалио ако ме дјела моја не хвале, а ако су ми она похвална, онда моје хваљење било би опет излишно; али сам нешто морао споменути, да моје нападаче и поштене противнике пред свијетом објелоданим, да њихове наводе самим писменим доказима побијем, која ће за ме зборити“ (Вучковић 1866: 5).

¹⁰ Ово је само један у низу изванредних примјера Вучковићеве говорничке умјешности, а самим тим, премда писац тврди супротно, и веома виспрене употребе *двозначећих* ријечи и њиховог значења.

Иако одлучно негира да је Осман-пашин доушник, Крајишник као вјеран поданик Турске царевине брани Осман-пашу и турску управу у Босни. Какав је босански везир Топал Осман-паша, чију мудру и одмјерену владавину потврђују историјски извори, нарочито у свјетлу тираније његовог насљедника Сафет-паше – најбоље се види у сљедећем пишевом опису:

Али живио Топал, ч. О. Паша, у кога је срце пространије од сваког бунара; а да ли је други на његовом мјесту, душе ми, ви би се одавно фатали зубима, ђе не можете доватити¹¹ (Вучковић 1866: 11).

Ауторова наклоност према босанском везиру – важна за разумијевање друштвено-историјских прилика у том времену – разумљива је будући да је Крајишник био у милости код Топал Осман-паше, који га је у два наврата постављао у државну службу у Сарајеву. Исти став Вучковић има према турској власти у цјелини у Босни. Критикујући негативно мишљење о турској управи изнијето у истим загребачким и новосадским новинским написима у којима је оклеветан, писац иронично констатује:

[...] по њиховој вики на Турке судећи, што пишу у новине, ја би онда рекао, да тамо ништа и не плаћају, да је тамо свако, од мала па до велика задовољно расположено, ваљда тамо свако пјева, а нема никога да кука и набраја, тамо су сви, мајке, сестре и љубовце задовољни, радосни и весели, свака мајка гледа око себе своје миле синове, заручнице своје заручнике, а и сестре своју јединоутробну браћу, а да може која удовица са ситном дјецом својом жалостна и у црно зависна остати, то Боже сачувај; то не може бити, то јест гледајуће на браћу дописнике (Вучковић 1866: 9).

Вучковић ће у другим дјелима у великој мјери ревидирати своје мишљење о турској власти, али никада неће промијенити свој став о Осман-паши и његовој владавини у Босни.¹² Писац *Ријечи*

¹¹ Вучковић се овдје обраћа дописницима, прије свега свом анонимном противнику, који по новинама критикује турску власт у Босни. На једном мјесту Крајишник истиче да будући да се противник сам није именовао „[...] па га ни ја именовати нећу, али ћу бранећи себе, и дјела побројати моја од части, па ће нас дјела најбоље означити и објелоданити [...]“ (Вучковић 1866: 13).

¹² На једном другом мјесту у књизи о везиру Осман-паши Вучковић биљежи и сљедеће: „И кроз ових пет година он је учинио премнога добра земљи и народу, заиста више него што су сви дојакошњи у Босни Везири учинили кроз све вијекове, биће вријеме, кад ће нам пасти на ум она пословица, што вели: ’имаш

крајишничке је као вјеран поданик на страни турске управе, али су му његов народ и вјера на првом мјесту:

Гавро је онај, који све поштује што је на свијету за поштовање, све Народе, све државе, све владоце, све вјере: али оно што је моје, то најволем, казато је у једној пословици која вели: да је ближа кошуља него хаљина, па мој Народ, Закон и Цара најволем, и никада не би у нужди зажалио моју крв до посљедње капи за њих пролити, а то сам освједочио у свакој до данас прилици, а и од сад ћу ако Бог да [...] (Вучковић 1866: 18).

Премда поменути пасус није писан без примјеса патетике, он одражава приоритете када је у питању његов однос према отаџбини. На подједнако важном мјесту налазе се и просвјета и образовање, као темељ било каквог другог народног напретка и просперитета, а због којих треба занемарити све подјеле по роду и *по закону*. Крајишник о поменутих подјелама међу народом у Босни и занемаривању образовања и *народних потреба* луцидно и с одличним познавањем народног менталитета запажа:

[...] камо нам школе и друге народне потребе? Вичемо један на другога, разговор све о туђем послу, једнима смо Срби, другима Хрвати, оног називамо шокцем, овог зовемо влахом, тај наш је латинин, а овај ришћанин, ја сам племенити Сарајлија, ти си крајишник, оно је ера, а тај тамо шљивар посављак, то су наши грдни јади! Није питање ће се ко родио, како се који зове, него је, право поштено питање шта је који радио, и шта привредио, и принио отачеству (Вучковић 1866: 19).

Наведени пасус по својој интонацији и садржају подсјећа на сличне ставове Доситеја Обрадовића о улози и значају просвјете и образовања.

2.3. У културно-историјском погледу *Ријеч крајишничка*, као и остала Вучковићева дјела, одраз је друштвених, политичких и историјских прилика друге половине 19. вијека. Вучковић својим дјелом освјетљава многе друштвене, политичке и вјерске проблеме, преносећи – између осталог – читаоцима и једно занимљиво запажање о турском менталитету и слози:

[...] много се виче на Турке, а у Турака заиста има лијепих обичаја, каквих на жалост у нас нема, врло мало још у појединих. – Турчин један да је

ме, не знаш ме; изгубиш ме, познаш ме'. Зацијело ћемо и О. Пашу познати онда, кад га изгубимо, и онда ћемо умјети његова дјела цијенити и уважавати“ (Вучковић 1866: 21).

дошао из Хине, и други не знам оклен, они кажу брат једна другом, брат Турчин помажу једна другога; је ли код кога тако? – На жалост није! (Вучковић 1866: 21 – 22).

За друштвено-историјску слику нарочито су драгоцени подаци о службовању фанариотских владика у Босни, чија је смјена била један од задатака Вучковићеве мисије у Цариграду. Ево како писац описује владике фанариоте у Босни:

По томе свему до данас наши босански Архијереји, Бог зна шта и се је промијенуло, и од нашег народа шта су милиона узели! А никакав није имао те милости према народу, да им остави бар какав спомен, да га народ спомиње и благосиља, нити су се трудили за то, него зашто? За своју шупљу кесу која дна нема, да је може напунити [...] (Вучковић 1866: 27 – 28).

Није мање драгоцене ни слика сарајевске чаршије и дјелића њене атмосфере:

[...] ови који у Босну дођу, они не иду по селима, или варошима, или да се ће задржавају, то не, него право у Сарајево, као главно мјесто јошт и то па ако потрефи странац с којом светковином доћи, они велим који све оне новине читају, у Сарајево кад дође ту ће наћи задовољство своје као пришелац, а и народа на све стране чути ће увеселитељне љубовне пјесме, у механа (пивница) пак граја гусле и јуначке пјесме, ни једни пак врата, кроз главне пролазе нема, тако рогља (ћошета) а да на њима нема троје, четверо подбочило врати ћоше да се не превали, накићено обнизато у драгоцености, странац, који је дошао па види наките богате обуке, без и најмање сумње мора се дивити, и сам у себи казати рећи, та Бог и душа, није сретнијега, и нигђе богатијега мјеста нема [...] странац суди и мисли, да је у све стране Босне као у Сарајеву, у томе се јако варају они који тако мисле [...] (Вучковић 1866: 120).

Насупрот сјају сарајевске чаршије дата је биједи босанског села и раје као пластичан контраст прилика у Босни:

[...] А по свој околној Босни сиротиње у велики број, кад који има комад хљеба, онда нема осољаја соли, а кад има соли онда нема залогоја хљеба [...] (Вучковић 1866: 121).

2.4. Посебно мјесто у *Ријечи крајишничкој* заузима већ помињани просвјетни програм који Вучковић пропагира и у осталим својим дјелима. Крајишник, и те како свјестан значаја просвјетног и културног препорода за живот и напредак своје *једноплемене браће*, предлаже цијели један културно-просвјетни програм чији је

приоритет отварање школа и интензиван рад на образовању омладине, али и простог и неугог свештенства. По Вучковићевом мишљењу, предводник једног таквог замашног и важног подухвата требало је да буде тадашња српска елита, *најпрви* и најимућнији и они који су највише свијета прошли и видјели, они који се налазе као „на врелу челу престолне вароши у Босни“ (в. Вучковић 1866: 127).

Најпотребитије се врућо заузети, за гимназију, и друга училишта, која су нам најнужнија, одакле ће способни свештеници излазити, који су нам од велике потребе. [...] Њеколико младића, који су учили и који су добро у науци успијевали, таки бар четворицу послати с топлом молбом у Цариград преко Н. С. Патриарха, У Богословију, У Халке, да продуже бар четири, пет година науку, ђе имау професори разни језика, као старо славјански, турски, гречески, латински и француски, од који можемо се надати, и Митрополита имати од нашег народа.

По томе даровити је од природе младића, који лебде и теже за науком као што је Јоцо Рајковић, мали Јосифовић, Ристо код г. Петковића и овима подобни, изабрати и послати на страну с топлом молбом нашој јединоплеменитој браћи Србљима, Русима и Хорватима, који ће их радо примити, да продуже науке као за струке земљомјерства, лијечника (доктора) и правника и т. д.

По мојему слабоумију нама је преко нужно да нашу младеж, колико је могуће обучавамо у државном језику читати и писати, мислим и то да нема државе ни једне ни на једном крају свијета, а да подајници државни језик не уче, пак и друге језике, зашто човјек што више зна он више и вриједи, и вишу важности има.

Узмимо примјер који очима гледамо од наши домородни Јевреја који су се научили њеколицина државном језику, пак ено их свију који примају од 1.000 до 3.000 и до 5000 гроша мјесечно, и ми им томе завидимо много, ја сам чуо не знам колико пута, од наше браће Сарајлија који кажу чифути све преотеше, и њихова је капија, јест, али су људи научили, пак зашто да им будемо завидни, зашто се и ми неби учили? За ове моје предлоге и примјетбе, знам да ће многи казати и рећи, ево хоће Гавро да нас изтурчи, они који тако узмисли, превариће се, и нек ми покажи число, колико сам их до данас потурчио? Ја ћу ове ријечи сам за себе казати, камо та од Бога пуста срећа, те да сам турски читати и писати научио, бар оволико колико србски, данас би био од користи и себи и својем [...] (Вучковић 1866: 123 – 124).

Крајишник је имао слуха за образовање и просвјету, а чини се и као добар познавалац нарави и менталитета у Босни. Он примјећује како сви остали православни народи на Балкану шаљу своју омладину на школовање у Цариград, користећи право да се школују у царском

училишту и о царском трошку. Насупрот томе, Срби у Босни показују незаинтересованост и немарност:

[...] за таку нашу превелику немарност, млитавост, лијеност, потупање неподобно, и тама која нас је заслијепила па не видим, и у дубоки санак унијала! Та у све стране, и гране велике лозе славјанске знају за нашу споменуту превелику немарност, и о нама немају најбоље мјеније, а то је све као на примјер, очекујући да нам ко готов комад дадне у шаке, нема од тога ништа. Еј браћо! Деветнајсти је вијек ово, погледајмо шта околна пространа свијетина ради, и у коме степену науке разне цвјетају, та за Бога браћо, није ли нам то и од Бога грехота, а од људи укор и срамота велика, да овако с крштени руку као очајани стоимо, та нема уста која нас неће осудити, зашто браћо само с науком и просветом можемо доћи до бољег стања и среће наше (Вучковић 1866: 125).

Током свог боравка у Цариграду Крајишник је био свједок последица народне буне из 1858., гледајући поворке Срба који су, под сумњом да су учествовали у устанку, послати у синцирима у заточење у Цариград. Вучковић се, судећи по његовим ријечима, много заузимао око њиховог пуштања на слободу, а подаци које доноси о њиховом страдању веома су важни с историјског аспекта. На исти начин помагао је бројним босанским Турцима приспјелим у заточење у град на Босфору.¹³

[...] а ја се ако Бог да, надам с поштењем јошт ордена добити у здрављу г. Осман Паше, па и да све перси накитим са орденима, опет је Гавро поштен човјек, добар Србин, вјеран подајник, и љубитељ рода свога, као самога себе (Вучковић 1866: 103).

3. Закључак

Премда писана без књижевних амбиција, Вучковићева дјела – с обзиром на вријеме и околности у којима настају – остварују драгоцјене литерарне домете. Њихова књижевна вриједност варира, а естетичко-стилске врхунце писац остварује у својој најзначајнијој и најобимнијој књизи – *Робство у слободи*. „Ни релативно уски оквири задатка којег аутор ставља пред себе нису успјели маргинализовати пишчев приповједачки таленат и осјет за живи, изворни и непатворени народни језик. Крајишник умије интересантно и

¹³ Крајишник наглашава: [...] мени је то једно, био Турчин, или што кажу Ришћанин или Католик, ја мислим да то поштени људи не гледају [...].“ (Вучковић 1866: 99).

довитљиво бесједити, реториком противника надмудрити и поразити. Његова обдареност поникла је и богаћена на врелу усмене традиције, што најбоље потврђују шездесетак пословица које је писац унио у своја дјела, те неколико пјесама и здравица. Приповиједање је неријетко живо, обогаћено примјесима народног говора у чијем је миљеу одњегован његов дар за онеобичене и инвентивне стилске обрте, вјешт и убједљив језички израз, мудру узречицу, лукаву досјетку, реску иронију, шаљиву доскочицу или описе и поређења у духу народних пјесама. Посебну нијансу Вучковићевом изразу даје врцава народна лексика и кратке фолклорне форме – пословице“ (Јелић 2016а: 301 – 302).

Ријеч крајишничка – иако је писана без књижевних претензија – остварује спорадичне естетичко-стилске домете вриједне пажње, који су реализовани маркантним бесједничким језиком и стилем. Дјело пружа мноштво информација историјског, друштвеног, политичког и вјерског карактера и као такво представља увертуру у Вучковићеве књиге које ће услиједити и у теме којима ће се бавити. Пишчева пажња је највећим дијелом усмјерена на доказивање сопствене невиности и злонамјерности анонимног нападача. Без обзира на Крајишникову заокупљеност једном темом – умјешним избором писама, догађаја и ситуација, којима аутор илуструје истинитост својих тврдњи, те честим и посебно интонираним обраћањима противнику – монотонија се разбија, а читалачка пажња држи будном од почетка до краја књиге.

„Посматран у цјелини Крајишников корпус карактерише још једна битна одлика – он представља драгоцјено свједочанство о друштвеноисторијским и културним промјенама и о гашењу једне моћне и велике империје и посљедицама овог догађаја по српски народ у Босни. У позадини Вучковићевих дјела формира се читава једна *историја* о српском страдању у Босни и Херцеговини под турском влашћу, а која израста на позадини свих појединачних казивања и описаних личних и колективних судбина. Аутор успут доноси пиктуралну слику босанске чаршије, обичаја, менталитета, људи и њихових појединачних карактера. Судаћи по дјелима која је писац оставио иза себе, али и по његовом животном путу – ријеч је о несвакидашњој литерарној, историјској и културној појави не само на босанскохерцеговачком тлу, на којем је Гавро Вучковић Крајишник највећим дијелом провео свој вијек, већ и знатно шире“ (Јелић 2016б: 174 – 175).

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић 1930:** Андрић, И. Један босански посланик из прошлог стољећа. [Andrić, I. Jedan bosanski poslanik iz prošlog stoljeća.] // *Политика*, 27 (7788). Београд, 1930, 14.
- Андрић 1976:** Andrić, I. Zemlja, ljudi i jezik kod Petra Kočića. // *Sabrana djela* Ive Andrića (knjiga trinaesta). Sarajevo: Svjetlost, 1976.
- Аноним 1866:** Аноним Биљешка о изласку из штампе књиге Гавре Вучковића у Сопронијевој печатњи у Земуну. [Anonim Bilješka o izlasku iz štampe knjige Gavre Vučkovića u Sopronijevoj pečatnji u Zemunu.] // *Босански вјестник*, I (35), 1866, 4.
- Вулин 1981:** Вулин, М. Gavro Vučković-Krajišnik: Čovek i delo. // *Jugoslovenski istorijski časopis*, XX (1 – 4), 1981, 53 – 74.
- Вучковић 1866:** Вучковић, Г. *Ријеч крајишничка*. [Vučković, G. Riječ krajišnička.]. Земун: Књигопечатња И. К. Сопрона, 1866.
- Јелић 2016а:** Јелић, Д. Гавро Вучковић Крајишник – литераризација полемичког текста. [Jelić, D. Gavro Vučković Krajišnik – literarizacija polemičkog teksta.] // *Филолог, часопис за језик, књижевност и културу*, год. VII, бр. 13, 2016, 287 – 306.
- Јелић 2016б:** Јелић, Д. Од документарног ка литерарном – друга свеска Робства у слободи или огледала правде у Босни Гавре Вучковића Крајишника. [Jelić, D. Od dokumentarnog ka literarnom – druga sveska Robstva u slobodi ili ogledala pravde u Bosni Gavre Vučkovića Krajišnika.] // *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*, година XI. Београд, 2016, 161 – 178.
- Кочић 2002:** Кочић, П. Гавро Вучковић. [Kocić, P. Gavro Vučković.] // *Сабрана дјела II*. Бања Лука/Београд: Бесједа/Ars Libri, 2002.
- Кршић 1952:** Кршић, Ј. Гавро Вучковић-Крајишник. [Kršić, J. Gavro Vučković-Krajišnik.] // *Одабрани чланци*. Сарајево: Свјетлост, 1952.
- Летић 1992:** Летић, Б. Гавро Вучковић. [Letić, B. Gavro Vučković.] // *Српска и хрватска књижевна традиција у турском периоду*. Сарајево: Институт за књижевност/Свјетлост, 1992.
- Максимовић 1970:** Максимовић, В. Страдања Гавре Вучковића. [Maksimović, V. Stradanja Gavre Vučkovića.] // *Виђења Босне*. Пљевља: Међурепубличка заједница за културно-просвјетну дјелатност, 1970.

РОЛЯТА НА ЮРИЙ МАМЛЕЕВ В КОНТЕКСТА НА РУСКИЯ ЛИТЕРАТУРЕН ТЪНДЪРГРАУНД

Якуб Микулецки
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

YURI MAMLEEV'S ROLE IN CONTEXT OF THE RUSSIAN LITERARY UNDERGROUND

Jakub Mikulecký
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This research looks at the literary work of Yuri Mamleev and his place in Russian (Soviet) underground literature from the second half of the 20th century. The purpose of this paper is to compare Mamleev's poetics with other representative authors of the Russian literary underground like Vladimir Sorokin, Igor Kholin etc., and to prove that Mamleev's so called metaphysical realism has a specific role in the underground spheres of the Russian literature. This research draws up on mostly primary literary sources including prose, poetry and philosophical treatises.

Key words: Yuri Mamleev, Russian literary underground, metaphysical realism, *The Sublimes (Shatuny)*

Руският писател, философ и любител на езотерични учения Юрий Виталиевич Мамлеев е роден през 1931 г. През 60-те години на миналия век в Москва Мамлеев заедно с интелектуалци и съмишленици създава кръжок, който впоследствие става известен като езотеричен или мистичен тъндърграунд. Членове на тази впечатляваща подземна група интелектуалци, наричана още Южински кръжок (Южинский кружок), са Евгений Головин, Гейдар Джемал и по-късно към тях се присъединява Александър Дугин.

В тази статия ще се фокусираме върху мястото на творчеството на Мамлеев в общия контекст на литературния тъндърграунд от периода на Съветския съюз и върху спецификата на неговото творчество, преди всичко на ключовия му роман *Шатуни*, който възниква в периода 1966 – 1968 г. Преди да започнем да говорим за самия Мамлеев и

неговата роля в контекста на руския литературен ъндърграунд, ще си позволим да кажем няколко думи за развитието на езотеризма в световен мащаб. През втората половина на ХХ век в религиозно-философския дискурс се събужда изключително голям интерес към всякакви религиозни и духовни алтернативи, които да изпълняват ролята на контрапункт на технизирания свят на модерната цивилизация. Освен към източните религиозни и философски системи се забелязва нарастващ интерес към езотеризма. Едно от духовните течения, насочени срещу модерното, е още учението за „вечната философия“, тоест „philosophia perennis“ – духовна школа, която от чисто метафизични духовни позиции подлага на радикална критика съвременната цивилизация. Главните представители на „вечната философия“ в началото на двадесети век са французинът Рене Генон и швейцарският метафизик Фритьоф Шуон, според които „вечната философия“ е скрита във всяка една от световните религии. И именно Рене Генон от чуждестранните автори има значително влияние върху духовните концепции на Мамлеев. Мамлеев в своята философска книжка *Судьба бытия* отбелязва следното:

Его влияние основано, главным образом, на двух факторах: первое – на его глубинной способности понимать истинный Восток; второе – на раскрытии им связи между основными религиозными мировыми Традициями (от христианства до даосизма) [...] (Мамлеев 2006: 12).

Нещо повече, Мамлеев и други представители на Южинския кръжок се обръщат към богатата руска традиция в търсенето на езотерични тайни – да споменем напр. имената на Георгий Гурджиев, Пьотър Успенски, Елена Блаватска, както и представителя на антропософията – писателя Андрей Бели. Изключително интересно литературно явление е фантастичното религиозно-философско произведение на Даниил Андреев *Роза Мира* (1958), която се е разпространявала единствено в самиздат. Именно тази богата руска традиция формира духовната платформа на новопоявилите се езотерични подземни (в смисъл неофициални) групи, търсещи метафизичните тайни на вселената. Ето и думите на Юрий Мамлеев:

В Москве в шестидесятых годах создалась целая метафизическая культура, которая в той или иной степени отражала тайные религиозные и мистические искания в послесталинской России (Мамлеев 2006: 16).

Причините за възникването на тази метафизическа култура могат да бъдат открити преди всичко в незадоволения духовен глад на младото поколение, тъй като строго материалистическата основа на социалистическо общество, базирано върху атеизма и технокрацията, не може да удовлетвори духовните търсения. Факта, че младите метафизици през това време се обръщат предимно към източните религиозни и философски системи, Мамлеев обяснява в духа на „вечната философия“ с това, че става въпрос за ключови метафизични проблеми, които не би могло да се решат в рамките на само една религиозна традиция. Що се отнася до собствената философия или религия на Мамлеев – Религията Аз, като ключова в това отношение е индийската монистична традиция Адвайта-Веданта, тоест недуалистично учение за единството между индивидуалното битие (атман) и универсалния божествен принцип (брахман). Според думите на Мамлеев „нет пропасти между Богом и внутренним высшим Я человека, более того, по своему существу они абсолютно тождественны“ (Мамлеев 2006: 38).

Този принцип на търсенето на божественото Аз във всеки индивид всъщност е добре познат от традициите на християнския и ислямския мистицизъм, при Мамлеев то се явява като духовно стремление към по-високи и по-съвършени сфери на битието. Нека да цитираме Мамлеев: „Подем же самой веры является бессмертие этого Я, его торжество и «трансформация» в высшие формы Я.“ (Мамлеев 2006: 42). С това практически отпада представата за Бога като за Принцип, който да бъде отделен от индивидуалния Аз – с други думи, при Мамлеев Бог не е независима субстанция.

„Религията Аз“ на Юрий Мамлеев има черти на несубстанционален модел в онтологията. Радикалният индивидуализъм – или солипсизъм – застава като контрапункт на социалистическия колективизъм, и то не в смисъла на свободата на индивида в западния (либералния) смисъл на думата, а по-скоро във връзка с архетиповете на Карл Густав Юнг. Ориентацията към Аз-а като носител на архетипната мъдрост за света е налична и при други представители на руския литературен ъндърграунд – нека да цитираме поета от Лианозовската школа Игор Холин:

Аз своето Аз / Нося на дланта / Люлям го / Като момченце / Сега / Ще изрека първичната мъдрост / Нищо не ми е по-драго / От собственото ми Аз (Холин 2012: 21)¹.

¹ Превод от чешкото издание, което е посочено в библиографията на края на текста. Прев. авт. – Я. М.

Литературното произведение изпълнява функция на естетична платформа за формулиране на философските концепции, чиято метафизическа абстрактност понякога не позволява употреба на академичен философски език. Мамлеев в това отношение отбелязва:

[...] по моему глубокому убеждению, искусство (в частности, литература) в некоторых случаях может быть важнейшей сферой выражения метафизики и философии [...], потому что образ может быть «выше» идеи, ибо он более многопланов, более парадоксален, чем просто мысль. Поэтому литературный текст нередко бывает более глубок в философско-метафизическом отношении, чем собственно философский текст [...] (Мамлеев 2006: 41).

Феноменът на поет философ² придобива в по-широк контекст на контракултурните течения особен патос на мъдрец аутсайдер, който съществува в едно ограничено елитарно пространство на езотерика, чийто противовес е масовата, общоприета екзотерика. Още повече това езотерично пространство в съветските условия е допълнително подсилено от обстоятелството, че писателите езотерици творят в общността на художествения ъндърграунд и се отказват да публикуват в официалните структури на тоталитарната власт. Ще се опитаме да очертаем какво всъщност отличава Мамлеев от останалите представители на съветския литературен ъндърграунд, и да отговорим на въпроса защо поетиката му е толкова различна в сравнение с други автори на ъндърграунда, каквито са напр. Игор Холин, Евгений Кропивницки и по-късно Владимир Сорокин.

В това отношение ключов аспект се явява **степената на проникване на външния свят в микропространството на романовите герои**. Докато при Холин, Кропивницки и Сорокин не само че външният свят изпълнява ролята на функционален фон и често пъти се явява като обект на иронизиране и осмиване, при Мамлеев външният свят играе маргинална, периферна роля. Нека да погледнем върху морбидната романова гротеска *Шатуни*. Дори и в толкова сериозен момент, когато един от главните герои Фьодор Соннов е заплашен от арестуване за извършените от него серийни убийства, разказвачът сякаш не желае по никакъв начин героите му да бъдат обезпокоени от страна на външния свят.

² Като пример тук можем да посочим философските стихотворения на Гари Снайдър, Алън Гинсбърг или на чешкия поет от ъндърграунда – Егон Бонди.

До Клавы дошел слушок, что Федору грозят какие-то мелкие неприятности от местных властей. Слушок был мутный, неопределенный, но чуть тревожный (Мамлеев 1998: 54).

Винаги когато героите в романа *Шатуни* са принудени да напуснат за определено време сцената, разказвачът обяснява тяхното отсъствие или заради „неотложни неща“, или за „някоя работи“, които са лишени от каквато и да било конкретизация – същото важи и за описанието на външния вид на героите, което понякога придобива нонсенсови нюанси („С ничегоневыражающим лицом Мила присела в траве у забора и забормотала“, Мамлеев 1998: 54). В метафизическия реализъм на Мамлеев всичко външно, земно, светско и всекидневно не играе особена роля, тук нашият свят се подразбира като „мръсно мазе“ на вселената.

Единствено метафизическото измерение на героите има аксиологична значимост. Например стогодишната старица Ипатиевна, която се храни с котешка кръв, което сякаш препраща към руската фолклорна традиция на йежибаба (Гланц 1998: 214), в романа *Шатуни* е описана по следния начин:

Слабоумна же Ипатъевна была только в земном, пустышном значении; на потустороннее же глаз имела вострый и незакрывающийся (Мамлеев 1998: 102).

Тази маргинализация и отрицание на външния свят не отстъпват дори тогава, когато реалният свят има за героите фатални последици, както е в случая с автофагичното самоубийство на Петя, чието метафизично отклонение се оказва в това, че той постепенно се самоизяжда.

Имя ее – его крайне недоверчивое отношение к внешнему миру, от которого Петя воздерживался принимать даже пищу. К миру Петенька относился с подозрением, как к чему-то бесконечно оскорбительному, хамскому [...] (Мамлеев 1998: 137).

В това отношение не е без значение семантичната функция при описанието на жилищата на героите и на другите „скитащи“, в романа те винаги се прибират в своите „гнезда“, „бърлоги“, „дупки“ и „убежища“ – тоест, общо взето, в подземие, където обикновено се крият гризачи, насекоми и хищници. Томаш Гланц забелязва, че Мамлеев е писател на ъндърграунда не само в културно-политически смисъл, но преди всичко защото той пише за различни подобия на духовни пътища и инициации, които водят в подземие и отвъдния свят (Гланц

1998: 209). В романа *Шатуни* Анна и Извицки се чувстват най-добре дълбоко в подземието, при което като аксиологична мярка тук се явява наличието на смърт, грознота и миризливост:

Пивнушечка была до нельзя безобразна и именно поэтому так смягчала сердце. [...] В остальном пивная была ортодоксальна: грязь, блевотина, пропитанные черной пылью бутылки, пьяные... (Мамлеев 1998: 159).

Външният свят прониква в сюжета чак в края на романа, когато кулминират „дребните проблеми“ на Соннов, също така отсъства каквато и да е тематизация на обществено-политически аспекти на тоталитарния режим. **Отсъствието на иронизиране и осмиване на социалистически слабости и недъзи** при Мамлеев се явява изключително важно, защото в съпоставка с ъндърграунд литературата не само в Съветския съюз, но и в контекста на ъндърграунда в други социалистически страни липсата на антитоталитарен патос при Мамлеев е симптоматична.

В еротичния аспект на поетиката му също има определни метафизични специфики. Сексуалността има при Мамлеев винаги задълбочен психологически и патопсихологически подтекст. Докато напр. в непубликуваната все още в Русия повест на Игор Холин *С минусом единица* от началото на седемдесетте години еросът се превръща в порнографска гротеска, чиято литературна функция е определена именно от клоунската ѝ гротескност, монументалните еротични сцени на Мамлеев придобиват тъмни ритуални измерения, в които ключова роля изпълнява по-скоро уродливата сексуална имагинативност на героите, отколкото самият полов акт.

В романа *Шатуни* половият акт или втрещената в себе си мастурбация – в случая на Извицки, се превръщат в тайнствен еротичен ритуал, посредством който може да се прониква отвъд границите на сензитивния свят. Сексуалното самозадоволяване на Извицки пред огледалото можем да тълкуваме като ритуална инициация, която в случая е сякаш метафизически легитимирана със символичното присъствие на портрета на Достоевски върху стената. Самият Извицки обяснява ритуала на сексуалния егодеизъм по следния начин: „Кажда мое прикосновение к собственной коже – молитва, но молитва себе...“ (Мамлеев 1998: 169).

Като ритуал не се явява само извратената патологична сексуалност, но като допирна точка между реалния свят и метафизиката въздействия също и обикновен полов акт между мъж и жена.

Но им удалось сочетать грубую и узкую реальность полового акта с утонченным и грозным бытием неведомого (Мамлеев 1998: 78).

Творческий метод на Мамлеев е известен като **метафизически реализъм** – специфично литературно течение, чиято стойностна система е коренно различна от други познати реализми. Писателят метафизик не обръща внимание на социалното измерение на човека – homo socialis тук играе само маргинална роля. Социалният контекст на индивида е сякаш в качеството на хиндуистична или будистка мая – измамна илюзия. Тази видима (псевдо)реалност в метафизическия реализъм отстъпва на (мета)реалността, която може да бъде разшифрована само посредством надсмислово усещане (Семикина 2007: 22). Въпреки определена жанрова прилика с магическия реализъм – така както е познат например от южноамериканските литератури, метафизическият реализъм на Мамлеев все пак е различен, тъй като при Мамлеев митологията не присъства до такава степен – той използва по-скоро стила на традиционната проза, в чиято реалност влага метафизична тъкан (Семикина 2007: 70).

Накрая ще си позволим няколко бележки за **взаимоотношението между метафизическия реализъм и постмодернизма**. В романа *Шатуни* може да се наблюдава постмодерната интертекстуална игра, която е представена преди всичко от междутекстовия диалог на Мамлеев с творчеството на Ф. М. Достоевски (Гланц 1998:192). Мамлеев в своите текстове сякаш продължава с мотото на Достоевски, че човекът е тайна, която трябва да бъде разгадана. Персонажът на добродушния и религиозен Альоша е умело поставен в жестоката среда на проклетите хищници. Докато добродетелта на Алексей Карамазов трябва да се изправи пред грешните хора на XIX век, Алексей Христофоров от романа *Шатуни* е хвърлен в демоничния романов свят на Мамлеев, където пасторският му християнски призив не намира подходяща духовна почва. Добрият Альоша Христофоров в присъствие на „шатуните“ има чисто подигравателна семантична функция, с което е пародиран не само богобоязливият персонаж на Альоша, но и самият Достоевски като продукт на своята среда и своята епоха, макар че на някои места Достоевски е почитан от героите на романа като един от апостолите на руската метафизика.

В романа *Шатуни* не можем да опровергаем наличието на постмодерния отказ от всеобхващащата мисъл за човешкия прогрес и оптимистичното развитие на евро-атлантическата цивилизация. Изключвайки от своята концепция непрекъснато напредничавия „homo

socialis“, който възприема бъдещето в перспективна визия, Мамлеев предпочита „homo metaphysicus“, в чиято стойностна система социалният контекст и материалният напредък изобщо не са важни. Омаловажаването на обективизирания свят посредством непознатото досега в такъв мащаб увлечение по най-различни форми на мистицизъм е добре познато и от проявите на западната контракултура. В това отношение е уместно да споменем профетическите думи, написани от Н. А. Бердяев в последната му книга *Царство Духа и Царство Кесаря* от 1951 г.:

Мир через тьму идет к новой духовности и новой мистике. В ней не может быть аскетического мирозерцания, отворачивания от множественности и индивидуальности мира. В ней аскеза будет лишь методом и средством очищения (Бердяев 2006: 82).

Новата духовност в света на „шатуните“ съдържа преди всичко постмодерната релативизация на човешкия морал, на който не му е чуждо престъпно поведение. Но докато в човешкия свят това е недопустимо, в света на Сврѣхчовека и в света на боговете това даже допринася за постигане на висша хармония. Един от главните герои в романа *Московский гамбит* – Олег, се опитва да обясни шизоидното патологично мислене на „шатуните“ със следните думи:

Правда, один элемент этой гармонии – зло, преступление, но он таинственным образом укладывается в общую картину. Значит, зло – необходимый элемент сверхчеловеческой гармонии. Это не оправдание зла, ибо на человеческом уровне ему нет оправдания [...] (Мамлеев 2007: 142).

Серийните убийства на Фьодор Соннов приличат на невинна детска игра, а подобно отсъствие на морал е добре познато от традицията на хиндуизма (Бхагават гита). Все едно жестоките убийства на Соннов и единението с Бог не се изключват взаимно. Мистиката на най-ниските слоеве на обществото придобива в романа определено смъртоносен характер, беснееенето на главните герои не познава морални задръжки, всичко е подчинено на една мъглява и неясна цел. Мистическото единение чрез аскетичен живот е заменено с уродлива мистика, която е напълно профанна, светска и гибелна. Тук често пъти единението с божествения принцип се постига чрез уродливата сексуалност или чрез героично опиянение, за което свидетелства следният цитат от романа *Шатуни*, който слага край на един обикновен религиозно-философски диспут:

Вот он: русский эзотеризм за водочкой! (Мамлеев 1998: 132).

Творците от Южинския кръжок разбират думите на Бердяев за един нов вид мистика изцяло посвоему. Докато Бердяев говори за нова духовност и нова мистика предимно във връзка с начеващата съвременна скептичност и недоверието към технократската същност на модерното общество, героите в романите на Мамлеев (*Московский гамбит*, *Шатуни*) се стремят да се измъкнат от рационалистичния затвор на съветския мейнстрийм и полагат усилия да възродят привързаността към Бога и природата. Според тях човек завладява природата само от едната ѝ страна, но е изгубил ключа за второто ѝ измерение – метафизиката.

Постмодерната критичност към рационализма при Мамлеев придобива особен метафизически оттенък, което в духовно отношение черпи вдъхновение, от една страна, от източните религиозно-философски традиции, а от друга – от руското юродство и православното християнство. Постмодерният плурализъм впрочем е налице и що се отнася до изключително пъстрата мозайка от духовни традиции, към които представителите на мистическото подземие се ориентират. За това свидетелства автобиографичният роман на Мамлеев *Московский гамбит* (написан през 1981 – 1983 г.): „Здесь обсуждалось все: от христианства до дзен-буддизма“ (Мамлеев 2007: 82).

При това тази пъстрота е характерна и необходима за ъндърграунд общността като цяло, тя се явява основен принцип при възникване и формиране на повечето алтернативни субкултури, намиращи се под тоталитарното иго. Дейността в културното подземие е била предизвикана от най-различни причини, някои от тях обаче са емблематични за общия контекст на световната контракултура. В романа *Московский гамбит* това е преди всичко свобода в творчеството:

[...] свобода: полная свобода, какой не было нигде и никогда, [...] потому что даже в самых лучших условиях всегда было давление: общественного мнения, условностей, самой гласности. Мы же абсолютно свободны, до конца, до последней бездны души (Мамлеев 2007: 125).

ЛИТЕРАТУРА

- Андреев 2011:** Andrejev, D. *Růže Světa*. Červený Kostelec: Pavel Mervart: 2011.
- Бердяев 2006:** Berďajev, N. *Říše ducha a říše císařova*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2005.
- Гланц 1998:** Glanc, T. *Šatuni – monstrózní poutníci k absolutnu* (epilog). IN: Mamlejev, J. *Šatuni*. Praha: Argo, 1998.
- Мамлеев 1998:** Mamlejev, J. *Šatuni*. Praha: Argo, 1998.
- Мамлеев 2006:** Мамлеев, Ю. *Судьба бытия. За пределами индуизма и буддизма*. [Mamleev, Y. *Sud'ba bytiya. Za predelami induizma i buddizma*.] Москва: Эннеагон, 2006.
- Мамлеев 2007:** Мамлеев, Ю. *Московский гамбит*. [Mamleev, Y. *Moskovskiy gambit*.] Москва: Зебра Е, 2007.
- Семикина 2007:** Семькина, Р. *О «соприкосновении мирам иным»: Ф. М. Достоевский и Ю. В. Мамлеев*. [Semikina, R. *O soprikosnovenii miram inym: F. M. Dostoevskiy i Y. V. Mamleev*.] Екатеринбург: Барнаульский государственный университет, 2007.
- Холин 2012:** Cholin, I. *Nikdo z vás nezná Cholína*. Olomouc: Aleš Prstek, 2012.

MEDIALITÄTEN IN DIMITRÉ DINEVS DRAMEN

Hristo Stanchev
St.-Kliment-Ochridski-Universität Sofia

MEDIALITIES IN DIMITRÉ DINEV’S PLAYS

Hristo Stanchev
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The literary works in German of Dimitré Dinev, who was born in Plovdiv in 1968 and emigrated to Austria in 1990, are usually attributed to the paradigm of the literature of migration and are respectively interpreted through that prism. This paper examines the author-specific searches for real-symbolic synthesis in the genre of drama; it pays attention to the insufficiency of the “literature of migration” model in the analysis of Dinev. The topic of research is the mediality of skin and its tattoos in the play “Skin and Sky” and the mediality of the myth of Minos in the play “The Judge’s House”.

Key words: *literature of migration, real-symbolic synthesis, mediality, symbolism of tattoos, symbolism of myth, dichotomization of the knowledge of man*

Dimitré Dinev wurde 1968 in Plovdiv geboren und emigrierte 1990 nach Österreich. Gewöhnlich wird sein deutschsprachiges Werk dem Paradigma der Migrantenliteratur zugeordnet und aus diesem Blickwinkel heraus interpretiert. In abweichenden thematischen Perspektiven erschöpft sich die Interpretationsart aber wieder in den üblichen Fragestellungen nach dem fremdkulturellen Potenzial, nach der Auseinandersetzung zwischen alter und neuer Kultur, nach der produktiven Aufarbeitung eigener biographischer Erfahrung usw. Die Lesart des Dinev’schen Werks als eines zwischen den Kulturen erweist sich zwar als durchaus ergiebig hinsichtlich der Aufdeckung von Zwischenstellungen der Identitätshinterfragung und Identitätsbildung. Dennoch tendiert die Lesart auf Grund ihrer Ausrichtung am Oberbegriff Migrantenliteratur dazu, die eigentümlichen ästhetischen Verfahrensweisen und medialen Ausgestaltungen bei Dinev zu übersehen. Das Festhalten am Konzept Migrantenliteratur erschwert den Zugang zu diesen und macht den Blick

auf Dinevs Erkundungen eines innovativen künstlerischen Ausdruckspotenzials unscharf.

Während in Dinevs Prosa das Migrantendasein sowie Motive einer erzählten bulgarischen Welt die thematischen Schwerpunkte bilden, wird in den von Dinev verfassten Dramen „Haut und Himmel“ und „Das Haus des Richters“ die dramaturgische Gestaltungsart auf eine real-symbolische Synthese hin erkundet, der ein kreatives Überwechseln zwischen kulturellen Tradierungen bzw. Zeiten innewohnt. Das Drama „Haut und Himmel“ wird im Dezember 2006 am Rabenhof-Theater in Wien uraufgeführt und hat ein Jahr später Premiere in bulgarischer Sprache auf der Bühne des Theaters der Armee in Sofia. Für dieses Drama erhält Dinev im Jahre 2007 den Askeer-Preis der gleichnamigen Theaterstiftung in Sofia, womit sein Beitrag auch zur Entwicklung der bulgarischen Dramaturgie gewürdigt wird. Die parallele Präsenz des Dramas in den zwei verschiedenen Kulturkontexten lenkt das Augenmerk zunächst auf die Rezeptionsbesonderheiten, an denen voneinander abweichende Zugänge zu den Darstellungsebenen von „Haut und Himmel“ erkennbar werden. Die Hauptlinie in der österreichischen Rezeption wird durch die Idee von Resignation in den Jahren des Krieges geprägt. Dinevs Einakter stellt freilich zwei anscheinend marginale menschliche Figuren während der Zeit des Krieges in Ex-Jugoslawien dar, die ihr Schicksal parallel zur Zusammenführung der Themen von Leiden und Erlösung vereinen, wobei sich die Protagonisten schließlich darum bemühen, den jeweils anderen zu retten. Der eine Protagonist ist „Er“ – die Figuren Dinevs sind namenlos – das ist ein Söldner mit Tätowierungen am ganzen Körper, einer, der in seine Haut jedwede Seelenqualen, Regungen und bisherige Abenteuer eingeritzt hat; der andere Protagonist ist „Sie“ – eine plündernde Nachzüglerin, die die Leichen der in den Gefechten Gefallenen bestiehlt und den Körper mit den entwendeten Sachen geschmückt hat. Etwas abseits verbleibt in der österreichischen Theaterkritik das Dinev'sche dominante Gesetz der Liebe auch in Kriegszeiten. „Haut und Himmel“ wird von der bulgarischen Rezeption in einem sogenannten Postexistenzialismus nach der politischen Wende in Osteuropa situiert. Lozanov zufolge wendet sich der Text Dinevs vom Fundamentalismus jedweder Ideologien ab und löst die Aufgabe, wie das Gute in einer Welt ohne eine finale Wahrheit in der Vertikalen möglich ist (Lozanov 2007: 22), die Helden Dinevs sollen die Lösung finden, indem sie sterben: auf einer Kriegsmine stürzen sie sich in eine Liebesekstase. Für Znepolski ist die Frage der Typologisierung im „postkommunistischen Postexistenzialismus“ eine zentrale. Im Vordergrund steht dabei die Korrelation einer „realen Hölle“ (ethnischer Balkankonflikt ohne konkrete

Lokalisierung) und der „Hölle“ im Sinne von Sartre, die aus dem Kontakt mit den anderen zustande kommt (Znepolski 2007: 30). Die Schlusszene eines selbstmörderischen Liebesaktes auf der Mine korrespondiert mit der Wahl, die durch den Titel des Theaterstücks „Haut und Himmel“ ausgedrückt sein soll, und verweist Znepolski zufolge erneut auf den Dualismus von Sartre: eine Wahl zwischen der Rettung der eigenen Haut und der Erlösung von der bisherigen Existenz, zwischen der Haut und dem Himmel (Znepolski 2007: 31).

In den Stellungnahmen zum Theaterstück mangelt es sowohl in Österreich als auch in Bulgarien an einer Auseinandersetzung mit Medium der Haut, das als ein peripheres Motiv bereits in Dinevs Prosa anzutreffen ist. Dieses Medium erweist sich in „Haut und Himmel“ als ein zentrales und veranschaulicht Dinevs künstlerische Erkundungen. Es soll hier zunächst im Bezugsrahmen der historischen Anthropologie behandelt werden, innerhalb dessen auch die Erfassung seiner Eigentümlichkeiten im Drama möglich wird. Aus der Sicht der historischen Anthropologie gilt Haut als die Verkörperung einer Grenzfläche. Sie soll die Grenze zwischen dem Individuum und seiner Umwelt ziehen und seine unüberwindbare Trennung von der Umwelt und Mitwelt als Grundlage des Seins verkörpern (König 1997: 436). Als Grenze zwischen „Innen“ und „Außen“ soll Haut eine Manifestation der biologischen Identität des Individuums wie auch ein ursprüngliches Symbol seiner Entfremdung sein. Darüber hinaus ist der Haut Verwundbarkeit eigen. Die Haut reagiert sowohl auf die innere als auch auf die äußere Welt des Individuums, sie ist ein interaktives Organ. Im biblischen Kontext kommt sie noch als der erste und letzte Besitz des Menschen während seines irdischen Daseins im Sinne des alttestamentlichen Hiobs vor. In der Hierarchie der fünf Sinne wird dem taktilen Sinn gewöhnlich die niedrigste Position gegenüber den anderen vier zugewiesen. Aus der historischen Anthropologie ist außerdem bekannt, dass die Verschiebung jeglicher Körperfunktionen hinter die Kulissen des öffentlichen Alltagslebens für die Entwicklung der Kulturen und ihrer Zivilisationsmodelle charakteristisch ist. In diesen Entwicklungstendenzen lässt sich aber inzwischen ein partieller Wechsel mit dem Paradigma der Rückkehr zur Körperlichkeit beobachten. Der Körper wird in zunehmendem Maße zum Mittel der Darstellung und des Ausdrucks des Ichs. Als Medium von sinnlicher Erfahrung und Ausdruck wird die Haut immer stärker aufgewertet. Ihre Tätowierung hat König zufolge längst den Bereich der Subkultur verlassen und wird als Form der Selbstvergewisserung des Individuums betrachtet (König 1997: 444).

Innerhalb eines solchen Bezugsrahmens wird die Haut bei Dinev nicht allein als Opposition zum Himmel denkbar, wie das von der Rezeption angesehen wird, sondern auch als eine spezifische Projektionsfläche mit einer eigentümlichen Medialität, welche sich ebenso auf den Himmel beziehen kann. Denn die Haut ist im Drama die topographische Karte des Daseins des Individuums und zusammen damit die Codierungsfläche seiner geistigen Regungen und seelischen Qualen. Auf die Idee einer medialen Körperausgestaltung unter den Bedingungen der im Drama dargestellten Liminalität lenken schon die ersten Worte der Protagonistin-Marodeurin am Anfang. Wenn der Körper im oben erwähnten historisch-anthropologischen Sinne in zunehmendem Maße zum Darstellungsmittel des Ichs wird, so drückt sich die Figur Dinevs in der Exposition des Dramas durch einen Monolog zur Lobpreisung der Hände, Fingerchen und Füßchen aus, mit deren Geschicktheit sie die Leichen der Kriegsgefallenen bestohlen hat. Ihrer taktilen Gewandtheit hat sie die eigenen Erwerbungen zu verdanken. Während in der üblichen Hierarchie der fünf Sinne der taktile Sinn die niedrigste Position gegenüber den anderen vier einnimmt, sind bei der Figur Dinevs die Stellungen der Sinne auf der traditionellen Skala offensichtlich ausgewechselt. Gerade die anderen, in der Ontogenese später entwickelten Sinne, die die Wahrnehmung von Distanz artikulieren, sind für die Beschäftigung der Protagonistin von Nachteil. Die Nase stört sie wegen des unangenehmen Geruchs, den sie bei der Berührung mit den Toten wahrnimmt, und die Augen lenken sie vom rein pragmatischen Teil ihrer Tätigkeit ab, indem sie sie durch gefundene Fotografien auf Nebengedanken über die geliebten Frauen der ermordeten Soldaten bringen.

Das Wort Haut kommt im Drama zumeist in seiner phraseologischen Verwendung vor: „Deine Haut kannst du retten, sonst nichts!“ (Dinev 2006: 2). Geäußert wird dies zuerst vom Protagonisten, als er auf die Marodeurin stößt. Ursprünglich widert sie ihn wegen ihrer Tätigkeit an, und er sucht sie mit der zitierten Replik von sich zu weisen, nachdem er seine Entscheidung, sie abzuschießen, revidiert hat. Diese phraseologische Verwendung, die für den Stil der Figuren charakteristisch ist, setzt die Haut schon am Dramenbeginn in ein synonymisches Verhältnis zum Leben. Deutlich sichtbar ist diese Synonymität ebenso auf der anderen Darstellungsebene des Dramas. Die Rede ist von dem mit Tätowierungen bedeckten Körper des Protagonisten, an dem reale und symbolische Bedeutungen seines Lebens dargestellt sind. Parallel zur Synonymität zu Haut steht das Leben nach Ansichten des Helden im ewigen gegenseitigen

Verhältnis zum Weh: „Entweder man lebt oder man will niemandem wehtun“ (Dinev 2006: 4).

Auf der Darstellungsebene der Tätowierungen besitzt der Söldner die topographische Karte seiner Regungen und bisheriger Abenteuer am Körper selbst. Auf dem Rücken sind die Freiheitsstatue und der menschenleere Paradiesgarten tätowiert, die Engel sind in die Haut des Hintern eingeritzt, wobei sie sich zusammen mit den abgebildeten Fittichen, auf Grund der Lokalisierung dieser Tätowierung, nur in intimen Momenten in Bewegung setzen. Vorne auf der Brust sind die Namen der früheren Geliebten zu sehen, und auf der Haut in der Bauchgegend sind die nimmer untergehenden Himmelskörper (Sonne und Mond) tätowiert.

Die Haut als Inbegriff der Grenzfläche im Sinne der historischen Anthropologie zieht einerseits die Grenze zwischen dem Protagonisten und der Welt, in der er lebt. Sie veranschaulicht sein unüberwindbares Getrennt-Sein von der Umwelt, seine Entfremdung von der Mitwelt. Andererseits übernimmt die Haut als Grenze an das Körperinnere, das nach der Ansicht des Protagonisten nur Verwesen in sich birgt, die Funktionen einer Leinwand, auf der die Topographie der Sehnsüchte und Glücksmomente graviert ist, die von der Außenseite der durch die Haut gezogenen Grenze, in der Berührung mit der Welt, zustande gekommen sind. Intermedialität von Haut ereignet sich bei Dinev aber auch außerhalb des gewöhnlich denkbaren Spannungsfeldes zwischen der unüberwindbaren Trennung von der Welt und der Berührung mit der Welt. In diese Richtung orientieren die am Rücken tätowierte Freiheitsstatue und das leere Paradies. Sie verwandeln den Helden zum Träger ewiger Symbolaufdrücke, die zentrifugale Bewegungstendenzen gegenüber seiner bisherigen marginalen Existenz eines Söldners markieren. Ihre Verortung am Rücken spielt auf eine Nicht-Zugänglichkeit derartiger Sinnbilder, mit denen Wertesysteme umschrieben werden, für den unmittelbaren Eigenblick des Protagonisten an. Zudem hat der Held eine frische Wunde in einer Schlacht gerade an der Rückseite des Körpers bekommen. Die Wunde ist am Rücken, sie beginnt in ihrem oberen Teil in der rechten Schultergegend, bei den Krallen des tätowierten Adlers da, verläuft senkrecht nach unten zu durch die tiefer liegende gemalte Schlange, wobei sie diese entzweit, und endet in ihrem unteren Teil in der Nähe des tätowierten Grabs, auf dem nur ein Datum geschrieben steht – das Datum der Geburt..

Die Ganzheit der Haut, deren Wunde von der Protagonistin zugenäht werden soll, ist in der Vertikalen verletzt worden: zwischen oben und unten, zwischen dem Himmel, symbolisiert durch den Adler als dessen Bewohner, und der Erde, symbolisiert durch das Grab. Die Schlange ist der

Mediator zwischen ihnen im Sinne des mythologischen Begriffs von Meletinski (Meletinski 1995: 321). Die Entzweiung der tätowierten Schlange ist in parabolischer Hinsicht gleichbedeutend mit der Entzweiung des Mediators zwischen ihnen. Auf der Ebene dieser Darstellungssymbolik ist in der Vertikalen die Beziehung zwischen dem Himmel und der Erde verletzt, auf der die Haut einerseits der allererste und allerletzte Besitz des Menschen im erwähnten biblischen Sinne ist, und auf der sie andererseits immer wieder in ein Verhältnis der Synonymität zum Leben durch die phraseologischen Verwendungen im Dramentext tritt. Die der Haut eigene Verwundbarkeit verwandelt sie zum Träger von Impulsen aus der inneren menschlichen Natur und zum Ausdruck der psychischen Welt. Somit wird auf der Ebene der Darstellungssymbolik der tätowierten Haut eine quasi-mythologische Zeichenhaftigkeit des Dramas sichtbar. Für diese eigentümliche Zeichenhaftigkeit ist die doppelte Verschiebung von Wertesystemen kennzeichnend, die durch das Paradies, die Freiheitsstau und den Mediator zwischen Himmel und Erde umschrieben werden: auf der Ebene der Horizontalen sind sie nach hinten, auf die Rückseite verschoben und dem unmittelbaren Blick des Protagonisten nicht zugänglich, und auf der Ebene der Vertikalen werden sie mit einer verletzten Beziehung auf Grund der Verwundbarkeit der Haut assoziiert, die als ein Synonym für das Leben selbst steht.

Auf der Ebene der Zeit im Leben des Protagonisten, in der die tätowierten Darstellungen gemacht worden sind, wird die Beziehung zu ihren Gegensätzlichkeiten in der Realität sichtbar. Das Paradies ist während des Söldnerdienstes in Afghanistan als Antipode der Hölle dort gemacht worden. Die Präsenz der Hölle sieht der Held sonst auch überall in seinem Leben: „Die Hölle ist überall ... hier und dort ... mal brennt sie von innen, mal von vorne, da hilft kein Stich ...“ (Dinev 2006: 8).

Die Namen der Frauen (Galja, Olga, Wera ...) sind in die Haut an den Vorderrippen als ein Ausdruck der großen Liebe zu ihnen wie auch der großen Enttäuschung von der Beziehung mit ihnen eingeritzt. Durch ihre Befindlichkeit an den Männerrippen verweisen sie aber auch auf die biblische Parabel von der Erschaffung der Frau aus der Männerrippe. Sie führen nicht allein in die vergangene Zeit im Leben des Protagonisten zurück, sondern schlagen ebenso eine Brücke zu den Anfangszeiten der Weltschöpfung. Diese Welt ist für den Helden Dinevs ein Misserfolg und er fordert vom Weltschöpfer die neue Erschaffung einer anderen Welt (Dinev 2006: 13).

Die Leiden, die durch die Beziehungen mit den Frauen ausgelöst worden sind, treten auch in ein Verhältnis zur Sinnlichkeit der Haut. Die

schmerzlichen Erlebnisse in der Seele korrespondieren mit den Schmerzen beim Nadelstich: „Stich so tief wie möglich, hab ich dem Typen gesagt. Schmerz gegen den Schmerz. Manchmal hilft’ s ...“ (Dinev 2006: 15).

Neben den bisher behandelten Aspekten übernimmt Medialität von Haut in Dinevs Drama noch eine zusätzliche Funktion. Es geht um die Gedächtnisfunktion, die die Haut als intermedialer Ausdruck sowohl der äußeren als auch der inneren Welt besitzt:

Was deine Haut nicht berührt, berührt auch nicht dein Herz. Du denkst mit ihr, sie ist dein Gedächtnis. Was du bist, ist jederzeit sichtbar. Ich erinnere mich an 1000 Gesichter, aber an keine einzige Seele. Wenn es überhaupt eine Seele gibt, dann sind wir umspannt von ihr wie eine Trommel. Hinter der Haut beginnt schon das Verwesen. Nichts ist in uns zu suchen. Was wir finden, finden wir außen. Alles findet sich außen. Wir uns selbst oder einander. (Dinev 2006: 19)

Für den Helden Dinevs ist die Haut nicht nur eine Verkörperung der Grenzlinie zwischen dem Individuum und seiner Umwelt, sondern auch jene spezifische Linie, die sich aus den Schnittstellen zwischen dem Getrennt-Sein des Individuums von der Welt und der Berührung des Individuums mit der Welt konstituiert. Diese Mehrdimensionalität verwandelt sie für den Protagonisten in ein Gedächtnis. In ihrer Eigenschaft als Gedächtnis führt die Haut auf der Ebene der Zeit im Leben des Helden, in der die Tätowierungen gemacht worden sind, die Gegensätzlichkeiten zusammen, wobei sie durch den Akt und das Resultat des Aufdrucks auf sich die Antinomien aufhebt. Auf der Ebene der Darstellungssymbolik ist die Haut, in der Eigenschaft als Gedächtnis, ein parabolisches Gedächtnis an die doppelte Verschiebung von Wertesystemen, ausgedrückt durch eine quasi-mythologische Zeichenhaftigkeit, und auf der Ebene der phraseologischen Verwendungen erscheint sie stets synonymisch für das Leben selbst. Unter den Bedingungen der in Dinevs Drama „Haut und Himmel“ dargestellten Liminalität steigert sich die Medialität von Haut zu einer semantisch-ästhetischen Dominanz im Spannungsverhältnis zwischen diesen drei Ebenen wie auch zwischen Körper und Psyche, Diesseits und Jenseits.

Stand in „Haut und Himmel“ Medialität von Haut im Vordergrund der Dinev’schen Erkundung einer real-symbolischen Synthese in der Dramengattung, so geht es in seinem späteren Theaterstück um das Medium des Mythos, dessen tradierte Codes durchbrochen werden, um die Zeiten und kulturellen Territorien frei zu wechseln. „Das Haus des Richters“ ist als Auftragswerk für das Burgtheater in Wien entstanden und

im April 2007 am Akademietheater uraufgeführt worden. Es ist Dinevs zweites Theaterstück, dem die Wiener Theaterkritik sowohl wohlwollend als auch skeptisch begegnet ist, auch wenn sie bislang keine einheitliche Formel gefunden hat, auf die Dinevs Arbeit am Mythos gebracht wird.

Dinevs Arbeit mit dem Medium Mythos ist Arbeit am Mythos selbst, an der Freisetzung von Experiment und Spiel in temporalen Schwellenzuständen zwischen abendländischer Gegenwart und Antike erkennbar werden. Die Arbeit setzt bereits bei der Benennung der handelnden Personen im Drama ein. Dem vorangestellten Verzeichnis der Figuren ist zu entnehmen, dass der Richter stellvertretend für Minos und der Meister für Daidalos stehen (Dinev 2007: 2), diese werden im dramatischen Text nicht mehr beim Namen genannt. Während diese zentralen Gestalten mit ihrer ursprünglichen Namensgebung im Mythos nicht weiter aufgeführt werden, fällt auf, dass die Nebenfiguren wie die drei Töchter des Richters, der Sohn des Daidalos sowie der eine der zwei Diebe mit abgekürzten Benennungen auftreten, die Assoziationen an die Vertraulichkeit von Kosenamen wecken. Es ist nicht schwer, die Vermutung anzustellen, dass Dinev eine Strategie der Benennung einsetzt, die die Figuren des Mythos auf Grund ihrer abendländischen Vertrautheit als archetypisch ewig präsent, immer wiederkehrend, hier und jetzt anwesend erscheinen lässt. Man kann sich schon am Anfang kaum des Eindrucks erwehren, dass sich die Handlung nicht im starren Rahmen der Dichotomie von mythischer und empirischer Zeit abspielen wird, sondern auf einer besonderen zeitlichen Ebene, die mit den deutlich erkennbaren Attributen der Gegenwart ausgestattet ist, auf die Lebensweise in der heutigen europäischen Zivilisation verweist und dennoch eine solche zeitliche Ebene darstellt, auf der die Zeiten überwechseln und zusammenwachsen.

Auf der räumlichen Mythosebene kommt dem Haus eine zentrale Position im Drama zu. Es soll zum Hintergrund, Schauplatz oder Gegenstand der wichtigsten Szenen werden und von seiner Planung über die Ausführung seines Baus bis hin zu seinem Funktionieren verfolgt werden. Daran gebunden ist die Benennung aller drei Akte: „Der Vertrag“ (über den Bau), „Das Werk“ und „Der Lohn“. Während es im griechischen Mythos als das Labyrinth bezeichnet wird und das gefährvolle Gebäude darstellt, in dem der Minotauros gefangen gehalten wird, geht es Dinev darum, dieses Haus mit einer größeren Zahl von Fügungspotenzen auszustatten, an denen die dramatische Handlung durchgehend hängen kann. Es ist zugleich jenes Kernstück im Drama, an dem eine Zusammenführung von Elementen verschiedener Ebenen zum Vorschein kommt, und das die grundlegende räumliche mythologische Opposition

von Zentrum (Vertrautes, Eigenes) und Peripherie (Unbekanntes, Fremdes) nicht in der üblichen semantischen Gegenüberstellung thematisiert.

Vom Haus ist bereits in der ersten Szene die Rede, in der über den Vertrag des Baus verhandelt wird. Es soll vom Meister errichtet werden und, ähnlich wie im Mythos, jene Form annehmen, aus der der Ausgang nicht mehr möglich ist. Im Unterschied zum Mythos betrachtet der Richter das Haus nicht als Gefängnis, sondern als Zufluchtsort, der „Schutz“ gewährt und drinnen gewisse Freiheiten einräumt wie etwa den freien Blick nach draußen und den freien Zugang zum Himmel. Wenn in der griechischen Mythologie der König Minos durch eine rächende Fügung Poseidons einen Sohn von der eigenen Frau bekommt, der vom Stier gezeugt worden ist und als Monstrum im Labyrinth eingesperrt wird, ist bei Dinev die Vaterschaft und die Gestalt des Sohnes nicht eindeutig klar, doch der Beschluss zu dessen Einkerkung im Haus als obligatorische Komponente vom Mythos nicht wegzudenken. Der Richterspruch im Drama lautet: „Geborgenheit“, „Sicherheit“ im Haus, das dem Sohn, dessen Leben „eine einzige Qual ist“, Befreiung bringen soll. Ein solcher „Schutz“ im Haus wird von Dinevs Richter als Freiheit ausgelegt: „Der Mensch braucht Wände und Mauern. Nur hinter ihnen fühlt er sich geborgen“ (Dinev 2007: 5).

Das Haus als das räumliche Zentrum der dramatischen Handlung ist allem Anschein nach dazu berufen, das Geheimnis einer Familiengeschichte zu verstecken und vergessen zu machen. Es übernimmt zugleich die semantischen Funktionen einer spezifischen medialen Codierung, die die Welt der Dinevschen Figuren beschreibt. Die Darstellung seiner Errichtung ersetzt eigentlich die Analyse dieser Geschichte am Beispiel der einzelnen Familienangehörigen und Befreundeten. Sein Aufbau korreliert mit dem Abbau von Vorschriften und Vorbehalten. Den handelnden Personen werden Rollen zugewiesen, die durch die Tradierung vorgeschrieben sind, aber die Figuren sind gleichzeitig durch Gefühle gebunden, die wechseln und nicht eindeutig sind. Eine solche Gestaltung lässt Werte und Gesetze ins Wanken geraten und verwandelt angesichts des bei Dinev dominierenden Gesetzes der Liebe die übrigen Gesetze in leere Gesetze. Sie sind vornehmlich deshalb angreifbar, weil sie aus einem Selbstgerechtigkeitssinn resultieren und in die Verurteilung derjenigen münden, die sich nicht fügen. Die Wahl besteht zwischen dem Recht zu leben, indem man die Flucht vor dem Richter ergreift, und dem Unrecht aus fremder Schuld zu sterben.

Ähnlich wie im Mythos wird die Einkerkung des Sohnes im Haus mit dessen Gefahr für die anderen begründet. Der Richter spricht dem Sohn die Wesensart eines Menschen ab, dennoch wird sich am Schluss des

Dramas im Bericht des mit seiner Ermordung Beauftragten Thes' herausstellen, dass der Sohn ein menschliches Antlitz besaß.

Ähnlich wie im Mythos wird dem Richter die Eigenschaft zugesprochen, der Gerechteste von allen zu sein. Im Drama wird diese ihm allgemein zugewiesene Qualität jedoch mit seinem Reichtum in Verbindung gebracht. Offen wird der berühmte Gerechtigkeitsinn angefochten und von Thes in Frage gestellt: „Sie gelten als der gerechteste Mann im Land. Und ich sag Ihnen, entweder Gerechtigkeit oder so ein Haus. Beides passt irgendwie nicht zusammen“ (Dinev 2007: 69). Während der Richter Thes' Verständnis vom Vermögen durch eine einfältige Verwechslung von Gerechtigkeit und Gleichheit zu erklären weiß, steigert sich eine derartige Fragestellung zur Anklage und erinnert in starkem Maße an die „Fragen eines lesenden Arbeiters“ von Brecht, wenn sie vom Meister selbst in der vorletzten Szene zur Sprache gebracht und mit der fremden Herkunft der Bauarbeiter in Verbindung gesetzt wird: „Wer hat eure Straßen, eure Kirchen und eure Städte gebaut, auf die ihr so stolz seid. Fremde waren das und Sklaven. Namenlos wie die Steine, aus denen eure Häuser gebaut sind“ (Dinev 2007: 80).

Im Unterschied zum Mythos ist das Haus im Drama nicht bloß der Ort der Einkerkering, wo das Geheimnis einer Familiengeschichte versteckt werden soll, sondern auch ein großartiges, herrliches Werk des Meisters, das alle handelnden Personen verändert. Denn das Haus bei Dinev ist sowohl ein Werk von komplizierter Beschaffenheit, dessen Bau an Wunder grenzt, als auch ein Werk, das selbst Wunder während seines Entstehens vollbringt. Als Versteck von Familiengeheimnissen gedacht ist es zugleich der Ort, auf dem sich während des Baus mehrfach Liebesszenen abspielen, Verwechslungen von Liebespartnern gestalten und wechselnde Beziehungen enthüllen. Der Prozess seines Baus erinnert sogar an eine Bewegung zurück in die Zeit, als das Gebäude noch nicht zerstört war (Dinev 2007: 23). Dieses Werk, nach dessen Betreten keine Möglichkeit des Ausgangs besteht, ist allein in seiner Entstehungsgeschichte rätselhaft und geheimnisvoll. Denn es ermöglicht während seines Baus sowohl eine retrospektive Schau und ein freies Sich-Hineinversetzen in die Vergangenheit als auch eine Offenbarung von Impulsen, die dem Unterbewusstsein innewohnen. Es ist jener Ort im Drama, an dem sich das bewusste Ich verwirrt, verliert und verflüchtigt, damit es zu einer tieferen Selbsterkenntnis gelangt.

Andererseits lässt sich das Haus in Bezug zur raumzeitlichen Gestaltung in Mythenstrukturen setzen. Während in den Erzählstrukturen des Mythos die Raumgestaltung auf der horizontalen Ebene durch die

grundlegende semantische Gegenüberstellung von Zentrum und Peripherie erfolgt, bildet bei Dinev das Haus ein derartiges Zentrum, in dem Nahes und Fernes, Heutiges und Vergangenes, Vertrautes und Fremdes aufeinander treffen, in den dramatischen Konflikt verwickelt und somit zusammengeführt werden. Wenn sich in tradierten Erzählstrukturen des Mythos die vertikale räumliche Ebene allgemein mit der Symbolik der Leiter zwischen Erde und Himmel umschreiben lässt, kann das Haus als das räumliche und semantische Zentrum im Drama noch mit der Symbolik einer vertikalen Ebene aufgeladen werden, indem es die Möglichkeit einer bevorstehenden, in der Schlusszene kurz angesprochenen Flucht vor dem Richter und der von ihm repräsentierten Welt durch den Flug nach oben offen hält.

Die angestellten Überlegungen zu Dinevs Arbeit am Mythos können freilich keinen Anspruch auf Vollständigkeit der Beschreibung erheben, sie lassen dennoch eine Autorintention deutlich werden, bei der es um die experimentierende Aktualisierung von Elementen des Mythos geht, die mit Prozessen menschlicher Selbsterkenntnis und Symbolisierung spielt. Erkennbar ist eine eigentümliche mediale Ausgestaltung des Mythos, bei der Heutiges und Vergangenes, Eigenes und Fremdes, Nahes und Fernes ineinander fließen und derart ins Gewebe des Dramas verflochten werden, um Verfahren der Identitäts- und Symbolauslegung zu erkunden, zu hinterfragen und zu dynamisieren.

Sowohl in „Haut und Himmel“ als auch in „Das Haus des Richters“ steht der Gegenstand der Migration nicht explizit im Vordergrund der Darstellung. Protagonisten in den zwei Dramen sind zwar fremder Herkunft (der Söldner in „Haut und Himmel“ und der Meister in „Das Haus des Richters“), dennoch lässt sich die Problematik in beiden Dramen nicht mit den geläufigen Fragestellungen nach der Auseinandersetzung zwischen alter und neuer Kultur, der Aufarbeitung eigener biographischer Erfahrung oder dem fremdkulturellen Potenzial angemessen erfassen, wie sie vom eingangs angesprochenen Konzept Migranteliteratur vorgeschrieben werden. Andererseits können die zwei Dramen auch nicht dem üblichen thematischen Paradigma (Existenzfragen des Emigranten, erzählte bulgarische Motive, Magisch-Phantastisches u.ä.) zugeordnet werden, innerhalb dessen sich Dinevs Prosa bislang bewegt.

Vielmehr kommt jenes, was den zwei Dramen gemeinsam ist und sie von der Prosa Dinevs deutlich unterscheidet, daran zum Vorschein, dass der Autor mediale Ausgestaltungen und symbolisierende Verfahrensweisen ermittelt, die ihm selbst erst durch die Überschreitung der Grenzen von Prosa in zentraler Position möglich erscheinen. Die in Anspruch

genommene Medialität von Haut bzw. Mythos bringt in der dargestellten existenziellen Grenzsituation bzw. in den temporalen Schwellenzuständen zudem Inhalte zur Geltung, die jenseits des rationalen und aufgeklärten Diskurses operieren. Dies bekräftigt Dinevs Bestreben, die strenge Dichotomisierung der Wissensordnungen in Frage zu stellen und Verfahren der menschlichen Symbolisierung und Auslegung zu dynamisieren. Schließlich ist noch eine Funktion von Medialität in Dinevs Dramen evident: diese deutet auf die Erkundungen eines innovativen künstlerischen Ausdruckspotenzials hin, die sich nun im Rahmen der Dramengattung ereignen.

LITERATURVERZEICHNIS

- Dinev 2006:** Dinev, D. *Haut und Himmel*. Wien: Tomas Sessler Verlag, 2006.
- Dinev 2007:** Dinev, D. *Das Haus des Richters*. Wien: Thomas Sessler Verlag, 2007.
- König 1997:** König, O. Haut. // *Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie*. Christoph Wulf (Hg.). Weinheim und Basel: Beltz Verlag, 1997, S. 436 – 445.
- Lozanov 2007:** Лозанов, Г. *Краят на интересното време*. [Lozanov, G. Krayat na interesното vreme.] // *Dramaturgija Askeer*. Milen Milanov (Hg.). Sofia: Fondaciya „A’ Askeer“, 2007, S. 19 – 22.
- Meletinski 1995:** Мелетински, Е. *Поетика на мита* [Meletinski, E. Poetika na mita.] Sofia: Hristo Botev, 1995.
- Znepolski 2007:** Знеполски, И. Посткомунистически постекзистенциализъм. [Znepolski, I. Postkomunisticheski posteksistentsializam.] // *Dramaturgiya Askeer*. Milen Milanov. (Hg.). Sofia: Fondaciya „A’ Askeer“, 2007, S. 23 – 34.

Докторанти

**ГРАДЪТ КАТО „GENIUS LOCI“ В РОМАНИТЕ „ТЕРАЗИЕ“
ОТ БОШКО ТОКИН И „БЕРЛИН – АЛЕКСАНДЕРПЛАЦ“
ОТ АЛФРЕД ДЪОБЛИН**

Елица Маринова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**THE CITY AS A “GENIUS LOCI” IN THE NOVELS „TERAZIJE“
BY BOSHKO TOKIN AND „BERLIN – ALEKSANDERPLATZ“
BY ALFRED DÖBLIN**

Elitsa Marinova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Using the concept of “genius loci” of the architect Christian Norberg-Schultz and the essay of the German sociologist Georg Simmel “The Metropolis and Mental Life”, the article examines the way in which the city through its special atmosphere has become a force that exerts a strong influence on the life of its residents in the early twentieth century. This modern and aggressive type of the modern city is present in the novels of Boshko Tokin and Alfred Döblin – instead a decor of action, the city converts itself into a protagonist.

Key words: city, genius loci, Simmel, Tokin, Döblin

*„Бъди буден, дръж очите си отворени,
внимавай, хиляди образуват едно цяло,
а каже ли някой: „Аз се успах“,
ще стане за смях, а после – на прах.“*

Алфред Дьоблин, „Берлин – Александерплац“

Според вярванията на древните римляни всяко отделно същество притежава свой характер, свой дух покровител, който му вдъхва живот, съпровожда го от раждането до смъртта и предопределя неговата същност. „Genius loci“ се тълкува като божествена същност на мястото, характер, наричан още „дух на мястото“ или „специална атмосфера на мястото“ (Колинс 2016).

В контекста на модерната култура понятието „genius loci“ за първи път бива интерпретирано от архитекта Кристиан Норберг-Шулц. Според него „човек живее, когато успява да се ориентира и идентифицира себе си със заобикалящата го среда, или, накратко, когато преживява средата като значеща. [...] Genius loci, или „духът на мястото“, бива разпознаван като конкретна реалност, с която човек се сблъсква и примирява в своето ежедневие“ (Норберг-Шулц 1979: 5).

В края на XIX и началото на XX век интензивността на живота в големия град прави „духа на мястото“ толкова осезаем, че го трансформира в сила, на която неговите жители са принудени да се подчиняват.

В есето си „Големият град и духовният живот“ (1903) немският социолог Георг Зимел разглежда проблемите, с които се сблъсква индивидът, попаднал на територията на модерния мегаполис. Според него „развитието на модерната култура се характеризира с превъзходството на това, което може да се нарече обективен дух, над субективния дух“, а индивидът „е принизен до пренебрежима величина, до пращинка на фона на чудовищната организация от неща и сили“ (Зимел 2014: 54, 55).

Явленията, с които се налага да се бори индивидът, избрал да живее в бързо развиващия се модерен мегаполис, представляват интерес освен за архитектите и социолозите, и за голяма част от писателите експресионисти.

Един от емблематичните текстове, в който бива поставен на фокус развиващият се голям град, е романът „Берлин – Александерплац“, публикуван през 1929 година. Чрез него Алфред Дьоблин, член на експресионистичната група, обединена около списание „Der Sturm“, създава една калейдоскопична визия на Берлин, представяйки го като връх на модерността. Свидетелство за нестихващия интерес към романа представляват радиопиесата „Историята на Франц Биберкопф“, написана от Дьоблин през 1930 г., филмираната версия, режисирана от Пил Юци през 1931 г., както и телевизионният сериал, режисиран от Райнер Вернер Фасбиндер, излъчен през 1980 г.

Скоро след като Дьоблин предизвиква световен интерес със своя роман, през 1932 година, Бошко Токин представя картина на следвоенния модерен Белград в своя кратък роман „Теразие“.

За разлика от Дьоблин Бошко Токин принадлежи към онази част от сръбската литература, която Гойко Тешич означава като „заровено наследство“. Това са група крайни писатели, създатели на сръбския авангард между двете световни войни, които след Втората световна война комунистическата власт обрича на забвение и чиито текстове

трябва да почакаат няколко десетилетия, преди да бъдат публикувани отново (Великич 2015). След края на Първата световна война Бошко Токин прекарва няколко години в Париж. Връща се в Белград, тогава столица на Кралството на сърби, хървати и словенци, като автор на първата сръбска естетика на филмовото изкуство, издадена във Франция през 1920 година. Токин е авангардист, експресионист, зенитист, както и първият филмов критик в Сърбия (Зечевич 2014).

На пръв поглед двата романа нямат нищо общо. Качествата на „Берлин – Александерплац“ като постижение на модерната литература са неоспорими, за разлика от потъналия в забвение кратък авангардистичен роман „Теразие“. Но и в двата романа основна тема е градът, онзи град, който „вече не е, както при Балзак например, заден план, по който се движат героите, надарени с воля, а вече поема ролята на герой“ (Владушич 2012: 25).

И в двата романа вниманието е фокусирано върху центъра на града. И „Александерплац“, и „Теразие“ са площади с голямо културно значение, съответно за Берлин и Белград. В началото на ХХ век площад „Теразие“ и територията около него се превръща в символ на всичко ново и модерно, подобно на фамилиарно наричания „Алекс“, който действа като магнит за създадените от Дьоблин персонажи. Но Токин представя Белград като „сблъсък между Изтока и Запада“ („сукоб Исток и Запада“, Токин 2011: 263). Западът се проявява на територията на „Теразие“, а Изтокът е прогонен в крайните квартали, един от които е „Палилула, където живее Джордже Джурич, заедно с „масата безименни“ (Токин 2011: 313). Ако Франц Биберкопф прави всичко възможно, за да се задържи колкото се може по-близо до „Александерплац“, Джордже Джурич се наслаждава на спокойния начин на живот в периферията на града. Сблъсъкът между Изтока и Запада, между старото и новото се случва в неговото съзнание. Той ходи „навсякъде като човек, който събира данни. Правеше бележки в мисълта си, но и често ги отбелязваше в своя тефтер. Това беше дневник, доста нередовно воден, куп бележки, наблюдения, имена, заглавия, списък с кафенета, улици, стари къщи, икони, описания на типажи, бележник за случки и анекдоти. Беше хранилище за бележки, сбирка от всичко онова, което знаеше, което беше разбрал, научил, видял и опознал“ (Токин 2011: 271). Неслучайно изследователите тълкуват образа на Джордже Джурич като автопортрет на Бошко Токин (Черич 2014: 89). Онзи Белград, който рисува Джордже Джурич, по нищо не се различава от модерния град, който рисуват Токин и зенитистите. Джурич също като тях чете „Залезът на Запада“ (Токин 2011: 288).

Благодарение на наративния стил, наречен „киностил“ или филмово писане, с който експериментира повече от десетилетие, Дъблин успява да възпроизведе движението, динамиката, ускорението, фрагментацията, потока, масовото производство, урбанизма, механизацията, предизвикана от капиталистическата индустрия. Според Андреас Фикерс „оригиналният ръкопис на Дъблин доказва интеграцията на текстови фрагменти от вестникарски статии, рекламни табла, стени с плакати, писма, статистически данни, популярни песни, прогнози за времето, радиосъобщения, съдебни досиета, промишлени листовки, административни формуляри, витрини и некролози“ (Фикерс 2013: 86).

Токин, също като Дъблин, е привлечен от магията на новия вид изкуство. Подобно на Дъблин Токин използва техниката на кино-монтажа (Миляк 2015: 178), за да включи кадри от съвременното си в своя роман. Както наратора на „Берлин – Александерплац“ ни развежда из Берлин от 1928-а през кръчмите, магазините за дрехи, складовете, кланиците, скривалищата на криминалните типове, така и Токин с кинематографична точност описва и изброява всичко онова, което се случва в балканската столица през двадесетте и тридесетте години на миналия век. В романа на Токин бихме могли да усетим онзи Белград, който според Зечевич „се превръща в метропол с модерна чувствителност за всичко ново – филм, джаз, бокс, автомобилизъм, аероклубове, фокстрот и чарлстон... Двадесетте години на миналия век, Белград шеметно се превръща в балкански Ню Йорк. Асфалт и бетонни палати израстват за една нощ на мястото на порутени балкански сокаци. Роаринг туентис, в такта на шими, описан от Херварт Валден, в ритмите на мюзикхола, електрическите реклами, фешън шоуто и общия динамизъм, заради който бива наречен боом-таун на Югоизточна Европа“ (Зечевич 2014).

Освен реклами, статистически данни, заглавия от вестници Токин вмъква в романа си и части от свои текстове, публикувани на страниците на списание „Зенит“, стихове на Уитман, като не пропуска дори и собствената си личност:

Тук в ъгъла, наречен „Порт Артур“, тогавашен пристан за бохемите, сборно място на интелектуалците, всички столове бяха заети. Тук бяха Тин Уйевич, Рака Драинац, Мика Петров, Палавичини, Тоша Манойлович, Владан Стоянович-Зоровател, Токин, Трайкович, Дада Алексич... (Токин 2011: 268).

Текстовите фрагменти от различно естество, които се натрапват в отделни моменти от повествованието на двата романа, разкъсват и

подчиняват действието на хаотичната си логика. А натрапената информация, нямаща отношение към фабулата, всъщност е едно от лицата на обективния дух, или „духа на мястото“, който търси различни начини да се прояви. Благодарение на техниката на филмовото писане и двамата автори успяват да предадат характерната за големия град „чиста деловитост при третирането на хора и вещи, която често пъти съчетава формална справедливост с безпощадна суровост“ (Зимел 2014: 39).

Дъблин постига подобна суровост чрез вмъкването между отделните абзаци от действието на статистически данни от кланицата в Берлин:

Постъпления в кланицата: свине 11 543, говеда 2016, телета 920, овни 14 450. Удар – раз! – ето ги натъркаляни. Свинете, говедата, телетата ги колят. Няма защо да се занимаваме с това“ (Дъблин 1980: 226).

По този начин създава тревожното усещане, че информацията от кланицата се отнася до хората, които населяват града, сякаш те нямат никаква стойност. За да затвърди създаденото усещане, авторът на романа пише за хората така, сякаш са животни:

четат вестници на различни политически течения, запазват равновесие с помощта на ушния си лабиринт, поглъщат кислород, клюмат един срещу друг, търпят болки, не търпят болки, мислят, не мислят, щастливи са, нещастни са, не са нито щастливи, нито нещастни (Дъблин 1980: 169).

Единственото, което би могло да придаде някаква стойност на явленията в модерния капиталистически свят, са парите. Но те нивелират „всяко качество и своеобразие до въпроса за голото количество“ (Зимел 2014: 39). Дъблин например „калкулира хората като числа, като безразлични елементи“ (Зимел 2014: 39), приравнявайки стойността на пътниците в обществения транспорт със стойността на техните билети:

да приемем хората просто като частни лица, които са платили 20 пфенига, с изключение на притежателите на месечни абонаментни карти и учениците, които плащат само 10 пфенига, но и те си се взят със своето собствено тегло от един или два квинтела (един квинтел равен на 50 килограма), с всичките си там дрехи, чанти, пакети, паници, шапки, зъбни протези, бандажи против херния през въпросния Александерплац и запазват тайнствените продълговати листчета, върху които е написано: линия 12... (Дъблин 1980: 168).

От своя страна Токин показва как „модерното съзнание е станало в значителна степен пресмятащо“ (Зимел 2014: 40), разобличавайки меркантилността на модерния тип жени: „Богосавлевич скъса с Олга. Даде ѝ 100 000 динара, тъй като повече не можеше да слуша заплахите ѝ. Плати ѝ още и наема за три месеца напред“ (Токин 2011: 310).

Като поддържат потока от непрекъснато сменящи се факти и образи, Дьоблин и Токин имитират забързания ритъм на големия град, който предизвиква непрекъснатата смяна на вътрешни с външни впечатления. Според Зимел това води до така характерното за модерния свят „рязко повишаване на нервността на живота“ (Зимел 2014: 37). Нервността на живота е допълнително предизвикана от непрекъснатата физическа трансформация на двата града, която създава усещането за една перманентна дисхармония, с която населяващите ги субекти са принудени да се съобразяват. Докато „Белград без съмнение се развиваше. Строеше се на всички страни“ (Токин 2011: 303), в Берлин „на улица Елзасер са оградили цялото пътно платно с изключение на някакъв тесен улей“ (Дьоблин 1980: 51), на „Александерплац разкопават платното за строежа на метрото. Минава се по дъски“ (Дьоблин 1980: 121), „през насипа от другата страна събарят всичко, събарят всички къщи край градската железница“ на фона на звуците, огласяни от парната трамбовка (Дьоблин 1980: 165), и „периферията се променяше. Нови улици, асфалтирани пътища. Регулационният план изтласкваше старите къщи и унищожаваше романтичните кътчета“ (Токин 2011: 328). Единственият изход за градския тип човек е да си изработи „защитен орган срещу изкореняването, с което го заплашват противоречивите и разбягващи се потоци на външното обкръжение“ (Зимел 2014: 38), като вместо с чувства започне да реагира с разсъдък.

Разсъдъкът на основния персонаж на „Берлин – Александерплац“, Франц Биберкопф, му подсказва, че един от възможните начини да успее да съхрани индивидуалността си на територията на модерния Берлин е опитът да „бъде порядъчен“ (Дьоблин 1980: 11). Подобна позиция поддържа и Джордже Джурич, главният герой на „Теразие“, за когото най-важно е „да не се отклони от правия път. Да бъде себе си“ (Токин 2011: 335). Въпреки цялото желание на Франц Биберкопф да води „порядъчен“ живот, след перипетиите, през които преминава, обстоятелствата около него се подреждат така, че той се превръща в жертва. След като няколко пъти неуспешно опитва да „завладее“ Берлин, губи ръката си, приятелката му бива убита, прекарва известно време в ареста, а след това в лудницата, Франц Биберкопф започва да „си върши работата като помощник-портиер, прибира номерата, кон-

тролира колите, внимава кой влиза и кой излиза“ (Дьоблин 1980: 465). Превръща се в част от статистиката, един от многото обитатели на големия град, който го поглъща. Бива обезличен.

На свой ред, стараяйки се да не изневери на себе си, Джордже Джурич също в един момент „изчезва“. Тъй като „Теразие“ е роман-хроника, на неговите страници намира място единствено това, което се случва благодарение на онези, които са активни. Джордже Джурич избира ролята на наблюдател. Не желае да бъде част от политическия живот в града, нито да принадлежи към някой от обществените кръгове или да създаде семейство. Неслучайно Драган Великич го нарича „добрия дух на Белград“. Избягвайки да стане част от статистиката, той се превръща в сянка. Вместо да бъде главен герой, „той потъва в себе си, изолира се, вече не е, както при Балзак, противопоставен на другите герои, а на масата“ (Владушич 2012: 25). В главен актьор се превръща Белград.

И Франц Биберкопф, и Джордже Джурич биват погълнати от *genius loci*, злия дух на модерния град, в който така или иначе „личността няма никакъв шанс да удържи своите позиции“ (Зимел 2014: 55).

ЛИТЕРАТУРА

- Великич 2015:** Velikić, Dragan. *Beogradsko vreme prošlo*. 20 July, 2015. Ajfelov most. 03 August, 2017 <<http://www.jergovic.com/ajfelov-most/beogradsko-vreme-proslo/>>
- Владушич 2012:** Владушић, Слободан. *Црњански, Мегалополис*. [Vladušić, Slobodan. Crnjanski, Megalopolis.] Београд: Службени гласник, 2012.
- Джерич 2014:** Ђерић, Гордана. Антрополошко огледање Теразијама Бошка Токина. [Đerić, Gordana. Antropološko ogledanje Terazijama Boška Tokina.] // *Књижевна историја*. 2014, № 152, 87 – 104.
- Дьоблин 1980:** Дьоблин, Алфред. *Берлин – Александерплац. Историјата на Франц Биберкопф*. [Döblin, Alfred. Berlin Alexanderplatz. Die Geschichte vom Franz Biberkopf.] София: Народна култура, 1980.
- Зечевич 2014:** Zečević, Božidar. *Srpska avangarda i film 1920 – 1932*. 03 February, 2014. Novi filmograf. 03 August, 2017 <<http://www.novifilmograf.com/srpska-avangarda-i-film-1920-1932/>>
- Зимел 2014:** Зимел, Георг. *Фрагментарният характер на живота*. [Simmel, Georg. Fragmentarniyat harakter na zhivota.] София: Критика и хуманизъм, 2014.

- Колинс 2017:** *Definition of genius loci*. Collins Free Online Dictionary. 03 August, 2017 <<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/genius-loci>>
- Миљак 2015:** Миљак, Ивана. *Авангардизам Бошка Токина: Кинематографски елементи у теоријском, критичком, прозном и поетском делу*. [Miljak, Ivana. *Avangardizam Boška Tokina: Kinematografski elementi u teorijskom, kritičkom, proznom i poetskom delu.*] Докторска дисертација. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, 2015.
- Норберг-Шулц 1979:** Norberg-Schulz, C. *Genius Loci. Towards a Phenomenology of Architecture*. Edinburgh: Rizzoli, 1979.
- Токин 2011:** Токин, Бошко. Теразије. [Токин, Вошко. *Terazije.*] // Уредник Тешич, Гойко. *Романи српске авангарде. Књ. 2. Од надреализма ка модернизму*. Београд: Чигоја штампа, Службени гласник, 2011, 59 – 337.
- Фикерс 2013:** Fickers, Andreas. *Sounds Familiar: intermediality and remediation in the written, sonic and audiovisual narratives of Berlin Alexanderplatz*. // *Soundscapes of the Urban Past. Staged Sound as Mediated Cultural Heritage*. Karin Bijsterveld (ed.). Bielefeld: Transcript Verlag, 2013, 77 – 115.

ЧИСЛИТЕЛНОТО ИМЕ КАТО ЧАСТ НА РЕЧТА – ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ (РУСКО-БЪЛГАРСКИ ПАРАЛЕЛИ)

Енчо Тилев

Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

NUMERALS AS A PART OF SPEECH – PROBLEMS AND PERSPECTIVES (RUSSIAN–BULGARIAN PARALLELS)

Encho Tilev

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

There are quite a few Indo-European languages that have their numerals separated as an independent part of speech. In all languages numerals are used to indicate the same extralinguistic quantity, though in theoretical linguistics, researchers still argue for their correct classification. The aim of this paper is to take a closer look at some of the problems related to the typology of numerals in Russian and Bulgarian languages and provide some insights on the way they should be classified from the author's point of view.

Key words: numerals, parts of speech, Russian language, Bulgarian language

Известно е, че нумеративите са „система от думи, изразяващи абстрактното понятие за число“ (Еделман 1975: 30), обособени в отделна част на речта с присъщи граматични категории. Въпреки това и в наши дни числителните са предмет на множество спорове, а функционирането им в езиците от различни групи и семейства далеч не протича по сходен начин. Обект на настоящото изследване са системите от нумеративи в два родствени езика – руски и български, като по-голямо внимание се обръща на някои спорни въпроси, свързани с класификацията.

Количеството като универсална (логическа) категория е предмет на анализ още в древността. От философско гледище се наблюдава поэтапно развитие в осмислянето на числото, на което античните мислители придават магична сила, за да се достигне до новото време, в което количеството се поставя на една плоскост с категории като

качество, същност и др. Ст. Гърдев подчертава, че в еволюцията си количеството, бидейки категория на абстрактното обобщено мислене, достига до игнориране на качествените особености на предметите, което води до абстрактната представа за числата (Гърдев 2000: 12 – 13). Съществено от теоретична и терминологична гледна точка е също обстоятелството, че ако количеството се разглежда като онтологичен факт, величина или свойство на реалните обекти, трябва да се говори за „онтологическо количество“ (Гърдев 2000: 15). Когато количеството е обект на мисленето и познанието, включително и на езика, то трябва да се схваща като мисловна и езикова категория. Според Б. Николаев „числителните са най-съвършеното езиково средство за изразяване на представата за дискретно количество (по-точно за понятието естествено число) сред семантичното поле на квантификаторите“ (Николаев 2001: 9).

Въпреки многовековната традиция в проучването на числата от различни науки отделянето на числителните в самостоятелен клас не става по подразбиране и те не могат да се смятат за езикова универсалия. Ф. Ф. Фортунатов отбелязва, че в общоиндоевропейския език числителните са били склоняеми думи, отнасящи се към съществителните или прилагателните (Фортунатов 1957: 316 – 317). Даденото твърдение намира подкрепа у В. В. Виноградов (Виноградов 1986: 241) и у много други учени, а доказателства за достоверността му се откриват както в склонението, така и в специфичното реализиране на системите от граматични значения на този клас думи. Относно самостоятелния статут на числителните като част на речта в българския език Хр. Първев отбелязва, че те се обособяват най-късно (Първев 1975: 117), а според Ив. Куцаров те и днес са поставяни под съмнение от повечето езиковеди (Куцаров 2007: 72)¹. В този смисъл твърдението на П. Ондрус, че формирането на числителните имена като самостоятелен клас се извършва едва сега, може да се приеме за напълно вярно (Ондрус 1978: 354). Въпреки това не е лишено от основание и твърдението на О. Ф. Жолобов, определящ като неправилен подхода, при който числителните се разглеждат през призмата на съвременната словоизменителна парадигма. Вследствие на това се стига до заключението, че след като староруските нумеративи не приличат на днешните, те изобщо не са съществували като самостоятелен клас (Жолобов 2001: 94). Това довежда и до погрешния извод, че числителните едва ли не са възникнали в старобългарски и не са съществували още в праиндоевропейски. Като

¹ По-подробно по въпроса за числителните в български вж. Николаев 2001.

доказателства за системния характер на числителните О. Ф. Жолобов изтъква ограничения инвентар от лексикални единици, които са продължение на индоевропейските, и безспорната словообразователна връзка между бройните и редните нумеративи.

Все още твърде неясен остава въпросът за броя на лексикално-граматичните разреди на числителните имена. Този проблем донякъде има универсален характер по отношение на езиците, в които числителните имат словообразователни и граматични особености, сходни с руските, и решаването му в най-голяма степен е следствие от възприемането на определена научна парадигма. М. Ф. Лукин вижда причината за това в прекалената (по негово мнение) морфологизация на частите на речта, с което се отхвърля възможността за наличието на омонимия между класовете думи (Лукин 1987: 43). Почти безспорно в изследванията на руския език се отделят два разреда – *числителни бройни* (*два, четири, сто*) и *числителни събирателни* (*трое, шестеро*), като събирателните се схващат от някои автори като част от бройните. За бройни числителни се говори от всички учени, като Р. И. Аванесов, В. Н. Сидоров и др. делят разреда на две подгрупи – *определени* (*определено-бройни*) и *неопределени* (*неопределено-бройни*) (Аванесов, Сидоров 1945: 141; Шведова, ред. 1982: 573). Към първите отнасят нумеративите от типа *пять, десять, полтора*, назоваващи точен брой, а към вторите – *много, мало, несколько, столько*. Докато първата група не предизвиква възражения, то при втората някои от лексемите могат да бъдат отнесени или към наречията, или към местоименията. В настоящата статия се споделя мнението, че тези думи трябва да се разпределят по адвербиалния и прономиналния клас и не следва да се разглеждат като нумеративи. Основанията за това са няколко: при подгрупата на т.нар. неопределено-бройни числителни няма назоваване, обозначаване на някакво количество, каквото е залегнало в дефиницията на числителните като част на речта, срв.: „Числителното име е част на речта, обозначаваща количество и изразяваща това значение в морфологичните категории падеж (последователно) и род (непоследователно)“ (Шведова, ред. 1982: 573). От определението се вижда, че обозначаването на количество е необходимо, но не достатъчно условие за отнасянето на една лексема към класа на нумеративите. Следва да се напомни, че много думи от другите части на речта съдържат като корен числително име (напр. *три, третий, тройной, утроить, тройка, Троица, трижды* и др.). Освен това Б. Николаев изтъква съществуващия факт, че при конституирането на дадена част на речта главно значение имат морфологичните, семантичните и функ-

ционалните особености на думите (Николаев 2001: 22). Лексемите, при които морфологичният критерий не е изпълнен, но имат квантитативна семантика, според него могат да бъдат наречени *парачислителни*, а нумеративите трябва да изразяват численост, не изобщо количество. Думите от типа *колко, няколко, толкова* съдържат в себе си семите *интерогативност, неопределеност и деиктичност*, които ги сближават с местоименията и несъмнено ги отдалечават от числителните имена. По тази причина се приема отделянето единствено на числителни бройни (наричани другаде определено-бройни).

В българското езикознание със своеобразие се отличава квалификацията на Б. Николаев, който разглежда количествени и качествени числителни. Терминът *количествен* (вероятно заимстван от трудовете на Л. Андрейчин) според него е по-подходящ от *броен*, тъй като брой могат да обозначават както числителните бройни, така и редните при процеса на броене. Редните числителни Б. Николаев преименува в „качествени“, за да „се използва не по-малко известното противопоставяне количество – качество, още повече че този вид числителни изразяват именно качество на предметите, какъвто е редът“ (Николаев 2001: 36).

Обект на значително повече спорове са числителните редни (напр. *девятый, тринадцатый, сороковой*)². Учените, разглеждащи проблема от дериватологична и семантична гледна точка (Д. Н. Овсяннико-Куликовски, А. А. Шахматов, Р. Кошутич, М. Ф. Лукин, М. А. Шелякин и др.), приемат, че е възможно обособяването на такъв разред в рамките на нумеративите. Застъпниците на формалния принцип (В. В. Виноградов, Р. И. Аванесов, В. Н. Сидоров, Н. Ю. Шведова) отхвърлят това и разглеждат редните числителни като част от класа на прилагателните, присъединявайки ги към относителните или отделяйки ги като самостоятелен разред. В настоящата статия се застъпва първата гледна точка, според която редните са разред на числителните имена, и основанията за възприемането ѝ са няколко.

Ако при другите части на речта човешкият език отразява действителността единствено със „собствени“, лингвистични средства, т.е. чрез правилата на граматиката и потенциала на лексиката, при числи-

² Е. Г. Азербайев отбелязва, че и в тюркското езикознание въпросът за мястото на числителните редни не е получил единно решение и те биват определяни или като прилагателни, или като числителни. Във връзка с това Б. А. Серебрянников изтъква, че числителното редно трябва да бъде прилагателно, но не просто, а индивидуализиращо, отделящо по особен начин предмета от масата (вж. у Азербайев 1982: 64).

телните имена езикът е в пряка връзка с математиката. Даденото обстоятелство се дължи на факта, че названията на числителните имена имат за референти числата като математически величини и абсолютното игнориране на интердисциплинарната зависимост при този клас думи е невъзможна, а там, където това се допуска, както се вижда, води до неправилни изводи. Потвърждение на споменатото съждение се открива и в твърдението на Ю. С. Степанов, според когото числото се изобразява (или изразява) в две системи – в изчислителните системи и в езика, като при втората това става по два начина – с думи и с изписването им (Степанов 1989а: 49). Тъй като изразяването и в трите случая е число, според Ю. С. Степанов трите начина могат да се окажат изоморфни един на друг. С цялата условност на едно подобно твърдение, като се имат предвид сложните и не изцяло изучени механизми на човешкото мислене, на връзките и възплащаването на мисленето в речта, може да се приеме, че при употребата на числителните имена за назоваване на точен брой или поредност говорещата личност извършва минимум (колкото неточно и минималистично да е) още едно ментално действие, като пресмята съответното количество. Това придава на числителните по-особен статут като част на речта, отличаваща се от останалите и по всяка вероятност единствената, която е в непосредствено взаимодействие с друга наука. Опора на тази хипотеза се открива в твърдението на Л. Д. Чеснокова, според която представянето на количествените отношения в съзнанието на съвременния човек има два аспекта – статичен и динамичен (Чеснокова 1987: 101). Статичният аспект отразява реалното количество като резултат от процеса на изчисляване (напр. *сорок тетрадей*), а динамичният аспект отразява самия процес (*една тетрадь, две, три, четири...*). Л. Д. Чеснокова отбелязва, че числителните редни също изразяват резултат от процеса на изчисление и имат две семантични функции – определят един от броевите предмети по мястото му при броене и показват общото количество на преброените предмети (Чеснокова 1987: 101 – 102). Ако за назоваването на определен брой предмети говорещият целенасочено и самоволно (т.е. като агенс) извършва пресмятането и установява броя, при прилагателните имена например характеризирането на даден предмет по определени признаци е резултат от сензитивното въздействие на предмета върху говорещата личност, т.е. в този случай той приема ролята на експериенцер³. Напр. напълно

³ Тук названията на семантичните роли не трябва да се разбират буквално. Чрез употребата им се цели единствено да се разграничи позицията на съзнателната личност спрямо заобикалящия я свят.

обективно и възможно е определянето на даден предмет като голям, малък, червен, широк, висок, дори красив, грозен, неприятен (когато става въпрос за човек или животно) въз основа на някакви физически характеристики и на впечатлението, което създава предметът. Но не така стоят нещата при определянето на броя на сто предмета например, при което нито формата, нито цветът са от значение. Единственото решение е чисто математическото установяване на количеството чрез преброяване.

В полза на отнасянето на редните нумеративи към числителните могат да се изтъкнат и някои от твърденията на учените, оборващи това схващане. Според В. В. Виноградов редните числителни (според него прилагателни) са „затворена група редни прилагателни“ (Виноградов 1986: 197). Напълно основателно е да се смята, че те са затворена, лингвистично непопълваща се група от лексеми, която в математически план е безкрайна. Въпреки това означаването на тази безкрайна числова поредност лингвистично се осъществява чрез съвсем малък брой лексикални корени – 41, т.е. макар че числата са безкрайно множество, за номинацията им се използват преди всичко названията на числата от 1 до 10.⁴ При нито един от разредите на прилагателните имена деривационният потенциал не е толкова оскъден и никъде не се забелязва такава „непробиваемост“ от страна на нови думи, включително и семантични преходи от един клас в друг. Не по-малко

⁴ В. П. Мажулис отбелязва, че числителните от 2 до 10 са съществували още в най-древния период на индоевропейския език основа (Мажулис 1956: 53). Те проявяват устойчивост и достигат и до наши дни, като индоевропейските числителни първоначално са били думи, обозначаващи конкретни понятия, а чак след това чрез по-силна абстракция са станали названия на числата. Съзвучно с твърдението на В. П. Мажулис е и мнението на В. Винтер (Винтер 1989).

Любопитен факт от слабо познатите в българската лингвистика ескимоски диалекти е, че те са силно раздробени и изолирани един от друг. Въпреки това в тях се открива значителен брой думи, които пазят общото си лексикално значение и звученето си. Към този пласт Г. А. Меновщиков отнася и числителните, които според него са се образували още в периода на териториална общност на ескимоските племена (Меновщиков 1956: 60). Етимологичният анализ на нумеративите в тези диалекти доказва, че към времето на образуването им ескимоският език е имал както богат лексикален запас, така и достатъчно развит граматичен строй. Извънредно интересно е и обстоятелството, че в ескимоските диалекти е заложена петичната бройна система, която се основава на броенето на пръстите на ръцете и краката. По въпроса за различните бройни системи и за мотивациите при броене вж. също Степанов 1989а, 1989б.

значим е фактът, че всички числителни редни са производни от бройните, като изключение правят *первый* и *второй*⁵.

Съществена характеристика на числителните редни е липсата на синоними⁶ или антоними и невъзможността те да бъдат част от такива лексикалносемантични гнезда, което е сред основните свойства поне на качествените прилагателни. От стилистична гледна точка числителните от всички разреди (без производните от тях деминутивни и аугментативни лексеми) се отличават с абсолютна неутралност – свойство, което отново не е присъщо на адективите.

Очевидно е, че за лингвистите, отхвърлящи наличието на редни числителни имена, водещ критерий е формата, при което се пренебрегва семантиката. По тази причина М. Ф. Лукин говори за омонимични флексии при числителните редни, като с това не само не оспорва съществуването им като лексикално-граматичен разред, но и го доказва (Лукин 1987: 48 – 50). Ако се следва формалната логика, би се стигнало до някои последствия за системата на езика, с които самите учени едва ли биха се съгласили. От чисто формално гледище лексемите от типа *больной, мастерская, рабочий* би следвало да се отнесат към прилагателните, а не към съществителните, каквито те в действителност са. При прилагането на критерия неизбежно ще се стигне и до

⁵ Някои учени етимологизират тези *numeralia ordinalia* по следния начин:

первый: старорус. (от XI в.) *първъ, първый* – „пръв“, „преден“, „древен“; индоевроп. корен **per-*: **perə* (: **př-*), равно на рус. *пере-*; староинд. *pūrva-ḥ* „намиращ се отпред“, „преден“, „първи“ (Черних 2001б: 20); родств. с древноинд. *pūrvas, pūrvyās*

преден, предишен, първи“, староперс. *parē*, тохар. А *pārvat* „най-стар“, тохар. В *pārweṣṣe* „първи“ (Фасмер 1987: 235);

второй: старорус. (от XI в.) и стб. *вѣторый* (**вѣторъ* не се среща в писмените паметници, но срв. *полтора* < **польвѣтора*); сравняват го с лит. *añtras, añtaras* „втори“, „друг“, латв. *otrs* „втори“, „друг“, старопрус. *antars*, старовисоконем. *andar* (свр. немски *ander*) „друг“, староинд. *antarāḥ* „друг“ (Черних 2001а: 172); вероятно от праслав. **vъtorъ*, родствено на староинд. *vītaras* „водещ нататък“, *vitarām* „нататък“, староинд. *āntaras* „друг“, *anyās* „друг“ (Фасмер 1986: 364 – 365).

⁶ За синоними, поне на пръв поглед, може да се говори (и то невинаги) при числителните *один* и *два*, когато се противопоставя непосредствено един предмет на друг, срв.: *этот = первый, тот/другой/иной = второй*. Ситуационната синонимичност на *второй* и *другой* се обяснява с етимологията на числителното, показана по-горе. Тук следва да се припомни и едно съществено обстоятелство, на което обръща внимание Ю. С. Степанов (Степанов 1989а: 59). В определени ситуации и на определен етап от еволюцията на броеното може да се наблюдава съвпадане на изчислявания предмет и количеството му, напр.: рус. *шаг, другой, третий...*; бълг. *чашка, две, три...*, но това е в типизирани операции.

преразглеждането на установената и почти общоприета класификация на частите на речта. Неминуемо това отчасти ще разколебае предложената от Л. В. Шчерба и утвърдената от В. В. Виноградов „категория на състоянието“, която в повечето случаи (но невинаги!) формално съвпада с класа на наречията.

Приведените доказателства вероятно не изчерпват всички възможни гледни точки. Те ярко показват две неща: несъстоятелността на отнасянето на редните числителни към прилагателните и необходимостта от разглеждането на езиковите абстракции двупланово – формално-семантично, в противен случай се стига до едностранчивост и необективност на лингвистичния анализ, което неминуемо води и до погрешна представа за функционирането на езиковата система.

ЛИТЕРАТУРА

Аванесов, Сидоров 1945: Аванесов, Р. И., В. Н. Сидоров. *Очерк грамматики русского литературного языка. Часть I. Фонетика и морфология.* [Avanesov, R. I., V. N. Sidorov. Oчерk grammatiki russkogo literaturnogo yazyka. Chast I. Fonetika i morfologiya.] Москва: Гос. уч.-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, 1945.

Азербает 1982: Азербает, Э. Г. К происхождению порядковых числительных в тюркских языках. [Azerbaev, E. G. K proishozhdeniyu porjadkovykh chislitel'nyh v tyurkskih yazykakh.] // *Вопросы языкознания*, 1982, № 4, 64 – 71.

Виноградов 1986: Виноградов, В. В. *Русский язык. Грамматическое учение о слове.* [Vinogradov, V. V. Russkiy yazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove.] Москва: Высшая школа, 1986.

Винтер 1989: Винтер, В. Некоторые мысли об индоевропейских числительных. [Vinter, V. Nekotorye mysli ob indoevropeyskih chislitel'nyh.] // *Вопросы языкознания*, 1989, № 4, 32 – 45.

Гърдев 2000: Гърдев, Ст. *Числото в реч. Функционално-семантичен анализ на квантификацията в българската книжовна разговорна реч.* [Gardev, St. Chisloto v rech. Funktsionalno-semantichen analiz na kvantifikatsiyata v balgarskata knizhovna razgovorna rech.] Русе: Лени-Ан, 2000.

Еделман 1975: Эдельман, Д. И. К генезису вигезимальной системы числительных. [Edelman, D. I. K genezisu vigezimal'noy sistemy chislitel'nyh.] // *Вопросы языкознания*, 1975, № 5, 30 – 37.

Жолобов 2001: Жолобов, О. Ф. Древнеславянские числительные как часть речи. [Zholobov, O. F. Drevneslavyanskije chislitel'nyie kak chast rechii.] // *Вопросы языкознания*, 2001, № 2, 94 – 109.

- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* [Kutsarov, Iv. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Лукин 1987:** Лукин, М. Ф. К вопросу о лексико-грамматическом статусе числительных в современном русском языке. [Lukin, M. F. K voprosu o leksiko-grammaticheskom statuse chislitel'nyh v sovremenном russkom yazyke.] // *Вопросы языкознания*, 1987, № 6, 43 – 51.
- Мажюлис 1956:** Мажюлис, В. П. Индоевропейская десятичная система числительных. [Mazhyulis, V. P. Indoevropеyskaya detsimalnaya sistema chislitel'nyh.] // *Вопросы языкознания*, 1956, № 4, 53 – 59.
- Меновщиков 1956:** Меновщиков, Г. А. Из истории образования числительных в эскимосском языке. [Menovshchikov, G. A. Iz istorii obrazovaniya chislitel'nyh v eskimosskom yazyke.] // *Вопросы языкознания*, 1956, № 4, 60 – 71.
- Николаев 2001:** Николаев, Б. *Българските числителни.* [Nikolaev, B. Balgarskite chislitelni.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2001.
- Ондрус 1978:** Ондрус, П. Место числительных в системе частей речи. [Ondrus, P. Mesto chislitel'nyh v sisteme chastey rechi.] // *Языкознание в Чехословакии. Сборник статей 1956 – 1974.* Под ред. на А. Г. Широкова. Москва: Прогресс, 1978, 352 – 356.
- Първев 1975:** Първев, Хр. *Очерк по история на българската граматика.* [Parvev, Hr. Ocherk po istoriya na balgarskata gramatika.] София: Наука и изкуство, 1975.
- Степанов 1989а:** Степанов, Ю. С. Счет, имена чисел, алфавитные знаки чисел в индоевропейских языках. [Stepanov, Yu. S. Schet, imena chisel, alfavitnye znaki chisel v indoevropеyskih yazykah.] // *Вопросы языкознания*, 1989, № 4, 46 – 72.
- Степанов 1989б:** Степанов, Ю. С. Счет, имена чисел, алфавитные знаки чисел в индоевропейских языках. [Stepanov, Yu. S. Schet, imena chisel, alfavitnye znaki chisel v indoevropеyskih yazykah.] // *Вопросы языкознания*, 1989, № 5, 5 – 31.
- Фасмер 1986:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка. Том I.* [Fasmer, M. Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka. Tom I.] Москва: Прогресс, 1986.
- Фасмер 1987:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка. Том III.* [Fasmer, M. Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka. Tom III.] Москва: Прогресс, 1987.
- Фортунатов 1957:** Фортунатов, Ф. Ф. *Избранные труды. Том 2.* [Fortunatov, F. F. Izbrannye trudy. Tom 2.] Москва: Государственное

учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957.

Чеснокова 1987: Чеснокова, Л. Д. Процесс счета и способы его выражения в современном русском языке. [Chesnokova, L. D. Protsess scheta i sposoby ego vyrazheniya v sovremennom russkom yazyke.] // *Вопросы языкознания*, 1987, № 6, 101 – 109.

Черних 2001а: Черных, П. Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка. Том I.* [Chernyh, P. Ya. Istoriko-etimologicheskii slovar' sovremennogo russkogo yazyka. Tom I.] Москва: Русский язык, 2001.

Черних 2001б: Черных, П. Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка. Том II.* [Chernyh, P. Ya. Istoriko-etimologicheskii slovar' sovremennogo russkogo yazyka. Tom II.] Москва: Русский язык, 2001.

Шведова, ред. 1982: *Русская грамматика. Том I.* [Russkaya grammatika. Tom I.] Ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука, 1982.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ТРАНСПОЗИЦИИТЕ ПО КАТЕГОРИЯТА РОД В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Радостина Колева
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

ON THE QUESTION OF TRANSPOSITIONS WITH THE CATEGORY OF GENDER IN BULGARIAN LITERARY LANGUAGE

Radostina Koleva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The current paper examines the problem of transpositions with the category of gender. The author tries to prove that the neuter is by no means neutral, as far as stylistics is concerned; that the unmarked grammeme, masculine, participates in transpositions; and that the category of gender has two specific features that make it different from all the other lexico-grammatical and morphological categories in Bulgarian.

Key words: gender, transposition, neutralization

Потенциалът на морфологичното равнище на езика за постигане на конотативен ефект все още не е достатъчно проучен в българската лингвистична литература. Когато се говори за транспозиции, по-често се имат предвид глаголните и рядко – именните форми. В настоящото изследване ще се спрем по-специално на транспозицията по категорията род на съществителните имена в българския книжовен език. Ще се опитаме да докажем, че средният род (*neutrum*) далеч не е неутрален в стилистично отношение, че формално немаркираният мъжки род участва в транспозиции и че категорията род притежава две особености при изграждането на транспозиции, които я отличават от останалите лексикално-граматични и морфологични категории в българския език.

Ив. Куцаров нарича транспозиция „употребата на един маркиран член във функциите на друг маркиран член или на главното значение на немаркирания член в една и съща морфологична категория“

(Куцаров 1999: 304). Според Р. Ницолова транспозицията на една грамема е „употребата ѝ в контекст, който противоречи на нейното основно значение – в него друга форма има своята основна употреба“ (Ницолова 2008: 156). В. Маровска нарича граматическа метафора или транспозиция „употребата на една граматическа форма вместо друга по някаква семантична аналогия между тях“ (Маровска 2007: 160). Обикновено се приема, че транспозицията е ограничена само в рамките на една категория.

За целта на настоящото изследване ще се спрем на някои особености на категорията род при съществителните имена. На първо място, както твърди Ив. Куцаров, тя не е морфологична, а лексикално-граматична (или класификационна) категория, тъй като при нея се противопоставят различни лексеми, а не словоформи (вж. Куцаров 1999). Според същия автор категорията е напълно лишена от семантично съдържание. Ние обаче се придържаме към тезата на М. Велева, че категорията род има семантика при съществителните имена за лица (Велева 1998: 14). Ако категорията е напълно десемантизирана, при нея не бихме могли да говорим за транспозиция, а Ив. Куцаров дава примери за транспозиция именно при категорията род (Куцаров 1999: 304).

Друг проблем при тази категория е разминаването между формална и семантична немаркираност – формално немаркиран е мъжкият род, а семантично немаркиран е средният род.

Най-очевидната и безспорна транспозиция при рода откриваме при употребата на женски род вместо мъжки, напр. *И той ми е една лекарка; Той е добра домакиня; Той е абсолютна лигла; кокетка* и др. Не считаме за нужно обаче да се спираме подробно на тази транспозиция, тъй като смятаме, че е достатъчно добре изследвана.

Според Ив. Куцаров, когато немаркираният член в общото си значение се употребява вместо маркиран член, не се наблюдава особен стилистичен ефект. Това явление се нарича *неутрализация* (Куцаров 1999: 302). При рода я наблюдаваме, когато мъжкият род се използва за означаване на звания, длъжности, професии, заемани и изпълнявани от жени. В този случай мъжкият род носи представата за човек изобщо, без оглед на пола. Ив. Куцаров смята, че това се дължи на стремежа към икономия в езика – мъжкият род е немаркираната, формално най-икономичната грамема и затова езикът я предпочита (Куцаров 2007: 557). Обикновено (но невинаги) съществителното от мъжки род е във функцията на приложение, напр. *проф. Иванова, доктор Николова, министър Петрова*. Понякога тази неутрализация се наблюдава в рамките на сказуемото, напр. *Мария е главен учител*.

Неутрализацията проличава най-ясно, когато я сравним с транспозиция, напр. *Тя е добър лекар; И той ми е една лекарка*. Ясно проличава липсата на експресия в първия случай и наличието ѝ във втория.

Неутрализация наблюдаваме също, когато субстантивати от мъжки род се употребяват за назоваване на лица без оглед на пола, напр. *Последният да затвори вратата; Луд умора нема; Обичай ближния си* и др.

Голям е потенциалът на думите от среден род за изразяване на емоционално-оценъчно отношение. Откриваме многобройни примери за транспозитивна употреба на тази група лексеми вместо лексеми от мъжки и женски род. Именно семантичната немаркираност на средния род му помага да участва толкова активно в транспозициите. Редица автори дават примери за подобна употреба на ср. р. при субстантивирание, напр. когато към малки деца се обръщат членове на семейството им: *„Ох, на мама доброто (добричкото, добринкото); На баба сладкото, къде си се мушнало пак!“*. Ефектът е израз на умиление, симпатия, разнеженост, затова понякога се използват умалителни имена; в тези случаи не забелязваме ироничност или пренебрежение (вж. напр. Маровска 2007: 179). Тук обаче откриваме обичайното умиление, което предизвикват у нас малките същества. Смятаме, че при тази употреба не се наблюдава транспозиция.

Друг е случаят, когато с лексеми от среден род се назовават възрастни лица от двата пола, напр. при субстантиватите, използвани като обръщения между влюбени: *мило, миличко*. В този случай е налице преносна употреба на граматичната форма, т. е. транспозиция.

Също транспозитивна е употребата на съществителни от среден род, често умалителни, използвани като обръщения при общуване между влюбени, напр. *пиленце, зайче, коте* и др.

Сходна е конотацията на средния род и тогава, когато възрастни мъж и жена се наричат един друг *моето момче, моето момиче*, а също и когато към възрастни жени се обръщаме с *момичета*, респективно към мъже – с *момчета*.

Умалителни съществителни от среден род като *учителче, журналистче, инженерче, приятелче* и др., употребени по отношение на възрастни лица, понякога говорят за младата възраст на лицето, но често се отличават с отрицателна експресия. Например, когато назовават лица според професията им, те намекват за неопитност, некомпетентност или липса на професионална етика, напр. *Онова журналистче наклепа безобразно уважавания гражданин Х*.

Обръщението *момче* понякога се използва снизходително спрямо млад, неопитен и наивен човек, например в стихотворение („Момче, ума си събери“) на П. Р. Славейков. С подобна конотация авторът употребява и деминутива *стихотворче*. Ясно личи назидателното отношение.

Би могло да се приеме, че когато се употребяват умалителни съществителни от среден род вместо съществителни от мъжки и от женски род, назоваващи възрастни лица, става дума за транспозиция (за богатата палитра от значения на умалителните имена вж. у Д. Чизмаров (Чизмаров 1978: 155 – 163). Л. Андрейчин изтъква една особеност при образуването на умалителни имена от мъжки род: най-често те сменят рода си в среден, докато съществителните от женски род обикновено запазват рода си (Андрейчин 1978: 100). Някои съществителни имена, като умалителните например, сякаш са специално пригодени, за да служат за целите на транспозицията. Повечето увеличителни съществителни, образувани със суфикса *-ище*, са от среден род и също по-лесно се поддават на транспозитивна употреба. Според Л. Андрейчин те се използват с пренебрежително значение (Андрейчин 1978: 103).

С положителна експресия се употребяват умалителните собствени имена, когато с тях се назовават възрастни лица от двата пола, напр. *Гошо, Митко, Меги, Гери* и др. Те приличат формално на среднородовите. Обикновено родът им съвпада с пола на лицето, но в някои случаи са в среден род, както в посочения от Ст. Стоянов пример: *Анчето е дошло самичко*. „В такива случаи доминира представата за дете и за думата *дете*, която е от среден род. Затова и съществителното лично женско име се явява в посочената употреба от среден род“ (Ст. Стоянов 1993: 204). Тезата, че в този случай става дума само за деца, по наше мнение е спорна.

Според Бр. Енглунд умалителните съществителни собствени имена, особено в разговорния език, често се отнасят към среден род. Те могат в един и същ текст да са ту от среден род, ту от мъжки и женски.

*„Но Катето, Катето не се предавало,
то настоявало и настоявало,
намерило кой да го подкрепи...“*

А по-нататък в същия текст четем: *„И тогава Катето насъбрала другарки...“* („История със знамена“ от Валери Петров) И в двата случая формата на съществителното собствено име *Катето* е употребена

транспозитивно, което свидетелства както за младата възраст на героинята, така и за подчертана симпатия към нея (Енглунд 1998: 16 – 17).

Ст. Буров отбелязва, че обикновено субстантивирани части на речта в среден род за означаване на възрастни лица от двата пола имат подигравателно, иронично, пренебрежително значение, напр.: *Онова черното пак те търси; Онова дребното ще ми скъса нервите*. Понякога субстантиватите в среден род се използват в ролята на прякори, напр. *Гошо Тъпото* (Буров 2004: 321). Смятаме, че средният род в този случай носи и идеята за незначителност на назованото лице. Може би на това се дължи отбелязаният от Ст. Буров факт, че децата не използват среден род, когато говорят за себе си в първо лице, навярно вече долавяйки пейоративната му семантика (Буров 2004: 327).

С пейоративно значение се използва субстантиватът от среден род в поговорките: *Русо гладно нема; Просто, па му лесно* и др. И мъжкият, и средният род при субстантивиране се използват, за да означат човек изобщо, но мъжкият род е неутрален, напр. *Обичай ближния си*, а средният род е натоварен с допълнително пейоративно значение, напр. *Пази, Боже, сяпо да прогледа*. Както отбелязва О. Йесперсен: „Нерядко е желателно и дори необходимо при обозначаване на живите същества да има думи, които не указват нищо за техния пол и биха били в еднаква степен приложими към същества от мъжки и женски пол“ (Йесперсен 1958: 269). Използването на мъжки род в този случай не носи особен конотативен ефект и може да се смята за неутрализация, а средният род е подчертано експресивен и употребата му следва да се определи като транспозиция.

Д. Чизмаров изтъква, че някои съществителни, с които се назовават предимно лица от мъжки пол, са от среден род поради ярко изразеното си неодобрително значение. Към тях се отнасят напр. *парвеню, протезе, копеле, диване, конте, келеме, мекере* и др. Според автора средният род дава възможност тези съществителни да се използват за назоваване на лица от двата пола, а също и на деца (Чизмаров 1978: 26 – 27). Сякаш някои съществителни в българския език са създадени специално така, че да служат за целите на транспозицията.

Смятаме, че значението „пренебрежителност“ на средния род се дължи на субективното отношение на хората към малките същества. Възрастните се отнасят с известно снизхождение към детето, подценяват го, то е малко, безпомощно, не знае, не умее да прави много неща и въобще е в известна степен непълноценно. Интересно е, че симпатията към децата навсякъде се подчертава, а за пренебрежение-

то към тях не се споменава. Всички примери за подобни транспозитивни употреби водят до заключението, че на съществителното в „неутралния“ среден род всъщност е най-трудно „да запази неутралитет“.

Субстантиватите в множествено число винаги означават множество обекти, но в една от употребите си среден род ед. ч. обобщава такова множество обекти, напр. *мало и голямо; куцо, къораво и сака-то* и др. Тази употреба може да се определи като експресивна (отново изпъква пренебрежително отношение), което ни дава основание да я смятаме за транспозиция.

Имаме основания да смятаме, че когато средният род се използва за обобщаване на множество обекти, е налице транспозитивна употреба на единствено вместо множествено число. В единствено число се използва именно среден род, защото това е семантично немаркираната грамема в категорията и се употребява за обобщаване на лица от мъжки и женски пол. В множествено число родовите различия се неутрализират.

Два примера за транспозиция на среден род срещаме в поемата „Калиопа“ на Яворов: *Пази старо грозно харо...* – думата *харо* е употребена в пейоративен смисъл. Тук наред с *транспозицията е използвана и градация, за да се засили контрастът с Калиопа* красна. Притегателната сила на образа на Калиопа трябва да е равна на отблъскващата сила на образа на стареца. По-нататък авторът продължава:

*Две сърца се знойно любят,
старо-харо ги дели...*

Обикновено транспозиция по категорията род се наблюдава само при съществителните имена за лица. Намеква се, че лицето притежава качества (предимно отрицателни), типични за представители на противоположния пол. При неутрализации и транспозиции по род забелязваме, че често лексикалната семантика на съществителното допълва граматичната. Употребява се съществително, което изразява качества, характерни за лице от противоположния пол, напр. *Тя е герой; юнак; боец* и др.; *Той е фръцла, кокетка, добра домакиня* (назованите качества не се свързват с представата ни съответно за жена и мъж) и др. Може да се каже, че в този случай се комбинират граматична и лексикална метафора. Смятаме, че такова съчетаване не се среща при транспозициите по никоя друга категория. Това се дължи на семантиката на съществителното име като част на речта: именно то представлява „понятие“ в най-пълния смисъл на думата. Има и още една причина: категорията род е

лексикално-граматична – както споменахме вече. Повечето езиковеди считат съществителни като *писател* и *писателка* за различни лексеми.

Съществителните, завършващи на *-ко*, *-льо*, *-чо*, напр. *лигльо*, *пъзльо*, *глупчо*, *господинчо*, *самохвалко* и др., макар че са от мъжки род, неслучайно са със завършек за среден род – качествата, които изразяват, не се свързват с представата за възрастен мъж. Тези съществителни са изключително експресивни – изразяват пренебрежение, ирония, подобно на съществителните от среден род, завършващи на *-ло*. Интересно е, че с наставката *-ло* се образуват нелични съществителни от глаголи за назоваване на уреда, с който се извършва действието, напр. *весло*, *гребло*, *бутало* и др. Със същата наставка, отново от глаголи, се образуват силно експресивни съществителни за назоваване на лица, като *плямпало*, *дрънкало*, *мрънкало*, *миткало* и др. Сякаш тези съществителни отново назовават „инструмента“ за извършване на действието. Някои словообразователни модели са специално създадени за постигане на силен конотативен ефект и ни се струва, че гореизброените се съчетават с маркерите на рода, за да служат за транспозитивна употреба.

Както вече споменахме, когато формално немаркираният член на категорията (в случая мъжки род) в общото си значение се употребява вместо маркиран член, се наблюдава неутрализация. Като дефинира този термин, Ив. Куцаров не споменава нищо за употребата на главното значение на немаркирания член вместо маркиран член. В такъв случай би следвало да е налице транспозиция. М. Велева изтъква, че има съществителни имена от мъжки род, с които винаги се назовават лица от мъжки пол (Велева 1998: 6). Част от тези съществителни, като лексемата *мъж* и някои роднински названия, имат съответни суплетивни варианти от женски род. Употребата на тези съществителни по отношение на жени е силно експресивна и можем да твърдим, че става дума за транспозиция, напр. *Питали радио Ереван: „Вера Маринова и Клара Маринова сестри ли са?“*. *Отговорът бил: „Не, братя са“*. Пример за такава транспозитивна употреба дава и М. Велева: *Тя е мъжът вкъщи* (Велева 1998: 6).

Транспозитивна употреба на мъжки род вместо среден откриваме във възклицанието: *Истински малък господин!*, употребено за малко момченце.

Стихотворението на Недялко Йорданов „Малкият мъж“ е изпъстрено с такива примери. Въпросният „мъж“ е петгодишният внук на поета. В куплета: *Малкият мъж, моят внук, моят двойник, / само че*

баровец, само че лорд, / страшен сладур, но и страшен разбойник, / мъж като мъж, недостъпен и горд, освен лексемата *мъж* транспозитивно са употребени съществителни, с които обикновено се характеризират възрастни мъже според дейността или общественото им положение: *баровец, лорд, разбойник*. По всяка вероятност се наблюдава транспозиция, когато наречем малко момченце *разбойник*. По-нататък в същото стихотворение се появява една героиня, която е наречена *малката мис*. Според нас съществителното *мис* също е употребено транспозитивно. Накрая момченцето и момиченцето са наречени *кавалерът и дамата*, т. е. отново се наблюдава преносна употреба на родовите форми.

Смятаме, че е налице транспозиция и когато с мъжки собствени имена се назовават жени, напр. *Тя е нероден Петко; Мария е истински Марко Тотев* и др. За съжаление, не открихме много примери за подобна употреба. Струва ни се, че в случая става дума по-скоро за недостатъчно използван потенциал на езика за транспозитивни употреби, които биха били още по-експресивни поради ниската си фреквентност. При транспозитивна употреба на немаркирания мъжки род вместо женски отново лексикалното значение на думите допринася за конотативния ефект.

Като формално немаркиран член на категорията, мъжкият род, материално най-икономичната грамема, встъпва в позиция на неутрализация. В качеството си на семантично немаркиран член обаче средният род също може да участва в неутрализации. Става дума да случаите, когато с лексеми от среден род, съдържащи информация за пола на лицето, напр. *момче, момиче, момченце, момиченце*, се назовават малки същества, без да се наблюдава особен стилистичен ефект.

Що се отнася до примерите, когато със съществителни от среден род, независимо дали указват пола на лицето – като горепосочените, или не, се именуват възрастни индивиди, смятаме, че може да се говори за транспозиция.

Вследствие на изложените факти можем да обобщим, че лексикалното, граматичното и словообразователното равнище на езика си взаимодействат при преносна употреба на граматическите форми. Това е една от характерните особености на категорията род в българския книжовен език.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1978:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. II изд. [Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*.] София: Наука и изкуство, 1978.
- Бояджиев 1999:** Бояджиев, Т. *Съвременен български език*. [Boyadzhiev, T. *Savremenen balgarski ezik*.] София: ИК „Петър Берон“, 1999.
- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*. [Burov, St. *Poznaniето v ezika na balgarite. Gramatichno izsledvane na kontseptualnata kategorizatsiya na predmetnostta*.] Велико Търново: Фабер, 2004.
- Велева 1998:** Велева, М. *Помагало по българска морфология. Имена*. [Veleva, M. *Pomagalo po balgarska morfologiya. Imena*.] Шумен: Алтос, 1998.
- Енглунд 1998:** Енглунд, Б. *Помагало по българска морфология. Имена*. [Englund, B. *Pomagalo po balgarska morfologiya. Imena*.] Шумен: Алтос, 1998.
- Йесперсен 1958:** Йесперсен, О. *Философия грамматики*. [Jespersen, O. *Filosofiya gramatiki*.] Москва: Издательство иностранной литературы, 1958.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Маровска 2007:** Маровска, В. *Стилистика на българския език*. [Marovska, V. *Stilistika na balgarskiya ezik*.] Пловдив: „КОТА Принт“ ООД, 2007.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Стоянов 1993:** Стоянов, Ст. *Грамматика на българския книжовен език*. [Stoyanov, St. *Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.
- Чизмаров 1978:** Чизмаров, Д. *Стилистични особености на съществителното име в българския книжовен език*. [Chizmarov, D. *Stilistichni osobenosti na sashtestvitelnoto ime v balgarskiya knizhoven ezik*.] София: Народна просвета, 1978.

ЦЕЛИ НА РЕКЛАМНАТА КОМУНИКАЦИЯ. КОНТЕКСТУАЛЕН СМИСЪЛ И ЕЗИКОВИ СТРАТЕГИИ

Гергана Петкова-Заралиева
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

PURPOSES OF ADVERTISING COMMUNICATIONS: CONTEXTUAL MEANING AND LANGUAGE STRATEGY

Gergana Petkova-Zaralieva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The paper tries to clarify the leadership role of the advertising appeal when creating an advertisement and its relationship to the success of the advertisement. We have summarized its main goals as well as the most important criteria for creating it, considering the target group of the advertised product. We have given examples of advertisements from various fields and we have made an analysis of their contextual meanings. We have also examined the linguistic strategies used in the advertising appeals we have quoted. The appropriate conclusions have also been drawn.

Key words: advertising appeal, purposes of advertising, contextual meaning, language strategies

Рекламният апел е ключово понятие за рекламата. Използваме го да обозначим най-важния мотив, с помощта на който изграждаме положителния имидж. Понятието идва от английски – „appeal“ – привличам.

Редица фактори влияят на ефективността на рекламата, но нито един от тях не допринася толкова за нея, колкото апелът. Можем да сгрешим много неща в рекламата и от това ефективността ѝ да не пострада фатално. Леталният изход за рекламата обаче в повечето случаи е функция от неправилния апел.

(Кафтанджиев 2013: 48)

От първостепенна важност за успеха на една реклама е какъв вид комуникация ще бъде избран като най-подходящ, за да обслужи нейните цели. Съществуват множество и най-различни начини за осъществяването на комуникативния акт в зависимост от това какъв ще е под-

ходът – психологически, социологически или някакъв друг. В този смисъл съставянето на чисто езиковата част от рекламата, нейният апел е един от основополагащите елементи за ползотворния финал.

Рекламата може да влияе на своите адресати чрез разнообразни способности: картини, икони, цветове, звуци, асоциации с миризми и други, но рекламният апел е този, който води всички получатели на съобщението в една конкретна посока, а именно внушението, че предлаганият продукт (стока, услуга или идея) е желан, необходим и ще допринесе с нещо добро за житието и битието на потребителя. Естествено, цялостният вид на рекламата е този, който създава пълна подсъзнателна картина, подтикваща нейния реципиент да стане консуматор на предлаганата стока, услуга или идея.

1. Цели на рекламната комуникация

Започвайки алгоритъма на създаването на рекламата в обратен ред, смело можем да заявим, че най-важната ѝ цел е крайният потребител. Той е този, който определя всеки останал детайл по пътя към готовия продукт. Важно е да се постави конкретна целева група, за която да се работи и чиито интереси да бъдат задоволени, защото реклама, която да удовлетвори всички, не може да бъде създадена. От друга страна, не можем да ограничаваме до безкрай кръга от хора, които ще се заинтересуват, защото целта на всеки рекламодател е да достигне до максимален брой потребители. От този в известен смисъл порочен кръг може да се излезе само след уточняването на фиксирани критерии, по които рекламата ще се таргетира.

По какви социо-демографски критерии можем да разделим целевите групи на рекламата, откриваме в статията на Хуан Сабате и Лопес „*El uso de los niveles de lenguaje en la comunicación publicitaria*“ („*Употребата на езиковите равнища в рекламната комуникация*“)¹. Той ни представя таблица, в която сравнява предлаганите критерии на няколко автори, а именно:

¹http://www.maecei.es/pdf/n6/articulos/el_uso_de_los_niveles_de_lenguaje_en_la_comunicacion_publicitaria.pdf

Автор	Матюс, Бузел, Леви, Франк	Кордоба Торес	Аакер – Майерс	Джон Уолтър Томсън	Лопес дел Кастийо	Марти и Кастел
Критерии						
Възраст	да	да	да	да	да	–
Пол	да	да		да	да	–
Местообитание	да	да	да	да	да	да
Икономическо равнище	да	да	да	да	–	
Социално рав- нище	–	да	да	да	–	да
Професия	да	–	–	да	–	да
Образование	да	–	да	да	–	да
Други	етнос	–	стил на живот	семејство	–	–

Изводите, които можем да си направим от представената таблица, са очевидни. От изключително значение за адресанта на рекламата са възрастта, полът и местообитанието на адресата, следвани от икономическото и социалното равнище и образованието. Професията и другите критерии не са от първостепенна важност.

Ще се опитаме да дадем като примери подходящи реклами, в които един или повече критерии са били преднамерено подбрани, за да стигнат до дадена таргет група.

Една от емблематичните рекламни кампании, насочени към точно определена целева група, е тази на безалкохолната напитка „Фанта“. По всичко личи, че във възрастово отношение те се стремят да достигнат до тийнейджърите. Техните реклами са или анимирани, или с реални герои, като самите те са младежи, които пресъздават различни типични ситуации от юношеския етап на живота. Чрез и със „Фанта“ младежите преодоляват по-леко всяко препятствие, изпречило се на пътя им, изглеждат „по-готини“ за своите връстници и най-важното – всичко се случва по много забавен начин. „Фанта“ превръща всяко едно досадно задължение в истинска веселба, дава стимул за движение, за положителни емоции и за живот.

Продължавайки да следваме критериите за създаването на рекламната кампания на „Фанта“, можем да кажем, че тя е насочена и към двата пола, които откриваме като присъствие в рекламните клипове. Относно местообитанието по-скоро се набляга на градската сре-

да, а икономическото и социалното развитие напомнят на тези на средната класа и съвсем обикновените младежи, които стават уникални и необикновени след употребата на въпросната напитка. Откъм образователна степен младежите в клиповете видимо са в гимназиален етап. Етносите, които са представени, са най-различни, тъй като ефектите от напитката си остават едни и същи, независимо от цвета на кожата на техните потребители. По този начин е обхваната и една по-голяма целева група, включваща младежите по целия свят.

2. Рекламни апели. Контекстуален смисъл

Смисълът, който се влага в текстовата част на рекламата, обикновено е многопластов. Играе се с думите и тяхното евентуално тълкуване от реципиента на посланието. Поради тази причина рекламните апели не могат да бъдат разглеждани буквално и трябва да търсим контекста, който е скрит в тях.

За тази цел ще разгледаме определенията за *контекст* и за *смисъл*, които са дадени в тълковния речник, а след това ще се опитаме да дадем едно общо определение за *контекстуален смисъл*, съотнесено с нуждите на конкретната статия:

- *Контекст* – 1. Спец. В езикознанието – част от текст около дума или израз, която определя или уточнява значението им.
- *Смисъл* – 1. Логическо съдържание, значение на дума, израз, текст.²

От дадените определения можем да заключим, че *контекстуалният смисъл* е това словесно поле, което доуточнява значението на дума или израз, разширява тяхното съдържание и значение и води техния адресат в определена посока, която обикновено е предварително и преднамерено зададена, особено що се отнася до рекламата.

Асоциациите, които предизвиква всяка реклама, както и умението да се долови скритият смисъл, са строго индивидуален процес за всеки индивид. Въпреки това с натрупването на житейски и лингвистичен опит по-голямата част от аудиторията стига до едни и същи интерпретации.

Ето и конкретни примери на апели на рекламите на „Фанта“, които, както уточнихме по-горе, са най-важната част за успеха и внушението на кампанията:

² Тълковен речник на българския език, <http://technik.info/%D1%81%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%8A%D0%BB>

- „Каквото и да се налага да правиш, направи го по-забавно с Fanta!“³
- „Fanta, весь летний ФАН от А до Я“ („Fanta, цяло лято забавление от А до Я“).⁴
- „Fanta, витамини в каждой бутылке!“ („Fanta, витамини във всяка бутылка!“)
- „Летом веселее с Fanta“ („Лятото е по-весело с Fanta“)
- „MORE Fanta. LESS serious“ („ПОВЕЧЕ Fanta. ПО-МАЛКО сериозност.“)⁵
- „JÚGALA (JUÉGALA) MEJOR con Fanta“⁶ („Проиграй я (ситуацията) по най-добрия начин с Fanta“)
- „Baila. Fanta“⁷ („Танцувай. Fanta“)
- „Más Fanta, más diversión“⁸ („Повече Fanta, повече забавление“)

Изброените примери за рекламни апели на „Фанта“ са насочени към различен вид аудитория, а именно – българската, англоговорещата, руската и испанската. Въпреки общия за всички тях мотив за безкрайно забавление определено се откриват и различни нюанси в зависимост от адресата. Това явление отново е в подкрепа на гореспомнатата таблица, където видяхме, че всеки един от представените автори е на мнение, че местообитанието е определящо за избора на рекламен подход.

Това къде живеем, възпитава у нас различен мироглед и светоусещане. Възпитанието в различни ценности и специфичен морал също е тясно свързано с местообитанието. Съзнавайки добре тези факти, създателите на рекламите са подхождали по индивидуален начин, в зависимост от това къде ще се излъчва техният продукт. Ще се опитаме да проследим някои от аспектите на народопсихологията, които се прокрадват във всеки един от дадените примери, както и контекстуалния смисъл:

³ https://www.youtube.com/watch?v=1ZcZ_su76lQ

⁴ Тук откриваме транслитерация на английската дума *fun* – забавна, веселие, която е използвана в руска реклама на Fanta.

⁵ https://www.youtube.com/watch?v=_tLdlJ4t-X0&list=PLbQk6_siseBxs_jgUkJc-N2Di7ZFYBQ1CW&index=1 – всички руски реклами на Fanta са взети от този рекламен микс.

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=Lksf0nGbOCQ>

⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=CKg52v4XCBg>

⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=ZPfOTekwI5Y>

- В клипа на българската реклама един тийнейджър проявява мързел, особено типичен за тази възраст. В първата ситуация младежът няма желание да разходи кучето, защото предпочита просто да си седи и да слуша музика. Във втората ситуация тийнейджърка не иска да изхвърли боклука по същата гореспомената причина. Рекламирамата напитка е тази, която ги стимулира и те с желание и удоволствие извършват иначе така досадните дейности от ежедневието.

- В руските реклами, които сме дали за пример, става въпрос най-вече за летния период, когато газирани напитки се консумират в по-големи количества. Тези реклами показват танци, игри, увеселителни паркове и всякакви други забавления, с които е нормално да се занимават младежите в тази възраст. В едната от рекламите се казва, че напитката е дори и полезна за здравето, защото е пълна с витамини. Какво по-хубаво от това да съчетаеш полезното с приятното!

- В англоезичната реклама закономерно откриваме нюанса за сериозното и хладно поведение на англичаните. С помощта на напитката те биха могли да се поотпуснат малко и да си позволят да се забавляват.

- В дадените примери за реклами на испански език виждаме така типичното за испанците „перчене“ и съревнование кой ще е „най-готиният“ в училище и ще пее в някоя банда или пък ще танцува. Този народ се е прочул с песните, танците и по-пламенния си нрав. За разлика от англичаните испанците се опитват да се забавляват с всичко.

Безспорно това е една изключително успешна рекламна кампания, завладяла много страни и насочена към една точно определена група. В този случай можем да кажем със сигурност, че водещият критерий е възрастта, а след това са и останалите.

В сферата на газирани напитки обаче от десетилетия има един лидер на пазара и той се казва „Кока-кола“. Ако амбициите на „Фанта“ са да достигне до една определена група, тази на тийнейджърите, то „Кока-кола“ иска да обхване всички възрасти, всички хора по света, както впрочем и целия свят. А когато и това не е достатъчно, животните, например белите мечки, също започват да консумират „Кока-кола“. Целите на тази компания са глобални и максималистични. В основата на всяка тяхна рекламна кампания са семейството и щастието от живота. Поради невъзможността да поместим тук целите им рекламни клипове, отново ще спрем поглед на апелите, които те отправят, а именно:

- „*Open happiness*“⁹ („Отвори път на щастието“)

Чрез употребата на напитката позволяваме на щастието да ни завладее. Изпълнени с приятни емоции, ние заразяваме и всички около нас с тях. Това, към което всеки от нас се стреми през целия си живот, вече е на една ръка разстояние – бутилка с „Кока-кола“.

- „*Taste the feeling. Share the feeling*“¹⁰ („*Опитай чувството. Сподели чувството*“)

Смело можем да заявим, че това е контрареклама на тази на „Фанта“. В рекламния клип откриваме отново група младежи, които си общуват чрез емотикони от шишетата на „Кока-кола“. Двама от тях осъществяват флирт, който завършва успешно и те си тръгват заедно. Пред погледите на своите връстници те се проявяват като много готини и реализирани. Музиката, която звучи, е същата като тази от клиповете на „Фанта“.

- „*Taste the moment*“ („*Опитай момента*“).¹¹

В този рекламен клип виждаме основно млади хора в разгара на лятото, които се забавляват или преживяват някакви вълнуващи моменти, естествено, с „Кока-кола“ в ръка. Тяхната национална принадлежност и цвят на кожата са най-разнообразни, което отново ни говори за това, че брандът иска да изпрати посланието си до хората по целия свят.

- „*Together is Beautiful*“¹² („*Да сме заедно, е прекрасно*“)¹³

Поредният рекламен клип, който, възхвалявайки дружелюбната и гостоприемна Америка, е събрал в себе си лица от множество националности – индийци, евреи, араби, чернокожи и много други. Това, което ги събира и ги прави щастливи, е „Кока-кола“.

Можем да даваме множество примери на реклами на „Кока-кола“, но така или иначе посланието на всяка една от тях е сходно. Ако разгледаме апелите им, спрямо гореизложената таблица, всяко от посланията им е с абсолютно глобален смисъл.

Във възрастово отношение те засягат всички – от малки до големи, цялото семейство е събрано около масата на всеки един от големите празници (Коледа, Великден и т.н.) и употребява газиранията напитка.

⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=3-3WgGGEqWM>

¹⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=zRRm1Kpx5zQ>

¹¹ <https://www.youtube.com/watch?v=F411acOyIzw>

¹² <https://www.youtube.com/watch?v=LhP5sDUnF6c>

¹³ Преводите на рекламите на „Кока-кола“ са мои – Г.П.-З.

Спрямо местообитанието също няма ограничения. То може да е от Северния полюс до най-топлите и слънчеви плажове или в уютната семейна среда“, на което и да било жилище по целия свят.

Икономическото и социалното равнище, професията и образованието не са изнесени на преден план, защото се смятат за маловажни. Всеки един човек може да се наслади на напитката, без да имат значение неговият социален статус или занимания. „Кока-кола“ обединява всички под мотото за пълно щастие и вечна наслада.

Етносът също не е от значение, напротив, демонстративно е показано, че всеки, независимо от произход и религия, може да подаде ръка на „различния“ до себе си, защото всеки има правото да се почувства щастлив и обичан.¹⁴

Освен тази рекламна кампания, която, както видяхме, се стреми да докосне всички възможни потребители, има и много такива, които са по-тясно адресирани, например към мъжкия или към женския пол. По този въпрос отново можем да открием стриктна класификация в книгата на Христо Кафтанджиев „*Образът на жените в рекламата или как да унищожим мъжете*“, където той обяснява за необходимостта от „сегментация“ на потребителите, тъй като те не са една еднородна маса:

Значение на сегментацията по отношение на женските потребителски групи

...жените (като абсолютна стойност) са най-важната потребителска група. Причините за това са поне три:

1. жената е обикновено финансовият министър вкъщи
2. жената пазарува с по-голямо удоволствие и с по-голямо желание от мъжа
3. жената е тази, която в повечето случаи взема решенията за покупка.

(Кафтанджиев, 1998: 158)

Именно тези са причините, поради които най-големият брой от рекламни кампании следва да са ориентирани към жените. Дали рекламираният продукт ще е прах за пране, парфюм, козметика, дреха, лекарство и какво ли още не, най-често се очаква от дамите, че ще проявят интерес и съответно ще закупят стоката.

¹⁴ Анализът, направен относно рекламните клипове на „Фанта“ и „Кока-кола“, е на базата на тези реклами, чиито апели са приведени като примери.

Интересен момент е, че поради по-нежните си, изваяни и закръглени форми женското тяло е основен обект на изразяване и в рекламите, адресирани към мъжете, и в тези, предназначени за тях самите.

Всеизвестен е фактът, че двата пола имат съвсем различен начин за възприятие както на самите себе си, така и на околния свят. Това е една от причините, поради които психологическите подходи при рекламите, адресирани към жените и мъжете като потребители, са доста различни.

Едни от силните женски черти са харизмата и обаянието, майчинството и майчинските грижи, присъщи само за тях, а оттам и олицетворението на живота и животворящата сила, необходимостта от закрила и сигурност, защото са „слабият пол“, и т.н.

Един от ярките примери за женско присъствие в рекламите, адресирани отново към тях, са рекламите за бебешки пелени и детски храни. В тези случаи образът на жената е по-скоро на втори план, като съпровождащ този на детето. Майките са олицетворение на безусловната любов и грижа, тези, които искат най-доброто за своя наследник, и естествено, основният потребител на този тип продукти.

По-голямата част от реклами, свързани с детски продукти, са насочени към жените като потребители, тъй като те се грижат за разпределянето на семейния бюджет и набавянето на необходимите артикули за децата. Рекламите от своя страна ни показват едни безкрайно щастливи и спокойни деца, а именно това иска и всяка майка за своите.

Една от най-големите рекламни кампании за пелени е на Pampers¹⁵. Ето няколко примера за техни рекламни апели:

- „1 Pampers = 1 сухая ночь“ („1 Pampers = 1 суха нощ“)¹⁶
- „Спокойные ночи. Счастливые дни“ („Спокойни нощи. Щастливи дни“)¹⁷
- „Pampers. Love, sleep & play“ („Pampers. Любов, спане и игра“)¹⁸
- „Más horas de juego. Más magia“ („Повече часове игра. Повече магия“)¹⁹

¹⁵ Наименованието на търговската марка Pampers няма да бъде транслитерирано на български, тъй като е станало нарицателно за всички детски пелени за еднократна употреба, т.нар. езиково явление синекдоха.

¹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=0nEJ5ssc5FA>

¹⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=ed4w8xtxvI8>

¹⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=UOdT6cMT67M>

¹⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=0vkfhz1flb8>

- „*Escucha tu bebé. Elige Pampers*“ („*Послушай твоето бебе. Избери Pampers*“) ²⁰

Можем да даваме още много цитати на рекламни апели, но така или иначе внушението на всеки един от тях е: добър сън и игри – щастливи деца. Това от своя страна означава щастливи родители и най-вече майки, защото те се занимават целодневно с отглеждането на децата, поне през първите години.

Дадохме именно този пример, защото майчинството е една специална част от живота на жените и е отредена само за тях. За останалите аспекти от човешкия живот е все по-трудно да се каже къде точно е границата и кои продукти са изцяло в интересите на дамите и кои – в интересите на кавалерите.

Други приоритетно вълнуващи жените продукти са гримове и козметиката, въпреки че вече има и реклами за мъжки кремове за лице и ръце, шампоани и др. Женските образи в рекламите за гримове и козметика излъчват красота, свобода, вдъхновение, собствена идентичност, лекота, характер и какво ли още не. Всичко това ни напомня на една пълна пъстра палитра, от която можем да изберем за себе си най-доброто и да бъдем харесвани и желани, естествено, с помощта на рекламирания продукт, например:

- „*Natura. Bien está bien*“ („*Natura. Добре е да е добре*“) ²¹

Младата дама в тази реклама на „Натура“ не спира да подскача игриво и въодушевено, всичко покрай нея е цветно и магическо. Тя има своя собствена индивидуалност, излъчване и чар. Тя е красива и свободна.

- „*Share your epic lash selfie*“ („*Сподели своето епично селфи на мигли*“) ²²

В тази реклама на „Макс фактор“ част от името на спиралата за очи „*epic*“ е използвано и за рекламния апел, което е често срещан похват. Във видеото е акцентирано на очите на млада красива жена, която си прави селфи, за да покаже колко прекрасни мигли има вследствие на употребата на въпросната спирала. Тя е толкова възхитена от тях, че иска да ги сподели със своите приятели.

- „*Your dreams – our inspiration*“ („*Вашиите мечти – наше вдъхновение*“) ²³

²⁰ https://www.youtube.com/watch?v=5B0esdw_f8A; преводите са мои – Г. П.-З.

²¹ <https://www.youtube.com/watch?v=bNmT9I7YzrI>

²² <https://www.youtube.com/user/MaxfactorUK>

²³ <https://www.youtube.com/watch?v=mztFDPpHJjU>

Реклама на „Орифлейм“, в която една млада красива дама ни разказва приказка за червилото на своите мечти. Това е червилото, което ще задоволи всяко едно женско изискване и ще допринесе за един завършен и перфектен външен вид.

- „Avon, ти правиш всичко красиво“

Отново реклама на червила, този път на „Ейвън“. Богата гама от цветове, която ще задоволи всеки вкус – текстура с кашмирена мекота и перфектна хидратация.

Могат да се дават безброй примери на реклами за грим, козметика, бои и други разкрасяващи артикули, но при всички тях ще намерим сходни женски образи – красиви, чаровни, щастливи, свободни, различни и т.н. Подобни внушения носят и рекламите на парфюми, на дамско бельо, на дрехи, на обувки, на чанти и др. При тях основните социо-демографски критерии са: на първо място – полът, и след това – възрастта. Другите остават на втори план и не са толкова важни.

В още едно друго поле на изразяване жените са по-важният фактор, а именно модата. На този етап нежният пол продължава да е много по-заинтересуван от дрехата, нейната актуалност и възможността тя да подчертава красотата и да изразява някакво социално и икономическо положение. По този въпрос Х. Кафтанджиев споделя следното:

Вестемната знаковост (дрехата като знак) е от ключово значение за жената и е много по-важна за нея в сравнение с мъжа. Основната причина е свързана с някои архетипови женски характеристики. Според тях най-ценното качество на жената е нейната красота. Именно чрез дрехите тази красота може да бъде изразена и дообогатена много ефективно.

(Кафтанджиев 1998: 144)

Чрез грима, прическата и най-вече дрехите жената владее както „силния пол“, така и умее да впечатлява и предизвиква завист и в своя собствен. Дрехата дава самочувствие и увереност, прави добро или лошо първо впечатление, тя е нашата втора кожа, която прикрива срамежливата ни голота и ни предпазва от околния свят.

Модата дори позволява на жената да изземе и типично мъжките дрехи, та дори и мъжките функции в обществото. На един мъж обаче това не му е позволено, тъй като обществените предразсъдъци и табу-та веднага ще го заклеймят. Няма мъжка дреха, която да не може да бъде облечена от жена и това да се възприеме нормално. Така поне стоят нещата в нашето общество. Един мъж, облечен с пола, и със су-

тиен обаче винаги ще ни шокира малко или много и ще ни наведе на по-специфични размисли за неговата сексуална ориентация.

Многопластовият женски образ се разгръща в рекламата не само в ролята на майка и на съблазняваща красавица, но и на домакиня. Образът на домакинята може да бъде открит в много от рекламите на кухненска посуда, на хранителни продукти, на уреди за дома и др. При тях освен образа на жената най-често можем да открием и този на семейството. За разлика от гореизброените реклами, в тези, свързани с домакински дейности, можем да видим и жени в по-зряла възраст.

3. Езикови стратегии

Освен статичните и динамичните образи, с които може да борави една реклама, от изключителна важност са и словесните послания, които тя ни изпраща. Често в тях са използвани специални езикови стратегии, които да повлияят подсъзнателно или да предизвикват някаква асоциация в нашия мозък. В рекламните апели могат да се открият най-различни стилистични фигури, изрази и устойчиви словосъчетания, както и техни модификации, инверсии, чуждици, неологизми и много други.

Куриозен момент при рекламните апели е, че не само те могат да се възползват от вече съществуващи езикови единици и словосъчетания, но и те самите могат да създадат нови такива, които да се заемат в живия език. Интересно проучване по този въпрос е направила Веселка Ненкова в своя труд *„La manipulación creativa de las unidades fraseológicas en el lenguaje literario, periodístico y publicitario“*:

El éxito comercial de los productos depende en gran medida de las campañas publicitarias, por eso los textos tratan de ser novedosos y llevar a la acuñación de una nueva expresión fija. Algunos de los eslóganes publicitarios más conocidos –que últimamente tienden a convertirse en expresiones fijas en Bulgaria– son, por ejemplo, **върхът на сладоледа** (tr. lit. la cima del helado) que proviene del anuncio del helado Delta у **мъжете знаят защо** (tr. lit. los hombres saben por qué), del anuncio de la cerveza Kamenitza.

(Nénkova, 2016: 102)

Търговският успех на продуктите зависи до голяма степен от рекламните кампании, затова текстовете се опитват да бъдат новаторски и да водят до създаването на ново устойчиво словосъчетание. Някои от най-познатите рекламни слогани, които напоследък имат тенденция да се превръщат в устойчиви словосъчетания, са например **върхът на сладоледа**, което произлиза от реклама на сладолед Delta, и **мъжете знаят защо** – от реклама на бира „Каменица“.

И ние ще се опитаме да направим кратък анализ от езикова гледна точка на рекламите, чиито апели приведохме като пример. Ще споменем отново само онези, при които откриваме нещо по-интересно, което излиза от стандарта, или е някакъв по-специфичен похват за привличане на вниманието на реципиента на рекламата.

Кампаниите на „Фанта“ определено ще оставят отпечатък най-малкото в разговорния език. Оттам идват изрази като: *Фанта фантазирай*, *Фанта прическа*, *Фанта ФАН* и др. В примера, който беше даден от нас – „*Fanta, весь летний ФАН от А до Я*“ („*Fanta, цяло лято забавление от А до Я*“), е направена асоциация с английската дума *fun* – *забава, забавление, развлечение, приятно прекарано време*, която по правопис се различава от името на марката, но не и по звучене. Поради голямата популярност на тази английска дума тя е изписана даже и на кирилица, но отново е лесно разпознаваема. Освен английската заемка откриваме и израза „*от А до Я*“, който и ние също имаме в българския език. *От А до Я* означава от началото до края, изцяло, напълно, изчерпателно или казано с друг такъв израз – от игла до конец.

Чрез тези езикови похвати рекламата внушава едно нескончаемо забавление, което ще се осъществи по всякакви начини и ще продължи цялото лято, а думата ФАН ще стигне до всички младежи, към които е адресирана рекламата, защото тя е част от техния сленг и е близка до тяхното светоусещане.

В следващата реклама на „Фанта“ откриваме две безглаголни изречения, съставени само от наречие и съществително име – „*MORE Fanta. LESS serious*“ („*ПОВЕЧЕ Fanta. ПО-МАЛКО сериозност/сериозен*“). Те ни звучат стегнато и ясно, като изпуснатите глаголи при тях се подразбират – *тия (ни)* и *съм (ще си)*. По-кратката фраза стига по-лесно и по-бързо до слушателя, като същевременно е достатъчна, за да създаде цялостна картина в представите му. Същия езиков феномен откриваме и в последния рекламен апел на напитката, който сме дали като пример, където изречението отново е безглаголно – „*Más Fanta, más diversión*“ („*Повече Fanta, повече забавление*“).

В примера „*Baila. Fanta*“ („*Танцувай. Fanta*“) изречението пък е само от един глагол в повелителна форма за 2 л., ед.ч. и е безподложно, но от формата на глагола става ясно, че е изпуснато местоимението „*ти*“. Този тип изречения внасят динамика от своя страна и отново са достатъчно описателни, за да стимулират нашето подсъзнание.

В рекламните апели на „Кока-кола“ откриваме дори метафори: „*Open happiness*“ („*Отвори (път на) щастието*“), „*Taste the feeling. Share the feeling*“ („*Опитай чувството. Сподели чувството*“), „*Taste*

the moment“ („Опитай момента“). Щастие, чувство и момент са абстрактни съществителни имена, които обаче са определени и могат да се отворят или опитат.

„*Together is Beautiful*“ („Да сме заедно, е прекрасно“) е безподложно изречение, което обединява по този начин всички ние в себе си, като така достига до максимален брой хора и се отнася за всички тях.

В примерите за рекламни апели на Pampers откриваме аналогични езикови стратегии, както при тези на „Фанта“. Отново безглаголни изречения („Спокойни нощи. Щастливи дни“, „Pampers. Любов, спане и игра“, „Повече часове игра. Повече магия“), заповедни форми („Послушай твоето бебе. Избери Pampers“) и дори математически символи, показващи ни, че цяла една спокойна нощ сън е равна на нищожната цена само на една пелена („1 Pampers = 1 суха нощ“).

Сходни езикови тенденции се откриват и в рекламите за гримове, където пак имаме наличие на безподложно изречение („*Natura. Добре е да е добре*“), безглаголно изречение („*Вашият мечти – наше вдъхновение*“), употреба на епитет, който придава хиперболизиран смисъл („*Сподели своето епично селфи на мигли*“), и олицетворение, където марката на продукта е разпозната като вършител на действието и по този начин са ѝ придадени човешки черти („*Avon, ти правиш всичко красиво*“).

4. Изводи

- От всички способности, които рекламата използва, за да постигне целите си, най-важна е езиковата част, а именно рекламният апел.
- Преди да се започне работа по дадена реклама, най-важното е да се определи целевата група, към която тя ще е насочена.
- Безспорно най-важните критерии за определянето на целевата група са възрастта, полът и местообитанието.
- Всяка една рекламирана стока, услуга или идея цели да ни убеди, че чрез рекламирания продукт ние ще покажем най-доброто от себе си и ще преживеем най-добрите емоции, а околните ще ни се възхищават.
- Жената е един от най-често срещаните обекти и субекти на рекламните кампании дори и когато се рекламират продукти за мъже или деца.
- От езикова гледна точка в дадените примери на рекламни апели бяха открити следните явления: навлизане на нови устойчиви словосъчетания, употреба на вече утвърдени устойчиви словосъчетания,

безглаголни и безподложни изречения, заповедни форми, употреба на епитети, метафори и олицетворение.

ЛИТЕРАТУРА

Кафтанджиев 2013: Кафтанджиев, Хр. *Хармония в рекламната комуникация*. [Kaftandzhiev, Hr. *Harmoniya v reklamnata komunikatsiya*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, стр. 48 – 49.

Кафтанджиев 1998: Кафтанджиев, Хр. *Образът на жените в рекламата или как да унищожим мъжете*. [Kaftandzhiev, Hr. *Obrazat na zhenite v reklamata ili kak da unishtozhim mazhete*.] София: Princeps, 1998.

Ненкова 2016: Nénkova, V. *La manipulación creativa de las unidades fraseológicas en el lenguaje literario, periodístico y publicitario*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016.

Сабате и Лопес 1997: Sabaté i López, J. El uso de los niveles de lenguaje en la comunicación publicitaria. // *Questiones Publicitarias* nº6, MAECEI, 1997, 87 – 98 < http://www.maceei.es/questiones_publicitarias6.html> (11 окт. 2016)

Тълковен речник на българския език: *Речник на думите в българския език*, <http://rechnik.info/%D1%81%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%8A%D0%BB> (20 юни 2017)

**МЕСТНИТЕ ИМЕНА В ГРАД СЪЕДИНЕНИЕ ПРЕЗ ПРИЗМАТА
НА ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОМЕНИ, КОИТО ПРОТИЧАТ
В НАСЕЛЕНОТО МЯСТО**

Красимир Коилов
Институт за български език, БАН

**THE LOCAL NAMES IN THE TOWN OF SAEDINENIE IN
THE LIGHT OF THE DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE AREA**

Krasimir Koilov
Institute for Bulgarian Language, BAS

Demographic processes taking place in the region of Plovdiv (and nationwide) affect the number of toponyms used by locals. Local names on the territory of the town of Saedinenie are a collection of many diverse onyms which reflect local characteristics, values and traditions in naming. By way of analyzing mikrotoponyms the settlement can trace its significance to the cultural and historical memory of our land.

Key words: Saedinenie, demography, toponyms, field study

Съединение е едно от българските селища, които пазят до ден днешен своите традиции, изградени на сериозния исторически, културен и духовен потенциал, натрупан през годините на развитие. То играе важна роля в българските земи от най-древни времена, та чак до нашето съвремие, с ключова позиция в националнообединителните събития на народа ни. Разположен е в Южна България, Горнотракийската низина. Намира се в Пловдивска област, на 27 км северозападно от Пловдив. Административен център е на община Съединение, обособена като самостоятелна административна единица на 26 декември 1978 г. с Указ № 2294 на Държавния съвет на НРБ.

Старото име на град Съединение е Голямо Конаре. В неговото землище се откриват следи още от най-ранните култури в развоя на човечеството – новокаменната, каменно-медната, бронзовата и желязната. В древността земите са били населени от траките, за което сви-

детелстват множеството надгробни и други могили (над 100, като голяма част от тях са проучвани). При редица археологически разкопки в района са открити старинни монети, части от оръжия и древни съдове от IV – III в. пр. н.е. Също е засвидетелствано и римско присъствие – в местността „Чамашки висини“ е открито съкровище, състоящо се от гърне, пълно с монети, на които са изобразени няколко римски императори. Създаването на самото селище става по време на османското владичество. По исторически данни районът е бил благоприятен за коневъдство. Имало е голям чифлик за отглеждане на коне за османската армия. С течение на времето много от селяните, работещи в чифлика, се заселват в района му. Така селището става най-голямото в околността и получава името Голямо Конаре. Голямоконарци участват активно в борбата за извоюване на духовна и национална независимост: откриват килийно училище, построяват църква, създават читалище. Тук Апостола на свободата Васил Левски намира благодатна почва за изграждането на революционен комитет, съставен от ревностни привърженици на идеята за национална независимост (Дочев, Илиев 1985: 7).

През 1885 г. голямоконарци начело с войводата Чардафон Велики вземат дейно участие в съединението на Княжество България и Източна Румелия. Конницата на Чардафон Велики тръгва на 5 септември 1885 г. от Голямо Конаре, а на 6 септември с помощта на пловдивския гарнизон сваля от власт пловдивската управа, назначена от османското правителство. Този исторически факт дава основание на Президиума на Народното събрание на Народна република България да преименува с. Голямо Конаре на гр. Съединение с Указ № 828 от септември 1969 година. Оттогава градът носи името Съединение, а датата 5 септември е обявена за празник на общината (Стоичков 2008: 14).

Малко се знае за миналото на с. Голямо Конаре. До нас не са стигнали никакви писмени документи. Можем да градим своите заключения само върху онова, което е дошло като предание. След 1480 г. завоевателите успели да колонизират околностите на Пловдив с преселници – малоазийски турци. Може би тогава са образувани и коневъдните гнезда наново или като са възстановени стари такива. Почти все в онова време възникнали селища с име Конаре, след това добили за различаване едно от друго прибавени към тях прилагателни: Пищигово, Куртово, Доганово (Мало), Ръжево, Катунско и Манолско, а на най-голямото от тях вече дали прилагателното име „голямо“. Първите сигурни писмени сведения за Голямо Конаре се откриват на 23 август 1838 г., когато султан Махмуд разрешава на голямоконарци да ремон-

тират църквата „Св. Георги“, без обаче да се отклоняват от размерите на храма, т.е. дадено е разрешение за ремонт на порутена стара църква. Историческите извори сочат, че през 1839 г. е построена нова, с ново име – „Св. Атанасий“ (Дочев, Илиев 1985: 10 – 11). Днес можем да получим информация за Съединение основно от малко на брой запазени архиви, излязла от печат научна и мемоарна литература, посветена на миналото на селището, периодичния печат и други документи и материали. Предимно тези източници предоставят данни за конкретен етап от развоя на град Съединение, по-конкретно ключовата му роля за акта на съединението между Княжество България и Източна Румелия на 6 септември 1885 година. Тук е мястото да се отбележи трудът на Донко Дочев и Йордан Илиев „История на град Съединение“ като произведение, което се опитва да обхване най-пълно развоя на селището. Авторите са се позовали на редица източници, помещаващи се в частни сбирки, изворови материали и множество документи, поради което монографията им има всички достойнства на едно качествено краеведско (многоаспектно) проучване, което е крайно важно за характера на настоящото изследване. Въпреки това историографските изследвания за Съединение си остават малко на брой.

Навярно където сега се простира селото Голямо Конаре (дн. Съединение) землището е било покрито с непроходима гора, толкова гъста, че не могло да се преминава през нея, а дърветата в нея били с диаметър от 2 до 3 метра. Между големите дървета е имало тучни поляни и затова Голямо Конаре било предпочетено за развъдно място на царски коне. Може би още след турското нашествие тук е било определено място за турски коневъдни станции, или може да е служило за същата цел още в старо българско време, а турците само да са продължили завареното коневъдство. Преобладаващият дървесен вид бил брястът, затова селото било наричано от турците „Кору кьой“ – *горско село* или по-точно „Караагач кору кьой“ (*брястова гора/село*). Първоначално, докато се е състояло от петнадесетина къщи, са го наричали „Конаре“, но когато към края на XVIII в. то се разраснало като бележито селище, започнали да го наричат „Голямо Конаре“, за разлика от другите пет Конарета във Филибелийката кааза (Пловдивската околия) (Дочев 1985: 14 – 16). Само за няколко века селището променя името си четири пъти. Известни са ойконимите – *Конаре, Голямо Конаре, Корукуьой* и *Съединение*, но за съжаление, не са открити писмени свидетелства за по-ранни названия, дадени от обитателите на тези земи преди османския период (тракийски, римски и т.н.), чиито материални останки се откриват в неговото землище.

Според административното деление, установено от временната руска администрация след Руско-турската освободителна война, Овчехълмието, или турското „Коюн тепе наясъ“, образува отделна административна околия. Голямо Конаре – като център на Овчехълмската административна околия – е било седалище на всички учреждения на околията. През 1901 година тя е била закрыта и селището е причислено към Пловдивска околия. Централният площад, който сега е наречен „Съединение“, преди се е наричал с простото име „Поляна“. И сега мнозинството от населението на гр. Съединение все още го назовава със старото му име, което е историческо. Там на 5 септември 1885 година е провъзгласено съединението на Източна Румелия с Княжество България. По средата на „Поляната“ е имало могила. Названието „Поляната“ вероятно е дадено, защото около могилата не е било обрасло с гора както другаде. По-късно могилата е била разкопана и околностите изравнени (Дочев, Илиев 1985: 48).

От проведено теренно проучване се установи намаляване на населението на града поради естествени биологични причини и миграция на лица към други населени места заради липсата на стабилен източник на доходи. Откриват се пустеещи къщи. Рядко се регистрират миграционни процеси в рамките на населеното място. Доминира българският етнос (90%), а ромският е умерено застъпен (10%). Не се откриват представители на други етнически групи. Традиционно вероизповедание на територията на община Съединение е източно-православие. Това се потвърждава от архитектурата и факта, че църквите, строени по време на османското владичество, са вкопани. На територията на общината съществуват в малки размери и други вероизповедания, а именно католицизъм и ислям.

Както се вижда, Съединение е едно от богатите културни средища по нашите земи, което лесно може да бъде потвърдено и при разглеждането на местните названия, съхранени в неговото землище. Обект на нашето изследване ще бъдат местните названия в землището на град Съединение и по какъв начин те се повлияват от демографските процеси, които протичат в населеното място. Насочването към подобна тематика цели да опише и класифицира микротопонимите на споменатото селище, което ще доведе до първото им подробно разглеждане и проучване. В темпорален аспект няма как да се ограничим само със съвременното състояние на названията, тъй като голяма част от тях пазят „живи“ разновидности от по-стари времена (нещо характерно като цяло за науката ономастика – историческият аспект в развоя на онимите не би могъл да се пренебрегне и да останем само в настоящето). Оттук

следва да бъдат приложени синхронноописателният и диахронният метод. Анализът на микротопонимите ще бъде осъществен от няколко различни езикови гледища, което ще очертае и структурата на настоящото изследване. От своя страна микротопонимите са названия на неголеми географски обекти, които имат тясна сфера на своята употреба, функциониране само в пределите на малка територия, познати са само на ограничен кръг от хора (Чолева-Димитрова 2002: 23).

Доброто местоположение и приемствеността през вековете са предпоставка град Съединение да съхранява почти непокътнати своите ценности и традиции, които са достигнали до нашето съвремие. То безспорно е културно средище, предизвикващо интерес за изследване от различни научни гледни точки – историческа, етнографска, археологическа и т.н., поради натрупаното в неговото землище немалко количество разностранен емпиричен материал. Проучването на подобни български селища има своя приносен характер, тъй като, от една страна, се обогатява съвременният научен фонд, а от друга, те ще се увековечат в културно-историческата памет на народа ни и няма да бъдат забравени.

В следващия анализ на събрания емпиричен материал са представени микротопонимите от Съединение, които не са в своя пълен обем (ще бъдат включени в бъдещо по-подробно изследване), а само в представителна извадка, имаща за цел да илюстрира голямото онимно разнообразие в землището му.

Семантична класификация на местните названия

А. Деапелативни теренни имена

Семантичната класификация на теренните имена в сравнение с другите класификации на видовете топоними е най-богата. Въз основа на произхода на теренните имена (т.е. от какъв вид име са образувани) и мотивите на номинация названията им могат да се проследят като топографски и имена във връзка с човешката дейност. Земеличните (както някои изследователи ономасти наричат топографските названия) имена съсредоточават вниманието си върху физико-географските особености на съответния регион, които са мотивирали оними (географски термини, названия на почви, растения, животни, особености и местоположение на местностите и др.). След групата на топографските названия важно място заема и групата на културните названия, които със своето разнообразие са огледало на човешката дейност в природата и по-конкретно – на битовата, на стопанската дейност през различните исторически периоди, тясно свързана с рели-

гиозния мироглед или с духовната култура на хората (Димитрова-Тодорова 2012: 116, 117):

– имена по географски термини – *Съртът*;

– имена от особености на почви и минерали или във връзка с техния цвят – *Буфкача, Комсала (Комсалът), Каратопрак* (черна земя), *Червенака, Червен бряг*;

– имена според особения вид на местността или на обект в нея, или в резултат на метафоричен пренос – *Бозалъците, Геренски алчак, Гредата, Дългата могила, Кабаур, Кадън тепе, Коджа алчак, Криво път, Купищата, Миселима* (от тур. *mi selim* – наводнение), *Новината, Папуча, Плетевуня, Пояса, Правият път, Равнакът, Саите, Скорчов прялог, Чашата на язовира, Чумашка висина*;

– имена по местоположение спрямо други обекти – *До Зърнени храни, До карьерата, Зад Дънека, Зад Зайкови, Пред ДЗС, Пред летището*;

– имена от названия на растения и дървета – *Гъсти каваци, Елтица, Калугерски дъб, Меретев бряст, Мутафски дъбчета, Немски бряст, Събев дъб, Тафров дъб, Точов бряст, Чапкънски бряст, Червен бряст*;

– имена от названия на птици, животни и техните обиталища – *Мечкарница*;

– имена за разделяне на земята на дребни участъци поради частната собственост и нейното наследяване – *Меразите, Тошков слог*;

– имена за уедряване на земите чрез обединяването им в трудовокооперативни земеделски стопанства (ТКЗС) в близкото минало – *Кооперативни тръни*;

– имена във връзка с вида на засажданите места – *Божова градина, Доева градина, Ликова градина, Тертипска градина, Трионска бахча*;

– имена във връзка с овощарството и с вида на плодните насаждения – *Алова черница, Гишина круша, Димови круши, Крушакът, Черешите, Черногорска вишина*;

– имена във връзка с лозарството – *Новите лозя, Старите лозя*;

– имена във връзка с местата за паша – *Доротлийски ливади, Герена*;

– имена във връзка с различни домашни животни – *Конските дупки, Пилчарници*;

– имена във връзка с наличието на водоснабдителен обект (много често се наблюдава вътрешносистемна транспозиция от хидронимния пласт топоними, които мотивират и ороними, названието на вод-

ния обект се изравнява с това на сухоземния) – *Баленцов кладенец, Богданов кладенец, Ботев кладенец, Влашки кладенец, Гълъбов кладенец, Джапунски кладенец, Димов кладенец, Кадън дере, Карагъзов кладенец, Къор дере, Помпена станция, Попов кладенец, Сухата чешма, Трионски кладенец, Тунчов кладенец, Чумашки кладенец, Ячов кладенец;*

– имена във връзка със занаятите – *Зайкова воденица, Попска воденица;*

– имена във връзка с пътища, пътни съоръжения, крайпътни наблюдателни постове, бродове и т.н. – *Друма (Друмът), Кулата;*

– имена във връзка с производството на тухли, керемиди и цигли за строителството – *Керемидчията;*

– имена във връзка с гробове, гробища, некрополи и лобни места – *Бели гробища, Гуджова могила, Кукулашева могила, Моллова могила, Овчарска могила, Рошава могила, Рунташки могили, Три могили, Трънджийски могили, Юрукова могила;*

– имена във връзка с поселищните отношения в миналото, свидетелстващи за наличието на селища в миналото – *Юртът.*

Б. Деантропонимни теренни имена

Посесивните теренни имена от единични антропоними много добре представят частнособственическите отношения в миналото, които след политическите промени през 1989 година отново се възстановяват в България. Те най-често носят в себе си името на собственика на местността, която именуват, или името на собственик на обект в нея (Димитрова-Годорова 2012: 122):

– от лично име – *Бояница, Росенките;*

– от фамилно име – *Геразов паметник, Чоковица, Кичушки трън;*

– от жителски имена – *Кавакдерски път* (пътят, който води до село *Тополи дол*, а старото му име е *Кавак дере*), *Пициговски път, Точиларски път;*

– от етноними – *Татарското.*

От направената семантична класификация на 106 микротопонима можем да открием някои изводи с интра- и екстралингвистичен характер.

1. В структурно отношение топонимията на Съединение е в дисонанс с утвърдените модели в онимната система в землището на Пловдивския регион. От едночленни имена са възникнали едва 10 от

всички проучени 106 онима, или приблизително 12%, като по-голямата част от общия им брой са нечленувани.

2. Преобладаващата част от съществителните нарицателни имена, с които се означават географски обекти, растителен и животински свят и нарицателни с културно-историческо значение, са със суфиксални изменения, което показва недотам старинната лексика, залегнала в местните названия на Съединение.

3. Демографското състояние на населеното място следва общите развойни тенденции, характерни за българското землище – намалява населението по естествени биологични причини. Ясно изразена е миграцията извън рамките на града, защото липсва стабилен източник на доходи. Рядко се регистрира обратният процес – заселване в пределите на селището.

4. От изследваните 104 (ексцерпирани от различни източници) топонима 97% все още имат жива употреба сред населението. Останалите 3% са посочени от информаторите като непознати. Въпреки демографските процеси (застаряване на населението и миграция към други населени места в България и извън нея), протичащи в населеното място, местните названия са запазили своя изконен произход и автентичен изговор в непроменен вид. В речта и в традициите на именуване не са навлезли нови названия – неоними.

ЛИТЕРАТУРА

Архив: Архив на секция „Приложна ономастика“ на ИБЕ към БАН. [Arhiv na sektsiya „Prilozhna onomastika“ na IBE kam BAN.]

Димитрова-Тодорова 2012: Димитрова-Тодорова, Л. *Собствените имена в България (Изследвания, анализ, проблеми)*. [Dimitrova-Todorova, L. *Sobstvenite imena v Bulgariya (Izsledvaniya, analiz, problemi)*.] София: Емас, 2012.

Дочев, Илиев 1985: Дочев, Д., Илиев, Й. *История на град Съединение*. [Dochev, D., Iliev, Y. *Istoriya na grad Saedinenie*.] Пловдив: Хр. Г. Данов, 1985.

Стоичков 2008: Стоичков, Р. Как се правеше Съединение. [Stoichkov, R. *Kak se praveshe Saedinenie*.] // *С-е-д-е-м*, № 43, 22 – 28 окт. 2008, с. 14.

Указ 1969: Указ № 8282. [Ukaz № 8282.] // *Държавен вестник*, № 68, 29 авг. 1969 г.

Чолева-Димитрова 2002: Чолева-Димитрова, А. *Селищни имена от Югозападна България. Изследване. Речник*. [Choleva-Dimitrova, A. *Selishtni imena ot Yugozapadna Bulgariya. Izsledvane. Rechnik*.] София: Pensoft, 2002.

ИНТОНАЦИЯТА И ПОВТОРЕНИЕТО КАТО МАРКЕРИ НА КВАЗИВЪПРОСИТЕЛНОСТТА

Аксения Тодорова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

INTONATION AND REITERATION AS QUASI-INTERROGATIVE SENTENCE MARKERS

Akseniya Todorova
Constantine of Preslav University of Shumen

The paper deals with quasi-questions in Bulgarian colloquial speech. These are interrogative sentences by form only (not by content), and unlike real questions, they do not seek information from the interlocutor but have other communication purposes. The factors that determine the quasi-interrogative nature of these sentences are diverse and their usage is complex. The paper analyzes the intonation and reiteration as syntactic markers of colloquial quasi-interrogative sentences.

Key words: *quasi-interrogative sentence, quasi-interrogative marker, intonation, reiteration*

Анализът на въпросителните по форма изказвания с невъпросителна функция показва, че те съдържат в структурата си някои общи граматически характеристики, заради които изказванията се определят като квазивъпросителни. Факторите, които обуславят квазивъпросителността, са многообразни и най-общо могат да бъдат обозначени като синтактични, лексикални, контекстови и екстралингвистични. Тяхното действие е комплексно и нито един не може да се разглежда изолирано от останалите. Например в диалогичното единство

- *Аз не вярвам да започнат скоро да санират //*
- *Е как не вярвааи / като на Мариини блока вече са го почнали//*

квазивъпросителното изказване оформя началото на репликата реакция. Маркерите на квазивъпросителността тук са няколко. Невъпро-

сителната употреба се подсказва на първо място от интонацията, която не е интонация на същинско въпросително изказване. Наличието на повторение на част от предикатната структура на репликата стимул е втори белег за невъпросителната употреба на изказването. Въпросително оформеното изказване е построено по модела *как* + V_{II} (повтарящ се елемент от стимула), който по своя характер като фразеосхема е още един знак на невъпросителността на изказването. Фразеосхемата носи отвлечено значение и в случая изразява несъгласие и изненада с твърдението на събеседника. Наличието на частица *е* към въпросителната дума също допринася в изказването да се изрази субективно отношение. На последно място по изразяване, но не и по важност е наличието на мотивиращо изказване след квазивъпроса. То вече по директен начин показва, че с въпросително оформеното изказване не се търси попълване на липсваща информация, а се представя субективното (силно емоционално) отношение на говорещия.

Обект на настоящото изложение са интонацията и повторението като част от синтактичните маркери на квазивъпросителността в разговорната реч.

1. Интонацията като маркер на квазивъпросителността

Ш. Бали отбелязва, че в обичайната речева практика е почти невъзможно да се зададе въпрос, който да има чисто разсъдъчен характер. „В огромния брой от случаите (хората) изразяват с него една или друга потребност или желание, което неизменно е свързано с емоции“ (Бали 1961: 309). Авторът смята, че *интонацията* на тези изказвания, „както и въобще на всичко в езика, е призвана да предаде тези чувства“, разглеждани от него като „косвени експресивни средства“ (Бали 1961: 290 – 309).

Общопризнато е, че интонацията е един от главните признаци на изречението (ГСБКЕ 1983: 24). Под интонация К. Попов разбира „движението на тоновете, промените на гласа по височина, сила и тембър, мелодията, темпото и паузите на речта, логическото, емфатическото и фразовото ударение“ (ГСБКЕ 1983: 24 – 25). Според автора „интонацията играе особена роля, когато формално-граматическите средства на изречението са недостатъчни. Тогава тя добива структурно значение: чрез нея едно съобщително изречение може да се превърне във въпросително, подбудително или възклицателно“ (ГСБКЕ 1983: 25). Две от четирите функции на интонацията, очертани от К. Попов, са свързани с изразяване на „волево-емоционалната страна на речта“, както и с „изразяване на „оценъчно или модално отношение

към действителността“ (ГСБКЕ 1983: 25). Интонацията е тази, която „актуализира съобщението, превръщайки го в комуникативна единица“ (Цонев 2007: 24).

Важен принос за изучаването на интонацията има Й. Пенчев¹, който е и автор на частта за интонацията във фонетичния том на Академичната граматика на българския език. Според Й. Пенчев множествата от интонационни признаци могат да се обобщят в две основни групи: *синтактични интонационни признаци*, които разграничават комуникативните типове изречения – височина, ударение и граница (с пауза); *атитудиялни интонационни признаци*, показващи отношението на говорещия, модално-емоционални признаци – регистър, гръмка, удължаване, темп и емфатично ударение (ГСБКЕ 1982: 258). И двата типа интонационни признаци имат отношение към разглежданата тема. Действието на синтактичните признаци е свързано с факта, че изказванията са въпросително оформени. Същевременно квазивъпросителните структури не задават въпрос, а са по функция съобщителни, възклицателни, подбудителни. Тук именно се добавя действието на атитудиялните интонационни признаци, което е свързано със специфичната субективна и емоционална наситеност и употреба на квазивъпросите.

Й. Пенчев наблюдава особен тип интонационен контур на въпросително оформено изказване с *модална употреба*. Той обосновава как интонацията може да се разглежда като маркер на квазивъпросителността, като я дефинира така: „[...] интонацията е модална, когато влиза в противоречие със синтактичната форма на комуникативния тип по цел на изказването“ (Пенчев 1980: 146). Според изследователя съпоставянето на нормалната за даден комуникативен тип интонация с изменената ситуация при същата синтактична форма е средство за разпознаване (или въвеждане) на модалност в изказването. С други думи, когато въпросителното по форма изказване чрез интонацията получи друга комуникативна цел – например подбуда, интонацията е средството, което дава знак за тази промяна. Например въпросително оформеното изказване: **Няма ли да затваряш вече прозореца / че умрях от студ** // може да бъде изговорено с умолителна интонация и да изрази учтива молба, но може също и да съдържа груби нотки на подбуда за извършване на действието, както и нетърпение действието да бъде извършено в най-кратък срок.

¹ Вж. Пенчев 1980.

Ст. Стойков смята, че в българския език чрез понижаването на тона в изречението се „изразява увереност, сигурност“, чрез задържането на тона – „неувереност, колебание“, а чрез силното повишаване на тона – „учудване“ (Стойков 1966: 156 – 157).

Квазивъпросите без въпросителна дума имат възходяща интонация в края, разграничаваща ги от съобщителните изказвания, с които иначе биха имали еднаква структура. И при двата структурни вида квазивъпроси атитудиялните интонационни признаци внасят субективно-емоционалното отношение на говорещия.

Характеристиката на интонацията като маркер на квазивъпросителността показва пъстра картина. Интонацията е единствен маркер в изказвания без въпросителна дума, употребени като реплика реакция в диалогичното единство и изградени като независими от стимула изказвания, напр.:

- *Влака закъснял със сто и двацет минути //*
- **Сериозно?!**

Интонацията в подобни изказвания е възходяща, с повишаване на тона и силен акцент върху последната ударена сричка. Този интонационен контур изразява предимно учудване от казаното от събеседника. Самата реплика обикновено е кратка, често еднословна, изградена от наречие за логическо уточнение. Възможни са и други постройки на репликата с елементи, предопределени от съдържанието на разговора:

- *...и като влезли във влака / имало толкова хора / че трябвало да пътуват в тоалетната //*
- **Наистина?!**
 - *Преди три седмици беше фестивала //*
 - **Верно?!**
- *Защо така не ми върви тая игра //*
- **Ами на мене?!**
 - *Напръскай с Райд и затвори //*
 - **Из къщи?!**

Възходящ интонационен контур имат и репликите реакция без въпросителна дума, но структурно зависими от стимула, тъй като повтарят някаква негова част, напр.:

- *Дядо знаеш ли какъв пелин направи //*
- **Ма дядо ти?!**
 - *Налей една ракия да пия / ади //*
 - **Ракия?!**

Тези случаи са изключително често срещани, в тях интонацията е водещ маркер на квазивъпросителността, но подкрепен от повторението. От стимула се повтаря по правило рематичната част, изразяваща същини и факти, спрямо които вторият събеседник изразява несъгласие, учудване или просто възражение, вж. съответно:

- *Как да не се записва бе //*
- **Записваш?!**
 - *Накрая ще се съгласиш //*
 - *Аз да се съглася?! Никога //*
- *Нещо гоблени ...//*
- *Не //*
- **Не?!**

Среща се повторение и на целия стимул. В тези случаи реплика-та повторение е със задължителна промяна на низходящата интонация с възходяща. Така видът на интонацията определя квазивъпросителния ѝ характер, напр.:

- *Утре в шест часа тръгвам аз //*
- **Шест часа утре тръгваш?! Що тъй рано //**
 - *...така ходя на работа //*
 - **На работа ходиш тъй?!**
- *Щях да си купя Сейко за петнайсет лева //*
- **Да си купиш Сейко за петнайсет лева?!**

Друг тип мелодичен контур имат квазивъпросите с въпросителна дума. Тук интонацията също е важен маркер на квазивъпросителността, защото именно тя различава същинския въпрос от квазивъпроса, срв: *На кого говориш така?* (въпрос) и *На кого говориш така?!* (= *Не можеш да ми говориш така*); *Да излъжа ли?* (въпрос), *Да излъжа ли?!* (изненада); *Струва ли си?* (въпрос), *Струва ли си?!* (= *Не си струва*).

Структурно квазивъпросът може да се проявява в монологично изказване или във всяка от репликите на диалогично единство. Когато е в репликата реакция, той може да е независим по строеж от стимула или пък да се изгражда чрез повторение на различни части от предходната реплика, вж. съответно:

- **Оная Мария какво ми се фука //** *Да не е нещо повече от мене //* *Айде де //*
- *Здравейте //* **Що спите бе //** **Я кое време е //**
 - *Не стим бе //*
- *Най ме е яд / че ме прави на будала//*
- *Стига и ти //* **Можеш ли да затвориш на хората устата //**
 - *При баба си не си ли ходил //*

- *Ами кога да отида // Не съм // Изпити...//;*
- *Ама си готов да излъжеш //*
- *Да излъжа ли // Няма такова нещо //*.

Удължаването на вокали е също характерна част от интонационната характеристика на разглеждания тип изказвания. Удължаването като маркер на квазивъпросителността най-често се среща при крайните гласни на пълнозначни въпросителни думи, употребени самостоятелно. Специфичната интонация и удължаването изразяват обикновено несъгласие със събеседника, напр.:

- *Щял да хваща направо самолета / едва го разубедили //*
- *Какво-о-о // Той да не е луд //*
 - *Вчера се събирали на заседание и го гласували //*
 - *Кога-а-а // Че той беше в командировка //*.

В изказвания със структура само от частици с помощта на експресивна интонация и удължаване на вокалите също се постига квазивъпросителен характер от вида:

- *Добре / и нейните там да сложа / триста и петдесет / четиристотин лева за десет човека //*
- *Е и-и-и?! Това колко е // Десет пъти по-малко //*
 - *Щото е празник / не се ядосвай / а //*
 - *Ъ-ъ?! Ко да се ядосвам // Аз днес колко пъти го бих //*
- *Ма направо прекали вече // Това да направя / онова да ти донеса // Нещо друго да искаш // А-а-а?! //*

Част от интонационната характеристика са и паузите между частите на изказването, които накъсват изказа – знак за особено емоционално състояние на говорещия. По този начин обикновено в монологични изказвания се изразяват колебание между едно или друго твърдение, психическо напрежение, омаловажаване на изобразяваните реалии, несигурност в истинността на изказваното и под., вж.:

- *Вчера .../ кога /... днеска .../ изхвърлям боклука и гледам...//;*
 - *Ами да .../ аз колко време ... чаках да дойдеш .../ ти ... //*
- *Искаш ли // ... знаеш ли какво // ... Аз имам оферта // Ако искаш ...//;*
 - *В моя среда ми беше много приятно // Просто .../ толкова години... / колко .../ аз откак съм родила Ивановина ... / с колеги много рядко се виждам //*
- *Абе тука / преди една седмица / ... кога беше ... / абе не можах да го изгледам цялото //*.

В разговорната реч не са редки и случаите, когато квазивъпросите са незавършени изказвания – било защото продължението е ясно,

било защото то не е важно за комуникацията. Съответно и интонацията, с която те се изказват, е „отворена“ в края, напр.:

- С това „Крадецът на праскови“ въобще .../ толкова трудно не знам откога не съм писала / с такъв труд и с такава мъка // И то да кажеш / че съм написала нещо / пет-шест листа / **то колко**...//.

Интонацията като синтактичен знак за квазивъпросителността на изказването е значима, но не изолирана характеристика на този вид изказвания.

2. Повторението като маркер на квазивъпросителността

В структурата на разглежданите изказвания много често присъстват повторения от различен характер, което естествено води до наблюдения върху ролята им като маркер на квазивъпросителността. Повторенията могат да бъдат с диалогично и монологично проявление, като и при двата вида интонацията е важен съпътстващ фактор.

2.1. Основен случай са диалогичните повторения. Те представляват „един от най-разпространените начини за реализиране на синтактичната зависимост между репликите на диалогичното единство“ (Савова 1982: 149) и това е подробно обяснено в лингвистичната литература (вж. напр. Йотов 1966; Маринова 1970; Лазарова 1979; Савова 1982, 1983, 1986). Повторенията имат основно свързваща функция между репликите на диалогичното единство, но са и „в най-широк смисъл израз на отношението на втория говорещ към казаното от първия“ (Савова 1986: 28). Повторенията въпроси според изследователите са въпросителни само формално, тъй като, независимо че съдържат във формата си въпросителна дума, са невъпросителни по съдържание (вж. Рестан 1969, Савова 1986). Най-общо в обяснението на явлениято се акцентира върху транспозицията на специфичната въпросителна форма, която в комбинация с повторение на различни елементи от стимула служи за предаване на особена емоционална реакция на говорещия. По този начин в разглеждания тип въпросително оформени изказвания повторението става маркер на квазивъпросителната им употреба.

Повторението не следва да се разглежда самостоятелно и независимо от останалите маркери на квазивъпросителността. Квазивъпросителната реакция със структура на различни по характер повторения от стимула на диалогичното единство имат и специфична интонационна характеристика. Наблюденията на Й. Пенчев върху модални употреби на немодални структури – каквито са повторенията въпроси – показ-

ва, че основното им смислово съдържание може да се подсилва с модифициращи интонационни средства: за въпроси, с които се иска повтаряне на информацията – висок завършек; за внасяне на неодобрение или несъгласие – с възлизане на тона в края на изказването; ако въпросът се състои само от една дума, удължаването е задължително, за да се оформи основният интонационен тип (ГСБКЕ 1982: 272).

Според И. Савова репликите с повторение на елемент от предходната реплика или на цялата предходна реплика от гледище на съдържанието не носят ново съобщение. „Тяхната роля е в непосредственото емоционално оцветено реагиране на казаното, в експресивното изразяване на одобрително или неодобрително отношение към факти, станали известни чрез репликата стимул“ (Савова 1982: 151). Чрез тях се изразява преобладаващо отрицателно отношение – несъгласие, изненада, омаловажаване, колебание и др.; в други случаи повторенията само запълват паузи – с цел печелене на време за обмисляне на понататъшно изказване.

Квазивъпросите повторения от този вид очертават два случая:

2.1.1. В първия случай репликата реакция представлява „чисто“ повторение на нещо от изказването на събеседника – квазивъпросът „копира“ части от стимула, без да добавя нещо друго.

В случаите с „чисто“ повторение е важно дали повторението е реакция на съобщително, или на въпросително изказване от стимула. Когато стимулът е съобщително изказване, повторението е интонационно оформено квазивъпросително изказване със завишаване тона на повторения елемент (именна или глаголна част) и изразява изненада, напр.:

- *Вече ѝ давам кисело мляко / супичка ...*
- *Супичка?!*
 - *Септември / октомври / няма да мога //*
 - *Няма?!*
- *Шест часа са били тука ...*
- *Шест часа са били тука?! И не са се обадили...//*
 - *Ще дойдат утре //*
 - *Ще дойдат утре?!*

Когато стимулът на диалогичното единство е същинско въпросително изказване, квазивъпросът от реакцията може да го повтори изцяло или частично. В зависимост от интонацията говорещият може да изрази изненада от зададения въпрос (изненада, че събеседникът пита за ясни неща), раздразнение от въпроса, срв.:

- *Кой ти каза //*
- **Кой ми каза!** // *Ами че целият град говори //*;
 - *За кой Гошо говориш бе //*
 - **За кой Гошо!** // *Абе от вашия курс Гошо //*

Интонация на „нормални“ въпросителни изречения имат, от друга страна, „чисти“ повторения, които се използват, за да отложат отговора на зададения въпрос, докато той бъде обмислен и оформен, напр.:

- *Кога беше това //*
- **Кога беше?** // *Ами ... има два-три месеца оттогава //*;
 - *Колко струва //*
 - **Колко струва?!** *Милиони //*;
- *Виждал ли си Виктор //*
- **Виждал ли съм Виктор?** *Де да го знам ...//.*

2.1.2. Втори случай представляват повторенията, при които към повторената част в репликата реакция се добавя въпросителна дума, напр.:

- *Ще дойдат утре //*
- **Как утре //**;
 - *Ние ги посрещнахме на автогарата снощи //*
 - **На автогарата ли //** *Те не пътуваха ли с влак //*

Стимулт на диалогичното единство може да бъде съобщително изказване, напр.:

- *Не знам / обаче на Обзор плажа е много хубав //*
- **На Обзор ли //** *Вие не бяхте ли на Поморие //*;
 - *Не знам / обаче на Обзор плажа е много хубав //*
 - **Как на Обзор //** *Вие не бяхте ли на Поморие //*
- *Не знам / обаче на Обзор плажа е много хубав //*
- **Къв Обзор бе //** *Вие не бяхте ли на Поморие //*

Стимулт може да бъде и въпросително изказване, напр.:

- *Що се смееш сега //*
- **Що се смея ли //** *Ти поглеждал ли си се в огледалото //*;
 - *Що се смееш сега //*
 - **Е как що се смея //** *Ти поглеждал ли си се в огледалото //*

В квазивъпросите повторения от разглежданите видове могат да се използват различни въпросителни думи, оформящи синонимни квазивъпросителни структури, което показва, че не видът на въпросителната дума, а цялата конструкция с повторението е маркер на квазивъпросителността.

2.2. Друг тип са монологичните повторения. Те се появяват в изказване на един и същ говорещ, като представляват повторение на предходна част от същото изказване. Квазивъпросите повторения имат интензифициращ характер. Повторените части могат да са в контактна позиция или да са отдалечени едно от друго, напр.:

- *Ние снощи трите ходихме на „Бохеми“// седяхме и нали всички си тръгнаха*
/ ... / и ний **ко да прайм // ко да прайм // то жив човек нямаше // ...;**
 - **Кво да прая сега // Кво да прая // да сляза на Орлов мост и после пеша да зацепа //...**;
- *Те там са събрани кой знае откъде // **Ти да не мислиш** / че тия са с докторска степен // **Да не мислиш ...// само фасона им ...//;***
 - *Вие тапи ли имате в ушите си / или нарочно така // **Да ви го напиша да си имате бележка // че аз не съм извършител на това ...// Да ви го напиша //.***

Повторението най-често е двукратно в рамките на репликата, но може да бъде и многократно, както в примерите:

- *... и тя като някоя фея .../ из гората ...//*
- **Що да не се правят на луди // нали си вземат парите ... // **Що да не се правят на луди бе // ... хич не им пука ...// **Що да не се правят на луди // ще се правят и оттатък //.******

2.3. Специфичен смесен вид повторение представляват случаите на поява на монологично повторение в реплика реакция на диалогичното единство, която сама по себе си е изградена с повторение на елементи от предходната реплика и с добавен въпросителен елемент, тип:

- *Що // Сега не си ли оправихте отношенията //*
- **Какво да оправим // Какво да оправим //**
- *Де да знам бе //...*
 - *Ами тогава що отменихте пътуването //*
 - **Какво пътуване бе // Какво пътуване // Само до пътуване ми беше тогава // Оня мрънка / малката болна / работата ми накамарена...//.**

Такива диалогично-монологични повторения са по-рядък случай, но повторението в тях е изключително мощен квазивъпросителен маркер. От една страна, втората реплика реагира емоционално на казаното от събеседника, а от друга – монологичното повторение в самата нея интензифицира ефекта на натрупаните емоции толкова пъти, колкото е повторението.

Като обща констатация от направените наблюдения може да се заключи, че интонацията и повторенията от различен тип са едни от най-ярките сигнализатори за невъпросителна употреба на иначе въпросителни по форма изказвания.

ЛИТЕРАТУРА

- Бали 1961:** Балли, Ш. *Французская стилистика*. [Bally, Ch. Frantsuzskaya stillistika.] Москва: Издательство иностранной литературы, 1961.
- ГСБКЕ 1982:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 1. Фонетика*. [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom I. Fonetika.] София: Издателство на Българската академия на науките, 1982.
- ГСБКЕ 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 3. Синтаксис*. [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom 3. Sintaksis.] София: Издателство на БАН, 1983.
- Йотов 1966:** Йотов, Цв. Към проблема въпрос и въпросително изречение. [Yotov, Tsv. Kam problema varpos i varpositelno izrechenie.] // *Годишник на СУ, Факултет по славянски филологии*. Том 60, 1, 1966, 609 – 641.
- Лазарова 1979:** Лазарова, А. Бележки върху контрадикцията в диалогичната реч. [Lasarova, A. Belezhki varhu kontradiktsiyata v dialogichnata rech.] // *Български език*, 1979, кн. 2, 147 – 153.
- Маринова 1970:** Маринова, Й. Структурни типове изречения във въпросно-отговорната форма на диалога. [Marinova, Y. Strukturni tipove isrecheniya vav varpositelno-otgovornata forma na dialoga.] // *Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“*. Том VIII, кн. 1, 1970/1971, 316 – 341.
- Пенчев 1980:** Пенчев, Й. *Основни интонационни контури в българското изречение*. [Penchev, Y. Osnovni intonatsionni konturi v balgarskoto izrechenie.] София: Издателство на БАН. Институт за български език, 1980.
- Рестан 1969:** Рестан, П. *Синтаксис въпросителного предложения*. [Restan, P. Sintaksis voprositel'nogo predlozheniya.] Oslo: Universitetsforlaget, 1969.
- Савова 1982:** Савова, И. Характеристика на репликите-повтори в диалогичната реч. [Savova, I. Karakteristika na replikite-povtori v dialogichnata rech.] // *Български език*, 1982, кн. 2, 149 – 156.
- Савова 1983:** Савова, И. *Характеристика на диалога в българския език. Реплики – повторения*. [Savova, I. Karakteristika na dialoga v

balgarskiya ezik. Repliki-povtoreniya.] Автореферат на дисертация за получаване на научна степен „кандидат на филологическите науки“, Шумен, 1983.

Савова 1986: Савова, И. Повторения-въпроси в българската диалогична реч. [Savova, I. Povtoreniya-vaprosi v balgarskata dialogichna rech.] // *Годишник на ВПИ – Шумен*, Филологически факултет, т. 10А, 1986, 27 – 50.

Стойков 1966: Стойков, Ст. *Увод във фонетиката на българския език*. [Stoykov, St. Uvod vav fonetikata na balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1966.

Цонев 2007: Цонев, П. Интонацията – израз и реализация на значение. [Tsonev, P. Intonatsiyata – izraz i realizatsiya.] // *Годишник на Филологическия факултет на ЮЗУ „Неофит Рилски“*, Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2007, т. 5, 259 – 281.

**СЛОВОРЕДНА КОМБИНАТОРИКА: „ТАНЦЪТ“ НА
ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИТЕ ПОЯСНЕНИЯ
В ПРОСТОТО СЪОБЩИТЕЛНО ИЗКАЗВАНЕ
(ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ РАЗГОВОРНА РЕЧ)**

Станислава Теофилова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

**WORD ORDER COMBINATORICS: “THE DANCE“ OF
ADVERBIAL MODIFIERS IN THE SIMPLE DECLARATIVE
UTTERANCE
(ON ORAL SPEECH MATERIAL)**

Stanislava Teofilova
Constantine of Preslav University of Shumen

The focus of study is the possible word order combinations of various adverbial modifiers excerpted from the corpora of the Bulgarian oral speech. Attention is paid to the formal as well as to the information loaded word order. One of the main conclusions resulting from the study is the idea that in colloquial speech there is a tendency towards the formation of a word order model which includes two adverbial modifiers. The present study corroborates the leading role of the particular context and intonation as objective markers for the allocation of the various adverbial modifiers to one of the topic or focus categories.

Key words: *word order, adverbial modifier, information structure, topic, focus*

Настоящата работа се базира изцяло на материал от българската разговорна реч, а неин предмет е словоредът на комбинациите на *различни по вид и по вътрешноизреченско свързване обстоятелствени пояснения* в съобщителното изказване, тип *По-късно (Д_в) трябва да се отбия до магазина (Д_м)*¹. Словоредните специфики при съчетания-

¹ Обстоятелствените пояснения в примерите са болдирани, а частите, към които има обстоятелствено пояснение – подчертани. С *Д_в*, *Д_м*, *Д_н* и *Д_к* са означени

та от различни обстоятелствени пояснения ще бъдат разгледани както в светлината на формалната, така и на информационната структура на изказването.

В своята монография „Словоред на простото изречение в българския книжовен език“ Е. Георгиева стига до заключението, че при комбинациите от обстоятелствени пояснения за време и за място и за време и за начин визираните обстоятелства запазват своите граматически позиции (т.е. препозиция на обстоятелството за време и контактна пост- или препозиция на обстоятелството за място и за начин). Поради контекстуални условия и в зависимост от семантиката на глагола обстоятелствените пояснения за място и за начин разполагат с два възможни варианта за словоредно позициониране: контактна или дистантна постпозиция спрямо глагола сказуемо, съчетани с контактното присъствие на обстоятелствата за място и за начин едно спрямо друго. Авторката обръща внимание и на положението, че „ D_n и D_k не могат да се появят едновременно като глаголни пояснения. [...] Думите, които се използват за D_k , могат да стоят до D_n само като техни пояснения“ (Георгиева 1974: 51), напр. *Той говори малко тихо*² (пример на Георгиева 1974: 51), където обстоятелството за количество и степен³ *малко* пояснява обстоятелството за начин *тихо*. В обобщение трябва да се отбележи, че изследователката поставя разглежданото явление в контекста на теорията за актуалното членение на изречението, според която граматично „правилното“ място на обстоятелствата зависи не само от техния вид, но е и комуникативно обусловено (повече по въпроса у Георгиева 1974: 82 – 85).

Напоследък постановките на теорията за актуалното членение намират приемственост в съвременното схващане за информационна структура на изказването. За да се посочат и опишат компонентите, изграждащи информационната структура, вместо *тема* и *рема* в настоящата работа ще бъдат използвани термините *топик* и *фокус*. Топикът на изречението най-често се дефинира като „онази негова част, ЗА която се отнася пропозицията, актуализирана в изказването“ (Тишева 2005: 163). Макар с фокуса (ремата) да се маркира новата ин-

обстоятелствените пояснения за време, за място, за начин и за количество и степен, D_n е обстоятелство за логическо уточняване и модална преценка, D_{np} – за причина, D_c – за цел и D_y – за условие; P е сказуемото.

² Болдиране и подчертаване – мое (Ст. Т.).

³ Необходимо е да се подчертае, че в цитираната монография Е. Георгиева никъде не говори за *обстоятелствено пояснение за количество и степен*, а използва термина *обстоятелствено пояснение за мярка и степен* (вж. Георгиева 1974: 50).

формация, според Р. Ницолова това не означава, „че фокусът не може да бъде нещо вече известно от предходния контекст“ (вж. някои допълнителни разсъждения у Ницолова 2001: 76).

Настоящото изследване се крепи върху материал от българската разговорна реч с обем около 3000 прости изказвания, от които 57,7% са съобщителни по цел на изказване. Тук ще се борава с понятието *разговорна реч* като синоним на *книжовно-разговорна реч*. Под *разговорна реч* в настоящото изследване се разбира неофициалната, не принудена, спонтанна форма на устна комуникация между близки хора (семейство, приятели, съседи и т.н.) в условията на ежедневното общуване⁴. С *изказване* се означава „основната речева единица – изречението, произнесено в определена речева ситуация и в определен контекст с определена комуникативна цел“ (Ницолова 1984: 25). В предложената работа се прави опит за паралелно представяне и съполагане на два пласта – формалния и комуникативно натоварения. От гледна точка на формалната структура на изказването словоредът на обстоятелственото пояснение в условията на комбинация с друго обстоятелство зависи в общи линии от неговия вид и от броя на обстоятелствените пояснения във фразата. Комуникативната значимост на обстоятелството и необходимостта в определени случаи то да бъде изтъкнато, също са фактори, регламентиращи неговото място, но вече на друго ниво – на равнището на информационната структура. В процеса на работа по изследването още веднъж беше потвърдено, че словоредът, интонацията и контекстът до голяма степен си сътрудничат, действат заедно по отношение на адекватното „разчитане“ на информационната структура на изказването. Поради тази причина, когато се обсъжда информационната структура, като „доказателствен материал“ ще бъде привеждан и контекстът⁵.

Анализът на данните показва, че общо 664 (38,4%) от всички 1730 съобщителни изказвания съдържат обстоятелствено пояснение (едно или повече). При една пета (21%) от съобщителните изказвания, съдържащи обстоятелствено пояснение, се наблюдава комбинация от две или три различни обстоятелства. Оттук нататък тези 21% се приравняват към 100% и спрямо тях ще бъде отчитано статистически съ-

⁴ Примерите в изследването са ексцерпирани от речта на хора, които имат средно или висше образование (т.е. би трябвало да са овладели книжовноезиковата норма).

⁵ Например за ролята и значението на конситуацията в речта Е. А. Земская казва, че „синтактичната структура на разговорната реч ще бъде описана адекватно само тогава, когато успеем да разберем закономерностите на това взаимодействие“ (Земская и кол. 1981: 19).

отношението между разглежданите словоредни варианти. От своя страна процентното разпределение според вида на разглежданата второстепенна част е следната: най-често при комбинациите се среща обстоятелственото пояснение за време (26,4%), следвано от това за място и посока (23,2%) и за количество и степен (17,7%), което пък е почти изравнено по употреба с обстоятелственото пояснение за логическо уточняване и модална преценка (16,3%). На пето място по честотност е обстоятелственото пояснение за начин и сравнение (13,4%), а най-непопулярни се оказват обстоятелствените пояснения за причина, цел и условие (съответно с 1,8%, 0,8% и 0,4%). Примерите с обстоятелствено пояснение за отстъпка са под статистическия минимум и няма да бъдат коментирани.

Словоредните варианти на комбинациите от обстоятелствени пояснения са обособени според критерия *място спрямо поясняваната дума*. Този критерий е резонен предвид това, че освен по своя вид, обстоятелствените пояснения се различават и по *вътрешноизреченско свързване*, тъй като невинаги обстоятелствата в едно изказване поясняват една и съща дума (най-често това е глаголът сказуемо, вж. **В** *тоя магазин* (Д_м) бяха обявили ликвидация преди седмица (Д_в): някои от тях се съотнасят с друга признакова дума (прилагателно, причастие, наречие, деепричастие)⁶, напр. **В** *планинските села* (Д_м) живеят

⁶ Позицията на Л. Андрейчин е, че „Причастията и деепричастията, както и отглаголните съществителни (и отвлечените съществителни, сродни по корен с някои глаголи), запазват способността да се свързват със същите обстоятелствени пояснения, както и съответните глаголи [...] Прилагателните имена и наречията също така могат да бъдат пояснявани от някои обстоятелствени думи, главно за количество и степен, напр. *много добър, твърде голям...*“ (Андрейчин 1978: 369). Според К. Попов „Обстоятелственото пояснение за време може да стои и след прилагателни и причастия или да има фразеологически характер...“ (Попов 1979: 193), аналогични са наблюденията му и за обстоятелството за място (пак там: 193), за причина (вж. пак там: 195), за цел (вж. пак там: 195) и за количество (вж. Попов 1979: 197). И. Недев е най-конкретен със следната недвусмислена дефиниция за синтактичната природа на обстоятелственото пояснение: „Второстепенна част на изречението, която характеризира действие (респ. състояние), признак или обстоятелство, означени със сказуемото или с друга част на изречението, откъм място, време, начин, количество и степен, причина и др., се нарича обстоятелствено пояснение“ (Недев 1992: 114). И още: „Обстоятелственото пояснение най-често се отнася до сказуемото на изречението [...] Но то може синтактично да се свързва и с други части на изречението, напр. а) със сказуемно име [...] б) със съгласувано определение [...]; в) със сказуемно определение [...]; г) с друго обстоятелствено пояснение [...]“ (пак там: 114). Предложеният текст споделя позицията на цитираните автори.

много (D_k) *добри хора*; *Вчера* (D_v) *тя ми докара силно* (D_k) *учестен пулс*; *Той винаги* (D_v) *говори страшно* (D_k) *надут*; *Щерката тръгна към училище* (D_m), *тътрейки се* (D_n) *с нещастен вид* (D_n). Откриват се и примери, в които обстоятелствените пояснения принадлежат към един вид, но едното обстоятелство е пояснение на другото, а то от своя страна се съотнася с глагола сказуемо, вж. *Ний не говорим толкоз* (D_k) *много* (D_k) (вж. Недев 1992: 114). От една страна, в последния пример е от значение позицията на обстоятелственото пояснение *много* към сказуемото, а от друга – мястото на второто обстоятелство *толкоз* зависи от местоположението на думата, която то пояснява (в случая – обстоятелственото пояснение *много*) и с която образува комплекс, срв. *Толкоз* (D_k) *много* (D_k) *ний не говорим*.

В ексцерпирания материал статистическа стойност притежават изказванията, съдържащи комбинация от две или от три обстоятелствени пояснения, тип *Осем часа* (D_v) *тръгваме оттука* (D_m), *Аз и зимата* (D_v) *рядко* (D_k) *слагам чехли тука* (D_m), макар да се срещат единични примери с четири обстоятелствени пояснения, вж. *Абе⁷ от седмица* (D_v) *сякаш* (D_n) *малката не я къпят толкова* (D_k) *често* (D_k).

При изказванията, съдържащи комбинация от две различни обстоятелствени пояснения, се наблюдават следните 4 възможни реализации: 1) комбинация от две обстоятелствени пояснения в *постпозиция* спрямо сказуемото; 2) комбинация от две обстоятелствени пояснения в *препозиция* спрямо сказуемото; 3) комбинация от обстоятелствени пояснения в *интерпозиция* спрямо частите на сказуемото; 4) комбинация от две обстоятелствени пояснения в *рамкова позиция* спрямо сказуемото. Към всяка от тези четири групи ще бъде дадена статистическа информация за процентното съотношение⁸ на регистрираните словоредни варианти, успоредно с което те ще бъдат коментирани с оглед на информационната структура на изказването.

1. Комбинация от две обстоятелствени пояснения в *постпозиция* спрямо сказуемото (10,8%) – тази словоредна реализация на обстоятелствените пояснения е на трето (предпоследно) място по присъствие.

⁷ С / се означава всяка пауза вътре в самото изказване (необходима или ненужна), а с // – абсолютният край на изказването.

⁸ Тук сумарно процентите са под 100, тъй като не са включени изказванията, в които е налице комбинация от три различни обстоятелствени пояснения. Освен това процентите на фреквентност на отделните обстоятелства отчитат само случаите на употребата им в комбинация с други обстоятелствени пояснения, а не абсолютния им брой.

1.1. Контактна постпозиция (7,2%) – под контактна постпозиция се разбират случаите, при които и двете обстоятелствени пояснения се намират вдясно от сказуемото, като поне едното от тях е в позиция плътно до него, напр. *Спах цяла нощ (Д_к) на отворен прозорец (Д_у); Тази музика ме връща много (Д_к) назад (Д_м)*. Въпреки че в повечето примери двете обстоятелствени пояснения също са в пряк контакт едно спрямо друго, възможно е да се появи друга синтактична единица между тях (напр. допълнение), вж. *Пържил съм специално (Д_н) зарад' него пиперки днеска (Д_в)*.

Относно степента на разпространение на обстоятелствата според техния вид в тази подгрупа най-добре присъстващи и с близка честотност на употреба са обстоятелствените пояснения за време, за място и посока, за количество и степен и за начин и сравнение. Реализирани са комбинации, тип $P + D_m + D_n$ (*Ходи на работа с висока температура//*), $P + D_m + D_v$ (*Върна се от село миналата седмица//*), $P + D_v + D_n$ (*Павката ме обиди днес нарочно//*), $P + D_k + [D_m / D_n / D_v]$ (*Изостана доста назад//*). В примери от типа *Нас ни държеше много (Д_к) строго (Д_н)* ситуацията е по-особена, тъй като в контактна постпозиция е обстоятелство (*много*), което се съотнася с друго обстоятелство (*строго*), а не със сказуемото. Доказателство за силната споеност на съчетанието от две обстоятелствени пояснения (*много строго*) и за словоредната зависимост на пояснението (*много*) от мястото на поясняваното (*строго*) е оформянето на изказването при преместване в препозиция: пояснението следва поясняваната дума, вж. *Много (Д_к) строго (Д_н) нас ни държеше* в сравнение с аграматичното **Строго (Д_н) нас ни държеше много (Д_к)*.

В контактна постпозиция всички видове обстоятелствени пояснения успешно се комбинират помежду си (с възможно различно положение на отделните видове обстоятелства едно спрямо друго), като тук важи наблюдението на Е. Георгиева, че обстоятелствените пояснения за начин и за количество и степен не могат да бъдат едновременно глаголни пояснения, а съчетаването им е възможно само под формата на релацията *пояснение (Д_к) – пояснявано (Д_н)*, тип *Тя ме изгледа много (Д_к) злобно (Д_н)*. Сред ексцерпирания материал бяха открити примери, които показват, че наблюдението на Е. Георгиева трябва да се разшири. Например в изказването *Той избърза доста (Д_к) напред (Д_м)* обстоятелствено пояснение за количество и степен се съотнася с обстоятелствено пояснение за място и посока, като двете очевидно не са едновременно пояснения към глагола сказуемо. Същото е положението и в примери от типа на *Събудих се едва (Д_н) към де-*

сет (D_6), където обстоятелство за логическо уточняване и модална преценка се свързва с обстоятелство за време, без да пояснява и предиката. Следователно би могло да се обобщи, че две обстоятелства не могат да бъдат едновременно пояснения към една и съща дума, ако самите те влизат помежду си в отношение *пояснение – пояснявано*. При това положение с главната дума (сказуемо или друга изреченска част) се свързва само едното обстоятелство.

Материалът показва, че обстоятелствата за време и за количество и степен в постпозиция могат да битуват както с всички други видове обстоятелствени пояснения, така и с обстоятелства от своя вид, напр. *Поспах си **вчера** (D_6) **до десет часа** (D_6); *Тя **успя да ме изненада страшно** ($D_к$) **много** ($D_к$)*. Прави впечатление статистически доброто присъствие на обстоятелствените пояснения за място, за количество и степен и за начин в контактна постпозиция, което не е неочаквано (предвид вече установения им словоред у книжовния език, вж. Георгиева 1974) и се свързва с участието им в т.нар. комплексен фокус, както личи от контекста: [А – К'во става бе/ **Владо/ къде се губиш? Вчера цял ден не съм те виждал// Къде пак миткосваш/ а? Б – Ами! Миткосвал съм бил!//**]⁹ *Стоях си **вкъщи със силни болки в зъба**; [Уф/ оттук нищо не се вижда!]* ***Ще се преместя малко напред***. Изненадваща е високата честотност на обстоятелството за време в постпозиция, при положение че „каноничното“ място на това обстоятелствено пояснение е абсолютната препозиция. Ефектът на излъганото очакване може да бъде обяснен чрез особеностите на информационната структура на изказването – в случая обстоятелството за време е част от информационно натоварения елемент, т.е. от фокуса на изказването, вж. примерите: [О-о-о/ забравих да ти се похваля/ **най-накрая си получих заверката от Димитров!// Има да ти разправам// 'Начи//**] *Професора го **срещнах вчера неочаквано**; [Как е Стелито/ какво прави?//] *Аз не съм я **виждала много отдавна***.**

1.2. Дистантна постпозиция (3,6%) – с дистантна постпозиция на обстоятелственото пояснение са примерите, при които е изпълнено условието обстоятелствата да се намират вдясно от сказуемото и в същото време и двете да са раздалечени от него, напр. ***Ще преместим секцията още ($D_к$) **насам** ($D_м$)***. Най-често ролята на „преграда“ между сказуемото и едното обстоятелствено пояснение се изпълнява от допълнението или подлога. В събрания корпус преобладава контактната позиция на обстоятелствата едно спрямо друго, но е възможна и дистантна-

⁹ За по-лесно визуално разграничаване изказванията, които са част от контекста, ще бъдат поставяни в квадратни скоби.

та. Данните показват още, че в тази подгрупа най-добре представено е обстоятелственото пояснение за място и посока, следвано от тези за време и за начин и сравнение, на трето място по присъствие са поясненията за количество и степен и за цел, а останалите видове са с рядко проявление. Срещат се комбинации, тип $P + [...] + D_m + D_v$ (Пуснаха ги навсякъде вече/), $P + [...] + D_n + D_c$ (Даде ги безкористно за дарение на църквата/), $P + [...] + D_v + D_y$ (Звъни ми винаги при нужда/), $P + [...] + [D_n / D_v / D_k] + D_m$ (Хвърли я най-безотговорно на спалнята сама/). По отношение на възможностите за комбинация между различните видове обстоятелствени пояснения и тук важи установеното по-горе: те успешно се съчетават помежду си. Сходно е положението и на ниво информационната структура – отново постпозицията на обстоятелството за време се свързва с приобщаването на този вид обстоятелствено пояснение към фокус комплекса в изказването.

Обобщено казано, контактната постпозиция е типичното проявление на съчетанието от *две обстоятелствени пояснения в постпозиция*. Оказва се, че след предиката се съчетават най-често обстоятелствата за време и за място и посока.

2. Комбинация от две обстоятелствени пояснения в *препозиция* спрямо сказуемото (34,5%) – тази позиция на словоредната комбинация е на второ място по честота на поява.

2.1. Контактна препозиция (27,3%) – под контактна препозиция се имат предвид изказванията, при които и двете обстоятелствени пояснения се намират вляво от сказуемото, а едното от тях е в позиция плътно до него, напр. **Много** (D_k) **хубаво** (D_n) **си го спомням**. Обстоятелствените пояснения най-често се намират непосредствено едно до друго, макар да се среща и дистантното им взаимно разположение, вж. **Най-много** (D_n) **с гиричките малко** (D_k) **да поиграя**. Сред примерите от тази подгрупа най-разпространени са обстоятелствата за време (около една трета от обстоятелствените пояснения), следвани от обстоятелствата за логическо уточняване и модална преценка и тези за количество и степен. Комбинациите, срещани тук, принадлежат към следните типове: $D_v + [D_m / D_v / D_l / D_n / D_k] + P$ (**Те снощи на дискотека отидоха**/), $D_v + [...] + D_k + P \dots + [...] + \dots P^{10}$ (**Аз оттам**¹¹ **и мусаката малко не я обичам**/), $D_l + [D_m / D_v / D_k / D_n] + P$ (**Все пак на**

¹⁰ Означението $P \dots + [...] + \dots P$ маркира всеки случай на разкъсване на частите на сказуемото от коя да е синтактична единица (включително и от обстоятелствено пояснение).

¹¹ За *оттам* в цитирания пример условията на употреба показват, че е със значение „оттогава“.

оня ксерокс дерат кожи/), $D_l + [...] + D_k + P$ (Сякаш щерка ти доста е настинала/), $D_k + [D_k / D_n / D_v] + P$ (Ама аз съвсем малко ще си хапна/), $D_m + [D_l / D_v] + P$ (Там изобщо няма пясък/), $D_n + D_v + P$ (Те ей тъй постоянно държат вратата/), $D_{np} + D_v + P$ (Затуй по-рано си отивам/). Изследваният материал показва, че и контактната препозиция е благоприятна среда за реализиране на комбинации от всички видове обстоятелствени пояснения при условията, посочени в предишните точки. Това, което прави впечатление в примерите по-горе, е нестандартното препозиционно място на обстоятелствените пояснения за начин, за количество и степен, за причина. В случаите, когато обстоятелствата за количество и степен и за логическо уточняване и модална преценка поясняват признакова дума, различна от глагола, позицията на тези видове пояснение се определя главно от мястото на пояснявания елемент (поради тясната им споеност), напр. в изказванията **Много** (D_k) хубаво (D_n) си го спомням и **Точно** (D_l) така (D_n) ще му го кажа обстоятелственото пояснение за количество и степен *много* се отнася към обстоятелственото пояснение за начин и сравнение *хубаво*, а обстоятелственото пояснение за логическо уточняване *точно* е свързано с обстоятелственото пояснение за начин *така*. Като силно зависими компоненти, обстоятелствата за количество и степен и за логическо уточняване и модална преценка се появяват в препозиция спрямо пояснението за начин и сравнение, независимо от конкретното положение на последното, вж. конструираните примери Спомням си го много (D_k) хубаво (D_n) и Ще му го кажа точно (D_l) така (D_n). При другите видове обстоятелствени пояснения¹² възможно обяснение за необичайното им място пред сказуемото е необходимостта те да бъдат комуникативно изтъкнати и чрез словоредно разместване, за да се подсили тяхната значимост.

2.2. Дистантна препозиция (7,2%) – дистантната препозиция се свързва с изказванията, при които и двете обстоятелствени пояснения се намират вляво от сказуемото и в същото време са дистантно разположени спрямо него, напр. **Точно** (D_l) тъй (D_n) им изглежда на тях. Макар най-разпространено да е позиционирането в близост между различните обстоятелства, среща се и дистантното им взаимно разположение, вж. **Явно** (D_l) тебе много (D_k) те е страх от кучета.

¹² Без обстоятелствените пояснения за време и за логическо уточняване и модална преценка, за които препозицията е стандартна словоредна позиция. При изследването на словоредата на обстоятелството за логическо уточняване и модална преценка в разговорната реч е статистически доказано процентното превъзходство на препозицията спрямо постпозицията (в отношение 5 : 1).

Обстоятелствените пояснения за логическо уточняване и модална преценка, за начин, за време и за място са тези, които доминират по брой сред примерите от подгрупата. Регистрирани са словоредни варианти, тип $D_v + D_m + [...] + P$ (*Снощи някъде я загубих//*), $D_v + D_n + [...] + P$ (*Тя Сончето вчера любовно му се усмихваше//*), $D_v + D_n + [...] + [...] + P$ (*Сега допълнително заплати им дали//*), $D_l + [D_c / D_m / D_k / D_n] + [...] + P$ (*Те сигурно за превод им взимат някакъв процент//*), $D_l + D_n + [...] + [...] + P$ (*Точно ей тъй ми го каза доктор Радев//*), $D_n + D_m + [...] + P$ (*Само с Катя тъй отвънка вода си взехме//*). Дистантната препозиция, подобно на контактната, позволява комбинирането на различни обстоятелствени пояснения помежду им. Изключенията от това правило са описани от Е. Георгиева (Георгиева 1974: 51), като и тук е в сила вече направеното допълнение към нейните наблюдения, според което две обстоятелствени пояснения не могат да бъдат едновременно пояснения към една и съща изреченска част, ако едното от тези обстоятелства пояснява другото. В изказванията се срещат препозиционно някои видове обстоятелства, чието „нормално“ място иначе е постпозиционното, и това би могло да се обясни с особеностите на информационната структура, с причисляването им към топика на изказването. В тези случаи, за да се провери верността на твърдението, е нужен контекстът: [*Еми не внимавам/ бе/ не внимавам!!! Не си гледам в краката и това е!*] *Аз оня ден (D_v) тъй (D_n) два буркана счупих*. Тук очевидно обстоятелственото пояснение за начин (*тъй*) е обобщен израз на информация, споделена в предходните изказвания, а информационно значимата фраза е комплексът пряко допълнение – сказуемо (*два буркана счупих*). Невинаги обаче „неканоничната“ препозиция е равнозначна на топика в синтактичната конструкция. Често чрез нея е маркиран фокусът, който допълнително се „подсилва“ благодарение на словоредното си изтъкване, напр. [*Значи първо сипваш сместа в тигана//*] *После (D_v) ей тъй (D_n) ги обръщаш//* (палачинките). В примера обстоятелственото пояснение за начин *ей тъй* е част от комплексен фокус със сказуемото, но чрез придвижването си напред в изказването това обстоятелствено пояснение се обособява като информационно по-натоварения компонент на фокуса.

В обобщение може да се подчертае, че при съчетанието от две обстоятелствени пояснения пред сказуемото представителна е контактната препозиция. Тук най-разпространени са обстоятелствата за време, следвани от тези за логическо уточняване и модална преценка. Стандартното обяснение за необичайното място пред сказуемото на някои видове обстоятелствени пояснения (които иначе стоят след предиката) е свързано с фокусирането на тези компоненти. Изключе-

ние са случаите, когато обстоятелствата за количество и степен и за логическо уточняване и модална преценка поясняват признакова дума, различна от глагола – тогава позицията им се определя главно от мястото на пояснявания елемент.

3. Комбинация от обстоятелствени пояснения в *интерпозиция* спрямо частите на сказуемото (5,7%) – задължително условие, за да се появи интерпозиционно обстоятелство в изказването, е наличието на сложна глаголна форма, на съставно глаголно/съставно именно или на усложнено глаголно/усложнено именно сказуемо. Тук е необходимо да се уточни, че сравнително рядко се среща и двете обстоятелства да са в интерпозиция. По-честа е комбинацията от *едно обстоятелствено пояснение в интерпозиция* спрямо частите на сказуемото, *съчетана с пост- или препозиция на второто обстоятелство*.

3.1. Две обстоятелствени пояснения в интерпозиция (0,1%) – най-слабо представената подгрупа, илюстрирана с примери от типа *Той започна май (Д_л) отначало (Д_м) да разказва онази случка; Температурите бяха вчера (Д_в) доста (Д_к) високи*.

3.2. Обстоятелствено пояснение в интерпозиция, съчетана с постпозиция на второто обстоятелство (0,7%) – тази комбинация е втора по фреквентност в групата според данните от ексцерпирания материал. В интерпозиция може да се появи всяка разновидност на обстоятелството, напр. *Няма много (Д_к) да пафкам днеска (Д_в); Нашите трябва вече (Д_в) да са излетели за Лондон (Д_м)*. Позицията е типична за случаите, когато първото обстоятелство се отнася към именния компонент на сказуемото, тип *Зелето е доста (Д_к) скъпо още (Д_в)*, и в същото време е невъзможна, когато обстоятелството в интерпозиция се явява поясняващ елемент за другото обстоятелство – тогава двете обстоятелства се разполагат контактно независимо от мястото си спрямо сказуемото (най-често това се наблюдава при комбинацията *обстоятелствено пояснение за количество и степен – обстоятелствено пояснение за начин*), вж. неграматичното **Почнал е доста (Д_к) да говори добре (Д_н)* в сравнение с *Почнал е доста (Д_к) добре (Д_н) да говори* или *Почнал е да говори доста (Д_к) добре (Д_н)* или *Доста (Д_к) добре (Д_н) е почнал да говори* (става дума за 2-годишно момченце).

3.3. Обстоятелствено пояснение в интерпозиция, съчетана с препозиция на второто обстоятелство (4,9%) – седем пъти по-често реализираната комбинация, при която прави впечатление статистическото преобладаване на обстоятелствените пояснения за количество и степен и за логическо уточняване и модална преценка, следвани от тези за време и за начин и сравнение. Примери: $D_v + P... + [D_l / D_n] +$

...P (*Засега трябва първо да завърши средното си образование*/), $D_6 + [...]$ + P... + $D_k + ...P$ (*Но сега изкупните цени на млякото са много ниски*/), $D_l + P... + D_k + ...P$ (*Явно е дълбоко наранена от майка си*/), $D_l + [...]$ + P... + $D_k + ...P$ (*Сигурно му е много дребно* (кускус)). От примерите личи, че в интерпозиция се появява предимно обстоятелственото пояснение за количество и степен във формата на пояснение към именния компонент на съставното именно сказуемо. В този смисъл това се възприема за обичайното, „нормалното“ място на този вид интерпозиционно обстоятелствено пояснение. По-силно логическото ударение се усеща, когато между частите на сказуемото е друга разновидност на обстоятелството, напр. за начин и сравнение, вж. *Сега* (D_6) *е на три части* (D_n) *разделен дворът*.

Обобщено казано, при едно обстоятелствено пояснение в интерпозиция спрямо предиката второто най-често е в препозиция. Тук заслужава внимание и статистическото преимущество на обстоятелствата за количество и степен и за логическо уточняване и модална преценка, като честотността на пояснението за количество и степен е обяснима и със способността на този вид обстоятелство да се съотнася не само с глагола, но и с друга признакова дума (напр. при съставното/усложненото именно сказуемо).

4. Комбинация от две обстоятелствени пояснения в *рамкова позиция* спрямо сказуемото (39,6%) – в количествено отношение това е най-убедително представената словоредна група. Към т.нар. *рамкова позиция* спадат съчетанията, при които обстоятелствено пояснение се намира вляво от сказуемото, а второ – вдясно. Възможна е непосредствената близост до сказуемото само на едното обстоятелство или и на двете едновременно, тип *Обикновено* (D_{cl}) *зимнината не си я държим тука* (D_m); *Вчера* (D_6) *ходих на църква* (D_m). Среща се също дистантното положение спрямо предиката и на двете пояснения, вж. *Едвам* (D_n) *го вмъкнахме ний у мазата* (D_m).

4.1. *Контактна позиция* спрямо сказуемото и на двете обстоятелствени пояснения (18,3%) – една от доминиращите комбинации на различни обстоятелства в рамкова позиция, при която с убедително висока честотност са представени обстоятелствените пояснения за време и за място и посока. В събрания корпус са реализирани следните комбинации: $D_m + P + [D_6 / D_k]$ (*Под сянката ще си почиваме през горещите жегу*/), $D_6 + P... + [...]$ + ...P + $[D_m / D_6]$ (*Сега съм го взела от вкъщи*/), $D_6 + P + [D_n / D_m / D_k / D_l]$ (*Ний днеска работихме в екип върху един проект*/), $D_l + P... + [...]$ + ...P + D_m (*Ама ти все пак си я гладил отпреде*/), $D_l + P + D_m$ (*Еми аз по принцип сядам там*/),

$D_n + P + D_m$ (*Така ходя и на работа*//), $D_{np} + P... + [...] + ...P + D_m$ (*Погрешка съм ги вкарала в пералнята*//), $D_{np} + P + D_v$ (*Аз затуй ще пиша сега докторска степен*//), $D_k + P + D_l$ (*То много са наплашени по принцип*//). Още от пръв поглед се забелязва присъствието на съчетанието обстоятелствено пояснение за време в препозиция (често – в абсолютната) и обстоятелствено пояснение за място и посока в постпозиция спрямо предиката. При тази комбинация и двете обстоятелствени пояснения са на ординарните си места, като и препокриването, и разминаването между формална и информационна структура са напълно възможни, понеже зависят от контекста и интонационната оформеност на фразата, вж. [*Данъка си плаща баба Станка*//] **Така** (D_n) *пише в нотариалния акт* (D_m); [*А – Преди мъжа ми носеше храна от студентския стол/ щото/ 'ми по-евтино излиза сякаш// То продукти/ ток/ вода/ ама пък друго си е домашната храна/ така че съм решила вече аз да готвя*//] Б – *То и аз от утре* (D_v) *ще почна да готвя у къщи* (D_m). Примерите онагледяват две различни ситуации: в първата обстоятелственото пояснение за място (*в нотариалния акт*) принадлежи към фокус комплекса *сказуемо – обстоятелствено пояснение*; във втората пояснението за място (*у къщи*) е част от топика на изказването, а фокусиран е подлогът *аз* (посредством съчинителния съединителен съюз *и*, за който е известно, че привлича логическото ударение).

Постпозицията спрямо сказуемото на обстоятелство, което пояснява прилагателно име в служба на съгласувано определение спрямо допълнението (в примери от типа *Но то и в градовете* (D_m) *има много* (D_k) *голяма безработица*), се обяснява със зависимостта на обстоятелственото пояснение *много* от позицията на допълнението *безработица*.

4.2. *Контактна позиция* спрямо сказуемото на едното обстоятелствено пояснение в комбинация с *дистантна* на другото (19,7%) – тази подгрупа е представена в две разновидности.

4.2.1. *Контактна препозиция* на първото обстоятелствено пояснение + *дистантна постпозиция* на второто (7,7%) – това е по-слабо разпространената разновидност. Относно честотността на обстоятелствените пояснения според техния вид може да се каже, че тук най-добре присъстващи и със сходна честотност са комбинациите от обстоятелство за време и за място (с различно положение на поясненията спрямо предиката и с различна информационна натовареност – топик или фокус). Осъществените съчетания са от типа $D_m + P + [...] + D_v$ (*Навсякъде искат пари вече*//), $D_v + P + [...] + [D_m / D_n]$ (*Скоро дава-*

ха един филм по „Канал“-а//), $D_l + P + [...] + [D_v / D_m]$ (Те сигурно са получили и гражданство вече//), $D_{np} + P + [...] + D_v$ (Ти затуй ще останеш без тях след време// (без очи).

4.2.2. Дистантна препозиция на първото обстоятелствено пояснение + контактна постпозиция на второто (12%) – по-често срещаният модел, отново с преобладаване на обстоятелствените пояснения за време и за място и посока. Примери: $D_m + [...] + P + D_y$ (У нас Мимето къпем на по-студено//), $D_v + [...] + P + [D_m / D_k]$ (После я занесоха в църквата//), $D_l + [...] + P + [D_v / D_m]$ (Каишквалът направо ми беше омръзнал всяка събота и неделя//), $D_n + [...] + P + [D_m / D_v]$ (Аз тъй ги направих във фурната//), $D_n + [...] + [...] + P + D_m$ (Лично батко го цеди тука//).

4.3. Дистантна позиция спрямо сказуемото и на двете обстоятелствени пояснения (1,6%) – поради значително по-слабо изразеното ѝ присъствие е трудно да бъдат формулирани достоверни изводи за словоредните особености. Регистрираната комбинация е от типа $D_1 + [...] + P + [...] + D_2$, напр. Днес (D_v) ме боли главата от вчерашните разправи (D_{np}).

Може да се обобщи, че при рамковата позиция убедително доминира контактното положение на обстоятелствените пояснения спрямо сказуемото, а в количествено отношение с най-изразено присъствие са обстоятелствата за място и за време.

В изказванията, в които е налице комбинация от три различни обстоятелствени пояснения (9,4%), положението се усложнява още повече. Класификацията, използвана за предходната група, е валидна и тук: различните обстоятелствени пояснения се срещат в *пост-, пре-, интерпозиция* (на едно или две обстоятелства в съчетание с *пост-/препозиция* на третото) и разбира се, в *рамкова позиция*. Оказва се, че именно *композирането „в рамка“* на обстоятелствените пояснения е най-„харесваната“ словоредна проява (7,2%). При този тип разполагане на елементите са възможни два варианта.

1) Препозиция на едно обстоятелствено пояснение, съчетана с постпозиция на другите две (4,8%), напр. $D_k + P + D_n + D_m$ (Пети ден ходим така на работа//), $D_v + P + D_k + D_k$ (Тази година няма да си прибираме толкова много багажа//), $D_k + [...] + P + D_k + D_k$ (То суперкрасиви хора има съвсем малко//), $D_l + P + D_k + [D_n / D_k]$ (Но явно се печели много добре от това нещо//), $D_{np} + [...] + P + D_n... + D_k +$

... D_n ¹³ (*Затова ги унищожих с толкова лека ръка*/), $D_m + [...] + P + D_k + D_n$ (*Там всички учители/ прислужници и прислужнички се отнасяха много добре с тия деца*/), $D_l + P + D_n + D_v$ (*Ами сигурно ще дават авансово до август*/). Въпреки че, както е видно от примерите, доминира контактното разположение до предиката, възможна е и дистантната позиция, която от своя страна е резултат от появата на друга синтактична единица между обстоятелственото пояснение и сказуемото (подлог, допълнение и др.). Относно честотата на разпространение на обстоятелствата според техния вид няма как да не направи впечатление почти задължителното присъствие на обстоятелственото пояснение за количество и степен във всяка словоредна конструкция от три различни обстоятелства (в някои изказвания има съчетания от две или дори три обстоятелствени пояснения за количество и степен, вж. по-горе). От гледна точка на информационната структура на изказването и тук се потвърждава вече казаното в предходните точки – невинаги словоредно преместеният компонент е знак за фокуса. При подобни казуси обективна справка са контекстът и интонацията.

2) Препозиция на две от обстоятелствените пояснения, комбинирана с постпозиция на третото (2,4%), напр. $D_l + D_m + P + D_v$ (*Аз таман навънка бях по това време*/), $D_v + D_k + P + [...] + D_m$ (*Тя сутрин често ни кафе тука*/), $D_l + D_v + [...] + P + D_k$ (*Просто за първи път я виждам толкова бяла*/). Както демонстрират примерите, среща се и контактната, и дистантната позиция на обстоятелственото пояснение спрямо сказуемото. Обстоятелственото пояснение за количество и степен и тук е с изразено статистическо присъствие.

В ексцерпирания материал *постпозицията, препозицията и интерпозицията* (на едно или повече обстоятелствени пояснения) са равномерно, но твърде слабо представени (0,8% : 0,7% : 0,7%), за да могат да се формулират достоверни изводи. Въпреки това изглежда, че за комуникантите такова натрупване на обстоятелствени пояснения в непосредствена близост не е предпочитан начин за оформяне на изказването, защото го прави твърде тромаво и трудно за възприемане, вж.:

1) комбинация от три обстоятелствени пояснения в постпозиция, тип $P... + [...] + ...P + D_k + D_k + D_v$ (*Не я кънем толкова често вече*/);

2) комбинация от три обстоятелствени пояснения в препозиция, тип $D_l + D_l + D_k + P$ (*Наистина явно много има*/);

3) комбинация от три обстоятелствени пояснения в интерпозиция на едно (или повече) и пост- или препозиция на останалите, тип

¹³ Обстоятелственото пояснение за начин и сравнение е „разкъсано“ от обстоятелствено пояснение за количество и степен.

$P... + D_k + ...P + D_m + D_e$ (На тях им е доста студено във тая стая зимно време//).

В обобщение може да се каже, че комбинацията от три различни обстоятелствени пояснения предразполага към по-голяма вариативност, като в почти всяко съчетание присъства поне едно обстоятелствено пояснение за количество и степен. За релацията *информационна – формална структура* трябва да се отбележи, че невинаги промяната в комуникативната натовареност на обстоятелството рефлектира върху неговия словоред.

Въз основа на подробен анализ на събрания материал настоящото изследване показва, че в разговорната реч твърде убедително са представени конструкциите, в които се среща комбинация от две различни обстоятелствени пояснения. Може да се окаже основателно допускането, че в разговорната реч е налице тенденция към формиране на словореден модел с две обстоятелствени пояснения, представени най-често от инициално обстоятелство за време и постпозиционно обстоятелство за място и посока.

По отношение на информационната структура се оказва, че не толкова формалният словоред на различните обстоятелствени пояснения е обективен маркер за причисляването им към някоя от категориите топик или фокус, колкото контекстът (респективно конситуацията) и интонацията. Невинаги преместване от обичайното място е белег за промяна в информационната структура и обратно – не всяка промяна в комуникативната натовареност на елементите се отразява върху словоредата им (често интонацията е самодостатъчен дистриктивен белег)¹⁴. В случаите, когато изменената информационна структура се проявява граматично чрез „необичаен“ словоред, се получава един вид подсилване на информационната важност на изтъкнатите елементи, образно казано – фокусиране на втора степен, тъй като значимостта на фокуса се подчертава вече в два плана – формален и комуникативен.

¹⁴ Вж. наблюденията на Е. Георгиева върху ролята и значението на логическото ударение (Георгиева 1974: 67 – 72) и на К. Рудин и Й. Тишева – върху интонацията (Рудин 1991: 430 – 431; Тишева 2014: 41).

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1978:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика.* [Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika.*] София: Наука и изкуство, 1978.
- Георгиева 1974:** Георгиева, Е. *Словоред на простото изречение в българския книжовен език.* [Georgieva, E. *Slovoled na prostoto izrechenie v balgarskiya knizhoven ezik.*] София: БАН, 1974.
- Земская и кол. 1981:** Земская, Е. А., Китайгородская, М. В., Ширяев, Е. Н. *Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис.* [Zemskaya, E. A., Kitaygorodskaya, M. V., Shiryayev, E. N. *Russkaya razgovornaya rech'. Obshchie voprosy. Slovoobrazovanie. Sintaksis.*] Москва: Наука, 1981.
- Недев 1992:** Недев, И. *Синтаксис на съвременния български книжовен език.* [Nedev, I. *Sintaksis na savremenniya balgarski knizhoven ezik.*] София: б. изд., 1992.
- Ницолова 1984:** Ницолова Р. *Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език.* [Nitsolova, R. *Pragmatichen aspekt na izrechenieto v balgarskiya knizhoven ezik.*] София: Народна просвета, 1984.
- Ницолова 2001:** Ницолова, Р. За контрастния фокус с частици в българския език. [Nitsolova, R. *Za kontrastnija fokus s chastitsi v balgarskiya ezik.*] // *Съвременни синтактични теории. Помагало по синтаксис.* Съст. Св. Коева и др. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2001, 76 – 85.
- Попов 1979:** Попов, К. *Съвременен български език. Синтаксис.* [Popov, K. *Savremenen balgarski ezik. Sintaksis.*] София: Наука и изкуство, 1979.
- Рудин 1991:** Rudin, S. Topic and Focus in Bulgarian. // *Acta Linguistica Hungarica.* Vol. 40 (3 – 4), 1991, 429 – 447.
- Тишева 2005:** Тишева, Й. За системата на общите въпроси в съвременния български език. [Tisheva, Y. *Za sistemata na obshtite varprosi v savremenniya balgarski ezik.*] // *Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение.* Под ред. на Р. Влахова и др. София: Сема – РИШ, 2005, 160 – 182.
- Тишева 2014:** Тишева, Й. Прагматика и устна реч. [Tisheva, Y. *Pragmatika i ustna rech.*] // *Как говори съвременният българин.* Том 2. София: Фонд „Научни изследвания“, 2014.

**Пловдивски университет
„Паисий Хилендарски“**

**НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 54, кн. 1, сб. А, 2016**

Филология

*Предпечатна подготовка: Гергана Георгиева
Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“*

Пловдив, 2017
ISSN 0861-0029